EBÜZZİYÂ TEVFİK (1849-1913) AS A CULTURAL ENTREPRENEUR

FATİH AŞAN

BOĞAZİÇİ UNIVERSITY

2024

EBÜZZİYÂ TEVFİK (1849-1913) AS A CULTURAL ENTREPRENEUR

Thesis submitted to the

Institute for Graduate Studies in Social Sciences

in partial fulfillment of the requirements for the degree of

Doctor of Philosophy

in

Turkish Language and Literature

by

Fatih Aşan

Boğaziçi University

2024

BİR KÜLTÜR GİRİŞİMCİSİ OLARAK EBÜZZİYÂ TEVFİK (1849-1913)

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Doktora Tezi

Fatih Aşan

Boğaziçi Üniversitesi

2024

Ebüzziyâ Tevfik (1849-1913) as a Cultural Entrepreneur

The thesis of Fatih Aşan

has been approved by:

Prof. Halim Kara
(Thesis Advisor) _____

Prof. Özlem Berk Albachten _____

Assoc. Prof. Zeynep Uysal _____

Prof. Günil Özlem Ayaydın Cebe
(External Member) _____

Assist. Prof. Çilem Tercüman
(External Member) _____

May 2024

DECLARATION OF ORIGINALITY

I, Fatih Aşan, certify that

- I am the sole author of this thesis and that I have fully acknowledged and documented in my thesis all sources of ideas and words, including digital resources, which have been produced or published by another person or institution;
- this thesis contains no material that has been submitted or accepted for a degree or diploma in any other educational institution;
- this is a true copy of the thesis approved by my advisor and thesis committee at Boğaziçi University, including final revisions required by them.

Signature……

Date ……

ABSTRACT

Ebüzziyâ Tevfik (1849-1913) as a Cultural Entrepreneur

This dissertation explores the role played by Ebüzziyâ Tevfik in the formation of modern Turkish literature through his work as an author, printer, and publisher, as well as his social relations. Ebüzziyâ Tevfik is an example of entrepreneurs who first appeared in the Ottoman Empire in the second half of the nineteenth century and operated in both cultural and commercial fields. The diffusion of literary texts in the Ottoman print culture depends on their intermediacy. Their contributions to modern Turkish literature may be demonstrated via a case study of Ebüzziyâ Tevfik. Accordingly, this dissertation questions the motives behind Ebüzziyâ Tevfik's business decisions, identifies his publishing strategies, and analyzes his social network. His biography and own statements indicate that he is driven by idealistic and commercial motivations. While one motivation may overshadow the other in singular cases, they are often both influential. Ebüzziyâ Tevfik's corpus, meanwhile, includes many non-literary texts in addition to literary works and reflects his encyclopedism. The main goal is to democratize readership. In this context, literature usually gets relegated to a secondary position. Even though Ebüzziyâ Tevfik publishes numerous literary texts, these often serve concerns beyond aesthetics. Finally, while he partially owes his success to his personal labors, his entry into the publishing industry and meteoric rise are mostly predicated upon his social connections. The way he utilizes his social network is demonstrated by an analysis of his political engagement, business relations, and attitudes toward the state.

(See Appendix A for an extended abstract)

ÖZET

Bir Kültür Girişimcisi Olarak Ebüzziyâ Tevfik (1849-1913)

Bu tez yazarlık, matbaacılık ve yayıncılık faaliyetlerinin yanı sıra toplumsal ilişkileri üzerinden Ebüzziyâ Tevfik'in modern Türk edebiyatının şekillenmesindeki rolünü incelemektedir. Ebüzziyâ Tevfik, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve hem kültür hem de ticaret alanında faaliyet gösteren girişimcilerin bir örneğidir. Osmanlı matbu kültüründe edebî metinlerin dolaşıma girmesi söz konusu girişimcilerin aracılığıyla gerçekleşir. Onların modern Türk edebiyatına katkısı Ebüzziyâ Tevfik örneğini araştırmak suretiyle ortaya konabilir. Bu doğrultuda tezde, Ebüzziyâ Tevfik'in işine ilişkin kararları hangi saiklerle verdiği sorgulanmış, yayıncılık stratejileri tespit edilmiş ve toplumsal ilişkiler ağı çözümlenmiştir. Yaşam öyküsü ve kendi beyanları onu idealist ve ticari saiklerin yönlendirdiğini göstermektedir. Tekil vakalarda bir saik diğerinin önüne geçebilir ancak çoğunlukla ikisi birden etkilidir. Ebüzziyâ Tevfik'in külliyatı ise edebî eserlere ek olarak edebiyat dışı birçok metni içerir ve onun ansiklopedist yaklaşımını yansıtır. Başlıca amaç, okurluğu demokratikleştirmektir. Bu bağlamda edebiyat genellikle ikincil bir statüdedir. Ebüzziyâ Tevfik çok sayıda edebî metin yayımlasa da bu metinler genellikle estetik kaygılardan fazlasına hizmet etmektedir. Son olarak, Ebüzziyâ Tevfik başarısını kısmen şahsi emeklerine borçluysa da onun yayıncılık endüstrisine girişi ve bu alandaki hızlı yükselişi büyük ölçüde onun toplumsal ilişkileri sayesindedir. Onun ilişkiler ağından nasıl faydalandığı siyasi angajmanı, iş ilişkileri ve devlet karşısındaki tutumu çözümlenerek gösterilmiştir.

CURRICULUM VITAE

NAME: Fatih Aşan

DEGREES AWARDED

PhD in Turkish Language and Literature, 2024, Boğaziçi University

MA in Turkish Literature, 2017, Bilkent University

LLB in Law, 2014, TOBB University of Economics and Technology

AREAS OF SPECIAL INTEREST

Modern Turkish literature, literary historiography, comparative literature, history of the book, print culture, digital humanities, and history of copyright

PROFESSIONAL EXPERIENCE

Research Assistant, Department of Turkish Language and Literature, Boğaziçi University, 2019 - present

Researcher, Lives in Turkish: A Bibliography of Biography in the Ottoman-Turkish Literary System (1800-2020) [Funded by the Boğaziçi University Research Fund], Boğaziçi University, 2019-2022

Instructor, Turkish Unit, Bilkent University, 2015-2017

AWARDS AND HONORS

Highest Honors List, Boğaziçi University, 2024

Honorable Mention, Emerging Open Scholarship Awards, Canadian Social Knowledge Institute, 2022

Highest Honors List, Bilkent University, 2017

Honors List, TOBB University of Economics and Technology, 2014

Best Article, “Hukuk Eğitimi Nasıl Olmalı” Nationwide Article Writing Competition, Çağ University, 2011

GRANTS AND SCHOLARSHIPS

TÜBİTAK PhD Scholarship, 2017-2024

The Embassy of France in Turkey PhD Research Fellowship, 2022

Bilkent University Scholarship, 2014-2017

TOBB University of Economics and Technology Scholarship, 2010-2014
KYK Scholarship, 2010-2014

PUBLICATIONS

Master's Thesis

Aşan, F. (2017). *Erken dönem Türk romanında arabalar* (Master's thesis). Bilkent University, Ankara.

Journal Articles

Aşan, F. ve Topçuoğlu, A. C. (2020). Kendine ait bir odadan başkalarına ait bir pazara: Bir Osmanlı şairinin sergüzeşti. *Metafor*, 6, 19-40.

Aşan, F. (under review). Library, publisher, series: Many senses of kütüphane in the late nineteenth century. *Middle Eastern Literatures (AveHCI)*.

Book Chapters

Aşan, F. (in print). Imported medium, indigenous perspective: The Ottoman-Turkish paperback series Kitabhâne-i Ebüzziyâ as a 'Universal Library.' M. Mienert, S. Welz ve D. Böhnke (Eds.), in *The Tauchnitz Edition and Related Paperback Series: English Literature in Your Pocket*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Intralingual Translations

Mehmet Rauf. (2021). *Karanfil ve yasemin*. (F. Aşan, Trans.). İstanbul: Kapra Yayıncılık. (Original work published in 1924)

Other Publications

Aşan, F. (2013). Çocuk hakları bağlamında taş atan çocuklar meselesi: Eleştiriler ve öneriler. *Tanık Akademik*, 2, 68-92.

Aşan, F. (2013). Eugen Ehrlich ve 'yaşayan hukuk' kavramı. *Tanık Akademik*, 2, 6-16.

TEŞEKKÜR

Elinizdeki tezin kapağında benim adım yazıyor fakat aynı konu edindiği metinler gibi bu tezin ortaya çıkması da ancak çok sayıda kişinin ortak emeğiyle mümkün oldu. O sebeple vaktini, enerjisini ve fikirlerini benimle cömertçe paylaşan herkese en içten teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim. Herkesten önce danışmanım Halim Kara'ya teşekkür etmeliyim. Bu tezi tanımadığım okurların eleştirisine açma cesaretini bulabildiysem, en çok onun bana aşıladığı güven sayesindedir. Doktora sürecimin başından sonuna kadar bana tereddütsüz bir biçimde destek olduğu için kendisine minnettarım. Aynı duyguları tez izleme jürimin diğer iki üyesi için de taşıyorum: Doktora tezimin nüveleri Özlem Berk Albachten ve Zeynep Uysal'ın derslerinde, onların yönlendirme ve cesaretlendirmeleriyle ortaya çıktı. İlk andan itibaren desteklerini esirgemedikleri ve tezin düğümlendiği yerlerde doğru soruları sorarak yolumu açtıkları için ikisine de teşekkür ederim. Tez savunma jürimde yer almayı kabul ettikleri ve yazdığım her kelimeyi büyük bir dikkatle okuyarak değerli katkılarda bulundukları için Günil Özlem Ayaydın Cebe ve Çilem Tercüman'a da şükranlarımı sunarım.

Esasında bölümümün bütün hocaları teşekkürü fazlasıyla hak ediyor. Derslerde ve haricinde her biri bana yardımcı oldular. Araştırma yapmanın inceliklerini, hoca-öğrenci ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini ve en önemlisi nasıl iyi bir akademisyen olunacağını onlardan öğrendim. Boğaziçi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü dünyadaki başka hiçbir bölüme değişmem. Bölümümden bahsedip de iş arkadaşlarıma değinmezsem olmaz. Doktora sürecimin büyük bir kısmında birlikte çalışma mutluluğuna eriştiğim mesai arkadaşlarım Akgül Zorbay, Arif Can Topçuoğlu, Arif Tapan, Hüsna Baka, Sevgin Özer, Şule Pire ve Ülkü

Akçay'a hiçbir zaman eksilmeyen destekleri ve dostlukları için teşekkür ederim. Onlarla aynı döneme denk geldiğim için kendimi şanslı hissediyorum ve aradan yıllar da geçse bütün iş deneyimlerimi bir ideal olarak buradakiyle kıyaslayacağımdan eminim. Aralarından Arif Can Topçuoğlu için özellikle bir parantez açmak istiyorum. Bu tez derslerde öğrendiklerim kadar onunla aylaklık günlerimizde düzenlediğimiz Cumartesi Buluşmaları'ndan doğdu. Buluşmalarımız bir gün sona erdi ama o beni sabırla dinlemekten, her adımımda pürüz çıkarmaktan ve tezimle ilgili en önemli, önemli olduğu kadar da sinir bozucu soruları sormaktan vazgeçmedi. Kendisine ne kadar teşekkür etsem az.

Tezimi yazarken ve genel olarak doktora sürecim boyunca yanımda olanlar elbette bu kadarla sınırlı değil. 2211-A programı kapsamında verdiği burs sayesinde doktora yapabilmemi en başta mümkün kılan TÜBİTAK oldu. Bu yüzden başvurumu değerlendiren ve süreç boyunca bana yardımcı olan tüm TÜBİTAK personeline teşekkürü borç bilirim. Benzer şekilde, Boğaziçi Üniversitesi Çeviribilim Bölümü hocalarından Ceyda Elgül'e de özellikle teşekkür etmeliyim: Onun yürütücülüğünü üstlendiği ve benim de araştırmacı sıfatıyla parçası olduğum Lives in Turkish BAP projesi hem doktora sürecimin önemli bir bölümünü finanse etti hem de niceliksel çalışmalara ve dijital beşerî bilimlere duyduğum ilginin çıkış noktası oldu. Özgür Türesay da bana tezim konusunda yol gösteren önemli isimlerden biriydi. Hem kendisinin davetiyle gittiğim Fransa'da yaptığım araştırmalar hem de benimle cömertçe paylaştığı fikirleri tezim konusunda bana hayli ilham verdi. Aslında Fransızca öğrenmeye bile onun Ebüzziyâ Tevfik üzerine yazdığı muhteşem tezi okuyabilmek için başladım. Zaman içinde bana sayısız kapı aralayan Fransızcayı bu kadar kolaylıkla kavramamı ise her şeyden çok Noé Monseigny'nin derslerimizdeki tükenmek bilmeyen sabır ve ısrarına borçluyum; araştırmalarıma sağladığı benzersiz

katkı için ona teşekkür ederim. Osmanlı matbu kültürü ve kitap tarihi alanlarına girişime aracılık ettiği için ise Ayşe Başaran'a teşekkür etmeliyim. Kendisi engin bilgisi ve tam da ihtiyacım olan kaynakları önerme becerisiyle birçok kez ufkumu açtığı gibi her biri çok değerli birçok araştırmacıyla tanışmama vesile oldu. Kaynaklardan söz ederken doktoramın başından beri benden desteğini esirgemeyen Yasir İslam Kaplan'a duyduğum minnettarlığı da belirtmek isterim; sadece Almancadan çeviriler konusundaki yardımı için değil, aynı zamanda kötü zamanlarımda bana dert ortağı olduğu için. Aynısı Okan Kozanoğlu için de geçerli. Onunla doktoramın sonlarına doğru tanıştıysak da benimle paylaştığı malzeme ve fikirler çalışmamı çok kolaylaştırdı; teşekkür ederim. Ermeniceden çevirileriyle bana destek olan ve daha da önemlisi tüm bilgisini paylaşmaya hazır tavrıyla akademik dayanışmaya olan inancımı sağlamlaştıran Jennifer Manoukian'a da minnettarım. Doğrusu tezime sundukları irili ufaklı katkılardan ötürü teşekkür etmem gereken daha birçok kişi var: Elif Sezer-Aydınlı, Murat Cankara, Eyüp Tugay Bahar ve Kaan Kurt bunlardan yalnızca bazıları. Gün ışıyana dek çalıştığım uzun gecelerde dizimin dibinden ayrılmayarak bana yoldaşlık eden dört ayaklı asistanım Lila'nın yeri ise bambaşka.

Son ve en büyük teşekkürü ise sevgili eşime ayırmalıyım. Benimle ümitsizliğe kapıldığım anlarda iyimserliğini, başarısız hissettiğim zamanlarda güvenini paylaştı. Yanımda olması bana güç verdi ve sayesinde doktoranın sonuna ulaşma azmini gösterebildim. Onun bana kattıklarıyla kıyaslanamazsa da yıllarımı verdiğim bu naçizane çalışmayı Kübra'ya ithaf ediyorum.

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1: GİRİŞ 1

1.1 Osmanlı edebiyat piyasasının kaynakları 6

1.2 Modern Türk edebiyatının failleri 22

1.3 Kültür girişimcisinin izini sürmek 37

BÖLÜM 2: İDEALLER İLE FAYDACILIK ARASINDA 48

2.1 İdealizm 50

2.2 Özverili bir aydının yaşamöyküsü 60

2.3 Faydacılık 74

2.4 Sanatçının müteşebbis olarak portresi 79

2.5 Saikleri bağdaştırmak 92

BÖLÜM 3: EBÜZZİYÂ TEVFİK KÜLLİYATINA KAPSAYICI BİR BAKIŞ 95

3.1 Gazeteler 101

3.2 Mecmualar 108

3.3 Sâlnâmeler 149

3.4 Kitap dizileri 175

3.5 Dizi dışı kitaplar 218

3.6 Genel değerlendirme 236

BÖLÜM 4: İLİŞKİLER AĞININ MERKEZİNDE 240

4.1 Ağabeyler ve yoldaşlar 242

4.2 Ortaklar ve rakipler 250

4.3 Devlet ve saray 267

BÖLÜM 5: SONUÇ 274

EK A: UZUN ÖZET (EXTENDED ABSTRACT) 281

EK B: TABLOLAR 289

KAYNAKÇA 327

TABLOLARIN LİSTESİ

Tablo 1. *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın Yayımlandığı Dönemler ve Yayın Sıklığı 289

Tablo 2. *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın Birinci Döneminde Yerli Yazarlar 290

Tablo 3. *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da Çıkan Yazıların Telif-Çeviri Dağılımı 291

Tablo 4. *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın Birinci Döneminde Yabancı Yazarlar 291

Tablo 5. *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın İkinci Döneminde Yerli Yazarlar 292

Tablo 6. *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın İkinci Döneminde Yabancı Yazarlar 293

Tablo 7. *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın Üçüncü Döneminde Yerli Yazarlar 294

Tablo 8. *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın Üçüncü Döneminde Yabancı Yazarlar 295

Tablo 9. Ebüzziyâ Tevfik'in Yayımladığı Sâlnâmeler 296

Tablo 10. 1303 Tarihli *Rebî-i Marîfet*'in Fihristi 298

Tablo 11. 1306 Tarihli *Nevsâl-i Marîfet*'in Fihristi 300

Tablo 12. 1309-1310 Tarihli *Nevsâl-i Marîfet*'in Fihristi 303

Tablo 13. 1303 Tarihli *Rebî-i Marîfet*'te Bahsi Geçen Kişiler 305

Tablo 14. 1306 Tarihli *Nevsâl-i Marîfet*'te Bahsi Geçen Kişiler 306

Tablo 15. 1309-1310 Tarihli *Nevsâl-i Marîfet*'te Bahsi Geçen Kişiler 307

Tablo 16. Ebüzziyâ Tevfik'in Yayımladığı Biyografiler 309

Tablo 17. Kitabhâne-i Meşâhir Kapsamında Hakkında Kitap Yayımlanması Planlanan Biyografi Kişileri 311

Tablo 18. Kitabhâne-i Ebüzziyâ Başlığı Altında Yayımlanan Kitaplar 313

Tablo 19. Ebüzziyâ Tevfik'in İdaresi Döneminde Tasvîr-i Efkâr Matbaası'nda Basılan Kitaplar 318

Tablo 20. Matbaa-i Ebüzziyâ'da Basılan Tiyatro Oyunları 319

Tablo 21. Matbaa-i Ebüzziyâ'da Basılan Şiir Kitapları 320

Tablo 22. Matbaa-i Ebüzziyâ'da Basılan Telif Hikâye ve Romanlar 321

Tablo 23. Matbaa-i Ebüzziyâ'da Basılan Çeviri Hikâye ve Romanlar 322

Tablo 24. Şinasi'ye ait makalelerden oluşan *Müntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr: Edebiyat*'ın Fihristi 324

Tablo 25. Namık Kemal'e ait makalelerden oluşan *Müntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr: Edebiyat*'ın Fihristi 324

Tablo 26. Matbaa-i Ebüzziyâ'da Basılan Namık Kemal Kitapları 325

Tablo 27. Matbaa-i Ebüzziyâ'da Basılan Şinasi ve Ziya Paşa Kitapları 325

Tablo 28. Kitapçı Arakel Tozluyan'ın Matbaa-i Ebüzziyâ'da Bastırdığı Kitaplar .. 326

Tablo 29. Matbaa-i Ebüzziyâ'da Basılmış Anı ve Seyâhatname Türünden Kitaplar 326

BÖLÜM 1

GİRİŞ

Bu tez, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen ve modern Osmanlı-Türk edebiyat piyasası ile onun yeni faillerini ortaya çıkaran yapısal dönüşümleri konu edinmektedir. Bu döneme gelene dek Osmanlı-Türk edebiyatına şairler ve hamiler yön vermiş; iki grup arasındaki denge şairlerin yazdıklarından kazanç elde etme arzusuyla orantılı olarak değişmiştir. On dokuzuncu yüzyılda ise Osmanlıların Avrupa'yla ilişkisindeki değişimin toplumsal ve kültürel sonuçlarının etkisiyle modern bir matbuat piyasası ortaya çıkmıştır. Yeni yapısal çerçevede Osmanlı-Türk edebiyatının yönünü ve mahiyetini belirleyen başlıca failler, bu karşılaşmanın doğurduğu ve okurlar ile muharrirler arasında aracılık rolünü üstlenen kültür girişimcileridir. Genevieve Tremblay (2014), "A Working Definition of 'Cultural Entrepreneur'" başlıklı yazısında kültür girişimcilerini "kültürel bir faaliyetten gelir elde etmek için kültürel, finansal, sosyal ve beşerî sermayeyi organize eden kültürel değişim failleri ve becerikli, ileri-görüşlü kişiler" olarak tanımlamaktadır (para. 5). Bunlar matbaacı, kitapçı, yayıncı, tedarikçi gibi rollerin birkaçını aynı anda üstlenebilirler. Ayırt edici özellikleri kültürel hayata ticari yöntemlerle yön vermeleridir. Yakın zamana kadar yayımlanan ana akım Türkçe edebiyat tarihlerinin önemli bir bölümü bahsedilen yapısal dönüşümü ve Osmanlı-Türk edebiyatının yeni faillerini genellikle dikkate almaz. Buna bağlı olarak Osmanlı-Türk edebî modernleşmesi de yazarların failliği ve aralarındaki edebiyat tartışmaları minvalinde yorumlanır. Oysa dönüşümü ve yeni failleri hesaba katmak mevcut anlatıyı dönüştürme potansiyeli taşımaktadır: Mert Öksüz'ün (2022) deyişiyle "[m]etinlerin

içeriğini ikinci planda tutarak edebî kültür ve edebî düzenin işleyiş biçimini ele alan araştırmalar" (s. 9) edebiyat tarihine bakışımızı değiştirebilir ve bugüne dek etkisini tam anlamıyla takdir edemediğimiz failleri gün ışığına çıkarabilir. Söz konusu araştırmalara katkıda bulunmak üzere tasarlanan bu tez de modern Türk edebiyatı çalışmalarındaki eksikliğe ışık tutmayı ve yeni tartışma zeminleri açmayı amaçlamaktadır. Yukarıda tasvir edilen süreç zamanının önde gelen kültür girişimcilerinden Ebüzziyâ Tevfik'in modern yayıncılık pratiklerine, ilişki ağlarına ve faaliyetlerine yön veren saiklere odaklanmak suretiyle çözümlenecek; böylece Osmanlı kültür girişimcilerinin modern Osmanlı-Türk edebiyatını hangi kaygılar doğrultusunda, hangi araçları kullanarak ve nasıl şekillendirdiği ortaya konacaktır. Tezin temel iddiası, modern Osmanlı-Türk edebiyatının inşasında kültür girişimcilerinin en az yazarlar kadar etkili ve maddi kaygıların en az edebî idealler kadar belirleyici olduğudur.

Yukarıdaki iddiayı bir bağlama yerleştirmek için kültür girişimcilerini ortaya çıkaran tarihsel süreci açıklamak gerekir. On sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda dünya genelinde meydana gelen bir dizi ekonomik, sosyal, düşünsel, hukuki ve teknolojik gelişme edebiyat sahasının o güne kadarki yerleşik yapısını alt üst etmiştir. Başlıcaları matbaa ve dağıtım teknolojilerinin gelişimi, okur kitlesinin genişlemesi, yazar ve bağlantılı figürlerin hukuken tanınması ve süreli yayınların yaygınlaşması olarak sıralanabilecek bu gelişmeler beraberinde hem hamiler hem de edebiyatı üretenler nezdinde kayda değer bir kolektifleşme getirecektir. Kalemine yaslanarak geçinmek isteyen yazarların geniş okur kitlelerine hitap etme imkânına kavuşmalarıyla beraber siyasi iktidar pozisyonlarında bulunan az sayıdaki haminin tekeli sarsılmaya başlamıştır. Diğer bir deyişle, kitlelerin desteği alternatif bir hamilik biçimidir. William Charvat (1968) bu değişimi "edebiyatın ticari veya

demokratik hamiliği" tabiriyle nitelerken (s. 8), Martha Woodmansee (1984) de bunu aristokratik bir toplumun sınırlı hamiliğinden piyasanın demokratik hamiliğine geçişle açıklar (ss. 432-433). Edebiyatı üretenler düzeyinde kolektifleşmeden kastım ise edebî üretimin yazarın bireysel bir edimi olmaktan çıkarak kolektif bir eyleme dönüşmesidir. Yazarların kitlelere hitap etmesine imkân veren gelişmeler, aynı zamanda onların okurlarla arasındaki doğrudan etkileşimi baltalamıştır: Yazarın manüskrisini kendi çevresiyle paylaşması onu dolaşıma sokmaya artık yetmez. Matbaalarda basılan metinlerin yayılması için modern bir yayım sürecine ve bu süreci yürütecek uzman aracılara ihtiyaç vardır. Matbu kitabın yaşam döngüsünü daha iyi kavramak için Robert Darnton'ın (1982) "What is the History of Books?" başlıklı makalesinde sunduğu modele başvurulabilir. Bu makalede yer alan ve onun İletişim Devresi (*Communications Circuit*) adını verdiği genel-geçer şema (Şekil 1), yazar tarafından kaleme alınan bir kitabın okurlara ulaşana kadar geçtiği tüm aşamaları ve failleri tasvir eder (s. 69). Buna göre yazarın okurla iletişimini sağlayanlar aracılardır. Yazarın metni sırasıyla yayıncısının, tedarikçilerle iş birliği içinde çalışan matbaacıların, dağıtıcıların ve kitapçıların elinden geçerek okurlara ulaşır. Nihayet okurun yazara geri bildirimiyle devre tamamlanır. Şemaya göre metnin bu dolaşım sürecinin her aşaması aynı zamanda entelektüel etkenler, reklamlar ve gerek siyasi gerekse hukuki yaptırımların belirlediği ekonomik ve toplumsal konjonktürün etkisine tâbidir. Böylesi bir sistemde edebî üretim, yazarlar için olduğu kadar, sayılan aracılar için de bir kazanç elde etmenin ve iktidar alanı oluşturmanın yolunu açar. Zira metnini okurlara ulaştırmanın yükünü aracılarla paylaşan yazar, metin üzerindeki otoritesini ve metninin potansiyel getirisini de onlarla paylaşmak zorundadır. Böylece yazar ve diğerleri arasında uzlaşmaya dayanan kırılgan bir denge kurulur. Bu denge kırılgandır; çünkü edebî üretim

sürecini kendi ideal ve çıkarlarına göre biçimlendirmek isteyen yazar ve aracılar her aşamada onu kendi lehine bozmaya çalışır. Yeni düzende edebiyatın rotasını da piyasanın arz talep dengesiyle beraber iki grup arasındaki işbu mücadele belirleyecektir.

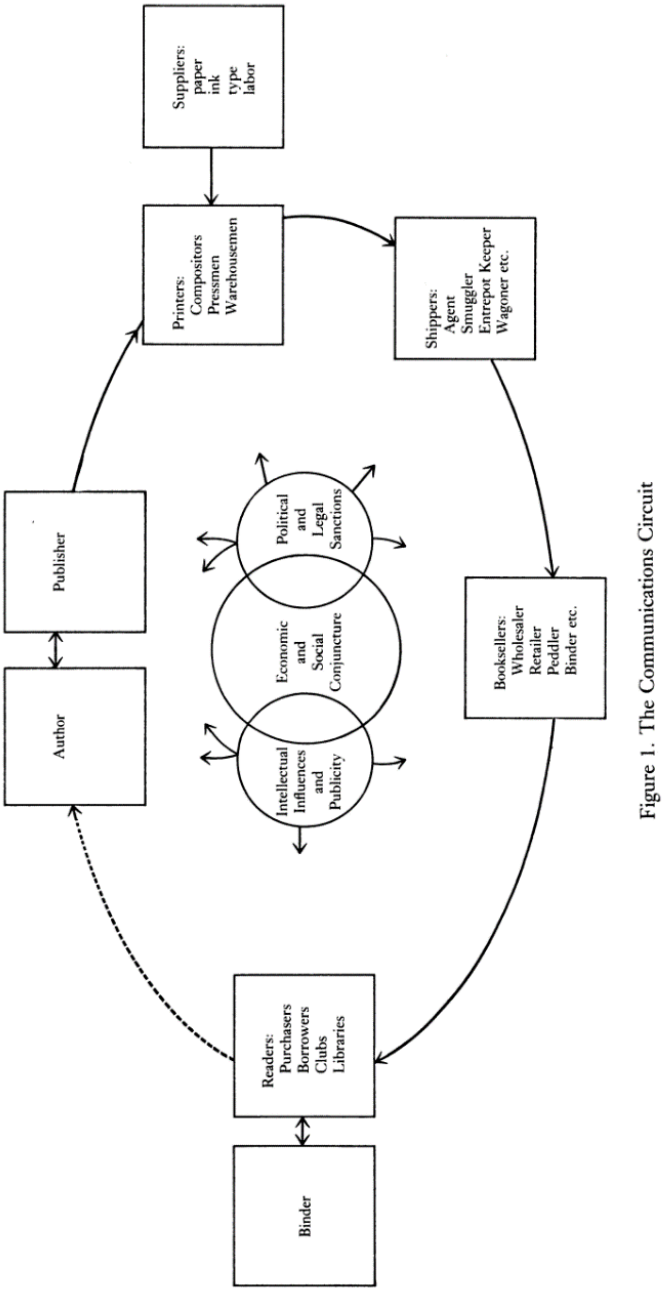

Figure 1. The Communications Circuit

Şekil 1. Robert Darnton'ın İletişim Devresi (1982, s. 69)

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına gelinceye dek Osmanlı-Türk edebiyatının içerisinde üretildiği sistem yukarıda tasvir edilenden radikal derecede farklıdır. Şiirin egemen olduğu klasik Osmanlı edebiyatı geleneğinde şairler okurlarıyla görece aracısız bir biçimde iletişim kurarlar. Hangi metinlerin dolaşıma gireceği veya hangi yeniliklerin kabul göreceğini belirlemek hususlarında da başat rolü, kural olarak, şairlerle okurlar paylaşır. Buna karşılık, şairler yazdıklarından aynı zamanda maddi kazanç da elde etmek istediklerinde denge okurların lehine değişir. Çünkü bunların gerçekçi olarak başvurabilecekleri tek yol bir hamiye intisap etmektir. Hamilik ise büyük oranda siyasi iktidarın tekelinde olup hamiler arasında hiyerarşik bir yapı bulunur: Bunların başında sultan yer alır ve ardından diğer iktidar sahipleri gelir (Durmuş, 2021, s. 51 vd.). Hamilerin hem niceliği hem de aralarındaki hiyerarşi nedeniyle tam anlamıyla serbest bir rekabete izin vermeyen bu sistem, şairlerin manevra alanını kısıtlar ve eleştirmen rolünü yüklediği hamilere (Durmuş, 2021, s. 135 vd.) edebî üretim süreci üzerinde orantısız bir otorite bahşeder. Özerk kalmak isteyen yazarlar sistemin dışına çıkarak popüler eserler üretmeyi elbette deneyebilir. Ancak eserlerinin uygun maliyetlerle çoğaltılıp dağıtılması için gereken teknolojilere, dağıtımdan kâr etmelerini sağlayacak hukuki çerçeveye ya da zengin bir haminin yerini tutabilecek kadar geniş bir okur kitlesine sahip olmadıklarından bu yöntemin sağlayacağı maddi getiri, eğer sağlarsa, daha düşük kalır. Şartlar modern Osmanlı matbuat piyasasının ortaya çıkışıyla değişecektir. Bu ise on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'nın Avrupa'yla ilişkisindeki değişime dayanır. Dönüşümü besleyen başlıca gelişmeler şunlardır: Matbaa ve dağıtım teknolojilerinin ilerlemesi, buna bağlı olarak okur kitlesinin genişlemesi, yazarlık ve yayıncılığa ilişkin hukuki bir çerçevenin oluşturulması ve süreli yayınların yaygınlaşması.

1.1 Osmanlı edebiyat piyasasının kaynakları

On dokuzuncu yüzyılda matbaa ve dağıtım teknolojileri bütün dünyada büyük bir ilerleme göstermiş ve bu ilerleme Osmanlı sahasına da yansımıştır. Matbaanın Osmanlı Devleti'ne girişi 1490'lara kadar dayanır; erken modern Osmanlı coğrafyasında gayrimüslim matbaacılar tarafından işletilmiş tipografik matbaaların sayısı ise en az 30'u bulur (Tek Başaran, 2019, s. 3). Osmanlı sınırları içinde Arap harfli Türkçe kitap basan ilk matbaa İbrahim Müteferrika'nın 1727'de kurulan matbaasıdır. Ancak Arap harfli Türkçe ile matbaacılığın düzenli olarak ve büyük ölçekte yapılmaya başlanması için uzunca bir süre daha beklemek gerekmiştir[1]. Matbaanın ihtiyaç olarak görülmeye başlanmasıyla ve özellikle ders kitaplarına ihtiyacın artışıyla 1797'den itibaren devlet kontrolünde, resmî matbaalar kurulmaya başlanır. Buraya kadar bahsedilen matbaalar tipografik matbaalardır. On dokuzuncu yüzyılın başlarında keşfedilen litografik matbaacılığın, diğer adıyla taş basmacılığın Osmanlı topraklarına gelişi de fazla sürmez ve ilk Osmanlı taş basması kitabını Jacques Caillol ile Henri Cayol 1831'de basarlar (Erdem, 2022, s. 87). Onların faaliyete başlamasının kısa süre ardından litografi teknolojisi de İstanbul'da hızla yayılacak ve Osmanlı matbaacılığının gelişimi iki kola ayrılacaktır. Proudfoot'a göre litografi hem yazma estetiğini sürdürme imkânı tanıması hem de fazla sermaye ya da uzmanlık gerektirmemesi nedeniyle avantajlı bir teknolojidir (aktaran Tek Başaran, 2019, ss. 56-57). 1857'de özel matbaaların yasallaşmasıyla şahsi teşebbüsün matbaa teknolojisine yatırım yapmasının önünde engel kalmaz. Erdem Göktepe'nin (2023) iddiasına göre "dönemin otomatik makinelerle çalışan ilk Türk matbaası[nı]" kuran (s. 326) Ebüzziyâ Tevfik, Osmanlı sahasında matbaa teknolojisini bir adım ileriye taşıyan özel girişimcilerdendir. Yüzyılın sonlarına doğru resimli baskıya başlayan

[1] Bu konuda detaylı bilgi için Ayşe Tek Başaran'ın (2019) doktora tezine başvurulabilir.

Osmanlı matbaalarının sayısı da hızla artar. Orhan Koloğlu'na (2010) göre 1876-1892 arasındaki dönemde sırf Türkçe baskı yapan matbaaların sayısı ülke genelinde 175 kadar olup 1917'ye gelindiğinde bu sayı İstanbul için 300'ü, taşra için 90'ı aşacaktır (s. 18). Fikrimce bu sayısal artışın rekabete yol açtığı ve artan rekabetin de müşteriler nezdinde matbaacılık ücretlerini düşürdüğü varsayılabilir.

Kitlesel bir edebiyat piyasasının oluşabilmesinde Osmanlı posta teşkilatının rolü de matbaa teknolojilerindeki ilerlemeninki kadar önemlidir. Osmanlı-Türk yayıncılık endüstrisi büyük oranda İstanbul, İzmir, Selanik, Beyrut gibi merkezlerde toplanmış olup kitap ve süreli yayınların doğal pazarı yine bu şehirlerdeki okurlardır. Posta teşkilatının sağladığı dağıtım altyapısı taşradaki okurları da bu sisteme entegre eder ve yazarlarla yayıncılara yeni pazarlara açılma imkânı sunar. Pek çok gazetenin taşradaki okurlar için ayrı abonelik ücreti belirtmesi bunların imparatorluğun dört bir yanına dağıtıldığının göstergesidir. Taşradaki müşterilerin talebi bazen gazetelerin tekrar baskı yapmasını bile gerektirmektedir: Örneğin Ebüzziyâ Tevfik'in çıkardığı *Hadîka* gazetesinin 10. sayısının çoğu nüshası İstanbul'da satıldığından taşradaki müşteriler için ikinci kez basıldığı ilan edilmiştir ("İhtar," 1289/1872, s. 1). Özellikle kitapçıların dağıtım ağları oldukça geniş olabilmektedir. Mesela İ. Lütfü Seymen, Arakel Kütüphanesi'nin 24 vilayet ve sancakta bayileri bulunduğunu belirtmektedir (aktaran Yılmaz, 2015, s. 7). Bu ilişkilerin kurulması ve sürdürülmesi, yayıncıların ticaret hacmine katkıları bulunduğuna delil kabul edilebilir. Son olarak, etkileşimin yalnızca merkezden taşraya değil, çift yönlü olduğu söylenmelidir; nitekim birçok yerel gazeteye İstanbul'da, örneğin Sarafim'in kıraathanesi aracılığıyla, ulaşmak mümkündür (Ünver, 1979, s. 486). Özetle, Osmanlı posta teşkilatının gelişimi yazarlık ve yayıncılığın potansiyel getirisini arttırmak yoluyla yeni yeni vücuda gelmekte olan edebiyat piyasasının temellerini sağlamlaştırmıştır.

Osmanlı Devleti'nde okur kitlesinin genişlemesi ise kitapların erişilebilir hâle gelmesiyle olduğu kadar, hatta ondan da önce, okur-yazarlığın yaygınlaşmasıyla ilişkilidir. Bu da büyük oranda devletin başını çektiği bir girişimin sonucudur; nitekim Tanzimat reformları kapsamında zorunlu eğitim yaygınlaştırılması için büyük bir çaba gösterilmiştir. Özellikle 1869 tarihli Maârif-i Umûmîye Nizâmnâmesi devletin bu konuya yaklaşımını örnekleyen belgelerden biri olup ülke çapında okur-yazarlığın yaygınlaştırılması çabalarına öncülük etmiştir (Şiviloğlu, 2018, s. 174). Bu çabanın ne ölçüde başarılı olduğu ayrı bir meseledir. Zira araştırmacılar on dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başında Osmanlı toplumunda okur-yazarlık oranı için yüzde beş ile yüzde yirmi beş arasında değişen, birbirinden oldukça farklı rakamlar vermektedir (Şiviloğlu, 2018, s. 175). Nüfûs-ı Umûmîye İdâresi memurlarından Mehmet Behiç Bey'in 1894-1895 tarihli istatistiği ise on yaş ve üzeri İstanbul nüfusunun yüzde 77,95; imparatorluk genelindeki yetişkin nüfusun ise yüzde 66 oranında okur-yazar olduğunu öne sürmekle çıtayı çok daha yükseğe çeker (Şiviloğlu, 2018, s. 175). Ahmet Emin Yalman (1914) da II. Abdülhamit döneminde okuma bilen Osmanlı sayısının üçe katlandığını öne sürmektedir (ss. 78-79).

Gerçek oran ne olursa olsun, okur sayısının matbuata yatırım yapmayı teşvik edecek derecede arttığı açıktır. Örneğin Osmanlı kamuoyunun 1860 ve 1870'lerdeki genişlemesi sonucunda gazetelerin kârlı iş fırsatları olarak alımlanmaya başladığını belirten Murat Şiviloğlu, bu dönemden gazetelerin tirajlarına dair çeşitli kaynaklardan, bazıları spekülatif nitelikte, istatistikler aktarır: Buna göre *Tasvir-i Efkâr* 1860'ların başlarında 24.000 nüsha satmaktayken *İbret*'in ilk sayısı[2] 25.000 nüsha satmış, *Basîret*'in tirajıysa 1870 yılındaki Fransa-Prusya Savaşı sırasında

[2] Tespit edebildiğim kadarıyla bu sayının yayımlanma tarihi 17 Rebîülevvel 1287 veya 16 Haziran 1870'tir.

günlük 10.000'e ulaşmıştır. 1900'de damga vergisinin kaldırılmasının ardından *İkdam* gibi bazı gazeteler ise özel günlerde 50.000'den fazla satabilmektedir (Şiviloğlu, 2018, ss. 187-188). Mert Öksüz de kendi çalışmasında çok sayıda kaynağı karşılaştırarak İstanbul'daki gazete ve kitapların ne kadar satıldığına dair birtakım hesaplar yapmıştır. Bu hesaplara göre sadece İstanbul'da bir günde satılan Türkçe gazete sayısı 28.000 civarındadır[3] (Öksüz, 2022, s. 254); bütün diller için ise üst sınır günlük 50.000 kadardır (Öksüz, 2022, s. 259). Tek bir tarihten ziyade on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinin geneli hakkında tahmin yürüten Öksüz'e göre alınması zorunlu kitaplar (okul kitapları gibi) istisna tutulduğunda kitapların baskı adedi ise genelde 1500'dür; bu sayı 1000 ile 2000 arasında değişebilirse de 3000-4000 rekor kabul edilmektedir (Öksüz, 2022, s. 249). Dağıtım ağının genişlemesiyle piyasaya gitgide entegre olan taşra okurları da hesaba dahil edilirse bu rakamlar yükselebilir. Benzer şekilde, imparatorluğun başka dillerindeki okur kitleleri de daha geniş olabilmektedir. En azından Ebüzziyâ Tevfik Arapça için durumun böyle olduğunu ileri sürer (aktaran Öksüz, 2022, s. 238).

Yukarıdaki rakamları değerlendirirken kolektif okumanın yaygın olduğu bir kültürden söz edildiğini unutmamak gerekir; nitekim Şiviloğlu (2018) da Necip Asım Yazıksız, Ahmet Emin Yalman ve Namık Kemal'e atıfla, bu dönemde gazetelerin tirajlarının düşündürdüğünden kat kat fazla sayıda okura (veya dinleyiciye) ulaşabildiğine dikkat çeker (s. 188). Kitaplar için durumun farklı olduğunu düşünmeyi gerektirecek bir sebep yoktur. Sonuç itibarıyla on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde okur ve satış rakamlarının kitap ve süreli yayınların basım ve dağıtım maliyetlerini karşılayıp üzerine kâr da bırakacak düzeye ulaştığı kesindir.

[3] Bu hesap 31 Ekim 1900 tarihli bir belgeye dayandığına göre 1900 yılı için geçerli olmalıdır.

Ebüzziyâ Tevfik matbuat dünyasına atıldığında artık yazarları geçindirebilecek bir kitlenin oluşmuş olduğu görülür.

Edebi üretim sürecinin yeniden yapılanmasını tartışırken hukukun rolüne özel bir yer ayırmak gerekir. Nitekim edebiyatın bir metinler yığını olmaktan öteye geçip kitap ticaretine dönüşmesini sağlayan gelişmelerden biri yayıncılıkla ilgili yasaların şekillenmesidir (Sutherland, 2013, ss. 69-70). Hukuk, bir yandan yazarın özgürlüğünün sınırlarını belirlediği, diğer yandan da onun emeğini kazanca dönüştürmesini sağladığı için on dokuzuncu yüzyılda özellikle yazarlığın profesyonel gelişimi üzerinde belirleyici olmuştur (Sapiro, 2014, s. 108). Michel Foucault'ya göre de metinlerin ilk kez gerçek anlamda birer yazara sahip olması, yani modern anlamda yazarın ortaya çıkışı, yazarların ihlal edici söylemlerinden ötürü cezalandırılabilmesine dayanır. Buna imkân verense fikrî mülkiyet hukukunun gelişimi olur: Zira ihlal olasılığını edebiyata özgü kılan, yazar hakları ve yazar-yayıncı ilişkileri gibi meselelerin sıkı kurallara bağlanması ile metnin mülkiyetine ilişkin bir sistemin kurulmasıdır (Foucault, 1998, ss. 211-212). Yukarıdaki tespitler ışığında, modern Osmanlı-Türk edebiyat piyasasının ortaya çıkışını ilgilendiren iki tür hukuki düzenlemeden bahsedilebilir: Bunlardan ilki kitap basımına (dolayısıyla matbaacılık ve yayıncılığa), ikincisi fikrî mülkiyete ilişkindir.

Osmanlı sahasında Arap harfli Türkçe matbaacılık on dokuzuncu yüzyılın ortalarına gelinceye kadar diğer dillerdekine göre daha sıkı bir denetime tabi olmuştur. Özellikle 1840'a kadar Arap harfli Türkçe matbaacılık faaliyetlerinin önemli bir kısmı devlet kurumlarının yarattığı talebin, başka bir devlet kurumunun arzıyla karşılanmasından ibarettir (Tek Başaran, 2019, s. 54). 1830'lardan itibaren Müslüman litografyacı esnafı yükselişe geçmişse de (Tek Başaran, 2019, s. 114) bunlar kontrol altında tutulmaya çalışılmakta olup kitap basımı konusunda bir nevi

devlet tekeli söz konusudur. 1840'tan itibaren ise matbaacılık faaliyetleri aşamalı olarak şahsi teşebbüse açılır. 2 Ocak 1840'ta yayımlanan hatt-ı hümayunla devletin matbaacılık üzerindeki tekeli sona erer; bu tarihten itibaren özel şahıslar, masrafları önden karşılamak kaydıyla, imparatorluk matbaasında kitap bastırabilecektir (Tek Başaran, 2019, ss. 64-65). Devletin politikasındaki bu değişimin sebebini değişen koşullarda aramak gerekir. Nitekim Ayşe Başaran (2019) da yukarıda tanımlanan usulün aslında 1840 öncesinde de yürürlükte olduğunu ve bahsi geçen düzenlemeyi müşterilerden gelen talebin hukuken tanınması şeklinde değerlendirmek gerektiğini belirtmektedir (ss. 69-70). Böylece hukuken tanınan kitap-yüklenicileri kısa zamanda neyin, ne kadar basılıp hangi fiyata satılacağını belirleyen başlıca fail statüsüne yükselir ve 1850'lerin sonlarına yaklaşırken rekabetçi, ticari bir pazarın ortaya çıkmasına vesile olurlar (Tek Başaran, 2019, s. 69). Bunu da devletin sunduğu hizmetin aynısını daha ucuza sunabilen özel matbaacılara ve litografyacılara yönelmek suretiyle sağlarlar (Tek Başaran, 2019, ss. 86-87). Nihayet 1857'de, devletin kontrol çabalarının istenen sonucu vermeyeceğinin anlaşılmasıyla, Matbaalar Nizamnamesi kabul edilir ve matbuat dünyasının faillerinden özel matbaacı ilk kez hukuken tanınır. Nizamnamenin maddelerinden biri devletin aslında hâlihazırda iş koluna dönüşmüş olan bir faaliyeti sadece yasallaştırdığına işaret etmektedir: Başaran'ın (2019) belirttiği üzere bu düzenlemenin ardından ruhsat başvurusunda bulunan matbaacıların birçoğu 1857 öncesinde zaten yasal ile yasal olmayanın eşiğinde faaliyet göstermekte olup bunların 1857 öncesi pratikleriyle sonrakiler arasında genellikle açık bir devamlılık bulunmaktadır (ss. 112-113). Böylece özel şahısların matbaacılık ve yayıncılık yapmasının önü açılmış olur. Ebüzziyâ Tevfik ve diğer Osmanlı kültür girişimcilerinin serbestçe faaliyet

göstermesine imkân sağlayan ve onların manevra alanını belirleyen hukuki çerçeve bu nizamname ve onu takip eden düzenlemelerle kurulmuştur.

Osmanlı'da yazarın eseri üzerinde telif hakkına sahip olduğu fikrinin, dolayısıyla hukuki bir kavram olarak yazarın, tanınması ise 1851'e kadar uzanır. 1 Haziran 1851 tarihinde yayımlanan Encümen-i Daniş Nizamnamesi'nde faydalı bulunan telif veya tercüme kitapların yazarına veya çevirmenine ödül olarak bir bedel verilmesi öngörülmüştür (Akay, 2021, s. 75). Yazarlara imtiyaz verme usulünü genel bir kurala bağlayan ilk düzenleme ise 15 Şubat 1857 tarihli Matbaalar Nizamnamesi'dir: Nizamnamenin sekizinci maddesiyle yazarlara ödül olarak eserleri üzerinde ömür boyu imtiyaz verilmiştir (Akay, 2021, s. 78). Burada dikkat çekici bir husus henüz "telif hakkı" ismiyle tanınmayan hakkın teşvik maksatlı olup (Akay, 2021, s. 79) devlet tarafından bahşedilen bir lütuf olarak görülmesidir. Diğer bir deyişle, Osmanlı sahasında telif hakkı hamilik sisteminin bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Yukarıda atıfta bulunulan imtiyazın devredilebilirlik niteliğini kazanması ise yalnızca bir ay kadar sonra, 3 Mart 1857 (7 Receb 1273) tarihli ve kısaca Telif Nizamnamesi olarak da bilinen Kitab Tab'ı Hakkında Nizamname ile gerçekleşir. Nizamnamenin birinci maddesi inhisar usulünü kaldırırken ikinci maddesi yazarın eserini bastırmak konusundaki ömür boyu imtiyazını teyit eder; üçüncü madde ise yazarın imtiyazını başkasına satabileceğini belirtmek bakımından önemlidir. Nihayet altıncı madde ile kayıt dışı veya korsan basıma karşı bir önlem de getirilmiştir (Akay, 2021, ss. 80-81). Tanımlanan telif hakkı henüz mirasçılara devredilebilir bir suret kazanmamakla beraber Tolga Akay (2021), bu nizamnameyi modern Osmanlı telif hukukunun başlangıcı olarak kabul eder (s. 79). Nihayet 1858 tarihinde yürürlüğe giren Ceza Kanunname-i Hümayununun 241. maddesi teliflere verilen imtiyazların

genel olarak ihlalini de suç olarak kabul eder ve izinsiz kitap basımını sahtekârlık suçu kapsamında değerlendirmeye başlar (Akay, 2021, s. 81).

14 Mayıs 1870 tarihli Telif ve Tercüme Nizamnamesi ise aslen okullarda okutulacak kitaplara ilişkin bir düzenleme olmakla beraber yazarın imtiyazını ilk defa doğrudan "hakk-ı telif" şeklinde içermesi bakımından önemli bir adımdır (Akay, 2021, s. 82). Ancak Osmanlı hukukunda telif hakkını dünya standartlarına uygun hâle getiren asıl düzenleme 11 Eylül 1872 tarihinde Telif Nizamnamesi'ne yapılan zeyl olur. Bu zeyl ile birçok önemli yenilik getirilmiştir. Bunlardan biri ömür boyu imtiyaz usulünün kaldırılarak telif hakkına 40 yıllık bir süre sınırı getirilmesidir. Tercüme eserler hakkında da ilk kez bir düzenleme getiren bu zeyl, onların da telif eserler gibi korunmaya alınmasını düzenlemekte ve tercüme eserlere telif eserlere tanınan koruma süresinin yarısını tanımaktadır. Bununla beraber aynı orijinal eserin yeniden çevirisi yasaklanmamıştır. Zeylin getirdiği diğer bir önemli yenilik ise telif hakkının mirasçılara devredilebilir hale gelmesidir. Son olarak, bu zeyl ile yazarlar eserlerinin tercümesine izin vermek veya vermemek imkânı kazanmıştır; bunu yapabilmeleri için tek şart ise kitaplarının bir yerinde "elsine-i saireye nakl ve tercümesi müellifine aittir" ibaresini eklemeleridir (Akay, 2021, ss. 84-85). Telif Nizamnamesi'ne 28 Mart 1875 tarihinde bir zeyl daha yapılmışsa da büyük eserlerin (büyük eser sayılma kriterleri kanunda belirtilmiştir) yazılmasını teşvik edecek bir koruma hükmü içeren ve ilk kez harita, atlas ve sair tasvirlerin de korumaya alınmasını öngören bu zeylin edebiyatla ilişkisi sınırlıdır. 1910'da kabul edilen Hakk-ı Telif Kanunu ise öncekilerden çok daha detaylı bir düzenleme olup onların bıraktığı birçok açığı kapatır: Bu kanun teşvik değil, hak esasına dayandığı gibi; aynı zamanda telif haklarını ilk kez tanımlar ve eser kapsamını genişletir (Akay, 2021, s. 122). Yazarın eseri üzerindeki manevi hakları da nihayet bu kanunla kapsamında

korunmaya alınır ve intihal sahteciliğe (korsan yayıncılığa) denk bir suç olarak kabul edilir (Akay, 2021, ss. 127-128).

Yukarıda özetlenen hukuki düzenlemelerin hangi motivasyonla yapıldığı literatürde tartışma konusu olmuştur. Örneğin Diren Çakmak (2007), bu düzenlemelerin gelişmekte olan kapitalizmden kaynaklandığı düşüncesini reddeder ve onları Osmanlı'nın "değişen dünyaya ayak uydurma" isteğine bağlar (s. 233). Ben bu görüşe katılmıyorum. Kanaatimce, kitap üretiminin ele alınan dönemdeki hızlı artışı karşısında telif haklarının düzene konması doğal bir ihtiyaçtır. Şiviloğlu (2018) da aynı fikirdedir; Jale Baysal'a dayandırdığı istatistiklere göre Müteferrika matbaasının kuruluşunu takip eden yüz yılda İstanbul'da basılan Türkçe kitap sayısı 180'i ancak bulurken 1830 ve 1876 arasında yayımlanan kitapların sayısı üç bini aşmış olup böyle bir artış doğal olarak yazar haklarının korunmasını gerektirir (s. 192). 1857'deki düzenlemenin yetersizliğini gösteren bir olayı ise Mert Öksüz aktarır: Şinasi'nin 1870'te bastırdığı *Müntehab-ı Eşârım* adlı kitap, onun ölümünü takiben, 1872 yılında Ahmet Efendi adlı biri tarafından tekrar bastırılır. Bunun üzerine Şinasi'nin oğlu ve mirasçısı olan İbrahim Şinasi ile Ahmet Efendi davalık olurlar. Telif hakkı "kayd-ı hayat şartıyla" tanındığı için mahkeme Ahmet Efendi'yi haklı bulacaktır (Öksüz, 2022, ss. 49-50). Mahkemenin verdiği karar hukuken doğruysa da hakkaniyetsizdir. Osmanlı kanun koyucuları da aynı fikirde olmalıdır ki yine 1872'de, yani davayla aynı yılda, telif hakkının mirasçılara devredilebileceğini kabul eden yeni bir düzenleme yürürlüğe girmiştir. Diğer bir deyişle, yüzyılın son çeyreğine girilirken karmaşıklaşmaya başlayan Osmanlı telif hakkı düzenlemeleri muhataplarının somut bir ihtiyacına cevap vermektedir.

Telif hakkı düzenlemeleri gerçek bir ihtiyaçtan kaynaklanmakla kalmaz, aynı zamanda Osmanlı yazarlarınca kazançlarının başlıca kaynağı olarak kısa sürede

benimsenir. Telif hakkı kavramıyla yazarlığın profesyonelleşmesi arasında Osmanlı basınında kurulan bağlantının erken tarihli örneklerden biri için 15 Muharrem 1302 (4 Kasım 1884) tarihli *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da yayımlanan Bir Amerikalı Müellif" adlı kısa yazıya bakılabilir. Bu metinde, Mark Twain'in mevcut serveti kitapları üzerindeki telif hakkını satmasaydı elde edebileceği servetle karşılaştırılır ve yazarın kazancının kaynağı olarak açıkça "hakk-ı telif"e işaret edilir (1302/1884, s. 1211). 1896 yılında *Mektep*'te yayımlanan "Hakk-ı Telif" başlıklı yazıda ise çeşitli Avrupalı yazarların telif hakkından ne kadar kazandıklarına dair bolca bilgi verilir. Bunlardan Alphonse Daudet ve Emile Zola öylesine çok kazanır ki birer dükkâna benzetilirler: "Bunlar, teşbih mazur görülsün, tekmil müşterileri nihayet kendilerine celbeden büyük mağazalar gibi rağbeti kendilerine hasreylemiştir" ("Hakk-ı Telif," 1313/1896, s. 348). Yine aynı yazıda "[b]azı tüccarlar gibi, şimdiye kadar hiçbir muharrir kalemiyle iki yüz milyon frank kazanamamıştır" ("Hakk-ı Telif," 1313/1896, s. 348) denmek suretiyle yazarların tüccarlarla aynı kategoride değerlendirilmesi, piyasanın iyiden iyiye kapitalistleştiğinin göstergesidir.

Yukarıdaki örneklere karşılık telif hakkı düzenlemelerinin uygulamada her zaman istendiği kadar etkili olmadığını da belirtmek gerekir. En azından yayıncıların korsan kitapla baş edebilmek için geliştirdiği gayriresmî çözümler hukuki mücadele yollarının yetersiz kaldığını düşündürmektedir. Ahmet Mithat'ın Yeni Kütüphane başlıklı bir kitap dizisi yayımlama girişimi bunlara örnektir: O, 1296'da (1880) yeni yayımlayacağı bir dizi kitapta gazetenin hurufatını kullanarak puntoyu küçültmeyi ve maliyetleri düşürmeyi planladığını açıklar; korsan matbaacılar ise ellerinde küçük hurufat bulunmadığından bastıklarının hacmini küçültemeyecektir. Fiyatlarını düşüremedikleri için de Ahmet Mithat'la rekabet edemeyecek ve piyasadan çekilmek zorunda kalacaklardır ([Ahmet Mithat], 1296/1879, s. 2). Telif hakkı ihlallerinden

mustarip olan diğer bir grup ise yazarlardır. Örneğin 1901 yılında *İkdam*'da tefrika edilen *Alafranga* adlı roman, dönemin usulsüzlükleriyle ünlü yayıncısı Malumatçı Baba Tahir Efendi'nin gazetelerinden birinde de izinsiz olarak yayımlanmaya başlayınca *İkdam* ve *Malumat* gazeteleri arasında büyük bir tartışma kopar. Romanın yazarı Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın da dahil olduğu tartışmada *Servet* gazetesinin "[b]izde mülkiyet-i edebiye kanun şekline konulmamıştır" diyerek düpedüz kanunun varlığını reddedebilmesi ("Ona Değil, İşte Buna Şaşırmalı!" 1317/1901, s. 2) kanunların gerektiği kadar caydırıcı olmadığı izlenimini bırakır. Kısacası, telif hakkının tanınması dönemin yazarlarınca olumlu karşılanmışsa da uygulamadaki sorunlar aradan geçen onlarca yıla rağmen tam olarak çözülememiştir. Bu bakımdan II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından Osmanlı kanun koyucularının yeni bir telif hakkı kanunu hazırlamaya girişmesi anlaşılabilir bir durumdur. Nitekim Hakk-ı Telif Kanunu adıyla 1910'da yürürlüğe giren bu düzenlemenin müzakeresi esnasında da aşağıdan gelen talebe atıfta bulunulmuştur. Örneğin bu müzakerelerde görev alan Meclis-i Ayan üyesi Gabriel Noradunkiyan kanunun somut bir talepten kaynaklandığını şöyle açıklamaktadır:

> [M]ahkemelerde hakkı telife ait davalar için mevcut kanun kâfi gelmediği cihetle, birçok müellifler, mutazarrır olduklarından şikâyet ediyorlar ve hususiyle bendenize birkaç zat müracaatla, şikâyet ettiler ve diyorlar ki, biz telif ediyoruz, ahar kimseler ticaret ediyor. Bunun için yeni kanunun neşrine halk intizar ediyor. ("Hakkı telif kanun layihası," 1326/1910, s. 454)

Telif hakları konusunda Ebüzziyâ Tevfik'in 1913'teki ölümüne kadar başka bir hukuki düzenleme yapılmadığı ve görebildiğim kadarıyla kayda değer bir tartışmaya da rastlanmadığı için hukuki gelişmelerin tarihi burada sonlandırılabilir. Tüm bunlar fikrî mülkiyetin, yarım yamalak bile olsa, hukuk düzenince tanınıp korunmaya başlamasının edebî üretim dinamiklerini dönüştüren ve edebiyat piyasasının ortaya çıkmasını sağlayan en önemli adımlardan biri olduğunu göstermektedir. Çünkü

böylece telif hakkı sözleşmeleri için hukuki bir çerçeve ve dayanak oluşturulmuş; gerekirse mahkemeye taşıyabilecekleri sözleşmeler de yazarların eserlerini aracılara güvenle emanet etmesini sağlamıştır. Ebüzziyâ Tevfik gibi kültür girişimcilerinin ve modern yayıncıların ortaya çıkmasını mümkün kılan da edebî metnin bu suretle alınıp satılabilir bir metaya dönüşmesidir.

Süreli yayınların yaygınlaşması yeni faillerin doğumuna vesile olan dördüncü ve son gelişmedir. Osmanlı'da gazeteciliğin tarihi on sekizinci yüzyılın sonlarına kadar uzanır. Osmanlı topraklarındaki ilk gazete olan *Bulletin des Nouvelles*'i Fransa'nın İstanbul elçiliği 1795 yılında çıkarmıştır (Koloğlu, 2006, s. 21). Onu İzmir merkezli başka Fransızca gazeteler izler; 1821'de yayıma başlayan *Le Spectateur Oriental* (Koloğlu, 2006, s. 22), 1832'de yayıma başlayan *Journal de Smyrne* ve 1838'de yayıma başlayan *Echo de l'Orient* (Koloğlu, 2006, s. 37) bunlara örnektir. İlk Türkçe gazete için ise 1831'i beklemek gerekir. Bu tarihte II. Mahmud, Mısır'da hüküm süren Kavalalı Mehmet Ali'nin 1828'de Kahire'de çıkarmaya başladığı yarı Türkçe yarı Arapça *Vekayi-i Mısriye*'sinden ilhamla *Takvim-i Vekayi*'yi devletin resmî yayın organı olarak yayımlatmaya başlar (Koloğlu, 2006, s. 24). İngiliz William Churchill'in 1840'ta kurduğu *Cerîde-i Havâdis*'ten birçok kaynakta resmî olmayan ilk Türkçe Osmanlı gazetesi olarak bahsedilmektedir. Ancak Orhan Koloğlu'na göre Churchill "serbest gazeteci" sayılamayacağı gibi (aktaran Şiviloğlu, 2018, s. 179), gazetesi de hayatının büyük kısmında ancak devletin sübvansiyonu sayesinde ayakta kalabilmiştir (Şiviloğlu, 2018, s. 182).

Osmanlı'da özel gazeteciliği başlatanlar Türkçe-dışı gazeteleriyle yabancılar ve Türkçe konuşmayan Osmanlılardır. Yabancı dildeki gazetelerden Charles Tricon'un İzmir merkezli *Le Spectateur Oriental*'ine ve Fransızca gazetelerin başka bazı örneklerine yukarıda zaten değinilmiştir. Bunlar haricinde *Levant Herald* (1856-

1914) gibi yarı Fransızca yarı İngilizce gazetelerin varlığından ve hatta İtalyanca ve Almanca gazetelerden söz edilebilir. Bu aşamada yabancı dilin mutlaka yabancı yayıncı anlamına gelmediğini belirtmek gerekir. Zira gayrimüslim Osmanlı cemaatlerinin de Fransızca gazeteler çıkardığı bilinmektedir. *La Reforme* (1868-1922) ve *Le Phare du Bosphore* (1868-1898) Rumları, *Journal de Salonique* (1895-1912) ve *Progrès de Salonique* (1900-1909?) Yahudileri temsil eden yabancı dildeki gazetelerdendir (Koloğlu, 2006, s. 37). Gazetenin kamuoyu oluşturma işlevi dikkate alındığında, Fransızcanın farklı milletlerce tercih edilmesi muhtemelen onun bu dönemde ortak iletişim dili olmasıyla alakalıdır. Her hâlükârda Osmanlı milletleri kendi dillerinde gazete yayımlamakta da gecikmemişlerdir. Örneğin kökeni Avrupa merkezli yayınlara dayanan Yunanca basının Osmanlı'daki ilk örneği 1831'de İzmir'de çıkan *Filos Ton Neon*; Ermenilerce çıkarılan ilk Ermenice gazete ise 1839'da yine İzmir'de yayıma başlayan *İştemeran Bidani Kidelyats*'tır. Bulgar ve Ladino dillerindeki ilk Osmanlı süreli yayınları da 1842'de İzmir'de çıkarılmıştır (Koloğlu, 2006, ss. 39-43). Şahsi teşebbüse dayanan ilk Türkçe gazetenin çıkarılması için ise çok daha ileri bir tarihi beklemek gerekecektir: Bu gazete, 1860'ta yayıma başlayan *Tercüman-ı Ahval*'dir. Bu tarihten itibaren Türkçe gazete ve dergiler de hızla yaygınlaşmıştır. Nitekim Koloğlu'na (2006) göre 1860'a kadar Osmanlı sahasında yalnız dört adet Arap harfli Türkçe gazete veya dergi çıkmışken 1860-1866 arasında sırf İstanbul'da 17 yeni yayın görülür, 1867-1878 arasında ise hükûmetin baskısına rağmen bu sayıya 113 yayın daha eklenmiştir (s. 51). Ölçek ve hız bakımından bu basın patlamasını bir devrim olarak nitelemek mümkünse de bence böyle bir yorum 1860 öncesi Türkçe-dışı süreli yayıncılığın kurucu rolünü görmezden gelmek olur. 1860'lara gelinceye kadar yayımladıkları gazetelerle, Türk okurlar da dahil olmak üzere, okurlar nezdinde mecraya aşinalık yaratan ve

girişimciler nezdinde taklit edilecek modeli oluşturanlar Osmanlı'nın gayrimüslim unsurları ve yabancılardır. Dolayısıyla bu tarihten sonra Türkçe basında yaşanan hızlı yaygınlaşmayı tedrici olarak oluşmuş ve alttan gelen bir talebin şartların nihayet olgunlaşmasıyla vardığı doğal bir sonuç olarak değerlendirmek daha isabetli olacaktır.

Osmanlı-Türk edebiyatı bağlamında dönüşümün asıl kaynağını 1860'lardan sonra yaygınlaşan popüler gazeteler oluştururlar. Şiviloğlu'nun (2018) da dikkat çektiği üzere, *Mecmuâ-i Fünûn* gibi erken tarihli didaktik dergilerle bu dönemden itibaren yayımlanmaya başlayan popüler gazeteler arasında büyük bir fark vardır: İlk gruptakiler okurlarını eğitme amacı güttüğü hâlde ikinci gruptakiler, bir ihtimal eğitimle ilgilenseler bile, aynı zamanda ceplerine girecek parayı düşünen meslekten gazeteciler tarafından çıkarılmaktadır (s. 185). Bahsi geçen gazeteler, tam da bu ticari yönlerinden ötürü, birçok yazarın mesleğe giriş kapısı ve geçim kaynağı olmuştur. Alpay Kabacalı (1984) Tanzimat döneminde yazarlık ve gazetecilik arasındaki ilişkiye dair açıklamasına "Bu yıllarda gazetecilikten bağımsız bir yazarlık düşünülemez" diyerek başlamaktadır (s. 16). Nitekim Ebüzziyâ Tevfik de matbuat dünyasına gazeteler vasıtasıyla girer. Gazeteciliğin bu kadar cazip bir seçenek oluşu, kalemiyle geçinmek isteyenler için siyasi iktidarın hamiliğine alternatif sunmasından kaynaklanır. Ebüzziyâ Tevfik'in deyişiyle, devlet memuriyetini geçim kapısı olarak görmeyenlerin geçinebilmesi için ülkedeki tek araç matbuattır (1289b/1872, s. 1). Zeynep Seviner'e (2015) göre şahsi teşebbüs olarak gazetecilik, tam da bu sebeple refah ile statünün yalnız sultan tarafından bahşedildiği sistemin temellerine bir meydan okumadır. Şiviloğlu (2018) da edebiyatçıların saltanat ve aristokrasinin hamiliğinden özgürleşmesinde gazetelerin ticarileşmesinin oynadığı rolü vurgular (s. 191).

Modern Osmanlı yazarının gazete vasıtasıyla siyasi iktidardan özerkleşmesinin izi 1862 yılına ve Şinasi'ye kadar sürülebilir. Ebüzziyâ Tevfik'in aktardığına göre Abdülaziz *Tasvir-i Efkâr*'ın ilk nüshası kendisine arz edildiğinde Şinasi'yi ödüllendirmek arzusuyla ona 500 lira ihsan etmiş, buna karşılık Şinasi "[b]enim o kadar para ile görülecek işim yoktur" diyerek padişahın ihsanını geri çevirmiştir (Ebüzziyâ Tevfik, 2019, s. 176). Murat Şiviloğlu (2018), Şinasi'nin cevabını İngiliz edebiyatçılardan Samuel Johnson'ın 1755 yılında Lord Chesterfield'a yazdığı bir mektupla onun hamiliğini reddetmesine benzetir ve rivayet edilen olayın gerçekten yaşanmış olup olmadığından şüphe duyar ancak zaten asıl önemli olan bunun birçok Osmanlı için inandırıcı bir hikâye olmasıdır (s. 193). Özellikle Müslüman yazar ve yayıncıların, kontrol maksadıyla da kullanılan, devlet hamiliğinden tamamen kopabilmesi onlarca yıl sürecektir; nitekim Ebru Boyar (2006) da II. Abdülhamid döneminde süreli yayınların yayıncılarının hükûmetçe sübvanse edilmesinin yaygın bir uygulama olduğunu belirtir (ss. 429-432). Her hâlükârda Osmanlı yazarı kendisini iktidara bağlayan zincirin ilk halkasını özel gazetecilikle kırmıştır. İlerleyen yıllarda süreli yayınların aracılık ettiği tefrika gibi yeni yayıncılık pratikleri yazarlar ve girişimcilerin sermayesini daha da arttıracak, Ahmet Mithat gibi bazı Osmanlı yazarları tefrika sayesinde bir servet kazanacaktır.

Süreli yayınların iktidar karşısında yazar ve yayıncılara manevra alanı açmasını sağlayan yalnızca onların maddi getiri potansiyeli değil, aynı zamanda kamuoyu oluşturma gücüdür. Osmanlı okur kitlesinin ve dolayısıyla kamuoyunun yukarıda tasvir edilen genişlemesi, okurlara hükûmet üzerinde baskı kurma gücü verecek düzeydedir. Gerçi bu durum hükûmetin katı önlemler almasına veya basın üzerinde şiddetli bir baskı rejimi kurmasına engel olmaz. Ancak gazetecilerin okurları hükûmetle mücadelelerinde destek devşirebilecekleri bir zemin olarak

gördüğü açıktır. Öyle ki daha 1870'lerin başında bile gazetecilerin valilerden "büyük" olduğu ima edilebilmekte ("Gazetelerin Menfaat-i Şahsiyesi," 1289/1872); hatta gazeteciler uyguladığı baskının olası sonuçları konusunda hükûmeti ima yoluyla tehdit edebilmektedir. Örneğin Ebüzziyâ Tevfik "bir memlekette lisânen mesleken en alçak en namussuz bir gazeteyi bile bi-gayr-ı hakk kapatmak halkı o gazeteye taraftar etmektir. Ya namuslu bir gazeteyi kapattıkları hâlde umumun nefretine mucip olmaz mı?" (1290f/1873, s. 1) demekte; Basiretçi Ali ise hükûmeti övmeyi reddederken kamuoyunun sadrazamdan daha kuvvetli olduğunu söyleyebilmektedir (aktaran Şiviloğlu, 2018, s. 194). Başka bir deyişle, süreli yayınların yaygınlaşması ve geniş okur kitlelerine ulaşması yazar ve girişimcilere iktidarla müzakere kapılarını aralamış, zamanla bu kapılar daha da açılmıştır. Özetle denebilir ki süreli yayınların yaygınlaşması yeni faillerin yetişmesine elverişli bir zemin hazırlayarak Osmanlı'da edebî üretim dinamiklerinin dönüşüme katkıda bulunmuştur.

Yukarıda tasvir edilmiş olan, matbaa ve dağıtım teknolojilerinin ilerlemesi, okur kitlesinin genişlemesi, yazarlık ve yayıncılığa ilişkin hukuki bir çerçevenin oluşturulması ve süreli yayınların yaygınlaşması şeklinde özetlenebilecek gelişmelerin etkisi on dokuzuncu yüzyılın sonuna yaklaşıldıkça artar. Onların etkisi arttıkça da Osmanlı-Türk edebiyatının o güne dek içerisinde üretildiği yapı daha fazla sarsılır. Bunun sonucunda klasik Osmanlı edebiyatının şairleri ve hamileri edebiyata yön verme iktidarlarını yavaş yavaş, gücünü matbuattan alan yeni faillere bırakırlar. Söz konusu faillerin başlıcaları muharrir-yazar ve kültür girişimcisidir. Bu iki figür tezin odağında yer aldıkları ve ilerleyen bölümlerdeki tartışmalarda onlara atıfta bulunulacağı için aşağıda kısaca tanıtılmıştır.

1.2 Modern Türk edebiyatının failleri

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı-Türk edebiyatında ortaya çıkan yeni yapıda edebiyata yön verme iktidarını yazarlar ve aracıların paylaştıklarını yukarıda belirtmiştim. Tezimin konusu daha ziyade aracıların rolü olmakla beraber hem Ebüzziyâ Tevfik aynı zamanda bir yazar da olduğu hem de yeni yazar tiplerinin ortaya çıkışı aracılarınkine paralel bir rota izlediği için tartışmaya muharrir-yazar tipolojisini tanıtarak başlayacağım. Edebiyat sahasındaki değişimlerin yazar kanadına yansıması, yeni yazar tiplerinin ortaya çıkışı suretiyle olmuştur. Bu yeni tiplerden en önemlisi ise, kanaatimce, muharrir-yazardır. Aşağıda, muharrir kavramının Ebüzziyâ'nın faaliyet gösterdiği dönemde nasıl anlaşıldığı tartışılacaktır.

Muharrir kavramının tarihsel gelişiminin izini sürecek bir araştırma kavram tarihi çalışmalarının kapsamına girer. Bu disiplinin kuramcılarından Reinhart Koselleck, 2002 tarihinde yayımlanan "Hinweise auf die Temporalen Strukturen Begriffsgeschichtlichen Wandels" başlıklı makalesinde kavram tarihi alanında çalışanların başvurabileceği yazılı kaynakları üçe ayırır: Gündelik veya anlık tüketime dönük gazete ve mektup gibi kaynaklar, normatif değer taşıyan sözlük ve ansiklopediler ve düşünürlerin hakikat iddiası taşıyan klasik metinleri[4] (aktaran Daldeniz-Baysan ve Ekin Erkan, 2022, ss. 35-36). Koselleck'in açıklamasından hareketle, bu çalışmaya on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yazarlığa ve bağlantılı mesleklere karşılık olarak kullanılan Türkçe terimler tespit edilerek başlanmıştır. Özellikle süreli yayınlardaki metinlerin incelenmesi sonucunda müellif, edip, muharrir, gazeteci, romancı, yazıcı, münşi ve kâtip kavramları öne çıkmış; bunların art zamanlı olarak geçirdiği değişimi izlemeye yönelik daha detaylı bir

[4] On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı-Türk basınında ve edebiyatında fikrî tartışmaların genellikle süreli yayınlar aracılığıyla gerçekleştiği göz önüne alınırsa, birinci ve üçüncü kategorilerin iç içe geçtiği söylenebilir.

araştırma ise muharrir kavramının diğerleriyle (edip hariç) geçişli olarak da kullanılabilen bir şemsiye terime dönüştüğünü göstermiştir. Bu yüzden son aşamada araştırmanın odağına muharrir ve onun karşısında konumlandırıldığı aşağıda görülecek olan edip kavramları yerleştirilmiştir. Sözü edilen iki kavramdan muharririn alımlanmasındaki ortaklık ve farklılıkları göstermeye en elverişli kaynak Arap harfli Türkçe sözlüklerdir. Çok sayıda sözlüğün birlikte okunmasıyla muharrir kavramının tam da Ebüzziyâ Tevfik'in kariyerinin başlarında yaygınlaştığı anlaşılır.

Araştırmam sırasında muharrir kelimesine rastladığım en erken tarihli sözlük 1876 tarihli *Lehçe-i Osmani* olup muharrir burada "[y]azıcı tahrir memuru bitikci ruznâmeler yazıcısı" olarak tanımlanmıştır (s. 1372). Diğer sözlüklere bakıldığında ise muharrire verilen karşılıklar arasında iki ortak nokta dikkati çeker: Gazetecilikle bağlantısı ve adab geleneğine (dolayısıyla eğitime ya da öznenin şahsi bir niteliğine) göndermede bulunan edip kelimesinden farklı olarak yazma eyleminin kendisine vurgu yapması. *Lugat-ı Naci* (1891), *Kamus-ı Osmani* (1896), *Kamus-ı Türki* (1899), *Mükemmel Osmanlı Lugatı* (1900), *Yeni Türkçe Lugat* (1924) ve *Resimli Türkçe Kamus* (1927) gazete yazarlığını muharrirlik olarak niteleyen sözlüklerdendir. *Kamus-ı Fransevî* (1882) de muharrir için *écrivain*'ın yanı sıra *auteur* ve *rédacteur* kelimelerini de sunarak (s. 1128) yine gazete ve matbuat endüstrisi ile bağ kurar. Öyleyse muharrir kelimesi her konuda yazmakla olduğu kadar süreli yayın yazarlığıyla da ilgilidir. *Lugat-ı Remzi* (1888) ve *Lugat-ı Cudi* (1913) ise gazeteciliğe atıfta bulunmamakla beraber yazma eylemine odaklanırlar. Kavramın ısrarlı bir biçimde edebiyattan bağımsız olarak düşünülmesi dikkat çekicidir. Öyle ki sözlüklere bakılarak muharrirler için esas olanın yazmak olduğu ve konunun yalnızca ikincil önem taşıdığı söylenebilir. Bir konu olarak edebiyat dışlanmaz ama diğer seçenekler karşısında ayrıcalıklı bir yere de sahip değildir.

Koselleck'in kaynak kategorilerinden bir diğeri olan gazete yazılarına geçildiğinde, Ebüzziyâ Tevfik'in muharrir tasavvurunun da yukarıdaki yoruma uygun düştüğü görülecektir. 1316 (1898/1899) yılında Ahmet Mithat hakkında kaleme aldığı bir yazıda Ebüzziyâ Tevfik *Kamus-ı Fransevî*'ninkiyle örtüşen bir çeviri yapmakta ve "Fransızcaya vâkıf olanlara meçhul değildir ki lisanımızda [Ekrivan][5] *Ecrivain*[6] mukabili olan [muharrir] her şeyi tahrir iktidarını ifham eder" (s. 13) demektedir. Yani ona göre muharrir her şeyi yazabilmesi üzerinden tanımlanır. Bu bakımdan muharrir, edipten de açıkça ayrılır: "*Homme de lettres*[7] [Om dö letr] tabirinin mukabili olan edip ve münşi başka ve muharrir bütün bütün başkadır" (Ebüzziyâ Tevfik, 1316/1898/1899, s. 13). Onun yukarıdaki muharrir tanımı ilerleyen yıllarca başkalarınca da benimsenmiştir. Hatta bu tanımı benimseyen bazı Türk edebiyatı çalışmalarında Ebüzziyâ Tevfik'in, aslında edebiyatçı olmadığını ima etmek maksadıyla, muharrirlikle ilişkilendirildiği görülmektedir. Ona muharrirlik sıfatını yakıştıran edebiyat tarihçilerinden biri de Fuat Köprülü'dür.

10 Nisan 1913'te, yani Ebüzziyâ Tevfik'in ölümünden (27 Ocak 1913) birkaç ay sonra *Servet-i Fünûn*'da yayımlanan "Musâhebe-i Edebiye" başlıklı yazısında Köprülü onun yazarlık kariyerinin genel bir eleştirisini yapar. Dikkat çekici tespitlerinden biri "Ebüzziyâ Tevfik Bey, bazılarının zannettikleri gibi, büyük bir edip değildir" (Köprülüzâde, 1913, s. 507) cümlesiyle başlamaktadır. Buna karşılık Ebüzziyâ "için 'muharrir' kelimesinden daha münasip bir ünvan bulunamaz" (Köprülüzâde, 1913, s. 507). Öyleyse edip ve muharrir kelimeleri onun gözünde de birbiriyle bağdaşmayan kavramlardır. Gerçi Köprülü bu iki kavramı tanımlamadığı gibi aralarındaki farkı da açıklamaz. Ancak yazının devamındaki açıklamalardan

[5] Köşeli parantezler orijinal metinde yer almaktadır.
[6] Bu kelime orijinal metinde Latin harfleriyle verilmiştir.
[7] Bu terkip orijinal metinde Latin harfleriyle verilmiştir.

yorumlarını hangi varsayımlara dayandığı çıkarılabilir. Buna göre muharrirlik metinsel üretimde çeşitliliğe dayanırken ediplik ve genel olarak sanatkârlığın tanımı dâhi yazar imgesine kadar uzanır.

Köprülü muharriri, aynı Ebüzziyâ Tevfik gibi, her konuda yazma iktidarı üzerinden ayırt eder. Onun bu görüşü benimsediği aşağıdaki yorumundan da anlaşılabilir:

> Ebuzziyâ Tevfik, Midhat Efendi kadar vâsi ve metbu bir faaliyet ibraz etmişse de, zamanın ihtiyacatına ittibâen, bir nokta üzerinde teksif-i faaliyete muvaffak olamamıştır. Bugün edebiyattan, yarın siyasiyattan, sonra ilm-i heyetten, takvimcilikten, hülasa hemen her şeyden bahseden "Numune-i Edebiyat" müellifi için "muharrir" kelimesinden daha münasip bir ünvan bulunamaz. (Köprülüzâde, 1913, s. 507)

Öyleyse Ebüzziyâ Tevfik tek bir konuya odaklanmak yerine her şeyden bahsettiği için muharrir sıfatını hak etmektedir. Yukarıdaki alıntıda dikkate değer iki husus daha mevcuttur. Bunlardan biri Ebüzziyâ Tevfik için edebiyatın diğerlerine denk, sıradan bir konu olduğu tespitidir. Edebiyata göndermeyle anlam kazanan edip sıfatı bu yüzden Ebüzziyâ Tevfik için kullanılamaz. Köprülü'nün ikinci önemli hamlesi ise Ebüzziyâ Tevfik'in birçok farklı konuya yönelmesini dönemin gerekleriyle açıklamasıdır. Ona göre Ebüzziyâ Tevfik muharrirliğe neredeyse sürüklenmiştir. Muharrir kelimesinin on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde yaygınlaştığı hatırlanırsa bu yorum daha da anlam kazanır: Ebüzziyâ Tevfik'in muharrirliği her ne kadar onun bilinçli bir tercihini yansıtsa da aynı zamanda Osmanlı matbuat ve yazarlık sahasında meydana gelen büyük bir dönüşümün parçasıdır.

Muharriri tanımlamanın diğer bir yolu ise edibin tam olarak hangi özelliğiyle ondan ayrıldığını anlamaktan geçer. Yukarıda görüldüğü üzere Ebüzziyâ Tevfik edip için bir tanım sunmamıştır. Köprülü ise, alıntılanan yazısında, bazı ipuçları sunar. Köprülü'ye (1913) göre, edip olarak kabul etmediği Ebüzziyâ Tevfik'in görüşleri dönemi için sıradan ve yenilikçilikten uzaktır (s. 507). Öyleyse onun gözünde

edipliğin şartı fikir ve biçemde yenilik ve orijinallik olmalıdır. Bir sonraki paragraftan ise Köprülü'nün (1913) bir yazarı edip olarak nitelemek için düşünceler kadar üslupta da yenilik ve orijinallik aradığı anlaşılır (s. 507). Muharrir olmak için bunların hiçbirine gerek yoktur. Onun edip ve muharrir arasında yaptığı ayrımı aynı yıl yayımlanan başka bir yazıda Şahabettin Süleyman (edip yerine sanatkâr tabirini kullanmakla beraber) Namık Kemal için yapar: Söz konusu yazısında Şahabettin Süleyman (2011), Namık Kemal'i edip olarak anmaktan imtina eder ve onu bir muharrir (s. 181) olarak, hatta bir "avam muharriri" (s. 176) olarak adlandırır. Muharrirlik ve yenilikçilik arasında açık bir bağlantı kurmasa da onun muharrir nitelemesini seçmesinde de yenilikçiliğin belirleyici olduğu söylenebilir. Zira ona göre Namık Kemal'e "müceddit" denmesi "bir haksızlıktır; zira teceddüd-i edebî Akif Paşa'lara, Şinasi'lere, Ziya Paşa'lara aittir" (Şahabettin Süleyman, 2011, s. 176). Namık Kemal'le karşılaştırıldığında "[m]eselâ Fuzulî … bir dahi-i sanattır, bir dahi-i şi'rdir" ve sanat -diğer şeylerin yanında- "mühim bir mesele-i zekâ"dır (Şahabettin Süleyman, 2011, ss. 176-177).

Edip olmakla dahi olmak arasındaki, Köprülü'nün sözlerinin çağrıştırdığı, bağlantıyı Şahabettin Süleyman'ın dehaya yaptığı vurgu bir bakıma teyit eder. Sanatçı olmak ve edebî eser üretmek noktasında iki yazarın da dehaya büyük bir rol atfettiği hemen hemen aynı yıllarda (1914-1916) yayımladıkları *Malumat-ı Edebiye*'de bu konuya ayrı bir bölüm tahsis etmelerinden de anlaşılabilir. Yazarların bu bölümdeki görüşlerine göre "[d]ehâ her şeyden evvel kudret-i ibdâ'dır" (alıntılayan Kaya, 2018, s. 380). Kubbealtı Sözlüğü ibdânın anlamını "yeni ve güzel bir şeyi ilk defa meydana getirme" olarak açıklar; dolayısıyla mesele yine yenilikçiliğe ve orijinalliğe bağlanmaktadır. Sanat dâhisini ayırt eden "bir ilhâm-ı mahsûs"tur (altıntılayan Kaya, 2018, s. 381); diğer bir deyişle dehânın kaynağı

ilhamdır. Dehâya ulaşabilmek içinse "[i]btidâ bir fikirle iştigâl edecek, cezbolunacak bir tabîʿat ve mizâcın hilkat tarafından mevdûʿ olması lâzımdır" (alıntılayan Kaya, 2018, s. 381). Yani dehâ doğuştan gelmektedir. Bu iki niteliğiyle Köprülü ve Şahabettin Süleyman'ın bahsettiği deha romantik yazar figürünü akla getirir. Tabiatın seçtiği ve insanüstü bir varlık olarak tasavvur edilen romantik yazar figürünün başlıca özellikleri de orijinallik ve dehadır (Altuğ, 2012, s. 73). Bu romantik dehâ düşüncesi aynı zamanda telif hakları kavramının da kaynağıdır. Nitekim Martha Woodmansee'ye (1984) göre 18. yüzyılda Avrupalı yazarlar, eserlerinin yazara ait birer meta olarak kabul edilmesi için, o güne dek ilham (*inspiration*) ve zanaat (*craft*) üzerinden tanımlanan Rönesans dönemi yazarlık anlayışını dönüştürmüş ve yazarlığı yeniden, bu kez özneye içkin bir orijinal dehâ üzerinden tanımlamıştır (s. 427).

Köprülü nasıl edibin karşısına muharriri yerleştiriyorsa, eser üretmek hususunda da iki yazar dehânın karşısına "hüner-ver"i yerleştirir: "[D]ehâ ile istiʿdâdı, dâhî ile hüner-veri birbirine karıştırmamalıdır" (alıntılayan Kaya, 2018, s. 384). Émile Lefranc'ın *Traité théorique et pratique de littérature* (1837) kitabına kadar izini sürebildiğim bu iki kavram Türk edebiyatı yazınına ilk kez Recaizade Mahmut Ekrem'in adı geçen eseri model alan *Talim-i Edebiyat*'ıyla (ilk baskısı 1879) girmiştir. Ancak Recaizade Mahmut Ekrem (2016) orijinal eserdeki ayrımı ortadan kaldırmaktadır (s. 119). Köprülü ise ayrımı korur. Ona göre dâhi eserini ilham ile işlerken hünerver öğrenmeye ve tecrübeye dayanır. Burada Woodmansee'nin Rönesans dönemi Avrupa'sında yazarın zanaatkâr olarak alımlanmasına dair söyledikleri anımsanabilir. Bence "zanaatkâr olarak yazar" kavrayışı on dokuzuncu yüzyılın son çeyreği ve yirminci yüzyılın başındaki dönüşümü açıklamak konusunda hâlâ işlevseldir. Bu doğrultuda, dönemin yazarları

benimsedikleri pratiklere bağlı olarak sanatkâr veya zanaatkâr olarak tanımlanabilir. En azından Köprülü ve Şahabettin Süleyman'ın edip/sanatkâr ve muharrir/hünerver arasında yaptığı ayrım böyle açıklanabilir. Elbette bu ayrımı bir ikili karşıtlıktan ziyade, bir yelpaze olarak düşünmekte fayda vardır.

Ebüzziyâ Tevfik yazarlığın söz konusu dönüşümü veya yeniden tanımlanması bağlamında spesifik bir örnek sunar: Onun şahsında yazma eylemi sanat olmaktan çıkıp bir zanaata (*craft, trade, occupation*) dönüşür ve edebiyatla ahlak arasında kurulan ilişkinin yerini edebiyat-hakikat ilişkisi alır. Sanatkârane edebiyat metinlerinin amacı yine kendisiyken zanaatkar yazar veya muharrir için yazmak; kültür aktarımı, siyasal dönüşüm veya maddi kazanç gibi amaçlara aracılık eder. Edip, havas için ve onun diliyle üretim yaparken muharrir ise avam için, avamın diliyle üretim yapmayı tercih eder. İlk kategorideki yazarlar için şiir formu ön plana çıkarken muharrirler için iletişim dilinin kullanımı ve dolayısıyla düz yazı çok daha önemlidir. Bu yönleriyle muharrir, modern Osmanlı-Türk edebiyatına hâkim olacak dilsel özelliklere ve türlere dair sinyaller de verir. Özetle, muharrir kavramının "edip olmayan, zanaatkâr yazar" şeklindeki ilk tanımı dönemin dâhi sanatkâr algısından kaynaklanmakta ve muharrir kavramı negatif bir biçimde, yani belirli bir niteliğin yokluğu üzerinden kurulmaktadır.

Tüm bu tespitlerin ışığında, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında faaliyet göstermiş olan Osmanlı-Türk yazarlarından birçoğu muharrir kategorisine sokulabilir: Ahmet Mithat, Ahmet Rasim, Mehmet Celal, Mahmut Sadık, Ahmet İhsan bunlardan bazılarıdır. Bahsi geçen yazarların ortak ve farklı yönlerine odaklanacak bir araştırma bizi muharrir figürü hakkında edebiyat tarihi açısından aydınlatıcı nitelikte başka bulgulara da ulaştırabilir. Ancak muharrir figürünün ortaya çıkış anını ve özelliklerini tespit etmek denklemin yalnızca bir yarısını açıklar. Diğer

yarısı için ise aracı figürlere yönelmek gerekir. Zira, daha önce de belirtildiği üzere, matbaalarda basılan metinlerin okurlarıyla buluşması ancak aracıların katkısıyla mümkündür. Muharrirlerin matbuat dünyasında başarılı olabilmeleri için de sermaye sahipleri, matbaa teknisyenleri, teknoloji ve materyal tedarikçileri, posta memurları, kitapçılar ve yayıncılar gibi aracılarla iş birliği yapmaları şarttır. Söz konusu aracıların en önemlisi ise şüphesiz, sayılan rollerin birçoğunu aynı anda üstlenen ve diğerlerini koordine eden kültür girişimcileridir. Bu yüzden kültür girişimciliğinin genel olarak ve Osmanlı bağlamında ne anlama geldiği aşağıda tartışılacaktır.

Genevieve Tremblay'in kültür girişimcileri için yaptığı tanım yukarıda verilmişti. Burada ise o tanımı tamamlamak üzere kültür girişimcileri edebiyat piyasasının diğer failleriyle ilişkileri üzerinden ele alınacaktır. Örneğin yazarlar aynı zamanda kültür girişimcisi, kültür girişimcileri de yazar olabilirler; ancak böyle bir kesişimin varlığı zorunlu değildir. İki grup arasındaki ilişkiyi daha iyi açıklamak için Thomas H. Aageson'ın (2008) "Cultural Entrepreneurs: Producing Cultural Value and Wealth" başlıklı makalesinde kültür endüstrisinin yapısına ilişkin olarak sunduğu tasvire başvurulabilir. Aageson'a (2008) göre bir tarafta kültür yaratıcıları ve kültür işçileri yer alır (s. 98). Edebiyat bağlamında bunlar sırasıyla yazara ve matbaa emekçileri gibi aracı uzmanlara karşılık gelmektedir. Bahsi geçen iki grup bir araya geldiklerinde, tepesinde fikirler üreten yenilikçi sanatçının, dibinde ise o fikirleri kültürel ürün ve hizmetlere dönüştüren kültür işçilerinin yer aldığı bir "yaratıcılık piramidi" oluştururlar (Aageson, 2008, s. 98). Aageson, kültür girişimcisinin bazen aynı zamanda yaratıcı-sanatçı da olabileceğini belirtmekle beraber genel itibarıyla onu bu piramidin dışında konumlandırmaktadır. Zira onun rolü yazarınkinden farklıdır: Kültür girişimcisi tasarladığı girişim (ve onu hayata geçirmek üzere bir araya getirdiği sermaye ve üretim araçları) sayesinde kültürel gelenekler, deneyimler

ve yenilikler ile piyasanın ihtiyaçları arasında köprü inşa eder (Aageson, 2008, s. 98); edebiyat örneğinde yazarın ürettiği kültür ürünlerini okurla buluşturur. Kültürel girişim ise, Osmanlı-Türk edebiyat piyasası bağlamında, kültür girişimcilerinin kurduğu matbaa veya yayınevi gibi kurumlara karşılık gelir. Kültür işçilerini istihdam eden (Aageson, 2008, s. 98) bu ticari müesseseler, sanatçılarla müşteriler arasında aracılık eder ve üretip pazarladıklarıyla kültür yaratıcıları için ekonomik, toplumsal ve kültürel fırsatlar yarattıkları gibi müşterilerine de kültürel katkı sağlarlar (Aageson, 2008, s. 96). Bahsi geçen kurumlar kâr için veya kâr gütmeden faaliyet gösterebilirse de iş dünyasının yöntemlerini (*business approaches*) benimserler ve finansal, insani ve kültürel sermayeyi stratejik ve girişimci bir biçimde kullanırlar (Aageson, 2008, s. 96).

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere, kültür girişimcisi kavramı Osmanlı-Türk edebiyatının üretiminde rol oynayan tüm aracıları tarif etmek için kullanılabilir. Bahsedilen girişimcilerin Robert Darnton'ın İletişim Devresi'nde yer alan matbaacılık, kitapçılık, yayıncılık, tedarikçilik gibi roller arasından tam olarak hangisini veya hangilerini üstlendiği önemli olmayıp yazarlarla okurlar arasında aracı olması yeterlidir. Zaten ele aldığım dönemde bu roller arasında katı bir ayrım da henüz ortaya çıkmamıştır. Kariyerine 1870'lerde veya sonrasında başlayan birçok Osmanlı kültür girişimcisi piyasaya belirli bir iş kolundan giriş yaptıkları hâlde sonradan başka roller de üstlenmişlerdir:

Kütüphaneler veya kitaphaneler sadece kitap ve süreli yayın satmaz. Çoğu aynı zamanda kitap basıp dergi çıkaran yayınevi, başka gazete ve dergilere abone kaydeden dağıtım merkezi, ciltleme yapan mücellithane ve kırtasiyeci konumunda ticari müesseselerdir. Bazılarının kendine ait matbaası bulunur. Günümüze has

nispeten keskin iş bölümleri çoğu zaman birbirine karışır; kitapçı, yayıncı, matbaacı, mücellit, kâğıtçı, kırtasiyeci iç içe geçer. (Odabaşı, 2021a, s. 124)

Bu türden Osmanlı kültür girişimcilerinin bir örneği olan Mihran Nakkaşyan 1870'lerin başlarında Ebüzziyâ Tevfik'in yönetimi altındaki Tasvîr-i Efkâr Matbaası'nda bir işçidir (Türesay, 2013b, s. 105). İlerleyen yıllarda Ebüzziyâ Tevfik, matbaasını Şemsettin Sami ile ona emanet eder (Türesay, 2023, s. 126). Mihran Nakkaşyan kısa zaman sonra kendi adıyla bir matbaaya da (Mihran Matbaası) sahip olur. Nihayet 1879'da Cep Kütüphanesi dizisini, 1880'de Ebüzziyâ Tevfik'in *Mecmua-i Ebüzziyâ*'sını yayımlamaya başlayarak yayıncı statüsüne de kavuşur; ayrıca uzun yıllar *Sabah* gazetesini yayımlar. Arakel Tozluyan ise işe müvezzilikle başlar ve 1875 yılında kitapçılığa geçiş yapar (Yılmaz, 2015, s. 8). Ardından Matbaa-i Ebüzziyâ dahil olmak üzere çeşitli matbaalarda "sahip ve naşir" sıfatıyla bastırdığı kitaplar aracılığıyla yayıncılığa da girişir. Aynı zamanda başkalarının yayınlarına abone kaydettiği ve taşra kitapçı ve okurlarına kitap dağıtımı yaptığı kitapçı kataloglarından anlaşılan Arakel'in, nihayet 1898'de kendi matbaasını işletmeye başladığı da görülecektir (Yılmaz, 2015, s. 6). Çok yönlü Osmanlı kültür girişimcilerinden bir diğeri Ebüzziyâ Tevfik'tir. Tezin ilerleyen bölümlerinde görüleceği gibi matbuat âlemine gazetecilikle giren yazar sonradan kendi matbaasına ve gazetelerine sahip olur. Ona düşen görev birçok kez yalnızca matbaacılıktır. Ancak Ebüzziyâ Tevfik zaman zaman başkalarının eserlerinin telif hakkını satın alarak yayıncı rolünü üstlenir. Bunların yanı sıra Matbaa-i Ebüzziyâ bir kitapçı olarak da faaliyet göstermekte (Türesay, 2014, s. 199) ve Ebüzziyâ'nın sâlnâmelerindeki ilanlardan başka matbaalara malzeme tedarik ettiği de anlaşılmaktadır.

Edebiyat tarihi alanında çalışırken kültür girişimcilerine özel ilgi göstermeyi gerektiren başlıca sebep, onların melez doğasıdır. Bundan kastım kültür girişimciliğinin hem kültürel hem de ticari bir faaliyet olmasıdır; onu bu ikisinden birine indirgemek mümkün değildir. Kültür girişimcilerinin sermayesi yalnızca sosyal veya finansal değil, aynı zamanda kültüreldir; bu da her başarılı kültür girişimcisinin istese de istemese de faaliyetleriyle kültür sahasına etki edeceği anlamına gelir. Eğer Ebüzziyâ Tevfik örneğinde görüldüğü gibi bilinçli hareket ederse, bu etki son derece belirleyici olabilir. Diğer yandan, bu faaliyetlerin sürdürülebilir olması ticari başarı elde edilmesine bağlıdır. Yazarlar yazdıklarından para kazanmadıkları hâlde, başka geçim yolları bulmak suretiyle, yazmaya devam edebilirler. Ancak en idealist ve özverili kültür girişimcisi bile rolünü sürdürebilmek için kâr amacı gütmek zorundadır. Bu da hiçbir zaman tümüyle idealist saiklerle davranamayacak bir failin edebî üretim sürecinde etkili olduğu, dolayısıyla edebiyatın gelişim ve dönüşümünde edebiyat dışı saiklerin az ya da çok belirleyici bir rol oynadığı anlamına gelir.

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı edebiyat piyasası özelinde kültür girişimcilerinin yönlendirici ve şekillendirici etkisine örnek olarak tezin ilerleyen bölümlerinde Ebüzziyâ Tevfik'in faaliyetlerini inceleyeceğim. Bu aşamada ise daha genel bir örnek olarak kütüphane fenomenine değinmenin faydalı olacağını düşünüyorum. İsmail Arda Odabaşı'nın (2021a) deyişiyle "Osmanlı'da 'kütüphane' ve/veya 'kitaphane' adı verilen ve çoğu aynı zamanda yayıncı olan kitapçılar, kârlılık kaygısı taşıyan ticari işletmeler olarak Osmanlı matbuat kapitalizminin dinamosunu teşkil ederler" (s. 123). Aynı zamanda yayıncılarsa bunlara neden kütüphane dendiği meşru bir sorudur. Gerçekten de on dokuzuncu yüzyıl Türkçesinde kütüphane kelimesinin anlam zenginliği dikkat çekicidir. Kelimeye yüklenen anlamların

bazıları, yabancı dillerde ayrı ayrı kelimelerle karşılanmaları bakımından, özellikle incelenmeye değer. Örnek olarak, bugün olsa kitapçı veya yayıncı sıfatlarıyla nitelenecek Asır Kütüphanesi'nin 1309 tarihli esâmî-i kütübünde, yani kitapçı kataloğunda yer alan gravüre bakılabilir: Bu gravürde dükkânın ismi hem Arap harfli Türkçe hem de Fransızca olarak yazılmış ve Türkçe tabeladaki Asır Kütüphanesi, Fransızca tabelada *Librairie Assır* tabiriyle karşılanmıştır. Diğer bir deyişle kütüphane kelimesi Fransızca *librairie*'e denk kabul edilmektedir. *Librairie* ise *Trésor de la Langue Française informatisé*'ye göre "kitapçı dükkânı," "kitap ticareti," ve "kitapçı-yayıncılık mesleği" olarak tanımlanır. Geçmişte kütüphane kelimesiyle aynı anlamda kullanılmışsa bile Fransızca *librairie* ve *bibliothèque* (kütüphane), aynı İngilizce *bookstore* ve *library* gibi, on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde çoktan birbirinden ayrışmış olan kelimelerdir. Osmanlılar ise, *Resimli Türkçe Kamus* (1927) kütüphane kelimesine eş anlamlı olarak kitapçıyı sunduğu hâlde, bu kavramların ikisini de kütüphane olarak adlandırmayı tercih etmiştir.[8] Bunun nedenleri konusunda spekülasyon yapılabilir. Nitekim literatürde bazı açıklamalar sunulmuştur; örneğin Mehmet Erken yayıncı-kitapçıların kendilerini "ilim ve irfanı yaymak sorumluluğunu yerine getiren kişiler olarak tanıt[tıklarını]" belirtmektedir (Erken, 2021, s. 151). Bu dönemden kitapçıların kataloglarına yazdıkları ön sözler göz önüne alındığında yukarıdaki gözlem isabetlidir. Ancak ben bu isimlendirmenin aynı zamanda bahsi geçen kitapçıların yayıncılık ve özellikle de kitap dizisi yayıncılığı faaliyetleriyle de ilişkili olabileceğini düşünüyorum. Bu iddiamın dayanağı on dokuzuncu yüzyıl sonunda kitap dizisi (ilerleyen bölümlerde görüleceği üzere bunlar genellikle kütüphane olarak adlandırılmaktadır) yayımlamanın kitapçılık işinin temel unsurlarından birine dönüşmüş olmasıdır. Söz

[8] Fatma Nur Uçar (2017) da devlet arşivlerinde "kitapçı" tabirinin "kütüphane imtiyaz sahibi" yerine kullanıldığını belirtmektedir (s. 15).

konusu diziler bir yayıncı için kimliğinin ayrılmaz bir parçası ve ürünleri arasında bir amiral gemisi hükmündedir; öyle ki yayıncılar dizilerine verdikleri kütüphane ismini müesseseleri için de benimsemişlerdir.

Yukarıdaki spekülasyon doğru olsun ya da olmasın, kitapçılıktan yayıncılığa geçişin bir çeşit devrim niteliğinde olduğu yayıncı-kitapçıların yeni faaliyetlerini okurlara açıklama ihtiyacı hissetmesinden anlaşılmaktadır. Örneğin Arakel Tozluyan (1305 [1889/1890]) kitapçılığın iki türünden bahseder:

> Birisi çıkmış ve çıkacak olan her nevi kitaplardan kitapçının kudreti yettiği ve becerebildiği kadar olup beyiye ile satmaktadır. Diğer nevi de Avrupa'da "editör" bizde [tâbi][9] ve [naşir] ve [mümessil] namı verilir ki bu da erbâb-ı kalem tarafından telif ve tercüme olunan âsârı mübayaa ve kendi hesabına tab ve füruht etmektir. (ss. 4-5)

Başka bir deyişle bir tarafta piyasada halihazırda mevcut olan kitapları üzerine kâr payı koyarak satanlar, diğer tarafta kendi hesabına kitap basıp satanlar yer alır. Arakel'in de aralarında yer aldığı ikinciler ona göre ilk gruptakilere üstündür ancak bu türden kitapçılık o kadar yenidir ki bahsedilen ayrım henüz tam yerleşmemiştir:

> İşte asıl kitapçılık da budur ki derece-i gayr-ı mahdûdede büyümeye müsait bir meydan-ı terakki demektir. Ancak bizde "editör"lük henüz o derece tanınmış ve ilerlemiş olmadığından bu mesleğe dahil olmak arzusunda bulunan kitapçılarımız taayyüş edebilmek için şimdilik iki türlü kitapçılığı birden etmektedirler. (Kitapçı Arakel, 1305 [1889/1890], s. 5)

Asır Kütüphanesi'nin sahibi Kirkor Faik de benzer beyanlarda bulunur. Ona göre yeni, yani yayıncılık da yapan, kitapçılara kıyasen eski kitapçılar birer "adi dükkâncı"dır (Kirkor Faik, 1306 [1888/1889], s. 5).

Yeni tip kitapçıların veya kütüphanelerin ortaya çıkışından önce de sözleşmeler yaparak eserleri üzerindeki haklarını başkalarına devreden yazarlar elbette mevcuttur. Ancak o zamana dek tam zamanlı yayıncılar yoktur; dolayısıyla yazarların kendi işlerini kendileri idare etmeleri, örneğin kitaplarının basımı ve

[9] Alıntıdaki köşeli parantezlerin tamamı orijinal metinde yer almaktadır.

dağıtımı için aracılar bulmaları gerekmektedir. Yayıncı-kitapçıların devreye girerek yazarlar, okurlar ve matbuat âleminin diğer failleri arasında aracılık görevini üstlenmesiyle işler değişir. Bu aracılar yazarlara sözleşme imzalayarak bir kitabın haklarını satın almakta ve hatta bazen doğrudan kitap sipariş etmekte, ardından basım ve dağıtımı için gerekli ayarlamaları yapmaktadır. Söz konusu süreçte yayıncılar yazarlara göre daha avantajlı bir konumdadır. Kirkor Faik bu durumu şu şekilde açıklar:

> Erbâb-ı kalemden biri vakit ve emek sarfıyla vücuda getirdiği bir eseri bizzat tabettirmeyi ve neşr eylemeyi arzu etse düçar olacağı müşkülâtın hadd ü hesabı yoktur. Çünkü evvel-i emirde mesârif-i külliye ihtiyarına ihtiyaç messeder. Kâğıt tedariki, layıklı bir matbaa ile akd-i mukavele olunması, kitapların teclîdi, kitapçılara emaneten bırakılarak füruht ettrilmesi hesap sorulması gibi az çok insanı mustarip kılan muamelata hedef olur. Bunlar muharrir-i eseri bîzâr eder. Kitabın mesârif-i tabiyesini de almaya muvaffak olamadığından maddeten dahi küllî mutazarrır olur. (Kirkor Faik, 1306 [1888/1889], s. 7)

Alıntıda görüldüğü üzere, ona göre yazarlar eserlerini bizzat bastırıp yayımlatmak isterlerse büyük güçlük yaşayacaklardır: Bu sıkıntılar sermaye ihtiyacından kötü muameleye kadar uzanır. Yayıncılar ise bu sorunlarla daha kolay baş edebilecekleri gibi aynı zamanda kitapçı olduklarından yayımına aracılık ettikleri kitapları okurlarına ulaştıracak birer mecraya da sahiplerdir. Daha önce görüldüğü üzere, Arakel Tozluyan gibi bazılarının imparatorluğun dört bir yanına uzanan dağıtım ağları bile vardır. Diğer bir deyişle yazarlardan farklı olarak yayıncı-kitapçılar ekonomik sermayeye dönüştürebilecekleri sosyal sermayeye sahiptir.

Bahsi geçen iş modeli edebî üretim sürecinde yayıncıları geniş yetkilerle donatır: Yayıncılar yayımlamak için istedikleri kitabı seçebilir, çok satacağını düşündükleri telif veya çeviri metinleri sipariş edebilir, satacakları kitapları istedikleri fiyattan ve diledikleri gibi pazarlayabilir, bir seferde kaç nüsha basılacağını belirleyebilirler. Nitekim Arakel Tozluyan da satışa sunduğu eserlerin

büyük bir bölümünün bizzat kendisinin siparişi doğrultusunda yazıldığını belirtmekte ve ülkeye sundukları katkı bakımından onun gibi yayıncıları bilim kurullarına denk tutmaktadır (aktaran Öksüz, 2022, s. 195). Yayıncılar tüm bunları yaparken okurun zevkine ilişkin uzmanlıkları onlara rehberlik eder: Zaman ve tecrübeyle piyasanın talebini tanıyabilir ve ona uygun hareket etmek suretiyle sermayelerini arttırabilirler. Üstelik görece daha hırslı ve girişimci yayıncılar bu kadarıyla da yetinmezler; sermayelerini piyasayı ve okurun zevklerini kendi idealleri ve ticari çıkarları doğrultusunda şekillendirmek için kullanırlar. Örneğin çoğu yayıncı yüksek talep gördüğünden düşük risk taşıyan kurmacaya yönelirken Ebüzziyâ Tevfik yüzünü biyografiye dönmüştür. Dergilerinde ve sâlnâmelerinde birçok biyografiye yer veren Ebüzziyâ, ayrıca 1882-1886 yılları arasında on iki kitaptan oluşan Kitabhâne-i Meşâhir adını verdiği bir biyografi dizisi yayımlamıştır. O, tüm bu yayınlarını aynı zamanda türün tarihine ilişkin "Tercüme-i Hâl Yazmak" (1880) başlıklı bir makaleyle de desteklemiştir. Üçüncü bölümde görüleceği üzere, Ebüzziyâ Tevfik'in biyografi türüne yoğunlaşması piyasada yeni talep yaratmaya yönelik bilinçli bir girişimdir. Kitabhâne-i Meşâhir'in yayına başlamasından yalnızca iki yıl sonra Mihran Nakkaşyan Meşâhir-i İslâm başlığı altında 50 cüzden oluşan başka bir biyografi dizisi yayımlar. Sadece Müslüman şahısları konu edinen bu dizi, muhtemelen Ebüzziyâ Tevfik'in kendi dizisinde Müslüman biyografi kişilerine yeterince yer vermediğine yönelik eleştiriden ([Ebüzziyâ Tevfik], 1300b/1882, s. 820) ilhamla tasarlanmıştır. Mihran Nakkaşyan'ın bu zamanlaması ve konu seçimi Ebüzziyâ Tevfik'in Kitabhâne-i Meşâhir'inin talep yaratmakta başarılı olduğunu düşündürmektedir.

Yukarıdaki görüldüğü üzere, matbuat dünyasına kütüphane gibi isimler altında ve aracı sıfatıyla giren yayıncıların birçoğu kısa zamanda hangi kitapların

basılıp dolaşıma gireceğini belirleyen, böylece de edebiyatın ve edebî kültürün rotasını çizen tam teşekküllü kültür girişimcileri konumuna yükselmişlerdir. Ancak modern Türk edebiyatı çalışmalarına bakıldığında bu figürlerin on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı-Türk edebiyatının inşasında oynadıkları rolün büyüklüğüne kıyasla pek az temsil edildikleri görülür. Doğrudan belirli bir kültür girişimcisini konu edinen çalışmalar sayıca sınırlıdır. Barış Yılmaz'ın *Kitapçı Arakel'in Yayın Katalogları* (2015) ve Başak Ocak'ın *Bir Yayıncının Portresi: Tüccarzâde İbrahim Hilmi Çığıraçan* (2003) başlıklı çalışmaları bu bağlamda örnek olarak sunulabilir ancak onların da odağında inceledikleri kişilerin edebiyatı ve edebî kültürü nasıl şekillendirdiği sorusu yer almaz. Kültür girişimcilerinin ve özellikle Ebüzziyâ Tevfik'in Osmanlı-Türk edebiyatına katkısını kısmen de olsa tartışan çalışmalar ise bunu genellikle başka bağlamlarda yapar. Söz konusu çalışmaların oluşturduğu literatüre, bu tezin çıkış noktasını ve bağlamını teşkil ettiği ölçüde, aşağıda değinilmiştir.

1.3 Kültür girişimcisinin izini sürmek

Edebiyatın ticarileşmesini ve onu şekillendiren failleri konu edinen çalışmalar hem yabancı dillerdeki hem de Türkçe yazında hızla yaygınlaşmaktadır. Türkçe çalışmalarda bu meselenin tartışılmaya başlanması, dolayısıyla tezimin soyağacı, Alpay Kabacalı'nın ilk baskısı 1979'da yapılan *Türkiye'de Yazarın Kazancı* adlı kitabına kadar götürülebilir. Gerçi Osmanlı matbuat endüstrisinin koşulları çok daha erken tarihlerden beri kitaplaşmayan tartışmalara konu olmuştur. Ancak beni araştırma sorularıma yönlendiren ilk müstakil çalışma Kabacalı'nın kitabıdır. Yazar ve yayıncılarından anılarından derlenmiş bolca bilginin ardı ardına sıralandığı bu çalışma fazla yorum içermez. Benim çalışmama katkısı ise yazarın ilk bölümde

kurduğu çerçeve üzerinden olur. Burada yazarlıktan bir meslek olarak bahseden Kabacalı telif hakkı düzenlemelerini mesleğin bağımsızlığı bağlamında değerlendirir. Odağı sonradan değişen tezimin ilk taslakları, yazarlığın meslekleşmesi ve hukuki düzenlemelerin yazarın özerkleşmesindeki rolü gibi onun dikkat çektiği meseleler etrafında şekillenmiştir.

Osmanlı-Türk edebiyatının, yazarlığının ve yayıncılığının tarihini çalışan araştırmacılar 2000'li yıllarda meseleyi yeniden ele almışlardır. Örneğin Zeynep Seviner'in modern Osmanlı-Türk yazarının doğuşunu konu edinen *Blue Dreams, Black Disillusions: Literary Market and Modern Authorship in the Late Ottoman Empire* (2015) başlıklı doktora tezi konuya yazarların perspektifinden yaklaşmaktadır. Bu çalışmayı modern yazarlığın Osmanlı bağlamında ne anlama geldiği konusunda aydınlatıcı bulmakla beraber tezime daha çok fayda sağlayanlar ise matbaacılık ve yayıncılığı da hesaba katanlar oldu. Örneğin Johann Strauss'un "'Kütüp ve Resail-i Mevkute,' Printing and Publishing in a Multi-Ethnic Society" (2005) başlıklı makalesi on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı matbaacılığı ve yayıncılığı konusuna kapsayıcı bir giriş teşkil etmesi dolayısıyla özellikle araştırmamın başlarında sahayı tanımama katkıda bulundu. Değinmeye değer diğer bir çalışma da İrvin Cemil Schick'in 2011'de yayımlanan "Print Capitalism and Women's Sexual Agency in the Late Ottoman Empire" makalesidir. Bu makale matbuat kapitalizmi kavramını Osmanlı-Türk matbaacılığı ve yayıncılığı tartışmalarına katmak ve dipnotlarında ikincil kaynakların zengin bir dökümünü sunmak bakımından önem arz eder. Aynı kavramı daha dar bir dönemsel çerçevede ele alan önemli bir çalışma da İsmail Arda Odabaşı'nın *Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914)* (2021b) başlıklı kitabıdır. Milliyetçiliğin yükselişinde edebiyat piyasasının çeşitli faillerince oynanan rolleri tartışmaya açan Odabaşı'nın çalışması, konu edindiği

öznelere yaklaşımı ve ticaretle ideolojinin etkileşimini sorunsallaştırması bakımından tezime bir model teşkil etmiştir. Benzer şekilde, Ami Ayalon'un *The Arabic Print Revolution: Cultural Production and Mass Readership* (2016) adlı kitabı da benimle aynı faillere odaklanan bir çalışmanın hangi sorulara cevap verebileceğini örneklemesi açısından araştırma sorularımı belirlemekte benim için ilham verici olmuştur.

Bu tezde ele alınan yapısal dönüşümün bağlamını yeniden inşa etmeleri bakımından onu tamamladığını düşündüğüm bir dizi çalışmaya da ayrıca değinmek gerekir. Bunlardan Ayşe Tek Başaran'ın *The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks, 1831-1863* (2019) başlıklı doktora tezi, Osmanlı sahasında matbaacılığın ticarileşme sürecine ve özel matbaaların ortaya çıkışına ışık tutmaktadır. Bir bakıma Osmanlı kültür girişimciliğinin kökenlerine odaklanadığı için Başaran'ın tezi kendi çalışmamda kurmaya çalıştığım tarihsel anlatıyı tamamlar. Sözünü ettiğim anlatının başka parçaları ise Günil Özlem Ayaydın Cebe'nin *19. Yüzyılda Osmanlı Toplumu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik* (2009), Ahu Selin Erkul Yağcı'nın *Turkey's Reading (R)evolution, A Study on Books, Readers and Translation: 1840-1940* (2012) ve Neslihan Demirkol'un *1850-1900 Yılları Arasında Edebiyat Yayıncılığı Alanının Yeniden Biçimlenmesi ve Edebiyat Çevirileri Piyasasının Doğuşu* (2015) başlıklı doktora tezlerinde bulunabilir. Bunların her biri Türkçe edebiyatın bir bütün olarak ve geniş bir zaman aralığındaki seyrini konu edinmekte, edebî üretimin geneline dair tespitleriyle tezimde konu edindiğim dönüşümün bağlamını yeniden inşa etmektedir. Aynı dönemin Türkçe dışı Osmanlı edebiyatları ve bunların piyasası konusunda bilgi kaynaklarının ise en başında Fatih Altuğ ve Mehmet Fatih Uslu'nun yayıma

hazırladığı *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebi Kültür* (2014) gelir.

Yakın zamanda yabancı literatürde kitap tarihine fikrî mülkiyet perspektifinden yaklaşan çalışmaların arttığı gözlemlenmektedir. Her ne kadar Osmanlı sahasında telif haklarının tarihi daha önce ele alınmışsa da bence bahsi geçen yönelimi Türkçeye taşımak konusunda en başarılı araştırmacı *Osmanlı Devleti'nde Fikri Mülkiyet Hakları: Telif, Patent, Marka* (2021) başlıklı kitabıyla Tolga Akay'dır. Telif hakları kavramının Osmanlı'daki tarihi hakkında eldeki tüm bilgileri aynı yerde toplayan bu kitap yukarıda kısaca değindiğim hukuki gelişmeler konusunda benim de başlıca başvuru kaynağımı teşkil etmiştir.

Kabacalı'nın başlattığı tartışmayı bugün itibarıyla en uç noktasına taşıyan kişi ise muhtemelen, *Muharrir ve Matbuat: On Dokuzuncu Asırda Yazarlık Mesleği ve Bâbıâli Çevresinde Yayıncılık Faaliyetleri* (2022) başlıklı kitabın yazarı olan Mert Öksüz'dür. Adı geçen kitap, yazarın kendi deyişiyle, "on dokuzuncu asır Türk edebiyatında yazar ve yayıncının ortaklığıyla meydana gelmiş bir sistemi inceleme amacında[dır]" (Öksüz, 2022, s. 9). Yazarlığı, yayıncılığı, korsan kitabı ve bunlarla bağlantılı birçok meseleyi ele alan yazar özellikle 1875-1900 arasındaki dönemin edebiyat endüstrisine panoramik bir bakış sunar. Aynı zamanda çok miktarda birincil kaynağı ilk kez açığa çıkarmak veya bir araya getirip ortak bir bağlama yerleştirmek suretiyle başka birçok araştırmaya da kapı aralayan bu çalışma, bana da dönemin genel eğilimlerini kavramak konusunda hayli yardımcı oldu ve beni farkında olmadığım kaynaklara yönlendirdi. Buna ek olarak, Öksüz'ün çalışması edebiyatın ticarileşmesi konusuna geniş bir perspektifle yaklaşmanın hangi çıktıları sunup sunamayacağını göstermesiyle sınırları daha keskin bir bakış açısı benimsememde ve tezimi tek bir kültür girişimcisi etrafında kurmamda etkili oldu.

Yukarıda sayılan çalışmaların büyük bir kısmı Osmanlı edebiyat piyasasını ve edebî kültürünü bir sistem olarak, bütünlüğü içinde ele almakta ve panoramik bir bakış açısını benimsemektedir. Diğer yandan, bu yaklaşıma alternatif olarak tek bir faile odaklanan ve böylece aynı meseleleri küçük ölçekte tartışan çalışmalar da mevcuttur. Esasında benim tezim de öncekilerden çok bu son grubun bir parçasını oluşturur. Arakel Tozluyan ve İbrahim Hilmi Çığıraçan'ı konu edinen bu türden iki örneğe daha önce değinilmiştir. Onlara ek olarak Jennifer Manoukian'ın "The Dedeyan Publishing House of Smyrna, 1853-1892" (2021) ve Günil Özlem Ayaydın Cebe'nin "Viçen Tilkiyan Hakkında Bilgilerimize Ekler ve Osmanlı Edebiyat Piyasasında Taktikler" (2023) başlıklı makaleleri anılabilir. Ebüzziyâ Tevfik de müstakil çalışmalara en sık konu edilen muharrir ve kültür girişimcilerinden biridir. Kendisi tezimin odağında da yer aldığı için bu çalışmaların en önemlilerine değinmek yerinde olur. Kanaatimce Ebüzziyâ Tevfik konusunda diğer hepsinden önce başvurulması gereken ve en kapsayıcı gözlemleri içeren kaynak Özgür Türesay'ın 2023'te yayımlanan *Être intellectuel à la fin de l'Empire ottoman: Ebüzziya Tevfik (1849-1913) et son temps* adlı kitabıdır. Sıkı bir arşiv araştırmasına dayanan bu çalışmanın asıl konusu edebiyat veya yayıncılık değil, düşünce tarihidir. Ancak Ebüzziyâ Tevfik'in çok yönlülüğünün farkında olan Türesay onu bir düşünür olarak ele almakla yetinmez ve yayıncılık, matbaacılık, yazarlık alanlarındaki faaliyetlerini tanıtıp değerlendirmeye de yer ayırır. Onun çeşitli dillerde kaleme aldığı çok sayıdaki makale de Ebüzziyâ Tevfik hakkındaki çeşitli sorulara cevaplar sunar. Bu tezin üçüncü bölümünde Ebüzziyâ Tevfik külliyatı analiz edilirken kullanılan tablolar da büyük oranda Türesay'ın çalışmalarında sunduğu verilere dayanarak oluşturulmuştur. Dolayısıyla bu tezin bir bakıma Özgür Türesay'ın omuzları üzerinde durduğu söylenebilir.

Ebüzziyâ Tevfik hakkındaki ikincil literatürün geriye kalan kısmı nicelik bakımından zenginse de genellikle görece deskriptif çalışmalardan oluşmaktadır. Özellikle son on yıl içinde Ebüzziyâ Tevfik üzerine çok sayıda yüksek lisans tezi ve makale yazılmış, kendisinin yazdığı veya yayımladığı pek çok metin Latin harflerine aktarılmıştır. Fakat bence başlıca başvuru kaynağı hâlâ Âlim Gür'ün, birincil malzemenin önemli bir kısmını bir araya getiren *Ebüzziyâ Tevfik, Hayatı; Dil, Edebiyat, Basın, Yayın ve Matbaacılığa Katkıları* (1998) adlı kitabıdır. Daha yeni tarihli çalışmalar arasında ise, başarılı bir kültür girişimcisi olmanın gerektirdiği çok yönlülüğü göstermesi açısından, Ebüzziyâ Tevfik'in edebiyat dışı faaliyetlerine odaklananları alan açıcı ve önemli buluyorum. Serkan Selalmaz'ın *Ebüzziya Mehmed Tevfik Bey'in Hayatı ve Hat Eserleri* (2021), Ayşe Fazlıoğlu'nun "Ebüzziya Tevfik ve Sultan II. Abdülhamid'e Sunduğu Halılar" (2006), Ali Okumuş'un "Ebüzziya Tevfik Bey ve Oğullarının Fersan Adalarında Petrol İmtiyazı Alma Girişimleri" (2020) ve (Ebüzziyâ'yla kısmen ilgili olsa da) Onur Yazıcıgil'in "The Genealogy of Ottoman Naskh Printing Types (1729 to 1928)" (2023) başlıklı çalışmaları bunlara örnek olarak gösterilebilir.

Buraya kadar anılan çalışmaların her biri muharrirler ve kültür girişimcileri hakkında yazarken benimsenebilecek alternatif yaklaşımları örnekler. Buna karşılık benim başvuracağım yöntemsel çerçeve, odağa aldığım mesele ve araştırma sorularım farklı olduğundan, öncekilerin hiçbiriyle tam olarak örtüşmemektedir. Alanın sınırlarını genişletmeyi amaçlayan bu çalışma için alışılagelmiş yöntemlerin yetersiz kalması doğaldır. Aracı figürleri konu edinmek kültür girişimciliğini tanımaya giden yolda sadece ilk adımdır. Birçoğu yazar sıfatını taşımayan bu figürlerin etkisini görünür kılabilmek için onların kendi yazdıklarından öteye geçmek, iletişim devresinin her bir öznesi için ayrı kaynaklara ve hatta yazıya

dökülmemiş ilişki ağlarına gitmek; belki de en önemlisi, edebiyata ilişkin ideallerin edebî üretim konusunda her zaman en belirleyici itki olmadığını kabul etmek gerekir. Benim bu tezde Ebüzziyâ Tevfik'e odaklanmam ve kullanmayı tercih ettiğim yöntemler de bu bağlamda açıklanabilir. Ebüzziyâ Tevfik, yukarıda sayılan aracı rollerin hemen hepsini üstlenmiş olup Osmanlı-Türk edebiyatının gelişimindeki etkisini yazdıklarından çok, basım ve yayımına aracılık ettiği metinlere borçludur. Dolayısıyla yeni dinamiklerin işleyişini küçük ölçekte incelemek isteyen bir araştırmacı için ideal konuyu teşkil eder. Ebüzziyâ Tevfik üzerine bugüne kadar yapılmış çoğu çalışmanın aksine kendisinin yazarlık ürünlerini merkeze almamam da yine konunun gerektirdiği bir tercihtir. Bir yazarın kaleminden çıkan metinlerin yakın okuması onun nasıl bir yazar olduğuna ilişkin fikir verebilir; ne de olsa yazarların birincil rolü metin üretmektir. Kültür girişimcileri ise halihazırda yazılmış metinleri okurla buluşturur; dolayısıyla onların nasıl çalıştığını görmek için faaliyetlerinin genelinde gözlemlenen stratejilere odaklanmak gerekir. Buna uygun olarak, tezimin ilerleyen bölümleri sırasıyla Ebüzziyâ Tevfik'in faaliyetlerine yön veren saikleri, yayıncılık ilkelerini ve edebiyat piyasasının diğer özneleriyle kurduğu ilişkileri ele alacaktır.

Tezin "İdealler ile Faydacılık Arasında" başlıklı ikinci bölümü Ebüzziyâ'nın kariyerine yön vermiş olan iki temel motivasyonu konu edinmekte ve buna uygun olarak iki kısma ayrılmaktadır. İlk kısım Ebüzziyâ Tevfik'in idealizmine ilişkindir. Burada sırasıyla onun siyasi, edebî ve mesleki; yani büyük oranda kültürel nitelikteki idealleri tanıtılır. İkinci kısım ise onun faydacı yönünü ve bu bağlamda faaliyetlerini maddi kazanç elde etme arzusuyla nasıl ilişkilendirdiğini ortaya koymaktadır. İki kısma da birer Ebüzziyâ Tevfik biyografisi eşlik eder. Aynı olaylar ve eylemler üzerine kurulmuş olan iki biyografiden birincisi bunları tamamen idealizm

çerçevesinden değerlendirerek özverili bir aydın portresi çizer. İkincisi ise bahsi geçen olay ve eylemleri maddi kazanç elde etme isteği doğrultusunda yorumlar; böylece Ebüzziyâ Tevfik'i çıkar odaklı bir iş adamı olarak tasvir eder. İki biyografi de belgelere dayanmakta olup kendi içinde tutarlı birer yaşam öyküsü teşkil eder.

İkinci bölümde tek bir biyografi yerine iki çeşitleme sunmamın nedeni, bugüne kadar yapılmış Ebüzziyâ Tevfik çalışmalarında gözlemlediğim tek taraflı bakış açısının sorunlarına dikkat çekmek ve ayrıca onun ve kültür girişimcilerinin yaptığı işin melez nitelikte olduğunu göstermektir. Ebüzziyâ Tevfik genellikle edebiyat, tarih ve güzel sanatlar gibi disiplinlere mensup araştırmacılar tarafından çalışılmış; bu araştırmacılar da onu tanımlamak için doğal olarak (onun kültürel ve sanatsal faaliyetlerini öne çıkaran) entelektüel, aydın, sanatçı, düşünür, edebiyatçı, yazar, yayıncı, matbaacı, tarihçi, milletvekili, hattat, dokumacı gibi sıfatlara başvurmuşlardır. Oysa onun yaptığı iş hem kültürel hem de ticari niteliktedir. Meseleye yalnızca kültür perspektifinden yaklaşmak onun faaliyetlerinin bir yarısını tümden ihmal etmeye yol açacağı gibi okuru yanlış çıkarımlara ulaştırma riskini de taşır. Buna paralel olarak ikinci bölümde verilen biyografiler de kendi içlerinde tutarlı görünseler de karşılaştırıldıklarında eksik oldukları anlaşılır. Ebüzziyâ Tevfik'in faaliyetlerini doğru şekilde anlamlandırabilmek için aynı anda iki farklı saikin yönlendirmesiyle hareket ettiğini ve aldığı kararların bunlardan yalnız biriyle açıklanamayacağını kabul etmek gerekir. İkinci bölümde benimsenen bu ikili yapının ilham kaynağı Aageson'ın yukarıda açıklanmış olan kültür girişimcisi kavramsallaştırmasıdır. Hatırlanacağı üzere onun kültür girişimcisi melez bir doğaya sahiptir; yani kültür girişimciliği aynı anda hem kültürel hem de ticari bir faaliyettir. Bu bakımdan Ebüzziyâ Tevfik'in faaliyetleri Aageson'ın kültür girişimcisi tasavvuruyla örtüşür.

Tezin üçüncü bölümü "Ebüzziyâ Tevfik Külliyatına Kapsayıcı Bir Bakış" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde sırasıyla Ebüzziyâ Tevfik'in süreli yayınlarını oluşturan gazeteleri, dergileri ve sâlnâmeleri ile Matbaa-i Ebüzziyâ'da bastığı ve yayınladığı kitaplar, özellikle de kitap dizileri incelemeye tâbi tutulmaktadır. Böylece onun yayıncılık stratejileri tespit edilmeye çalışılır. Bu stratejilerin tespiti için küçük bir örnekleme başvurmak yerine mümkün olduğunca çok sayıda eserin incelemeye konu edilmesi iki sebepten ötürüdür: Öncelikle ikinci bölümde görüleceği üzere Ebüzziyâ Tevfik hangi saiklerle faaliyet gösterdiği konusunda her zaman dürüst veya açık sözlü değildir. Onun beyanlarının güvenilmezliği karşısında niyetini çözümleyebilmek için doğrudan eserlerine giderek genel eğilimlerin, devamlılıkların ve kopuşların izini sürmek gerekir. Her tür ve mecra da kendine özgü imkân ve yöntemleri beraberinde getireceği için mümkün olduğunca kapsayıcı bir külliyata başvurmak şarttır. İkinci olarak, Franco Moretti'nin *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for a Literary History* (2005) adlı kitabında çalışmalarını dar bir kanonun yakın okumasına yaslayan edebiyat tarihçilerine yönelttiği eleştiri hatırlanabilir. Moretti'ye (2005) göre edebiyat sahası tekil vakaların toplamı değil, kolektif bir sistemdir; onu anlamanın yolu da tekil vakalardansa sıradan örneklerin oluşturduğu yığına bakmaktan ve bütünlüklü bir sistem olarak kavramaktan geçer (ss. 3-4). Bu tespit, Ebüzziyâ Tevfik'i faaliyetlerinin yalnızca küçük bir kısmı üzerinden değerlendirmenin risklerine de ışık tutar. Edebiyat tarihçilerinin bir avuç seçilmiş metin üzerinden kurdukları anlatı kendi içinde tutarlı olsa da dışarıda bırakılan metinlerin bu anlatıyı baltalaması gayet mümkündür. İdeal çözüm, Ebüzziyâ Tevfik'in geride bıraktığı binden fazla makale ve beş yüze yakın kitabın hepsini, en azından çoğunu, göz önünde bulundurmaktır. Elbette bu çapta bir külliyatın yakın

okumasını yapmak, bir doktora tezinin uzunluk ve süre kısıtları düşünüldüğünde gerçekçi değildir.

Bu sorun karşısında üçüncü bölüm yine Moretti'nin "Conjectures On World Literature" (2000a) ve"The Slaughterhouse of Literature" (2000b) başlıklı makaleleri ile *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for a Literary History* (2005) adlı kitabında geliştirdiği uzak okuma (*distant reading*) yaklaşımından ilham alınarak hazırlanmıştır. Ancak kendisinin önerileri birebir uygulanmamıştır. Zira Ebüzziyâ Tevfik külliyatı üzerine yazılmış ikincil literatür büyük oranda deskriptif çalışmalardan oluşmaktadır ve sentezlenerek daha büyük bir resmî görmeyi sağlayacak derinlikte yorumlar bakımından fakirdir. Onun yerine yakın ve uzak okuma arasında bir yol benimsenmiş ve külliyata ilişkin yorumlar süreli yayınlar söz konusu olduğunda fihristlere, kitaplar söz konusu olduğunda ise künye bilgilerine dayandırılmıştır. Bu doğrultuda çok sayıda tablo da hazırlanmış; böylece *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın farklı dönemlerinde sergilediği karakter ve yayın politikaları gibi konularda çıkarımlara varılmıştır.

Tezin "İlişkiler Ağının Merkezinde" başlıklı dördüncü bölümü ise Ebüzziyâ Tevfik'in kendisini merkezinde konumlandırdığı karmaşık ilişkiler ağını incelemektedir. Bu bağlamda sırasıyla onun siyaset alanındaki yoldaşlarıyla, edebiyat ve matbuat piyasasının diğer yazar ve aracılarıyla ve nihayet siyasi iktidar ve devletle kurduğu ilişkiler ele alınmaktadır. Bu ilişkilerin iyi anlaşılması önemlidir, zira Robert Darnton'ın "What is The History of Books?" (1982) başlıklı makalesinde ortaya koyduğu üzere modern matbuat piyasasında kitapların üretilmesi ve dolaşıma girmesi kolektif bir emekle gerçekleşir. Aynı durum on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı-Türk edebiyatı sahasında da geçerli hâle gelmiştir. Bu yeni düzende gerek yazarlar gerek aracılar gerekse kültür girişimcileri başarı elde etmek için

başkalarıyla iş birliği yapmak zorundadır. Dördüncü bölümde, Ebüzziyâ Tevfik'in yukarıda açıklanan gerekliliğe uygun olarak kurduğu ilişkilerin değeri ona sağladıkları sosyal sermaye ile ölçülmektedir. Sosyal sermaye, Pierre Bourdieu'nün ilk defa Almanca olarak 1983'te yayımlanan ve İngilizceye "The Forms of Capital" adıyla çevrilen makalesinde değindiği üç sermaye türünden biridir. Ona göre sosyal sermaye, bir gruba mensubiyetin veya dayanıklı bir ilişkiler ağına sahip olmanın getirdiği mevcut ya da potansiyel kaynakların toplamı olarak tanımlanabilir (Bourdieu, 2002, s. 286). Sosyal sermayenin kendine özgü bir değeri vardır; nitekim bazı mal ve hizmetlere erişim sağlamak için ekonomik sermayeye sahip olmak yeterliyken bazıları ancak sosyal sermaye sayesinde edinilebilir (2002, s. 288). Ebüzziyâ Tevfik gibi kültür girişimcileri özelinde sosyal sermayenin iki işlevinden bahsedilebilir. Öncelikle, sunduğu ortaklık ve iş birliği imkânları sayesinde sosyal sermayeden kazanç devşirmek mümkündür. Diğer yandan, sosyal sermaye edebiyat piyasasının, devlet dahil, diğer faillerinden kaynaklanabilecek tehditlere karşı kültür girişimcisine bir güvenlik ağı ve manevra alanı sağlar. Bu doğrultuda tezin dördüncü bölümü, Ebüzziyâ Tevfik örneği üzerinden, Osmanlı kültür girişimcilerinin sosyal sermayelerini nasıl biriktirdiklerini ve kullandıklarını göstermeye çalışmaktadır.

BÖLÜM 2

İDEALLER İLE FAYDACILIK ARASINDA

Tezin bu bölümünde Ebüzziyâ Tevfik'in faaliyetlerinin ardında yatan ve onlara yön veren başlıca saikleri tespit ederek bunların ne zaman ne kadar etkili olduklarını tartışmaya açacağım. Aageson'un kültür girişimciliğini hem kültürel hem ticari bir faaliyet olarak melez bir biçimde kavramsallaştırmasından ilham alarak bir Osmanlı kültür girişimcisi olan Ebüzziyâ Tevfik'in saiklerinin de bunlara denk iki kategori altında toplanabileceği kanısındayım. Bu kategorilerin ilki idealizmdir ve onun siyasi, edebî ve mesleki; yani büyük oranda kültürel nitelikteki ideallerini kapsar. İkinci kategoriyi ise Ebüzziyâ Tevfik'in faydacılık saiki ve girişimlerinden maddi kazanç elde etme isteği oluşturur. İdealizm ve maddi kazanç arzusu onun tercihlerini açıklamak konusunda birbirini tamamlayan ve dışarıda bir şey bırakmayan bir bütün oluştururlar. Başka bir deyişle, Ebüzziyâ Tevfik'in tüm motivasyonları bu iki başlık altında toplanabilir.

Onun idealist ve faydacı saiklerinin birbirlerine kıyasla ve birbirleri üzerindeki etkilerinin değişken olduğunu belirtmek gerekir. Bunlar birbirleriyle çelişebilir ve idealler ticari maksatların takibine ya da para kazanma güdüsü ideallerin gerçekleştirilmesine engel olabilir. Ancak aşağıda görüleceği üzere bunlar istisnai durumlardır. Kültür girişimcisinin eylemlerinin aynı anda hem kültürel hem de ticari sonuçlar doğurabilmesi gibi Ebüzziyâ Tevfik'in girişimleri de genellikle birden fazla amaca aynı anda hizmet eder. Yukarıda belirtildiği üzere kendisinin idealleri yalnızca siyasi değildir. Bu bakımdan ticari kaygılarla açıklanamayacak tüm fiilleri siyasi angajmana indirgenemez. Bazı durumlarda asıl belirleyici olan onun

edebiyat konusundaki görüşleri veya poetikası, bazen de mesleğini meşrulaştırma isteğidir. Diğer bir deyişle, Ebüzziyâ Tevfik'in farklı konulara ilişkin idealleri birbiriyle uyumlu olarak veya çelişmeksizin işleyebilirse de istisnai olarak bunlar arasında bir hiyerarşi de kurulabilir. Son olarak, idealist ve faydacı saiklerin her zaman ve her durumda eşit derecede etkili olmayabileceğini de vurgulamak gerekir. Nitekim Ebüzziyâ'nın zaman zaman çeşitli gerekçelerle bazı maksatlarını baskıladığı veya arka plana ittiği, çeliştikleri yerde birini bir başkasına tercih ettiği görülür. Önemli olan husus, idealizm ve faydacılığın ikisinin de vazgeçilmez motivasyonlar oluşudur. Nasıl ki kültür girişimciliği nasıl ne yalnızca kültürel ne de yalnızca ticari bir faaliyete indirgenemezse, Ebüzziyâ Tevfik'in kariyeri de sadece idealizmiyle ya da sadece ticari maksatlara hizmetle açıklanamaz. O, hayatının çoğu dönüm noktasında hem idealist bir aydın hem de basiretli bir iş adamı olarak hareket etmiştir; yani çift yönlü bir kimliğe sahiptir.

Bu bölümde ayrıca Ebüzziyâ Tevfik'in yaşam öyküsü de sunulacaktır. Bugüne kadar Ebüzziyâ Tevfik'i konu alan birçok biyografinin yazılmış olduğu göz önüne alındığında sıfırdan, yeni bir yaşam öyküsü anlatısı kurgulamanın gerekliliği sorgulanabilir. Ancak bahsi geçen biyografilerin ezici çoğunluğu onun kültürel ve sanatsal faaliyetlerine odaklanmıştır. Oysa yukarıda görüldüğü üzere Ebüzziyâ Tevfik'in yaptığı iş yalnızca kültürel değil, aynı zamanda ticari niteliklidir. Onun kariyerini yalnızca kültür perspektifinden ele almak, faaliyetlerinin bir yarısını ihmal etmekle sonuçlanacağı gibi biyografi yazarını muhtemelen yanlış çıkarımlara da ulaştıracaktır. Hem bu riskten mümkün mertebe kaçınmak hem de Ebüzziyâ Tevfik'in yukarıda tasvir edilen iki kimliğinin çakışmasını daha görünür kılmak için onun yaşam öyküsünün bu bölümdeki aktarımında alışılagelmiş biyografi yazım yöntemlerine alternatif bir yaklaşım benimsenmiştir. Bu yaklaşım doğrultusunda

aşağıda, aynı olay ve eylemleri konu edindiği hâlde onları farklı bakış açılarıyla yorumlayan iki ayrı biyografiye yer verilecektir. Her ikisi de güdümlü ve tezli nitelikteki bu biyografilerden birincisi malzemesini Ebüzziyâ Tevfik'in her zaman idealist saiklerle hareket ettiği varsayımıyla değerlendirerek özverili bir aydın portresi çizecektir. İkinci biyografi ise aynı malzemeyi Ebüzziyâ Tevfik'in her şeyden önce sermayesini korumayı ve genişletmeyi amaçladığı ön kabulüyle yorumlayarak onu duygusallıktan uzak bir müteşebbis olarak betimleyecektir. Ebüzziyâ Tevfik'in kendi yazdıklarına ve diğer metinlere yapılacak göndermeler iki biyografinin de akla yakın ve kendi içinde tutarlı birer anlatı oluşturmasını sağlamaktadır. Bunların aslında eksik ve Ebüzziyâ Tevfik'in karar alma süreçlerini açıklamakta yetersiz oldukları ancak karşılaştırıldıklarında anlaşılır. Böylece onun nasıl düşündüğünü kavramak için idealist ve faydacı yaklaşımları birlikte kullanmanın şart olduğu, dolayısıyla kültür girişimciliğinin yalnızca kültürel veya yalnızca ticari bir faaliyete indirgenemeyeceği de ortaya çıkar. Son olarak, Ebüzziyâ Tevfik'in yaşam öyküsünün teze dahil edilmesi suretiyle sonraki bölümlerin bağlamının daha net bir görünüm kazanacağı öngörülmektedir. Aşağıda, sırasıyla, kendisinin idealist ve faydacı saikleri tartışılmış ve her bir saik hakkındaki açıklamaların ardından o saiki merkeze alan biyografi sunulmuştur.

2.1 İdealizm

Ebüzziyâ Tevfik'in idealleri konularına bağlı olarak siyasi, edebî ve mesleki olarak gruplanabilir. Bunlardan siyasi olanları şekillendiren etkenler çeşitlidir. Siyasi görüşleri bağlamında onun Namık Kemal ile Abdülaziz döneminin diğer muhalif figürleri arasında kaldığı söylenebilir. Namık Kemal gazete mecrasını en etkili biçimde kullanmasını bilen sıkı bir polemikçi ve muhaliftir. Ebüzziyâ Tevfik'in

Namık Kemal'le kurduğu dostluk onun özellikle 1873'te başlayan Rodos sürgününe kadarki gençlik döneminde siyasi aktivizme yönelmesinde hayli etkili olmuştur (Türesay, 2023, s. 55). Onun Yeni Osmanlıların arasına katılmasına vesile olan da büyük ihtimalle Namık Kemal'dir. Ebüzziyâ Tevfik'e göre Namık Kemal onu öğrencisi olarak görmekte, kendisine kardeşiymiş gibi hitap etmektedir; onunla bolca vakit geçirdiği anlaşılan Namık Kemal birçok eserini Ebüzziyâ Tevfik'e dikte etmiştir (Türesay, 2023, s. 102). Namık Kemal gibi Ebüzziyâ Tevfik de Kanun-ı Esasi taraftarıdır. Buna karşılık Türesay (2023) Ebüzziyâ'nın yazılarının Namık Kemal'in siyasi konumlanışından fazla etkilenmemiş olduğuna dikkat çeker; ona göre Ebüzziyâ Tevfik Namık Kemal'den daha Batıcı (*occidentaliste*) ve Şinasi ile Tanzimat reformlarının ruhuna daha yakındır (s. 99). Ebüzziyâ Tevfik'e rehberlik eden ve Münif Paşa ile Şinasi'nin temsil ettiği entelektüel grubunun siyasete yaklaşımı aksiyon almaya meyilli ve devrimci ruhlu Namık Kemal'inkinden farklıdır. Örneğin bunlar siyasi aktivizmden yana taraf almaz ve toplumun gelişmesi için bilimsel bilginin yaygınlaştırılmasının önemine inanırlar (Türesay, 2023, s. 54). Ebüzziyâ Tevfik'in formasyonunda önemli yeri olan *Mecmua-i Fünûn* da esasında bu yaklaşımın ürünlerindendir. Onun bahsi geçen dergiye verdiği önem Rodos'a giderken derginin dört cildini beraberinde götürmesinden de anlaşılabilir (Ebüzziyâ Tevfik, 2019, s. 432). Özellikle Rodos sürgünü ile Konya sürgünü arasındaki dönemde, yani 1876'dan 1900'e kadar, Ebüzziyâ Tevfik de siyasi eylemlere mesafeli durmuştur. Onun ilgisi daha ziyade halkı eğitmeye ve bu yolla sağlanacak ilerlemeye dönüktür (Türesay, 2023, ss. 234-235). Her hâlükârda onun kariyeri boyunca bu iki kutbun etkisi altında kaldığı açıktır: Biyografisinde de görüleceği üzere o, bazen tavizsiz bir muhalif bazense sultanın itaatkâr bir kulu kisvesine bürünmüştür.

Görünüşe göre hangi yaklaşımın baskın çıkacağını biraz da dönemin koşulları belirlemektedir.

Ebüzziyâ Tevfik hakkında yazılmış ikincil literatürün görmezden gelinemeyecek bir kısmı onun siyasi angajmanını indirgemeci biçimde ele almakta veya tamamen görmezden gelmektedir. Örneğin kendisine dair yüzlerce sayfalık bir kitapta onun siyasetle ilişkisine tek bir başlık bile ayrılmadığı görülür. Bazı araştırmacıların edebiyatla uğraşmayı memuriyet gibi siyasetten kopuk bir meşgale olarak tasavvur ettiğini düşündüren bu gibi çalışmalar konu edindikleri kişinin çarpık bir portresini sunmaktadır. O yüzden, bu tezde Ebüzziyâ Tevfik'in siyasi angajmanına ve bu angajmanın onun hayatı üzerindeki etkisine dikkat çekmeye fazladan özen gösterilmiştir.

Ebüzziyâ Tevfik, dönemin eski-yeni edebiyat tartışmalarına fazla müdahil olmamakla beraber, edebiyatın nasıl olması gerektiği konusunda da birtakım ideallere sahiptir. Klasik edebiyatın tam anlamıyla karşısında yer almasa da modern edebiyata daha yakın hissettiği söylenebilir. Ebüzziyâ Tevfik, modern Türk edebiyatının temsilcileri arasında Şinasi ve Namık Kemal'e özel bir yer atfetmektedir. Örneğin, 27 Nisan 1899'da *Malûmat*'ta yayımlanan bir yazısında Şinasi ve Namık Kemal'in yeni bir edebiyat vücuda getirmedeki rolünü şöyle açıklar:

> Ben bu fikirdeyim ki, *Şinasi*[10] merhum 'Asyanın akl-ı pirânesini Avrupanın bikr-i fikriyle izdivâc ettirerek' şimdiki tarz-ı mahsus-ı edebimizi ilâda ve halef-i zî-şerefi olan *Kemal* ise, hakâyık-ı fikriyyeye lisân vermekten ibaret olan bu mesleği fıtratında meknûz olan cevâhir-i irfân ve hüsn-i beyânın yardımıyla tezyin ve ikmâle muvaffak olmuş idi. (alıntılayan Gür, 1998, s. 106)

Yani ona göre Şinasi yeni edebiyat tarzını yükseltmiş, halefi Namık Kemal de bu tarzı geliştirmiştir. Ebüzziyâ Tevfik (2015) için Şinasi kurucu bir figür olup sade

[10] İtalikler orijinal metinde yer almaktadır.

dille yazan yeni edebiyatçıların manevi babasıdır; nitekim kendisinin *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye*'sinde Şinasi hakkında yaptığı açıklama şöyle başlar:

> Şinâsî gibi allâme-i ireb ve muhyî-i edeb olan zât hakkında velev sırf tahsîn yolunda olsun söz söylemek haddimin fevkindedir. Şu kadar diyebilirim, ki müşârün ileyh galatât-ı bî-edebânenin Azrâîl'i ve lisân-ı hakikat olan edebiyyât-ı cedîdede gördüğümüz isti'dâd-ı kemâlin pederidir.
>
> Onun sâyesindedir ki bugünkü günde vatanımızda ifâde-i merâma muktedir olan ashâb-ı kâbiliyyet, düşündüğünü yazabiliyor; yazdığını okuyanlara beğendiriyor; binâen aleyh hepimiz Şinâsî'nin ma'nevî evlâdıyız. (s. 214)

Onun gözünde Şinasi İslâm medeniyetinin en önemli temsilcilerine denktir; en azından *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın ilk sayısının kapağında kurulan silsile bunu gösterir. Kapağın köşelerinde "beşikten mezara kadar ilim isteyiniz" anlamındaki hadis; aralarda ise yedi isim yer almaktadır: İbn-i Sina, İbnü'r-Rüşt, Yakub-ı Kindî, Gelenbevî, İbn-i Hayyan, Meymûn-ı Vasıtî ve Şinasi (Gür, 1998, s. 273). Ona büyük değer verdiği anlaşılan Ebüzziyâ Tevfik, yayıncılık hayatı boyunca Şinasi'nin anısının ve fikirlerinin yaşamasına da büyük hizmet etmiştir.

Ebüzziyâ Tevfik'in *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye*'si onun edebiyat ideali konusunda okura başka ipuçları da sunar. Sırf içeriğin dağılımına bakmak dahi aydınlatıcıdır: Bahsi geçen antoloji, 17 yazardan alınmış 85 yazı içerir. Ancak bunların neredeyse yarısı, ana akım Türk edebiyatı tarihlerinde Tanzimat edebiyatının kurucuları kabul edilen, Namık Kemal (27 yazı), Şinasi (sekiz yazı) ve Ziya Paşa'ya (yedi yazı) aittir. Özellikle Namık Kemal'e ayrılan orantısız yer Adem Özbek'e (2022) göre "Ebüzziya Tevfik'in Türk edebiyatına çizmek istediği 'yeni' rotayla ilişkilendir[ilmelidir]" (para. 4). Namık Kemal ve Şinasi'yi bu kadar önemli gören Ebüzziyâ Tevfik'in onlardan daha sonra gelen edebiyatçılar karşısında ikircikli bir tavır benimsediğini de söylemek gerekir. Mesela *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye*'nin altıncı baskısında (1329/1911) yeni edebiyatçıları anlamanın mümkün olmadığını belirtse de onları eleştirmemekten yanadır: "Üdebâ ve Edebiyat-ı

Cedideye hiç mu'teriz olmayalım; ve onları anlamağa da çalışmayalım. Çünkü anlayamayacağız. Çünkü – Herkes zamanıyla düşünür ve hisseder.- hakikatini itirâf etmeliyiz" (alıntılayan Gür, 1998, s. 107). Ebüzziyâ Tevfik bunu söyler söylemesine ama aynı baskıya Namık Kemal'den sonra gelen hiçbir yazarı da almaz. Bir sonraki bölümde görüleceği üzere *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın sayfalarında da Namık Kemal dışındaki Osmanlı edebiyatçıları kendilerine pek az yer bulabilirler.

Ebüzziyâ Tevfik'in edebiyata ilişkin ideallerini daha net görebilmek için süreli yayınlarında yer verdiği çeşitli yazılara da bakılabilir. Bunlardan biri *Muharrir*'in dördüncü sayısında çıkan "Muhavere: İnşâ-yı Atîk Meraklısıyla Edebiyat-ı Hâzıra Taraflısı Beyninde" (1293/1876) adlı diyalogdur. Bu yazıda konuşturulan karakterlerden biri *Okçuzade Münşeatı*, diğeriyse *Kırk Anbar* okuduğunu belirtir. İkisi arasındaki temel uyuşmazlık noktası ise üsluptur. Yeni edebiyat yanlısı karakter Nergisî, Okçuzade ve Veysî'nin dilini eleştirir. Yazının sonlarına yaklaşırken çirkinleşen tartışma klasik edebiyatçıların çoğunluğu yazmalardan oluşan eserlerini bakkalların bile, sardıkları peynirleri kirletiyor diye, almadığına ilşkin alaycı sözlerle zirveye ulaşır. Ebüzziyâ Tevfik'in daha önce, *Hadîka*'nın 17 Şevval 1289 (18 Aralık 1872) tarihli 26. sayısında da klasik edebiyatın dili karşısında gazetelerin dilinin savunulduğu "Bir Muhavere" başlıklı bir yazı yayımlamış olması dikkate değer. Onun 15 Rebiyülahir 1302'de (1 Şubat 1885) *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da yayımladığı "Bir Kitabın Sergüzeşti: Kitabın Kendi Lisanından Mehakkı" adlı öykü de aynı pozisyonu, farklı bir yoldan savunur. Öykünün başlıca anlatıcısı olan şair-karakter eski edebiyat taraftarlarının bir karikatürüdür ve Ebüzziyâ Tevfik onun karakterizasyonu aracılığıyla eski-yeni şiir tartışmalarındaki tarafını belli etmektedir (Aşan ve Topçuoğlu, 2020, s. 31). Son olarak, Ebüzziyâ Tevfik'in 1303 (1886) yılına mahsus *Rebî-i Marîfet*'inde yer

verdiği "Edebiyat-ı Atîka Reçetesi" başlıklı yazıya değinilebilir. "Bir mecmua-i edebiyede görülen tertib-i acîptir ki derd-i elfâz-ı bî-manâ ve illet-i terkîb-i garaib-nümâ ile muhtelü'ş-şuur olan yârân-ı gendîde-beyâna yâd-gâr olmak üzere aynen nakl olundu" notuyla paylaşılan ve "[i]nsana tatlı tatlı hezeyan söylet[ecek]" bir yemek tarifi gibi kurgulanan bu metin anlaşılması güç bir yığın terkipten oluşmaktadır (1303/1886, s. 161). Bu yazı aracılığıyla Ebüzziyâ bir kez daha klasik Osmanlı edebiyatının süslü şiir dilini alaya almaktadır.

Tüm bunlara rağmen onun klasik edebiyatı tümden reddetmediği de belirtilmelidir. Üçüncü bölümde görüleceği üzere Ebüzziyâ Tevfik hem *Mecmua-i Ebüzziyâ*'sında klasik Osmanlı şairlerinin şiirlerini yayımlamış hem de Şeyh Galip'in *Hüsn ü Aşk*'ını ve klasik Fars şiirinden çeviriler içeren kitapları basmıştır. Üstelik bu son sayılanlar, şair Nef'î üzerine bizzat kaleme aldığı kapsamlı bir çalışmayla beraber kendisinin kitap dizilerinden Kitabhâne-i Ebüzziyâ'ya da dahil edilmiştir. Ebüzziyâ'nın bir kitabı bu diziye dahil etmesinin neden önemli olduğu bir sonraki bölümde daha detaylı olarak gösterilecektir ancak kısaca bu diziyi oluşturan kitapların aynı zamanda Ebüzziyâ Tevfik tarafından kanonlaştırılmaya çalışıldığı söylenebilir. Özetle o, özellikle 1880'lerin sonuna kadar, genellikle yeni edebiyattan yana taraf almışsa da aslında ikircikli bir pozisyona da sahiptir. Son olarak, 1890'lardan itibaren onun yukarıda tasvir edilen edebiyat görüşünden kısmen de olsa uzaklaşmaya başladığı ve hatta 1908'den sonra edebiyat yayıncılığını büyük oranda bir kenara bırakmış olduğu belirtilebilir.

Ebüzziyâ Tevfik'in ideallerini meydana getiren üçüncü grup mesleğine ilişkindir. Burada meslekten kastım mutlaka kültür girişimciliği olmayıp onun kendisine yakıştırdığı meslektir. Bunun ise nadiren gazeteciliğe, çoğunlukla ise matbaacılığa karşılık geldiği söylenebilir. Bazı yazılarda isminin önüne "matbaacı"

sıfatını eklediği görülen Ebüzziyâ Tevfik'in gözünde matbaa herhangi bir teknolojiden çok daha fazlasıdır. Onun oldukça erken bir tarihten itibaren bu görüşü benimsediği anlaşılır. Bu yöndeki ilk işaretlerden birini 1876'da verir: Okurlarıyla yakın zamanda yapılmış sınai icatları paylaşmak üzere *Muharrir* dergisinde yayımlamayı vadettiği yazı dizisinin ilk tefrikası için seçtiği konu "muhteriât-ı bedîanın hükümdar-ı âlem-gîri ve cümlemizin mürebbi-i maarif-tedbiri" yani faydalı icatların âlemi tutan hükümdarı ve herkesin eğitimine çare olan matbaacılıktır ([Ebüzziyâ Tevfik], 1293/1876, s. 37). Ebüzziyâ Tevfik, kaliteli matbaacılığa açıkça hayrandır ve bu hayranlığı matbaacılıktan bahsederken benimsediği üsluptan da anlaşılmaktadır. Örneğin *Bosna Vilayeti Sâlnâmesi*'ne yazdığı ön sözde bu sâlnâmenin ilk defa tipografi yöntemiyle basılmasına aracılık etmekten gurur duyduğunu belirtir ve bu teknolojiyi "her harfi cihân-ı marifetin bir necm-i zâhir-i nazar-rübâsı ver her kelime-i mürettebesi sehâif-i kemâlâtın endâmı matbu birer şûh-dil-ârâsı hükmünde olan tipografyanın" (Ebüzziyâ Tevfik, 1295/1878, s. 36) şeklinde tarif eder.

Matbaacılığı bu derecede önemseyen birinin matbaanın mucidi Gutenberg'e hayranlık beslemesi şaşırtıcı olmasa gerektir. Ebüzziyâ Tevfik'in ilk musavver sâlnâmesi olan 1303 (1886) yılına mahsus *Rebî-i Marîfet*'in kapağına yerleştirdiği tek resim Gutenberg'e aittir. Söz konusu resim herhangi bir makaleyle ilişkilendirilmemiş olup yalnızca "mucid-i fenn-i tab Gutenberg" altyazısıyla sunulmuştur. Diğer bir deyişle resim, herhangi bir amaca hizmet etmez; muhtemelen sadece Ebüzziyâ'nın Gutenberg'e karşı hissettiği muhabbetin bir sonucu yayımlanmıştır. Ebüzziyâ Tevfik, Kitabhâne-i Meşâhir adlı biyografi kitapları dizisinin ilk cüzünü de Gutenberg'e hasreder. *Gutenberg ve İhtira-ı Fenn-i Tab* (1882) başlıklı bu kitap matbaacılığa ve onun mucidine bakışına ışık tutar.

Matbaacılık ona göre, "muhteriʿât-ı beşeriyenin padişâhı ʿaddolunmağa sezâ-vâr" (aktaran Ocak, 2020, s. 708), yani insan icatlarının padişahı sayılmayı hak eden bir sanattır. Kırk elli yüzyıllık ilerlemenin birkaç asırda gerçekleşmesini sağlayan matbaacılık sanatının insanlığın icatları arasında dengi bulunamaz ve medeni dünya bu teknolojiye onun emeği sayesinde sahip olduğu için Gutenberg kıyamet gününe kadar minnet duyulmayı hak eder (aktaran Ocak, 2020, s. 718).

Ebüzziyâ Tevfik, kendi matbaacılık faaliyetlerini "hüsn-i temsîl" olarak tanımlar ve böylece sıradan matbaacılıktan ayrı bir yerde konumlandırır. Bu, onu diğer matbaacılardan ayıran bir özellik olduğu kadar aynı zamanda bir gurur kaynağıdır. Ebüzziyâ Tevfik bu hislerini 1303 (1886) tarihli sâlnâmesinde "[ö]mrüm içinde fahredecek bir hizmette bulundum ise o da hüsn-i temsîli memleketimizde îcâda masrûf olan say ve içtihadımdır" diyerek dile getirmektedir (s. 2). Buna paralel olarak o, *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın 84. sayısında (1889/1900) yer alan bir Matbaa-i Ebüzziyâ reklamında kendisinin diğer matbaacılardan %40 daha fazla ücret talep ettiğini itiraf etmekle beraber yaptığı baskıların diğer matbaaların baskılarına göre %100 daha güzel olduğunu iddia etmektedir. Matbaa-i Ebüzziyâ baskılarının teknik yönden nasıl alımlandığına bakıldığında bu özgüvenin temelsiz olmadığı anlaşılır. Nitekim Ebüzziyâ Tevfik'in bastığı kitapların güzelliği ve kalitesi hem çağdaşları hem de daha sonraki araştırmacılar tarafından övgüyle anılmıştır. Örneğin İsmail Gaspıralı *Tercüman* gazetesinin 27 Şevval 1313 (31 Mart 1896) tarihli ilavesinde "güzel basılmış kitap heveslisi olanlar kitaplarını Kitabhâne-i Ebüzziyâ ile tezeyyün eder" demekte, Ahmet Mithat ise Ebüzziyâ Tevfik'in 1303 (1886) tarihli sâlnâmesinden bahsettiği yazılarında matbaacıyı ve eserini öve öve bitirememektedir: "Gayretli," "maharetli" (Ahmet Mithat, 1886, s. 1) ve fevkalade kabiliyetli ("İftihâr ve Teşekkür," 1886, s. 1) bir matbaacı olan Ebüzziyâ'nın bu eseri

Türkçe bilmeyenlerce bile edinilmesi gereken "âsâr-ı nefisedendir" (Ahmet Mithat, 1886, s. 1). Avrupalı meslektaşlarının kendisine yönelttiği övgüler ise apayrı bir düzeyde olup bunların bir kısmına bir sonraki bölümde ayrıca değinilecektir.

Ebüzziyâ Tevfik için sanatına yöneltilen övgüler büyük bir gurur kaynağıdır. Onun matbaacılığı hakkındaki olumlu yorumları ne kadar önemsediğini görmek için 1309-1310 (1892) yılına mahsus *Nevsâl-i Marîfet*'inin, yani sâlnâmesinin, arka kapağına bakmak yeterlidir. Bu kapakta biri Almanca, diğeri İngilizce iki küpür ve Ebüzziyâ Tevfik'in Arap harfli Türkçe ile yazdığı kısa bir açıklama yer almaktadır. Almanca yazı, matbaa malzemeleri üreten J. G. Schelter ve Giesecke'nin Ebüzziyâ Tevfik'e gönderdiği mektuptan bir bölüm içerir. Ebüzziyâ'ya göre bu mektup Leipzig Encümen-ı Tıbaatı, yani matbaacılık cemiyeti, tarafından gönderilmiş bir takdirnâmedir. Alıntılanan metin bunu doğrular: Schelter ve Giesecke Ebüzziyâ Tevfik'in kendilerine gönderdiği eserin tipografik tasarımıyla bu eserdeki kenarlıkların kompozisyonunu ve renklerin aranjmanını beğendiklerini belirtmektedir. İngilizce yazı ise *The Times*[11] gazetesinden alınmış bir küpür olup Ebüzziyâ Tevfik'in matbaacılığından, özellikle de süslemelerinden, parlak övgülerle bahsetmektedir. Sâlnâmenin en görünür yerlerinden birinde bu yazıların neden paylaşıldığı ise Ebüzziyâ'nın açıklamasına bakıldığında anlaşılır. O, yazısına maksadını açıkça tanımlayarak başlar: "'Matbaa-i Ebüzziyâ' tarîh-i tesisinden beri yalnız bir maksada hidmet etmiştir. O ise idrâkıyla mebâhisi olduğumuz devr-i celîl-i cenâb-ı pâdişâhîye lâyık bir surette mülkümüzde [edisyon delüks][12] denilen hüsn-i

[11] Araştırmalarım beni *The New-York Times*'ın 10 Kasım 1888 tarihli sayısında "Turkish Printing Establishments" adlı bir yazıya ulaştırdı (s. 2). Kapakta yer alan küpürün içeriği bu yazının içeriğiyle örtüşüyor ancak ikisi farklı dizilmiş. Söz konusu yazının "[f]rom Constantinople Letter to the London Times" ibaresini taşımasından ve Özlem Özkal'ın küpür için "'Constantinople,' *The Times*, October 11, 1888" atfını vermesinden (2018, s. 68) dolayı Ebüzziyâ'nın küpürü New York değil, Londra merkezli gazeteden aldığını tahmin ediyorum.

[12] Köşeli parantezler metnin orijinalinde yer almaktadır.

temsîli - icât mertebesinde - tıbâat-i Osmâniyeye tatbîkten ibârettir." Bu alıntıda iki husus dikkati çeker: Ebüzziyâ Tevfik "hüsn-i temsil" tabiriyle kendi sanatını sıradan matbaacılıktan ayırmakta ve ayrıca Matbaa-i Ebüzziyâ'yı idealist bir saikle kurduğunu teyit etmektedir. Başarısıyla gurur duyduğunu "muvaffak olduğumdan dolayı bihakkın ilan-ı fahr ederim" sözleriyle dile getiren Ebüzziyâ'nın açıklamasının devamı ise şöyledir:

> Bu türlü müessir terakkîyi takdîr ise, o yolda müterakkî milletlere aittir. Binâenaleyh şu sahifede aynen mümessel olan (Tayms)ın sitâyiş-i mahsusıyla Laypsik [Encümen-i Tıbâati]nin[13] nâme-i takdîratı mesâi-i vâkıamın birer berât-ı mükâfâtı hükmünde olduğu için indimde her türlü mükâfât-ı maddiyeden kıymettârdır. Çünkü Tayms gazetesi cihân-ı matbûâtın bir hükümrân-ı sâhibkırânı ve Laypsik beldesi ise tıbâat-i cihânın yegâne darü'l-imtihânıdır. (1309-1310)

The Times ve Leipzig Matbaacılık Encümeni için kullandığı tabirlerin dikkat çekiciliği bir yana, sanatına övgüyü maddi ödüllerden daha üstte konumlandırarak Ebüzziyâ Tevfik açıkça idealist saiklerine işaret eder. Bu beyanında samimi olmadığını düşündürecek bir şey yoktur. Diğer sâlnâmelerinin arka kapakları boşken ve bu arka kapak da boş bırakılabilecek veya reklam için kullanılabilecekken Ebüzziyâ onu aldığı övgüleri herkesle paylaşmaya adamıştır. Kanaatimce bu da matbaacılığı bir kazanç kapısından fazlası olarak gördüğünün delillerindendir.

Ebüzziyâ Tevfik'in siyasi, edebî ve mesleki ideallerini ortaya koyan örnekler yukarıda sayılanlardan ibaret değildir. Daha fazlası biyografilerinde ve neler yayımladığına dair bir sonraki bölümde görülecektir. Ancak buraya kadar sunulan örnekler onun idealist bir kimlik taşıdığına yeterli delil kabul edilebilir. Ebüzziyâ'nın hayatını bu idealist kimlik üzerinden yorumlayan ilk biyografi ise aşağıda verilmiştir.

[13] Köşeli parantezler metnin orijinalinde yer almaktadır.

2.2 Özverili bir aydının yaşamöyküsü

Ebüzziyâ Tevfik 10 Şubat 1849'da İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Beş yaşında Cevrî Kalfa Sıbyan Mektebi'ne başlamış ama ancak burada aldığı eğitim yalnızca üç yıl sürmüştür (Türesay, 2023, ss. 32-34). Zira 1857'de babası vefat etmiş; o da peder-mande denen yönteme uygun olarak babasının devlet memuriyetini devralmıştır. Türesay'ın tarifiyle bu, bir çeşit çıraklık sistemidir (2023, s. 37). Bu aşamadan itibaren Ebüzziyâ Tevfik kendi eğitimini kendi kovalamak zorunda kalır. Bu bağlamda memuriyeti vesilesiyle tanıştığı Abdülhak Hâmit gibi figürlerden özel dersler almışsa da (Türesay, 2023, s. 40) onu asıl şekillendiren muhtemelen çalıştığı dairenin haricindeki deneyimleri olmuştur.

Ebüzziyâ Tevfik'in daha 1860'larda memuriyet haricindeki deneyimlerin peşine düşmüş olması onun çocukluğunda bile kendisine verilenle yetinmeyen idealist yapısını ortaya koyar. Yazar, döneminin romanlarda da temsil edilmiş olan birçok memuru gibi daireye fazla uğramamaktadır. Ancak bunun nedeni tembellik veya keyfine düşkünlük değildir; nitekim anılarına göre Ebüzziyâ tüm vaktini Tasvîr-i Efkâr Matbaası'nda geçirmektedir (aktaran Türesay, 2023, ss. 44-45). Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye de zamanının önemli bir kısmını işgal etmektedir; bu kurumun düzenlediği halka açık dersleri ve konferansları takip eden yazar, yine aynı kurumun kütüphanesinden faydalanmakta ve dergisi *Mecmua-i Fünûn*'u okumaktadır (Türesay, 2023, s. 45). Diğer bir deyişle Ebüzziyâ Tevfik'i bir oto-didakt olarak değerlendirmek mümkündür.

Onun yazmaya ve tartışmaya duyduğu heves, öğrenme merakına eşlik eder. Bu heves genç yaşta gazetecilik sahasına atılmasını sağlayacaktır: İlk defa bir yazısı (1865 yılında *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*'te) yayımlandığında yazar daha 16 yaşındadır. Bu yazı ise onun Namık Kemal'le tanışmasına ve onun çevresine

katılmasına vesile olur (Koçu, 1968, s. 4875). Namık Kemal'in kendisi üzerinde bıraktığı etki onu siyasi aktivizme teşvik eder. Genç Tevfik, siyasetin nasıl olması gerektiği ve ülkesinin geleceği konusunda tam anlamıyla bir idealisttir. Bu uğurda Temmuz 1866'da sonradan Yeni Osmanlılar adını alacak olan gizli cemiyete katılır (Ebüzziyâ Tevfik, 2019, ss. 67-68) ve örgütlü muhalefet mücadelesinin parçası hâline gelir.

Onun genç yaşta kurduğu siyasi bağlantıların asıl meyvesini vermesi içinse 1870'leri beklemek gerekir. 1871'de Şinasi vefat eder ve terekesinde bulunan Tasvir-i Efkâr Matbaası Yeni Osmanlılarla ilişkisi bulunan Mustafa Fazıl Paşa tarafından satın alınarak dört gazeteci arkadaşa devredilir: Namık Kemal, Menapirzade Nuri, Kayazade Reşat ve Ebüzziyâ Tevfik. Bilinmeyen bir sebepten ötürü diğerleri Ebüzziyâ Tevfik lehine kendi paylarından feragat ederler ama aralarındaki iş birliği sürer. Dört arkadaş 14 Haziran 1872'de *İbret* gazetesini çıkarmaya başlar. *İbret* sıradan bir gazete değildir; muhalif duruşuyla kısa zamanda popülerleşecek ve hükûmetin gözünde bir tehdit hükmünü alacaktır. Bu yüzden de yalnızca 19 sayılık bir yayın sürecini takiben 9 Temmuz 1872'de tatil edilir. Ayrıca gazetenin dört yazarı çeşitli tayinlerle İstanbul dışına sürülür. Başka bir deyişle, daha önce Ebüzziyâ Tevfik'in Şura-yı Devlet'ten azline de sebep olan[14] gazetecilik, bu kez onu sürgünle karşı karşıya bırakmıştır. Gerçi Ebüzziyâ Tevfik tayin edildiği mahkemenin lağvedilmesiyle sürgünden kurtulacaktır (Ebüzziya, 1994, s. 375) ancak bu korkutucu olay onu yıldırmaya yetmez. Tam dört ay sonra, 9 Kasım 1872'de

[14] Türesay'ın aktardığına göre, Şura-yı Devlet'e başkan olarak yeni atanan Namık Paşa, atamasının ertesi günü tüm Şura-yı Devlet memurlarını namaza davet etmiş ve bu davete icabet etmeyen memurlar (Ebüzziyâ da dahil olmak üzere tüm memurların yarıdan fazlası) 1872 Şubat'ı ortasında azledilmiştir. Ebüzziyâ Tevfik için belirli bir neden sunulmamakla beraber aynı olayın parçası ve Ebüzziyâ Tevfik'in arkadaşı olan Lastik Said Bey'in azline ilişkin resmî belgede gazetecilik kariyerine atıf yapılmaktadır (Türesay, 2023, s. 113-114). Bu bakımdan Ebüzziyâ Tevfik'in gazetelere yazı yazıyor oluşu da azlinin olası nedenlerinden biri olarak kabul edilebilir. Reşad Ekrem Koçu (1968) ise onun sadece gazetecilikle uğraşmak için bu görevden istifa ettiğini öne sürer (s. 4875).

yayımına başladığı *Hadîka* ile yazar, muhalif gazeteciliğe kaldığı yerden devam edecektir. Tek başına çıkardığı ilk gazete olması bakımından bu yayın onun aktivizmi bağlamında da yeni bir aşama teşkil eder. Artık Ebüzziyâ Tevfik, bağımsız bir yayıncıdır.

Ebüzziyâ Tevfik'in maruz kaldığı baskıya rağmen gazetecilikteki ısrarını anlayabilmek için fikrimce onun gazeteciliği hangi gözle değerlendirdiğine bakmak gerekir: Yazar, *Hadîka*'yı neden çıkardığını açıkladığı "İfade-i Mahsusa"da matbuat hakkında "elinden gelecek mertebede vatana bir hizmet etmek isteyenlere dahi yine o vasıtaya müracaattan eslem bir tarîk olmadığını" ([Ebüzziyâ Tevfik], 1289b/1872, s. 1) ifade ederek gazeteyi vatana hizmet etmenin ideal aracı olarak nitelemektedir. Yine aynı gazetede çıkan diğer bir yazıda bir gazetecinin bir validen büyük olduğu ima edilir ("Gazetelerin Menfaat-i Şahsiyesi," 1289/1872). O halde onun gazeteciliği seçmesi bu mesleği vatana hizmet için memuriyetten daha elverişli görmesinden ötürüdür.

Ebüzziyâ Tevfik'in gazetecilik tasavvuru onun siyasi ideallerini de yansıtır. Örneğin yazar, *Evrak-ı Perişan* ve *Dağarcık*'ın yasaklanmasına tepki olarak kaleme aldığı "Zamanımızda Maarife Hizmet Bu mudur?" başlıklı yazıda "[k]endimizi gazeteci gazetecileri ise edep dahilinde her şeyi öğrenip bilmeyenlere bildirmeye borçlu tanıdığımız için" ([Ebüzziyâ Tevfik], 1289d/1873, s. 1) diyerek gazeteciliğin bilgi vermek üzerine kurulu olduğu yönünde görüş bildirir. *Hadîka*, uygulamada haberlere ve siyasi polemiklere boğulacaktır ancak Ebüzziyâ Tevfik ideallerini gerçekleştirmek için yaratıcı yollar bulmaktan geri durmaz. Bu bakımdan *Hadîka*'nın eğitimine özellikle önem verilen çocuklara özel bir sayı çıkarması kayda değer bir girişimdir. Bahsi geçen sayıda Ebüzziyâ Tevfik çocuklara bile dünyadan haber vermek ister ve "Çocuklar!" başlıklı yazıda "[h]er memleketi eviniz her memleketin

ahalisini evinizdeki âdemler gibi görmek her hâllerini anlamak isterseniz okumaya çalışın" çağrısında bulunur[15] (1290g/1873, s. 1). İlgili sayının içeriği de bu maksada uygun biçimde şekillendirilmiştir. Çocuklara yönelik yayınların arkasının gelmemesi ise tamamen *Hadîka*'nın kapatılmasıyla alakalıdır.

Ebüzziyâ Tevfik'in onu siyasi ideallerine hizmet etmenin bir aracı olarak görmesi *Hadîka*'nın tatil edilmesine yol açacaktır. Daha sonra çıkardığı *Sirâc* gazetesinde yazdığına göre onun için gazete halkın sesini hükûmete duyurmanın bir yoludur: "Malumdur ki gazeteler efrat ile hükûmet beyninde bir vasıtadır. Âmal-ı halkı hükûmete efal-i hükûmeti halka bildirmek en mukaddes vazifeleridir" ([Ebüzziyâ Tevfik], 1290d/1873, s. 2). Ebüzziyâ halkın sözcüsü olma vazifesini hayli ciddiye alır ve bunun bedelini de öder. Olay 11 aydır maaş alamayan tersane işçilerinin Bab-ı Ali önünde düzenledikleri protestoyla başlar. Sultana dilekçe sunma girişimleri askerlerce engellenen işçiler, kendilerine aracılık edecek kimseyi bulamayınca Ebüzziyâ Tevfik'e ulaşırlar. Ebüzziyâ Tevfik de gazetesinin 26 Ocak 1873 tarihli nüshasında bu dilekçeyi haberleştirdiği gibi işçilerin maruz bırakıldığı adaletsizliği eleştirir (Türesay, 2023, s. 136). Onun işçileri koruyan bu tavrı, *Hadîka*'nın iki ay süreyle tatil edilmesine yol açacaktır (Genç, 2019, s. 17). Ebüzziyâ Tevfik'in ilkelerine sadakati ve bu ilkeler doğrultusunda iktidarı karşısına alma cesareti açıktır. Buna uygun olarak o, daha *Hadîkâ*'nın tatili bitmeden, 16 Mart 1873'te *Sirâc* gazetesini yayımlamak suretiyle mücadelesine kaldığı yerden devam edecektir.

Ebüzziyâ Tevfik'in bu dönemde idealist saiklerle yaptığı tek işin gazetecilik olmadığını belirtmek gerekir. Yazar, aynı günlerde ilk kitabını da kaleme alır. *Ecel-i Kaza* başlığını taşıyan ve tiyatro türündeki bu eser yazarından bekleneceği üzere

[15] İmzasız olarak yayımlanan bu yazı Ebüzziyâ Tevfik'e ait değilse bile onun onayından geçmeden yayımlanmış olamayacağı için her hâlükârda kendisinin bu yazıdaki fikirlere katıldığını düşünüyorum.

"hürriyet-istibdat" mücadelesini konu alır ve piyesin karakterleri arasında zorba bir vali bulunur. Ağustos 1872'de basılıp ilk defa Kasım 1872'de oynanan oyun, aynı zamanda saray dışında sahneye konan ilk Türkçe telif piyestir (Gürbüz, 2022). Başka bir deyişle, bu eser Ebüzziyâ Tevfik'in siyasi duruşuyla uyumlu olduğu gibi aynı zamanda öncü niteliktedir. Ayrıca, onun tiyatro türünü tercihi şaşırtıcı değildir. Açıklama için kendisinin *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nde tiyatronun Yeni Osmanlılar için taşıdığı işleve dair sözlerine başvurulabilir:

> [E]ski Jön Türkler, hedefleri olan meşveret ve meşrutiyet usulüne varmak için terakki vasıtalarının her kısmına müracaat ediyorlardı. Bundan dolayı tiyatroyu da terakki vasıtalarının en mühimlerinden ve kamuoyunun en müessir eğiticilerinden, terbiye edicilerinden olmak üzere telakki etmişlerdir. Bu cihetle matbuatla elde etmek istedikleri ileri fikirlerde zorluklarla karşılaştıkça, ileri fikirlere müteallik hizmetleri tiyatro ile ifa ve halkı eğlence yoluyla ikaz çaresini de düşünmüşlerdi. (Ebüzziyâ Tevfik, 2019, s. 358)

Yani onun gözünde tiyatro, gazetenin ikamesidir: İkisi aynı işlevi taşırlar ve birinin başarısız olduğu yerde diğeri devreye girer. Nihayet, Hayrunnisa Gürbüz (2022) *Ecel-i Kaza*'dan elde edilen gelirin tiyatro sanatçılarına verildiğini belirtmektedir. Eğer doğruysa bu da Ebüzziyâ Tevfik'in tiyatroya çıkar elde etme maksadıyla yaklaşmadığına son bir delil olarak kabul edilebilir.

Ebüzziyâ Tevfik'in de aralarında bulunduğu bir dizi muhalif aydının sürgüne uğraması da esasında tiyatroyla bağlantılıdır. Yukarıda görüldüğü üzere 1873'e gelindiğinde hükûmet ile Ebüzziyâ Tevfik ve arkadaşları arasındaki gerginlik zaten kayda değer düzeydedir. Bardağı taşıran son damla ise bir tiyatro oyunu olur. Bahsi geçen oyun Namık Kemal'in 1 Nisan 1873'te sahneye konan *Vatan yahut Silistre*'sidir. Ebüzziyâ Tevfik'in (2019) anlatımına göre bu oyun ilk sahnelendiğinde izleyicilerde büyük bir duygusal tepki uyandırmış ve onların oluşturduğu kalabalık Namık Kemal'in evine yürüyerek "[y]aşa Kemal!" nidalarında bulunmuştur (s. 354). *İbret* ve *Sirâc*'ın hükûmete yönelik eleştirileriyle bir araya geldiğinde bu olay

hükûmeti gazetecilere karşı daha radikal önlemler almaya itmiş ve nihayet 6 Nisan 1873 tarihinde Namık Kemal, Nuri Bey, Ebüzziyâ Tevfik, Ahmet Mithat ve Bereketzâde İsmail Hakkı tutuklanmıştır (Türesay, 2023, s. 140). Farklı yerlere sürülen gazetecilerden Ebüzziyâ ve Ahmet Mithat için seçilen güzergâh Rodos olur.

Ebüzziyâ Tevfik üç yıldan uzun süre, ailesinden uzakta, Rodos'ta sürgün hayatı yaşar. Ancak ilkeleri doğrultusunda çalışma ve çevresindekilere faydalı olma motivasyonunu yitirmez. Kendisinin diğer mahkûmları organize edip onlara eğitim vermesi (Canelli, 1994, s. 19) ve adanın Valisi Dilaver Paşa ve Ahmet Mithat'la beraber kurdukları Süleymaniye Medresesi'ne marangozluğuyla katkı sunması (Türesay, 2023, ss. 162-163) bu bağlamda dikkate değer. Bunların da ötesinde, Ebüzziyâ Tevfik Rodos'tayken bolca okumuş ve yazmıştır. Örneğin Osmanlı edebiyatının ilk modern antolojisi kabul edilen ve ilk kez 1879'da yayımlayacağı *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye*'yi Rodos'ta hazırlamıştır. Nitekim eserin ön sözü "fî-1292 Rados-Şövalye Kullesi" notuyla sonlanır (Ebüzziyâ Tevfik, 2015, s. 6). Yazar, 1874 Ağustos'unda yayımlanan *Habibe yahut Semâhat-ı Aşk* adlı ikinci piyesini de Victor Hugo'nun *Angelo Tyran de Padove*'sundan (1835) uyarlayarak yine Rodos'ta yazmıştır (Gür, 1998, ss. 162-163). Esasen aşkı konu edinen bu eser siyasi mesajlar da içerir. Alim Gür'e (1998) göre onu asıl önemli kılan da "istibdat ve zulme karşı çıkan fikirleri içermesi"dir (s. 169). Son olarak, *Muharrir* mecmuasına değinilebilir. Tek sayısı yayımlanabilen *Cüzdan* sayılmazsa, 1876 başlarında hayata geçen bu dergi, Ebüzziyâ Tevfik'in ansiklopedist tavrının görünür hâle geldiği ilk eserdir. Bu konuda detaylı bilgi bir sonraki bölümde verilecektir. Yazarın Ziya adlı oğluna atıfla T. Ebüzziyâ künyesini ilk kez kullandığı yer de bu mecmuanın kabıdır (Ebüzziyâ Tevfik, 2019, s. 575).

Rodos'taki sürgün V. Murat'ın tahta çıktığı gün (31 Mayıs 1876) ilan edilen genel af sayesinde son bulur. Ancak süreç onun üzerinde kalıcı izler bırakmıştır ve 27 yaşında İstanbul'a dönen Ebüzziyâ Tevfik bambaşka biridir. Onun II. Abdülhamit döneminde iktidara karşı bambaşka bir tavır benimsemesi bunun göstergelerindendir. Aynı derecede net bir işareti ise yazar 30 Haziran 1876'da gazetelerde yayımlattığı ilanlarda Ebüzziyâ müstearını bundan sonra isim olarak kullanacağını açıklayarak (Ebüzziya, 1994, s. 375) kendisi verir. Diğer bir ifadeyle muhalefetinin onu mecbur bıraktığı isim Ebüzziyâ'nın kimliğinin ömür boyu taşıyacağı bir parçası hâline gelmiştir. Bu tarihten sonra attığı her imza, sürgün geçmişini çağrıştıracaktır. Türesay'ın (2023) aktardığına göre daha önce şehzade Murad yanlısı planlarıyla sürgüne yol açtığı için Namık Kemal'i eleştiren ve onun rejim değişikliği peşindeki "devrimci" bakışını onaylamayan Ebüzziyâ'nın öncelikleri de bu deneyimden ötürü değişmiştir (s. 235). O güne dek siyasi aktivizminin temelini teşkil eden gazeteciliğe tekrar girişmemesi bu yolda yorumlanabilir. O, dönüşünün üzerinden daha bir yıl bile geçmeden yeni önceliklerini başkalarına da ispatlamak zorunda kalacaktır. Zira V. Murat'ın hükümdarlığı kısa sürer ve 31 Ağustos 1876'da II. Abdülhamit tahta geçer. Ünlü reformcu Mithat Paşa'yı kendisine rakip ve tehdit olarak gören II. Abdülhamit 5 Şubat 1877'de onu sürgüne gönderir. Namık Kemal de ertesi gün tekrar tutuklanacaktır (Türesay, 2023, s. 233). Ebüzziyâ Tevfik için bu zorlayıcı bir durumdur. Zira Ahmet Mithat ve kendisinin Mithat Paşa'ya "mensup" oldukları bilinmektedir (Bilgegil, 1980, s. 206). Eski hamilerinin tutuklanmasını takip edebilecek olası suçlamalara karşı iki yazar çözümü Abdülhamit'e, sürgün kararı için onu tebrik eden ve Mithat Paşa'yı suçlayan birer mektup göndermekte bulurlar - ki bu mektuplar sonradan gazetelerde de yayımlanacaktır (Türesay, 2023, ss. 236-237).

Ebüzziyâ Tevfik'in bu mektubu yazarken ne kadar samimi olduğu tartışmaya açıktır. Gerçi yazar 1900 yılındaki ikinci sürgününe kadar genellikle göze batmamaya çalışmış ve Şinasi ile Münif Paşa'nın yaklaşımını benimseyerek halkın eğitilmesi idealine odaklanmıştır. Hatta çeşitli zamanlarda Sultan II. Abdülhamit'in hamiliğini kabul etmiş ve onun hesabına yurt dışına göreve dahi çıkmıştır (Bilgegil, 1980, ss. 187-189). Ancak detaylara dikkat edildiğinde bu "sultanın sadık kulu" tablosunun Ebüzziyâ Tevfik tarafından özenle inşa edildiği izlenimi uyanır; nitekim onun muhalif unsurlara yönelik sempatisinin sürdüğü bahsi geçen tablonun çatlaklarında görünür hâle gelir. Bunun sadece benim yorumum olmadığını da belirtmem gerek. II. Abdülhamit de Ebüzziyâ'ya hiçbir zaman tam olarak güven duymamış gibidir. Örneğin yazarın Mithat Paşa aleyhindeki mektubunun İstanbul'da kalabilmesine yetecek kadar güven uyandırmadığı anlaşılmaktadır. Öyle ki başkentten uzaklaştırılmak istenen birçok muhalif gibi kısa zaman sonra Ebüzziyâ Tevfik de taşrada bir memuriyetle görevlendirilir ve 30 Temmuz 1293 (11 Ağustos 1877) tarihinde Bosna vilayetine mektupçu olarak atanır (Bilgegil, 1980, s. 164). Aslında bu tayin, onun aynı cinsten ikinci görevlendirmesidir: Daha önce aynı görevle Kosova vilayetine de atanan Ebüzziyâ Tevfik istifa ederek oraya gitmeyi reddetmiştir (Canelli, 1994 s. 25). Bu istifa bence iktidar karşısındaki manevra alanının sınırlarını zorladığı şeklinde yorumlanabilir. Yukarıdaki bilgiler ışığında yazarın Bosna'da olmayı istemediği tahmin edilebilir. Ancak bu durum onun özveriyle çalışmasına engel olmamıştır. Ebüzziyâ Tevfik Bosna'da bulunduğu süre zarfında vilayet gazetesinin yayım ve yönetimini üstlenmiş, vilayet sâlnâmesinin on üçüncü nüshasını çıkarmış (Ebüzziya, 1994, s. 375) ve ayrıca Boşnakça atasözlerini Osmanlı Türkçesine aktarmakla meşgul olmuştur (Türesay, 2023, s. 238). Her

hâlükârda görevi uzun sürmemiş ve vilayetin Avusturya-Macaristan tarafından işgali üzerine yazar 1878 yılında İstanbul'a geri dönmüştür.

Bu tarihten sonra ise Ebüzziyâ Tevfik yeni rejime entegre olmuş gibi görünmektedir. En azından Matbaa-i Ebüzziyâ'nın ilk yıllarındaki birtakım faaliyetleri sultanın hamiliğine işaret eder. II. Abdülhamit muhtemelen matbaanın kurulmasına katkıda bulunmuş; buna ek olarak Matbaa-i Ebüzziyâ çeşitli resmî yayınların basımını üstlenmiş ve büyük bir kimlik kartı basım ihalesi almıştır (Türesay, 2023, ss. 179-180). Ebüzziyâ Tevfik'in bürokratik kariyeri de eş zamanlı olarak yükselişe geçmiştir ve o, 1880'lerde çeşitli nişanlarla ödüllendirildiği gibi kendisine aynı anda birden fazla maaş bağlanmıştır, (Türesay, 2023, ss. 243, 246; Bilgegil, 1980, ss. 165-166).,

Siyasi ideallerini geri plana itmek zorunda kaldığında bile Ebüzziyâ'nın rehavete kapılmadığını ve bu kez başka ideallerin peşinde koştuğunu belirtmek gerekir. Bunların yayıncılık sahasındaki karşılığına aşağıda kısaca ve bir sonraki bölümde daha detaylı olarak değineceğim. Ancak öncesinde kendini yalnızca matbaacılık ve yayıncılığa hasretmediğini de söylemeliyim. Onun bizzat talep ederek (Bilgegil, 1980, s. 180) atandığı bir görev 7 Kasım 1891 tarihinde başlayan ve 11 Ekim 1893 tarihinde sonlanan Mekteb-i Sanayi müdürlüğüdür. Sanata büyük ilgi duyan Ebüzziyâ Tevfik bu kurumu yeniden yapılandırmak konusunda çaba göstermiştir; örneğin Türesay onun konuyla ilgili olarak sultana bir rapor sunduğunu ve fon, materyal ve nitelikli öğretmen yetersizliğinden yakındığını belirtir (2023, s. 244).

Ebüzziyâ Tevfik'in 1900'e kadarki dönemde en çok benimsediği ideallerden biri de halkı eğitmektir. Gerçekten de onun Matbaa-i Ebüzziyâ aracılığıyla piyasaya sürdüğü metinler, ister kendisi tarafından isterse başkalarınca yazılmış olsun, en

başta bu amaca hizmete etmiştir. Matbaada basılan ilk kitap bir sâlnâmedir. Hayatı boyunca toplam 22 sâlnâme yayımlayan Ebüzziyâ Tevfik için, bir sonraki bölümde de görüleceği üzere, bunlar her şeyden önce birer ansiklopedidir. Sâlnâmelerin sayfalarında okurlara dünyanın dört bir yanından gelişmeler aktarılır ve dünya siyasetine yön veren figürler tanıtılır. Onun gözünde sâlnâme yayımlamak açıkça bir idealizm meselesidir. Kendisinden önce Arap harfli Türkçe özel sâlnâme yayımlayan yoktur ve 1887'ye kadar da olmayacaktır (Türesay, 2023, s. 175). O ise "[s]âlnâmeler âmmenin istifadesine hizmet eder âsâr-ı mevkutenin en güzîdesi olduğu[ndan]" (Ebüzziyâ Tevfik, 1295/1878, s. 35) sözleriyle bu girişimdeki ısrarını topluma hizmet veya kamu yararı arzusuyla temellendirir. Yazar, bu ısrarı yüzünden *Sâlnâme-i Hadîka*'nın yayımından zarar ettiğini de belirtir ([Ebüzziyâ Tevfik], 1296b/1879). Ancak "fikr-i terakki mukavemeti nâ-kabil bir hiss-i manevi olduğundan" ([Ebüzziyâ Tevfik], 1296b/1879) yeni sâlnâmeler için fedakârlıkta bulunmak bir sorun teşkil etmez. Ebüzziyâ Tevfik'in kadınlara mahsus olarak hazırladığı *Takvimü'n-Nisa*'sı (1317/1899) ise *Hadîka*'nın çocuklara özel sayısını anımsatan bir girişimdir. Aslında kadınlara yönelik Takvim-i Muhadderat başlıklı bir sâlnâme yayımlamayı daha 1889 yılında planladığı anlaşılan (Türesay, 2013a, s. 235) Ebüzziyâ Tevfik *Takvimü'n-Nisa*'sıyla özel ilgi gerektirdiğini düşündüğü bir kesime hitap etmekte ve toplumun her kesimine ulaşmaya çalışmaktadır.

Bu dönemin ürünlerinden değinilmesi gereken bir diğeri de *Mecmua-i Ebüzziyâ*'dır. 1880'de yayımlanmaya başlayan ve sık sık kesintiye uğrasa de 1912'ye kadar tekrar tekrar hayata dönen bu dergi, *Muharrir*'in daha gelişmiş bir versiyonu gibidir. Bir sonraki bölümde görüleceği üzere içeriği şekillendiren başlıca etmen Ebüzziyâ Tevfik'in ansiklopedist tavrıdır. Son derece çeşitli konularda makalelerle okurun medeni dünyadan haberdar olması ve genel kültürünü genişletmesi

amaçlanır. “Mecmua-i Ebüzziya edebiyat-ı cedidenin taraftarıdır” sözleriyle tanıtılan (Varlık, 1985, s. 121) dergi, özellikle 1886’ya kadar süren ilk döneminde, Ebüzziyâ Tevfik’in edebiyat konusundaki ideallerini de yansıtan bir araçtır. Birçok sayı Namık Kemal’in poetikasına ve “yeni edebiyat”ın ilkelerine dair kaleme aldığı yazılarla açılır. Denebilir ki *Mecmua-i Ebüzziyâ* ilk döneminde, sonradan *Servet-i Fünûn*’un üstleneceği bir rolü kısmen de olsa üstlenmiş ve edebiyatta modernleşmenin önde gelen savunucularından olmuştur.

Ebüzziyâ Tevfik’in yine bu dönemde yayımladığı kitap dizileri de *Mecmua-i Ebüzziyâ* ile aynı maksatları güderler. Özellikle de 110 cüzden oluşan Kitabhane-i Ebüzziyâ’nın ve derginin konuları, ansiklopedik nitelikleri ve savundukları edebiyat anlayışı açısından birbirine bir hayli benzer. Ancak Kitabhane-i Ebüzziyâ’yı yazarın idealizmi bağlamında anlamlı kılan esas özellik, onun fiyat politikasıdır. Cep kitabı formatını tercih ederek maliyetlerini, dolayısıyla da fiyatlarını düşüren Ebüzziyâ Tevfik bu tercihini topluma hizmet etme arzusuna dayandırır. Nitekim dizinin programında “istifade-i amme”yi ve düşük fiyata çok satarak halkın her sınıfına ulaşmayı amaçladığını dile getirmektedir (1303a/1886). Yani yazar dar gelirli okurları da kitapla buluşturarak bilgiyi demokratikleştirmenin peşindedir.

Yukarıda sayılanlar kâğıt üzerinde II. Abdülhamit rejimiyle çatışma yaratacak cinsten faaliyetler değildir. Ancak tekil örnekler ele alınırsa Ebüzziyâ Tevfik’in hâlâ her fırsatını bulduğunda geçmişte destekçisi olduğu fikirleri yaygınlaştırıp yerleştirmeye çalıştığı görülecektir. Örneğin onun Jean-Jacques Rousseau tasviri, her koşulda muhalif bir aydın biçimindedir (Türesay, 2023, s. 196). Diğer yandan Ebüzziyâ, biyografilerinde kullandığı ve daha sonraki yıllarda II. Abdülhamit sansür rejiminin muhtemelen müsaade etmeyeceği; diktatör, inkılap, istibdat, parlamento, hürriyet, demokrasi, hükûmet-i müstebide, cumhuriyet, ihtilal, meclis-i ayan, meclis-

i mebusan ve kanun-ı esasi gibi kelimelerle de tabi olduğu denetimin sınırlarını zorluyor gibidir; öyle ki Türesay (2023) bunu siyaset yapıyormuş gibi görünmeden siyaset yapmak olarak yorumlar (ss. 197-198).

Ebüzziyâ Tevfik'in, taşrada atandığı çeşitli görevlerden ötürü ömrünün 1877'den sonraki kısmı sürgün halinde geçen Namık Kemal'le samimiyetini sürdürmesi de kanaatimce bu bağlamda değerlendirilebilir. Gerçi Namık Kemal'in makale veya kitaplarını yayımlamak açıkça yasak değildir ancak maruz bırakıldığı muamele düşünüldüğünde fikirlerinin yayılmasının saray tarafından istenmediği de varsayılabilir. Buna karşılık Ebüzziyâ Tevfik, bir sonraki bölümde görüleceği üzere, Namık Kemal'in sayısız eserini yayımlamıştır. Hatta bununla da yetinmeyerek onun ve Şinasi'nin çeşitli konularda kaleme alarak 1860'lı yıllarda *Tasvir-i Efkâr*'da yayımladıkları yazıları derlemiş; 1890'larda bunları basarak yepyeni bir nesle ulaştırmıştır. Bu bakımdan Ebüzziyâ Tevfik, Namık Kemal ve Şinasi'nin fikirlerinin onların ölümünden çok sonra bile yaşayıp etkili olmasında büyük pay sahibidir.

Bu sayılanlar Ebüzziyâ Tevfik'in II. Abdülhamit'le ancak mecbur kaldığı zamanlar ve mecbur kaldığı ölçüde iş birliğine gittiği, diğer zamanlarda ise aslında hiç değişmemiş olan siyasi görüşünde direttiği izlenimini bırakır. Elbette bu yorum spekülatiftir. Ancak en azından Jön Türk liderlerinden Mizancı Murat'ın bazı anıları bu görüşü desteklemektedir. Bahsi geçen anılar, 1897 yılında onu yurda dönmeye ikna etmekle görevlendirilen Ebüzziyâ Tevfik'in kendisini ziyaretine ilişkindir. Türesay'ın (2023) aktardığına göre Ebüzziyâ Tevfik'in bu görevi Jön Türkler tarafından Abdülhamit rejimiyle iş birliği olarak algılanmamış; buna paralel olarak Ebüzziyâ Tevfik de Mizancı Murat'la konuşurken onlardan, yani Jön Türklerden, yana olduğunu dile getirmiştir (s. 252).

Bu anının gerçek mi uydurma mı olduğunu bilmiyorum. Ancak yıllar içinde sıkı bir takibe konu olduğu anlaşılan Ebüzziyâ Tevfik'in Yeni Osmanlılara ve sonradan da Jön Türklere duyduğu sempatiyi gizlemekte zorlandığı ve her şeye rağmen muhalif bir figür olarak görüldüğü kesindir. Örneğin yüzyılın sonuna yaklaşılırken Jön Türkler ilk kongrelerini toplamanın hazırlığı içindedir ve davetliler listesinde Ebüzziyâ Tevfik de yer almaktadır (Türesay, 2023, s. 255). Bu algı, kendisine ilişkin jurnallerle birlikte düşünüldüğünde yazarın 1893-1900 yılları arasında on kez tutuklanmış olması da şaşırtıcı olmaktan çıkar (Ebüzziya, 1994, s. 376). Nihayet 1900 yılına gelindiğindeyse, o güne dek her seferinde kendini bir şekilde kurtaran Ebüzziyâ Tevfik'in kredisi tükenir ve yazar, oğullarından Talha ile Konya'ya sürülür. Ziyad Ebüzziya bu sürgünü hakkında verilen jurnallere bağlar (1994, s. 376). Özgür Türesay (2023) ise yazarın bu konudaki ketumluğu karşısında onun da sürgün gerekçesini kesin olarak bilmediği hipotezini öne sürer: Ona göre sultanın öfkesine neden olacak birden fazla kusur işlediğini düşünen Ebüzziyâ Tevfik, bunlardan hangisinin sürgüne yol açtığından emin değildir (s. 263). Sebep ne olursa olsun, yazarın başına gelenler daha geniş çaplı bir süpürme hareketinin parçası olarak düşünülebilir; nitekim Şemsettin Sami, Lastik Said Bey, Süleyman Nazif, Avanzade Mehmed Süleyman gibi diğer bazı aydınlar da aşağı yukarı aynı yıllarda ev hapsine ya da sürgüne mahkûm edilmiştir (Türesay, 2023, ss. 264-265). Ebüzziyâ Tevfik'in sürgüne giderken matbaasını devlete satmayı reddetmesi ise Abdülhamit istibdatı karşısındaki son direniş hamlesi olarak görülebilir.

51 yaşında başkentten ayrılan Ebüzziyâ Tevfik Konya'da sekiz yıldan fazla kalır ve buradayken becerilerine halı dokumacılığını da ekler (Fazlıoğlu, 2006). Nihayet II. Meşrutiyet ve onu izleyen genel affın ilanıyla beraber 2 Ağustos 1908'de İstanbul'a döner (Türesay, 2023, s. 284). Maruz kaldığı sürgün hiç olmazsa rüzgârın

II. Abdülhamit aleyhine döndüğü günlerde onun kazanan tarafta kendine yer bulabilmesini sağlamıştır; öyle ki yazar İstanbul'a dönüşünde "'Hürriyet Mücahitleri'nden olarak alâka ve hürmetle karşılanır" (alıntılayan Canelli, 1994, s. 36). 1908 sonrasının siyasi ortamı onun II. Abdülhamit döneminde büründüğü "sultanın iş birlikçi bendesi" kisvesinden çabucak sıyrılmasına da izin verecektir. Yıllardır bu fırsatı beklediğini düşündüren bir hızla yeniden aktif siyasete atılan Ebüzziyâ Tevfik, matbaasını yeniden açtığı gibi kısa bir zaman sonra (Kasım 1908'de) İttihat ve Terakki Fırkası saflarından milletvekili adayı olur ve II. Meşrutiyet'in ilk meclisine seçilir. Ancak onun güncel siyasete en büyük katkısı, bir kez daha, gazetecilik yoluyla olacaktır.

Ebüzziyâ Tevfik 30 yılı aşan bir aradan sonra, Nisan 1909'da Fransızca *Le Courrier d'Orient* ve Mayıs 1909'da Türkçe *Yeni Tasvîr-i Efkâr* gazetelerini yayımlamaya başlar. Bunlardan ilki Eylül 1909'da kapanmış fakat ikincisi daha uzun ömürlü olmuştur. *Yeni Tasvîr-i Efkâr* genellikle İttihatçılardan yana bir yayın görünümü çizmiş, hatta İttihat ve Terakki Fırkası tarafından sübvanse edilmekle suçlanmıştır (Türesay, 2023, s. 288). 1913 Ocak'ındaki ölümüne kadar Ebüzziyâ Tevfik bu gazetede ve 1911-1912 arasında siyaseti odağına alacak şekilde yeniden yayımladığı *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da toplam 570 yazı yayımlamıştır (Türesay, 2023, s. 277). Yazarın faydalandığı basın özgürlüğü 1912'nin sonlarında sekteye uğrayacaktır. Zira söz konusu dönemde hükûmeti kuran İttihat ve Terakki karşıtı Kâmil Paşa olur ve bu kabine *Tasvir-i Efkâr*'ı kapatır. Ancak bu aşamada Ebüzziyâ Tevfik hem tecrübeli bir gazetecidir hem de ilk zorlukta havlu atmaya niyeti yoktur. Gazetesinin adını değiştirerek mücadelesine kaldığı yerden devam eder. Ebüzziyâ'nın hükûmetle inatlaşması gazetenin aldığı yeni isimler üzerinden takip edilebilir. Sırasıyla *Tasvîr-i Efkâr*, *Hak*, yine *Tasvîr-i Efkâr*, *İntihâb-ı Efkâr*, yine

Tasvîr-i Efkâr, yine *İntihâb-ı Efkâr*, *Tefsîr-i Efkâr*, tekrar *Tasvîr-i Efkâr* isimlerini alan gazete Ebüzziyâ Tevfik'in ölüm tarihi olan 27 Ocak 1913'e kadar yayımlanmayı sürdürecektir (Ebüzziya, 1994, s. 378).

Gerçi Ebüzziyâ Tevfik'in ısrarı meyve vermiştir ancak sürecin onun için yıpratıcı olduğu da şüphesizdir. Zaman zaman tutuklanan yazar hapse de atılır ve matbaası mühürlenir (Ebüzziya, 1994, s. 378). Tüm bu olaylar muhtemelen sağlığını kötü etkilemiştir. O esnada romatizmadan da mustarip olan Ebüzziyâ Tevfik ömrünün son saatlerinde bile gazetecilik ve siyasetle meşguldür: 27 Ocak 1913 günü yazdığı makaleyi teslim etmek için son kez matbaasına uğrar ve evine dönmek üzere bindiği vapurda vefat eder. 64 yaşındaki aydının yayımlanan son yazısı "Yeni Mevkuflar" başlığını taşımakta olup Bâb-ı Âli baskınının ardından iktidara gelen Mahmut Şevket Paşa kabinesinin göreve başlarken yaptığı tutuklamalarla ilgilidir (Canelli, 1994, s. 38). Diğer bir deyişle yazar, hayata gözlerini yumduğu günde bile siyasetin nabzını tutmanın ve idealleri doğrultusunda mücadele vermenin derdindedir. Görüleceği üzere kaynaklar Ebüzziyâ Tevfik'in hayatını ve faaliyetlerini onu idealist bir aydın konumuna yerleştirecek şekilde açıklamaya müsaade eder. Ancak onun yaptıklarını yorumlamanın başka bir yolu da mevcuttur. Bunu göstermek üzere aşağıda kendisinin faydacılığı ve para kazanma arzusu ele alınacaktır.

2.3 Faydacılık

Ebüzziyâ Tevfik'in kariyerine yön veren etkenlerden biri de maddi kazanç elde etme isteğidir. Bu doğrultuda o, yazarlık ve yayıncılıktan kazanç elde etmeyi ya da kâr maksadıyla yazarlık ve yayıncılık yapmayı meşrulaştırmaya çalışmıştır. Ancak yazarlık mesleğini kazançla ilişkilendiren ve bunu normalleştiren ilk Osmanlı yazarı

o değildir. Bunun için Namık Kemal'in yazılarına bakılabilir. Namık Kemal, daha 10 Ramazan 1289 (11 Kasım 1872) tarihli *Hadîka*'da yayımlanan "Maârife Dair Bir Makale"sinde bu konuya değinecektir. Yazarın maarifin önemini göstermek için sıraladığı örnekler arasında yazarlığın insanı geçindirecek bir meslek haline gelmesi de yer almaktadır. Bu konuda "[m]aarif sayesindedir ki Paris'te bir edîb-i kâmil üç beş ay çalışarak bir hikâye tertip etse müddet-i ömründe zaruret görmeyecek kadar servete nail olur" ([Namık] Kemal, 1289a/1872, s. 1) diyen yazar aynı zamanda yazarlığın profesyonelleşmesi bağlamında Avrupa ile Osmanlı arasındaki ilk karşılaştırmalardan birini de yapar: "Halbuki İstanbul'da bir allâme-i bî-muadil müddet-i ömründe telif edeceği kitapların mahsulüyle üç beş ay istifâ-i hacet edemez" ([Namık] Kemal, 1289a/1872, s. 1). İstanbul'da şartların yazarlıktan geçinmeye yeni yeni izin verdiği ise Namık Kemal'in "[b]ügünkü günde bir âdem adeta kalemine dayanarak geçinmeyi göze alabiliyorlar" (alıntılayan Ebüzziyâ Tevfik, 1289e/1873, s. 2) dediği 21 Zilkade 1289 (20 Ocak 1873) tarihli sonraki bir yazısından anlaşılmaktadır. Aynı yazıda "[b]en de naksımca gazete ile taayyüş edebilmek arzusunda bulunanlardanım" (alıntılayan Ebüzziyâ Tevfik, 1289/1873, s. 3) diyen yazar kendisinin de gazetecilikle geçinmeyi arzuladığını itiraf eder. İkinci biyografide görüleceği üzere o ve Ebüzziyâ Tevfik gazetecilikten gerçekten de yüklü miktarda kazanç elde etmişlerdir.

Ebüzziyâ'nın para için yazmayı meşrulaştırmaya yönelik ilk yayımlarından biri için ise *Hadîka*'nın 14 Safer 1290 (13 Nisan 1873) tarihli 59. sayısına bakılabilir[16]. İmzasız olarak çıkan bu fıkra, çocuklara yönelik hazırlanan bir önceki sayının devamı niteliğindedir. Yazar, çocukları yazarlığa teşvik etmek için yazmanın

[16] Aslında bu sayı yayımlandığında Ebüzziyâ Tevfik sürgündedir. Ancak söz konusu fıkra daha önceki bir sayının devamı olduğundan yayımlanmasının da Ebüzziyâ Tevfik tarafından kararlaştırıldığı varsayılabilir.

manevi getirilerinden önce maddi kazanç sağlama potansiyeline değinir: "Yazı insanı geçindirir her bir sanattan ziyade para getirir. Dünyada yazı gibi âlâ iş yoktur. Yazı insanın adını ahirete kadar aktarır yazı insanı zengin eder. Yazı âdemi meşhur eder" ("Numara 58 Etfâle Mahsus Bendin Mabadı," 1290/1873, s. 1) Övüle övüle bitirilemeyen yazarlık daha o gün için bile kıyas kabul etmez bir gelir kapısıdır: "Bugünkü günde devletten hiçbir para aylık almaz âdemler bilir mi ki yazı sayesinde paşalardan beylerden âlâ geçinir herkes ayağına gidiyor yalvarıyor para verip burada bir şey yazdırabiliyor" ("Numara 58 Etfâle Mahsus Bendin Mabadı," 1290/1873, s. 1). Bu parlak tasviri tamamlayan ise yazarlığın istikbaline dair bir kehanet olur: "[Ş]imdi bir ikisini görüyoruz yakın vakte kadar pek çok muharrirler göreceğiz ki paytonla gezerek daha ziyade itibar bulacak" ("Numara 58 Etfâle Mahsus Bendin Mabadı," 1290/1873, s. 1).

Sâlnâme-i Hadîka'da (1290/1873) ise Ebüzziyâ Tevfik sonradan "yazar ve kazancı" yazınının alametifarikası hâline gelecek Avrupa karşılaştırmalarına bir yenisini ekler. Yazar, "Fransa Üdebâ-yı Hâzırasından Bazılarının Servetleri" başlıklı bu yazısına Victor Hugo, Alexandre Dumas fils, Alphonse Karr gibi dokuz Fransız yazar ve şairin malvarlıklarının değerini frank cinsinden listeleyerek başlar. Dipnotlarda Alexandre Dumas père'in "hayatında telifattan" ne kadar kazandığına da değinilir ([Ebüzziya Tevfik], 1290b/1873, s. 116). Metnin mülahaza kısmı ise Ebüzziyâ Tevfik'in kıyaslamalarını içerir: Sefaret katipliği ile ediplik karşılaştırılarak ilkinin asla tasvir edilen servete imkân vermeyeceği belirtilirken ikinci bir karşılaştırma yerli ve yabancı yazarlar arasında yapılır. Ona göre Namık Kemal'in yetkinliğiyle yazarlığından elde ettiği kazanç arasında bir orantısızlık söz konusudur:

> Memleketimizde en meşhur edibimiz Kemal Bey değil mi? Zamanımızda yazdığı yolda bir kitap veya yirmi beş satırlı bir makalesine müşabih on iki buçuk satırlı bir makale yazmaya kadir adam var mı? Ya hâl böyle iken müellefatından ne istifade etmiş? Nihayet bir kitabını üç ay içinde ikişer bin

> nüsha olarak iki kere tabettirecek kadar bahtiyar olmuş. ([Ebüzziyâ Tevfik], 1290b/1873)

Karşısına yerleştirilen örnek ise Victor Hugo'dur. Yazar, kendi yorumunu da bu örneğin ardından paylaşır:

> Mesela Fransa'da Viktor Hugo, Miserable namındaki telifini iptida yüz yirmi bin nüsha bastırmış. Takımını 27 franka sattığı halde neşrinin üçüncü günü akşam üzeri kendisi bile nüsha bulamamış!!! Bir sene içinde ikişer yüz ellişer bin nüsha olarak dört kere basılmış. İşte fazail-i maarifle mütehallî bir kavmin üdebâsı böyle ve fazail-i marifetten mahrum bir kavmin üdebâsı bu merkezde olur. ([Ebüzziyâ Tevfik], 1290b/1873)

Diğer bir deyişle aradaki farkın nedeni, daha önce Namık Kemal'in de dile getirdiği üzere, içinde yaşadıkları toplumun eğitim düzeyidir.

Ebüzziya Tevfik'in yabancı yazarların kazancına merakının yaklaşık on yıl sonra hâlâ devam ettiği anlaşılmaktadır. 15 Cemaziyelahir 1300'de (23 Nisan 1883) *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da yayımladığı "Aleksandr Düma'nın Bir Hesabı"nda adı geçen yazarın Fransa meclisine aday olurken yayımladığı bir mektup çevrilerek basılır. Söz konusu mektup Dumas'nın eserlerinden elde ettiği toplam gelirin yanı sıra başkalarına kazandırdığı parayı listeler ("Aleksandr Düma'nın Bir Hesabı," 1300/1883, s. 1083-1085). Diğer bir örnek ise yine *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da, bu kez 15 Muharrem 1302 (4 Kasım 1884) tarihinde, yayımlanan "Bir Amerikalı Müellif" adlı kısa bir yazıdır. Yazı, Mark Twain'in mevcut servetini kitapları üzerindeki telif hakkını satmasaydı elde edebileceği servetle karşılaştırır:

> Mukaddema Amerika'da bir matbaada mürettip olduğu halde bilahare telifatıyla iştihar eden Mark Tven şimdiye kadar hakk-ı telif olarak mümessillerden 650000 frank almıştır. Geçenlerde neşr eylediği "E Tranp Ebroad" nam eserinden dahi 200,000 frank kazanmış ve şimdi serveti bir milyon iki yüz bin frankı tecavüz etmiştir.
>
> Mumaileyhin hesap ve tahminine göre eğer telifatını kitapçılara satmamış olsa imiş, elyevm iki milyon franktan ziyade bir servete malik bulunacak imiş. ("Bir Amerikalı Müellif," 1302/1884, s. 1211)

Sırf bu yazılara bakıldığında bile Ebüzziyâ Tevfik'in yazarlıkla kazanç arasında açık bir bağlantı gördüğü ve para kazanma arzusuyla yazmayı ayıplamadığı açıktır. Hatta

yabancı yazarların ne kadar kazandığına dair bilgiler ona heyecan verir. Bunları okurla paylaşırken benimsediği ton ve üslup, onun kalemiyle zengin olan bu yazarlara imrendiğini düşündürmektedir.

Yukarıdaki yazılar bahsi geçen olumlamayı genellikle ima yoluyla gerçekleştirir ve bunlardan hareketle Ebüzziyâ Tevfik'in para için yazdığı çıkarımına varmanın doğruluğu sorgulanabilir. Kanaatimce bu yorumu sağlamlaştırmanın en iyi yolu, Ebüzziyâ Tevfik'in *Sâlnâme-i Ebüzziyâ*'sında (1296/1879) yayımladığı "Bir Kitaba Bir Mukaddime Lazım imiş de" başlıklı yazıya başvurmaktır. Bu yazı muhtemelen onun kalemi eline almaktaki maksadını en açık sözlülükle ortaya koyduğu metindir. Ebüzziyâ Tevfik sözü hiç dolaştırmaz ve yazısını şu cümlelerle açar: "Malumdur ki herkes her hareketini bir maksada vusul için ihtiyar eder. O maksat ise yüzde doksan dokuz itibariyle menfaat-i şahsiyedir. Ya bir insan menfaat-i şahsiye saikasıyla bir eser telif veya neşrederse mayubu mu olmak lazım gelir" (1296a/1879). Ona göre yazarın eserinden elde edeceği fayda, okurlarınkiyle orantılıdır. Okurlar bir kitabı beğenirse yazar da bundan istifade eder: "Yani kitabı makbul olunca satılır. Satılınca sahibinin masrafı çıkar. Hatta koynuna birkaç kuruş da girer" ([Ebüzziyâ Tevfik], 1296a/1879). Ancak ikisi arasında korelasyon olması neden-sonuç ilişkisi olduğu anlamına gelmez; yazarın ürün vermesini sağlayan temel itki her hâlükârda kendi kazancıdır. "Şurasını temin edeyim ki bir adam çıkar da filan muharririn filan kitabından umûma ne güzel hizmet hasıl oldu der ise inanınız! Fakat bir adam filan müellif filan kitabını mücerred-i umûma hizmet için yazdı derse kolaylıkla inanmayınız!" ([Ebüzziyâ Tevfik], 1296a/1879) demek suretiyle Ebüzziyâ Tevfik okurun bu konuda yanlış bir kanıya kapılmamasına özellikle çaba sarf eder. Ona göre halka faydası dokunsun diye veya şöhret kazanmak için kitap yazıp yayımlatanlar olabilirse de bunlar istisna kabilindendir. Yazar, aynı düşünceyi farklı

kelimelerle defalarca tekrarlamaktadır: “[E]kser muharrirler bizim memlekette, dahi Avrupa’da olduğu gibi, eserini yalnız menfaat-i şahsiyesi için yazar. Fakat o menfaat-i şahsiyeden umum dahi müstefit olur” ([Ebüzziyâ Tevfik], 1296a/1879). Diğer bir deyişle yazar için şahsi çıkarı öncelik arz eder; kamu yararı ise ikincil bir sonuçtur. Ebüzziyâ Tevfik için yazı yazmak ve geçim kaygısıyla yapılan diğer işler arasında en ufak bir fark da yoktur. “Sen bana günde birkaç kuruş verirsen hizmette bulunurum; vermezsen hizmette bulunacak başka adam ararım. Onun gibi satın alacak adam bulursam kitap yazarım, bulamazsam başka işe girerim” ([Ebüzziyâ Tevfik], 1296a/1879) demekle bu konuda şüphe bırakmaz. Nihayet Ebüzziyâ Tevfik (1296a/1879) yaptığı işi bir arz-talep meselesinden ibaret gördüğünü açıkça itiraf edecektir: “Yine mi aksini iddia ediyorsunuz? Pekâlâ! İşte kalemle itiraf ediyorum ki ben de istifademi temin için hepinizin mizacına hizmet etmek istiyorum.”

Özetle, Ebüzziyâ Tevfik için yazı yazıp yayımlamak özünde herhangi bir işten farksızdır. Önemli olan en yüksek kazancı sağlayacak işi bulmaktır. Bu da onun gözünde, yazarlık, matbaacılık ve yayıncılık olmuştur. O, bir sonraki bölümde görüleceği üzere, bu işlerde de her zaman piyasadaki arz-talep dengesini göz önüne almış ve yeni koşullara ayak uydurmaya çalışmıştır. Sırf matbaasından çıkan edebî veya edebiyat dışı yayınların dönemsel dağılımı bile bu sonuca varmak için yeterlidir. Bu aşamada Sainte-Beuve’ün (1839) edebiyatın bir endüstriye dönüştüğü yönündeki şikâyetleri hatırlanabilir. Osmanlı-Türk edebiyatını endüstriye dönüştüren başlıca isimlerden biri de şüphesiz Ebüzziyâ Tevfik olmuştur.

2.4 Sanatçının müteşebbis olarak portresi

Ebüzziyâ Tevfik 10 Şubat 1849’da İstanbul’da dünyaya gelmiştir. Beş yaşında Cevrî Kalfa Sıbyan Mektebi’ne başlamış ama ancak burada aldığı eğitim yalnızca üç yıl

sürmüştür (Türesay, 2023, ss. 32-34). Babasının 1857'deki vefatının üzerine onun memuriyetine atanmıştır. Türesay'ın (2023) tarifiyle bu, bir çeşit çıraklık sistemidir (s. 37). Bahsi geçen sistem Ebüzziyâ Tevfik'i tatmin etmez. Öyle ki yazar, anılarında ailesinin geçimi için okulu bırakmak zorunda kalışından şikâyet etmekte ve çalıştığı kalemlerden Sergi Muhasabesi'ni bir çöplük olarak nitelemektedir (aktaran Türesay, 2023, s. 38). Onu ilk fırsatta devlet dairelerinden uzaklaşmaya iten bu tecrübesi olsa gerektir; böylece karakterinin en belirgin özelliği olan şahsi teşebbüse meyli de genç yaşta ortaya çıkacaktır.

Özellikle 1860'larda Ebüzziyâ Tevfik memuriyetini boşlamaya başlamıştır. O kadar ki Mart 1867'de yeni bir memuriyete atandığından haberi bile olmaz çünkü ayda bir kez bile ofise uğramamıştır (Türesay, 2023, s. 44). Bunun nedenini ise tembellikte değil, aksine çalışkanlıkta aramak gerekir. Memuriyet, girişimci ve hırslı bir kişiliğe sahip olan Ebüzziyâ Tevfik'i tatmin etmemektedir. O da memuriyetin ona sunamadığı imkânları dışarıda aramaya koyulur ve matbuata yönelik merakının da etkisiyle vaktini halka açık derslerde, matbaalarda ve kıraathanelerde geçirmeye başlar. Özellikle de Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin derslerine katılan, konferanslarını takip eden, kütüphanesinden yararlanan ve onun yayımladığı *Mecmua-i Fünûn*'u okuyan yazar, kendi kendini yetiştirmektedir (Türesay, 2023, s. 45).

Ebüzziyâ Tevfik'in matbuata ve yazıya merakı onun kısa zamanda yayımlanmasını da sağlayacaktır. İlk yazısı 1865 yılında, *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*'te imzasız olarak çıkar. *Tasvîr-i Efkâr*'daki bir istatistik makalesine eleştiri niteliğinde oluşu (Türesay, 2023, s. 101) onun tecrübesizliğine ve yaşına rağmen polemiğe girmekten çekinmediğini göstermektedir. Aynı zamanda bu yazı Namık Kemal'den bir cevap da almıştır (Koçu, 1968, s. 4875). Bu karşılaşmanın Namık

Kemal ile Ebüzziyâ Tevfik'in tanışma ve dost olmasıyla sonuçlandığı göz önünde bulundurulursa Ebüzziyâ'nın eline geçen fırsatı iyi değerlendirdiği söylenebilir: O, yalnızca yazmakla kalmayıp matbuat âleminde sonradan faydasını göreceği bağlantılar kurmaktadır. Ebüzziyâ Tevfik için 1860'ların ikinci yarısı bu gibi bağlantıları sağlamlaştırıp ilişkiler ağını genişletmekle geçecektir. Onun 1866'da Yeni Osmanlılar Cemiyetine üye olması da (Ebüzziyâ Tevfik, 2019, ss. 67-68) bu cemiyetin gelecekte önem kazanacağı varsayılarak alınmış bir risk ya da sosyal sermayesini genişletmenin bir aracı olarak yorumlanabilir.

Ebüzziyâ Tevfik'in ilişkilerine yaptığı bu yatırımın meyvesini vermesi çok sürmeyecektir. Şinasi'nin 1871'deki vefatını takiben ona ait olan Tasvir-i Efkâr Matbaası Mustafa Fazıl Paşa tarafından satın alınarak Yeni Osmanlılara mensubiyetleri dolayısıyla dört gazeteci arkadaşa verilir: Namık Kemal, Menapirzade Nuri, Kayazade Reşat ve Ebüzziyâ Tevfik. Diğer üçünün kendi haklarından feragat etmesi neticesindeyse matbaanın yönetimi tamamen Ebüzziyâ'ya kalır. Dört arkadaşın ilk girişimlerinden biri 14 Haziran 1872'den itibaren *İbret* gazetesini çıkarmaktadır. *İbret* siyasi polemiklerin orta yerinde konumlanan bir gazetedir gerçi ancak bu durum Ebüzziyâ'nın işe mutlaka siyasi ideallerinden dolayı giriştiği anlamına gelmez. Dönemin siyasi çalkantıları arasında kendilerini içinde buldukları koşullardan şikâyetçi olanların sayısı az değildir; bu bakımdan hükûmete açıkça muhalefet etmenin okurlar nezdinde kayda değer bir karşılığı vardır. Diğer bir deyişle siyaset yapmak tirajları ve dolayısıyla kârı yüksek tutmanın bir yoludur. *İbret* de bu formülü o kadar iyi uygular ki yalnızca 19 sayı sonra, 9 Temmuz 1872'de, hükûmetçe tatil edilir. Dört arkadaş çeşitli atamalarla İstanbul dışına sürülür. Ebüzziyâ Tevfik bu sürgünden şans eseri, tayin edildiği mahkemenin kaldırılmasıyla kurtulacaktır (Ebüzziya, 1994, s. 375).

Ebüzziyâ Tevfik yaptığı işin risklerini bu aşamada anlamış olmalıdır. Ama belki de gazetecilikte gördüğü maddi getiri potansiyeli cezalandırılma korkusuna baskın çıktığından yazar, gazetecilikten vazgeçmez ve 9 Kasım 1872'de *Hadîka* adlı gazeteyi yayımlamaya başlar. Bu gazete onun girişimciliği açısından da yeni bir aşamayı temsil eder; zira bağımsız olarak çıkardığı ve sahibi olduğu ilk süreli yayındır. Bu işe maddi kaygılarla giriştiğinden de şüphe yoktur. "[K]itâbet mesleğinden yetişen ve Hazine-i Devlet'i (Nihân Kısmına) maişetgâhı addetmemekte mazur olan âdemlerin maişetine memleketimizde matbuattan başka gâfil olacak bir vasıta görmediği[ni]" ([Ebüzziyâ Tevfik], 1289b/1872, s. 1) belirten Ebüzziyâ Tevfik, bu sözlerle memuriyete bakışını ve matbuatı kendisi için ideal bir kazanç kapısı olarak değerlendirdiğini teyit etmektedir.

Hadîka'nın içeriği piyasanın talebine uygun olarak şekillenir. Gazete, büyük oranda siyasete adanmıştır. Ancak Ebüzziyâ Tevfik fırsat gördüğünde bunun dışına da çıkar. Örneğin çocuklara özel olarak hazırlanmış olan 58. sayı olağan muhatap kitlesinin dışına çıkma ve yeni okurlar kazanmaya yönelik bir girişim olarak değerlendirilebilir. Elbette okurun taleplerini körü körüne takip etmenin riskleri de vardır. Örneğin uzun süredir maaşlarını alamadığı için isyan eden ancak seslerini sultana duyurmakta zorlanan tersane işçilerini gündeme getirdiği için *Hadîka* iki aylığına tatil edilir (Genç, 2019, s. 17). Ancak onun gazeteciliğe dönüşü uzun sürmez. Daha *Hadîkâ*'nın tatili bitmeden, 16 Mart 1873'te *Sirâc* adında yeni bir gazete yayımlamaya başlar. *Hadîka* tekrar yayımlanmaya başladığında da onu haftalığa çevirir. Bu aşamada onun gazeteciliğini çıkarcılıkla ilişkilendirenin yalnız ben olmadığımı belirtmem gerek. Örneğin 24 Mart 1289'da (5 Nisan 1873) *Çıngıraklı Tatar*'da "Üç Aylık Vakayiin Hülasası" başlığıyla yayımlanan yazı onun *Hadîka*'dan *Sirâc*'a geçişini şöyle yorumlamıştır:

> (Edib-i meşhur) Tevfik Bey (Hadîka muharriri idi) bahçeden semere göremediği için anı haftada bir ziyaret etmek üzere terk ederek şimdi eline bir fener[17] alıp ortaya çıkmış! Ama ne çıkış alabildiğine gidiyor. Elde fener var başımı bir tarafa çarpmam zannediyor Allah akıllar versin! (s. 3)

Anlaşılan o ki 24 yaşındaki gazeteci Ebüzziyâ Tevfik daha o zamandan para peşinde koşan bir iş adamı olarak alımlanmaktadır.

Ebüzziyâ Tevfik'in aynı zamanda matbaa sahibi olduğunu yukarıda belirtmiştim. Kendi yazdıkları da dahil olmak üzere bu matbaada basılan kitaplar da aynı kazanç elde etme güdüsü kapsamında yorumlanabilir. En azından yazarın kendi beyanları böyle bir değerlendirmeye müsaade etmektedir. Tasvir-i Efkâr Matbaası'nın bu dönemi *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nde şöyle tasvir edilmektedir:

> Orada ilk tabettiğim kitap Reşid Paşa'nın siyasi eserlerini ihtiva eden bir mecmua ile Kemal'in *Selahaddin Eyyubi*'si ve ilk milli tiyatro olan *Ecel-i Kaza* namındaki eserimdi. Hakikaten o tarihte bu gibi taze eserler ile insan ferah ferah maişetini temin edebiliyordu. (Ebüzziyâ Tevfik, 2019, s. 305)

Görüldüğü üzere Ebüzziyâ'nın bu konudan bahsederken en başta elde ettiği maddi kazanca değinme gereği duyar. Zaten takip eden iki paragrafta da sözü geçen eserlerin ne kadar hızlı satılıp tükendiği belirtilmektedir (Ebüzziyâ Tevfik, 2019, s. 305). Özgür Türesay (2023) da yüzeysel bir hesap yaparak Ebüzziyâ Tevfik'in bu ilk yayıncılık ve matbaacılık deneyiminden elde ettiği kazancın iki yıllık memur maaşını muhtemelen aştığı sonucuna varmaktadır (s. 128). Yukarıda göndermede bulunulan *Ecel-i Kaza* Ebüzziyâ Tevfik'in ilk kitabı olup aslında ilk Türkçe tiyatro değildir. Ağustos 1872'de basılıp ilk kez Kasım 1872'de oynanan oyun, saray dışında sahneye konan ilk Türkçe telif piyestir (Gürbüz, 2022). Dolayısıyla Ebüzziyâ Tevfik'in bu tiyatro yazma ve oynatma girişimi yine de nispeten öncü olarak nitelenebilir. Onun neden bu türe yöneldiği sorusunu ise bir kez daha maddi kazançla yanıtlamak mümkündür. *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nde yazar tiyatronun ne kadar para bıraktığını

[17] Hadîka bahçe, sirâc ise fener demektir. Bu iki kelime ile bahsi geçen gazetelere atıfta bulunulmaktadır.

şöyle açıklamaktadır: "Bir de tiyatro bize hayli para temin ediyordu. Saf kârın üçte birini mukavele ettiğimizden *Ecel-i Kaza* oynandığı gecelerde yirmi beş otuz lira alıyordum. *Silistre*'nin[18] saf hasılatı ise bir hafta zarfında Kemal'e iki yüz lira kazandırmıştır" (Ebüzziyâ Tevfik, 2023, s. 359). Özgür Türesay'ın (2023) hesabına göre bahsi geçen 25-30 liralık gelir Ebüzziyâ Tevfik'in iki aylık memur maaşına karşılık gelmektedir (s. 129). Dolayısıyla yazarın matbuatı memuriyete tercih etmesi, özellikle de önceliğinin para kazanmak olduğu varsayılırsa, kanaatimce anlaşılabilir bu durumdur. Özetle Ebüzziyâ Tevfik daha kariyerinin en başında basiretli bir iş adamı portresi çizer: O, piyasanın taleplerini doğru şekilde teşhis etmiş olup onlara uygun hareket etmiş ve bu hareketin karşılığını da fazlasıyla almıştır.

Ebüzziyâ Tevfik için temel sorun, güncel siyasetle ve muhalif görüşlerle ilişkilenmek vasıtasıyla pazarlanan tüm bu yayınların taşıdığı cezalandırılma riskidir. Yazar, bir bakıma ateşle oynamaktadır. Bastığı kitaplar ne kadar yayılır, oyunları ne kadar yankı uyandırırsa hükûmetin de gözüne bir o kadar batmaktadır. Nihayet Nisan 1873'te Ebüzziyâ Tevfik ve Namık Kemal hırslarının kurbanı olurlar. Namık Kemal'in 1 Nisan 1873'te sahneye konan *Vatan yahut Silistre*'si seyirciler arasında büyük bir duygusal tepki ve yazara yönelik muhabbet uyandırır. Hükümeti korkutan bu gelişme *İbret* ve *Sirâc*'ın hükûmete yönelik eleştirileriyle birleştiğinde siyasi iktidarı sert önlemler almaya yönlendirir. Böylece 6 Nisan 1873 tarihinde Namık Kemal, Nuri Bey, Ebüzziyâ Tevfik, Ahmet Mithat ve Bereketzâde İsmail Hakkı tutuklanırlar (Türesay, 2023, s. 140). Sonradan sürgüne gönderilen gazetecilerden Ebüzziyâ Tevfik ve Ahmet Mithat için seçilen güzergâh Rodos adasıdır.

Üç yıldan uzun süren Rodos sürgünü sırasında, Ebüzziyâ Tevfik kendi adıyla yayım yapamasa da çalışmaya, okuyup yazmaya devam eder. *Muharrir* dergisini

[18] Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* adlı piyesinden bahsedilmektedir.

çıkarmaya başlar, *Habibe yahut Semâhat-ı Aşk* adlı piyesini yazar ve 1879'da bastıracağı *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye*'yi hazırlar. Bu dönemde Ahmet Mithat'la birlikte Paul de Kock'tan çevirdikleri *Üç Yüzlü Bir Karı*'ya özellikle değinilebilir. Zira ikilinin 1294'te (1877/1878) yayımlanan esere yazdıkları "Kariine" başlıklı mukaddime onların bu faaliyetlerini her şeyden önce piyasada talep yaratmaya veya en azından talebi yoklamaya dönük bir girişim olarak tasavvur ettiklerini göstermektedir:

> Biz Pol dö Kok'un size yalnız şu hikâyesini arz ile iktifâ etmeyeceğiz, bu hikâyede numunesini göreceğiniz tarzın daima envâ-ı adîdesini musavver olan ve miktarı seksen parçaya varan sair hikâyelerini dahi gerek tercüme ve tahrir ve gerek mütalaa ve iştira cihetlerince bir ehveniyet olmak için yine bu yolda hükmünü tercümede devam edeceğiz.
>
> Biz şu eserle sizin Pol dö Kok'a göstereceğiniz rağbeti tecrübe etmek istiyoruz; buna mukabil bedîhîdir ki siz de Pol dö Kok'u bir tecrübe etmek isteyeceksiniz; eğer iki tecrübe de mütevâfık çıkar ise gerek siz ve gerek biz muvaffak oluruz vesselam. (de Kock, s. 3)

Alıntıda görüldüğü üzere çevirmenler okurun talebini sınamakta veya "rağbeti tecrübe etmektedir." Eğer okurlardan umdukları ilgiyi görürlerse benzeri çevirilerin devam edeceğini vadederler. Diğer bir deyişle Ebüzziyâ Tevfik ve Ahmet Mithat sürgündeyken bile dönüşte yapacakları yeni girişimlere hazırlanmakta ve piyasanın nabzını tutmaya çalışmaktadır.

İki yazarın Rodos sürgünü V. Murat'ın tahta çıkışıyla eş zamanlı olarak (31 Mayıs 1876) ilan edilen afla beraber sonlanır. Gerçi Ebüzziyâ Tevfik döndüğünde henüz genç bir yaştadır ve fazla yıpranmamıştır ancak yine de bu sürgün onun kariyerinde bir kırılma noktası teşkil eder. Yazar, iktidara karşı çıkmanın zararlarını bizzat tecrübe ettikten sonra aynı "hatayı" tekrarlamamak için kendi kendine söz vermiş gibidir. İlk defa Rodos'tayken kullandığı Ebüzziyâ müstearını bundan böyle isim olarak kullanacağını gazetelerde ilan etmesi (30 Haziran 1876) (Ebüzziya, 1994,

s. 375) de bu doğrultuda yorumlanabilir. Sürgünün hatırasını adına kadar işleyen yazar, bu sayede fazla risk almanın bedelini bir ömür boyu unutmayacaktır.

Takip eden yıllarda II. Abdülhamit iktidarıyla iyi ilişkiler geliştirmeye çabalaması da sürgün tecrübesinin öğretici olduğunu gösterir. Türesay'ın (2023) aktardığı üzere Ebüzziyâ Tevfik zaten daha Rodos'a giderken şehzade Murad yanlısı planlarıyla sürgüne sebep olduğu için Namık Kemal'i suçlamaya başlamıştır (s. 235). Buna uygun olarak Namık Kemal'den öğrendiği gazeteciliği de bir kenara bırakır ve sürgün sonrası gazete çıkarma girişiminde bulunmaz. Kısa süre sonra tarafını açıkça belli etme şansı da eline geçecektir. V. Murat'ın tahtı aradan çok geçmeden II. Abdülhamit'e kalır ve yeni padişah, ilk fırsatta rakiplerini devre dışı bırakmaya başlar. Bunların arasında en önemlisi Ebüzziyâ Tevfik'in de "mensup" olduğu bilinen (Türesay, 2023, s. 238) Mithat Paşa'dır. Mithat Paşa 5 Şubat 1877'de sürgüne gönderilir ve ertesi gün de Namık Kemal tutuklanır. Ebüzziyâ Tevfik sıranın kendisine geleceğinden korkmuş olmalıdır ki Abdülhamit'e sürgün kararı için onu tebrik eden ve Mithat Paşa'yı suçlayan, sonradan gazetelerde de yayımlanacak olan, bir mektup yazar (Türesay, 2023, ss. 236-237). Ebüzziyâ Tevfik'in öncelikleri böylece netleşir. O, rejim değişikliği veya devrim hayalleri kurmamaktadır. Yalnızca hayatta kalıp başarılı olmanın ve refaha erişmenin peşindedir. Bunun için de değişen koşullara ayak uydurmaya, hatta mecbur kaldığında eski dava arkadaşlarına ihanet etmeye hazırdır.

Ebüzziyâ Tevfik'in sarayca kabul görmesi zaman almıştır. Önce, 30 Temmuz 1293 (11 Ağustos 1877) tarihinde Bosna vilayetine mektupçu olarak atanır (Bilgegil, 1980, s. 164). Ancak Avusturya-Macaristan'ın 1878'de Bosna'yı işgali karşısında bu görev fazla uzun sürmez ve Ebüzziyâ Tevfik İstanbul'a döner. İlerleyen tarihlerde yeniden matbuatla meşgul olmaya başlayan yazar "sultanın sadık kulu" rolüne

alışmaya başlamış gibi görünür. Buna paralel olarak sultanla arası düzelmeye başlar. Kendi matbaası olan Matbaa-i Ebüzziyâ'yı açtığı tarih olan 1881'e gelindiğinde sultanın iyi niyetini nihayet kazanmıştır. Nitekim makinaları Almanya'dan getirtilen bu modern matbaanın tesisi bir hayli yatırım gerektirmektedir ve Türesay'a (2023) göre bu yatırım kısmen II. Abdülhamit tarafından karşılanmıştır (s. 179). II. Abdülhamit'in hamiliği bununla da kalmaz. Matbaa-i Ebüzziyâ kısa zamanda çeşitli devlet yayınlarının basımını da üstlenir. Daha da önemlisi Ebüzziyâ Tevfik'in 25 milyon kimlik kartı basmak üzere 1880'lerde aldığı 11500 liralık ihaledir; yazarın matbaasının 1900 yılındaki değerini 3000 lira olarak hesapladığı göz önüne alındığında bu ihale büyük bir kazanç getirmiş olmalıdır (Türesay, 2023, s. 180). Yazarın memuriyet hayatında da eş zamanlı olarak yükselişe geçtiği görülür. 1880'lerde birden fazla kez nişanla ödüllendirildiği ve zaman zaman aynı anda birden fazla maaş aldığı anlaşılmaktadır. Üstelik Ebüzziyâ Tevfik biri hariç bu memuriyetlerin hiçbirinde fiilen çalışmamıştır (Türesay, 2023, ss. 243, 246). Yani bu atamalar ondan beklenen bir hizmetle ilişkili olmayıp sadece bir hamilik biçimidir.

Memuriyete sıcak bakmadığı yukarıda da açıklanan Ebüzziyâ Tevfik, tahmin edileceği üzere, bu kadarıyla yetinmemiş ve 1880'lerden itibaren hummalı bir matbaacılık ve yayıncılık faaliyetine girişmiştir. Zaten onun saray tarafından bu kadar teşvik edilmesi de muhtemelen çalışkanlığıyla alakalıdır. Ebüzziyâ Tevfik'in bu dönemde piyasaya sürdüğü en önemli kitaplardan bazıları sâlnâmeleridir. Ömrü boyunca toplam 22 sâlnâme yayımlayan Ebüzziyâ Tevfik, bu konuda öncüdür. Öyle ki ondan önce Arap harfli Türkçe özel sâlnâme yayımlayan yoktur ve 1887'ye kadar da olmaz (Türesay, 2023, s. 175). Daha 1878'de "ilmî-edebî sâlnâmeler neşrolunsa pek çok rağbet bulur ve mürettip ve müşterilerince dahi menfaat görülürdü" (Ebüzziyâ Tevfik, 1295/1878, s. 35) diyen yazarın bu girişimi onun piyasada

varlığını tahmin ettiği bir talebe dayandırılabilir. Sâlnâmelerin ne kadar rağbet göreceğinden bahisle ([Ebüzziyâ Tevfik], 1296b/1879) bir bakıma talebi bizzat inşa etmeye çalışan Ebüzziyâ Tevfik *Sâlnâme-i Ebüzziyâ*'sını (1296b/1879) yayımlarken hayalinin gerçeğe dönüşeceği konusunda iyimserdir: "Ümitvarım ki müstakbelde birçok emsalin zuhuriyetini mucip olacak surette rağbet-i umumiyeye mazhar olur."

Son tahlilde yazar haklı çıkacak ve bir özel sâlnâme yayıncılığı furyası başlatacaktır. Bu bağlamda Özgür Türesay (2012) 1873-1914 arasında çıkan 95 Arap harfli Türkçe almanağa atıfta bulunmaktadır (s. 140). Ebüzziyâ'nın kendi sâlnâmelerinin de oldukça iyi satış rakamları yakaladığı düşünülebilir. Örneğin 1306 yılına mahsus *Nevsâl-i Marîfet* kapağında belirtildiği üzere 5000 nüsha basılmış ve Ebüzziyâ Tevfik'in sâlnâmeleri Avrupa'da dahi yankılar uyandırmıştır – bu alımlamanın örnekleri bir sonraki bölümde görülecektir. Onun başarısı biraz da olağan muhatap kitlesinin dışına çıkması ve yeni okur gruplarına (dolayısıyla yeni müşterilere) ulaşabilmesinde yatar. Daha 1889'da yayımlamayı planladığı anlaşılan (Türesay, 2013a, s. 235) ve nihayet 1317 (1899) tarihinde basabildiği *Takvimü'n-Nisa* özellikle kadınlara yönelik bir yayın olup bu cinsten bir girişimdir. Eğer Canelli'nin iddiası doğruysa Rusya Müslümanları için hazırladığı ve 40.000 adet basılan sâlnâme (1886) ise muhtemelen kendisinin en büyük pazarlama başarısıdır (Canelli, 1994, s. 55).

Ebüzziyâ Tevfik'in en uzun soluklu süreli yayını olan *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın kalıcılığı ve başarısı da onun zamanın değişen koşullarına ayak uydurma becerisine bağlanabilir. Bir sonraki bölümde görüleceği üzere bahsi geçen derginin yayın hayatını çeşitli dönemlere ayırmak mümkündür. Bunlardan 1880-1886 arasına denk gelen ilk bölümünde Ebüzziyâ Tevfik Namık Kemal'le arasındaki dostluk ve güveni sermaye olarak kullanır. Birçok sayı Namık Kemal imzalı

makalelerle başlar ve dergi yeni edebiyatın sözcülüğünü yapar. Onun ölümünden (1888) sonraya denk gelen 1896-1900 yayın döneminde ise derginin içeriği bir hayli değişir. Namık Kemal'in ismi neredeyse kaybolmuş ve okurlara sunulan edebî metinlerin niteliği değişmiştir. Dahası, derginin odağında yer alan konularda da bir kayma görülür. Ebüzziyâ Tevfik, *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın ayakta kalması ve satmaya devam etmesi için zamanına ayak uydurmaktadır.

Yazarın yayıncılık sahasındaki en önemli yatırımı ise şüphesiz kitap dizileridir. Ebüzziyâ Tevfik, detayları bir sonraki bölümde görülecek olan iki kitap dizisi yayımlamıştır. Bunlardan ilki, yani Kitabhâne-i Meşâhir, tamamen biyografilerden oluşmakta olup Ahmet Mithat'ın roman türünde uzmanlaşmasına paralel bir tercihe karşılık gelir. "Tercüme-i Hâl Yazmak" başlıklı makalesinde (1297f/1880) biyografi türünde yayın yapmayı neden istediğini açıklayan ve kendi yayınlarını yerli tercüme-i hâl geleneğiyle bağlantılandıran Ebüzziyâ Tevfik, bilinçli olarak piyasada *niche* bir pozisyonu işgal etmeye ve böylece talep yaratmaya çalışmaktadır. İkinci dizi olan Kitabhane-i Ebüzziyâ ise en baştan herkesin ilgisini çekmeyi amaçlar. "Bu nam altında neşri mesmum olan asar bir kitabhanede tasavvur olunabilecek müellefatın her nevine şamildir" ([Ebüzziyâ Tevfik], 1886) diyen yazar, dizisinde her türlü okurun ilgisini çekecek bir şeyler bulunduğunu ima etmektedir. Daha da önemlisi, Kitabhâne-i Ebüzziyâ açıkça müşteri kitlesini genişletme maksadıyla tasarlanmıştır: "İstifâde-i hassayı" temin için "galî paha ile az satıp da istifade hususunu ashâb-ı yesarın taht-ı inhisarında bulundurmaktan ise ehven paha ile çok satarak daire-i intişarı, halkın her sınıfını müstefit eyleyecek raddelerde, tevsi eyleme[yi]" (1886) amaçlayan yazar böylece önceden kitap alamayan dar gelirli okura da ulaşabilecektir. Dizinin kısa cep kitaplarından oluşması da yine bunu mümkün kılmak içindir. Sonuçta Ebüzziyâ'nın girişiminin başarılı olduğu

söylenebilir: Bir sonraki bölümde görüleceği üzere bu kitaplar Arap harfli Türkçe kitap piyasasında -ders kitapları haricinde- o güne dek görülmemiş miktarlarda basılmıştır.

Ebüzziyâ Tevfik matbaacılık ve yayıncılık kariyerini 1900 yılına kadar başarılı denebilecek bir düzeyde sürdürür. Ancak II. Abdülhamit istibdatı sıkılaştıkça o da zorlanmaktadır. Gerçi yazar, sultanı memnun etmek için elinden geleni yapmaktadır ve onun özel ajanlığını üstlenecek kadar bir yakınlık da kurmuştur: Örneğin 1889'da II. Abdülhamit'i rahatsız eden yayınlar yapan Brüksel merkezli *La Réforme* gazetesinin yayıncılarıyla görüşmek üzere gizli görevle Avrupa'ya gönderilmiştir (Bilgegil, 1980, ss. 187-189). Buna benzer şekilde, Teodor Kasap'ın ülkeye dönüşünü sağlamak (Bilgegil, 1980, s. 181) ve Abdullah Cevdet'i muhalif yayınlardan vazgeçirmek konusunda yardımcı olmayı (Bilgegil, 1980, s. 189) da kendisinden istenmediği hâlde, sultana bizzat teklif etmiştir. Ancak belli ki girişimleri yeterli olmaz. Ebüzziyâ Tevfik 1893-1900 yılları arasında on kez tutuklanır (Ebüzziya, 1994, s. 376). Bunları bir şekilde atlatır ancak nihayet 1900 yılında Konya'ya sürgüne gönderilir. Önceki biyografide belirtildiği üzere bu sürgünün gerekçesi hususunda araştırmacılar hemfikir değildir. Ancak Şemsettin Sami, Lastik Said Bey, Süleyman Nazif, Avanzade Mehmed Süleyman gibi diğer bazı yazarların da aşağı yukarı aynı yıllarda ev hapsine ya da sürgüne mahkûm edilmesi (Türesay, 2023, ss. 264-265) Ebüzziyâ Tevfik'in yapabileceği fazla bir şey olmadığını düşündürmektedir.

Ebüzziyâ'nın 51 yaşında gittiği bu sürgün sekiz yıldan fazla sürer. Bahsi geçen dönem yazar için zorlu geçmişse de en azından ona 1908 sonrasında ihtiyaç duyacağı itibarı ve muhalif algısını sağlamıştır. Nihayet siyasi iklim değişip de II. Meşrutiyet ilan edildiğinde Ebüzziyâ Tevfik bunu çabucak bir avantaja

dönüştürecektir. Yazar, İstanbul'a dönüşünde "'Hürriyet Mücahitleri'nden olarak alâka ve hürmetle karşılanır" (alıntılayan Canelli, 1994, s. 36). Kısa zaman sonra da (Kasım 1908'de) İttihat ve Terakki Fırkası saflarından milletvekili seçimlerine katılarak Meclis-i Mebusan'a seçilir. Ebüzziyâ Tevfik'in mebusluğunun büyük oranda sembolik olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim Türesay (2023) onun milletvekilliği süresince yapılmış tüm görüşmeleri içeren yaklaşık 15000 sayfalık *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*'ni taramış ve Ebüzziyâ Tevfik'in hepi topu altı kez söz aldığını tespit etmiştir (s. 286). Görünüşe göre, devamsızlığından dolayı da eleştirilmiş olan (Türesay, 2023, s. 287) Ebüzziyâ için bu pozisyonun asıl katkısı sağladığı sosyal sermayedir. Onun asıl meşguliyeti bu dönemde de matbuattır.

Matbaasını tekrar açan Ebüzziyâ Tevfik yeni siyasi iklimin, kendisine geçmişte büyük kâr getiren, gazeteciliğe uygun olduğunu düşünmüş olmalıdır ki yaklaşık 30 yıllık bir aradan sonra gazete yayımlamaya geri dönmüştür. Bu doğrultuda Nisan 1909'da Fransızca *Le Courrier d'Orient* ve Mayıs 1909'da Türkçe *Yeni Tasvîr-i Efkâr* gazetelerini yayımlamaya başlar. Bunlardan ilki Eylül 1909'da kapanır; ikincisiyse ölümüne kadar yayımlanır. *Yeni Tasvîr-i Efkâr* yazarın siyasi angajmanını gazeteciliğine nasıl entegre ettiği konusunda spekülasyon yapmaya imkân vermektedir: Zira bu gazete genellikle İttihatçılardan yana bir yayın görünümü çizmiş, hatta İttihat ve Terakki Fırkası tarafından sübvanse edilmekle suçlanmıştır (Türesay, 2023, s. 288). Bu iddianın doğruluğu ispatlanmamışsa da yazarın aktif siyasetteki konumunu gazeteciliğini desteklemek için kullanması bence akla yakın görünmektedir.

Yukarıdaki gözlemi doğrularcasına, İttihat ve Terakki karşıtı bir hükûmetin iktidara gelmesiyle beraber *Yeni Tasvîr-i Efkâr* kapatılır. Sorguya çekilen yazarın bir dönem matbaası da mühürlenir (Ebüzziya, 1994, s. 376). Ancak o, kendisinden

bekleneceği üzere, kolay pes etmez ve gazetesi her kapatıldığında adını değiştirerek onu yayımlamaya devam eder. 1912'yi 1913'e bağlayan kış günlerinde başlıca uğraşı bu gibidir. Ömrünün son saatlerine kadar çalışmayı bırakmayan Ebüzziyâ Tevfik, 27 Ocak 1913 günü yazdığı makaleyi teslim etmek üzere son kez matbaasına uğrar ve evine dönmek için bindiği vapurda son nefesini verir. Bu ve bir önceki biyografinin gösterdiği üzere yazılı kaynaklardan yola çıkarak birbirinden son derece farklı iki Ebüzziyâ portresi çizmek mümkündür. Delillere dayandırılabilmesi ikisinin de yanlış olmadığını ve gerçeği yansıttıklarına işaret eder. Bunun nasıl mümkün olduğu aşağıda açıklanmaktadır.

2.5 Saikleri bağdaştırmak

Kültür girişimcisi sıfatıyla Ebüzziyâ Tevfik'in faaliyetlerinin hem kültürel hem de ticari nitelik taşıdığı; bu yüzden de çift yönlü olarak değerlendirilmesi gerektiği bölümün başında zaten açıklanmıştır. Yukarıda biyografilerin karşılaştırılması da bu iddiayı desteklemektedir. Ancak biyografilerin incelenmesinin ulaştırdığı tek çıkarım bu değildir. Diğer bir tespitte bulunabilmek için, nasıl olup da aynı olaylara ilişkin iki farklı yorumun birden kaynaklarca, en önemlisi de Ebüzziyâ Tevfik'in beyanlarıyla desteklenebildiğini sorgulamak gerekir. Buna karşı sunulabilecek en basit açıklama elbette Ebüzziyâ'nın, kültür girişimciliğinin doğasına uygun olarak, aynı anda iki saikle birden hareket ettiğidir. Nitekim en az iki örnekte o, çifte motivasyonuna bizzat göndermede bulunmaktadır. Biyografilerin maksadına ulaşması için yalnızca bir kısmı alıntılanan bu iki beyandan biri gazeteciliğe yönelmedeki maksadı hakkındadır. Yazarın, bu konuda *Hadîka*'daki açıklamasının tam hâli şöyledir:

> Zâten kitâbet mesleğinden yetişen ve Hazine-i Devlet'i (Nihân Kısmına) maişetgâhı addetmemekte mazur olan âdemlerin maişetine memleketimizde matbuattan başka gâfil olacak bir vasıta görmediğim gibi elinden gelecek mertebede vatana bir hizmet etmek isteyenlere dahi yine o vasıtaya

> müracaattan eslem bir tarîk olduğunu bildiğim cihetle biri saadet-i zâtiye maksadı ve diğeri hizmet-i vatan arzusu gibi mukavemeti gayr-ı kâbil iki saikaya […] pişrev olarak Hadîka'nın lisan-ı politikaya havale ve muharrirliğini muhassaran bir müddet muayene için deruhte etmeye mecbur oldum. ([Ebüzziyâ Tevfik], 1289b/1872, s. 1**)**

Bu örnekte Ebüzziyâ açıkça iki saik doğrultusunda hareket ettiğini ve bu saiklerin şahsi saadet maksadı ve vatana hizmet arzusu olduğunu söylemektedir. Bahsi geçen diğer beyan ise Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın programında bulunur:

> Maksad-ı münferidemiz istifade-i hassayı istifade-i ammede aramak, yani galî paha ile az satıp da istifade hususunu ashâb-ı yesarın taht-ı inhisarında bulundurmaktan ise ehven paha ile çok satarak daire-i intişarı, halkın her sınıfını müstefit eyleyecek raddelerde, tevsi eylemektir. ([Ebüzziyâ Tevfik], 1886)

Bu alıntıda ise Ebüzziyâ şahsi çıkarıyla kamu yararını örtüştürür. Yukarıdaki örneklerin her ikisi de kültür girişimciliğinin yapısına uygun düşer. Yani onun iki ayrı motivasyonun itkisiyle belirli bir karar aldığını ilan etmesi beklenen bir durumdur. Sorun, biyografilerde yer verilen ve Ebüzziyâ Tevfik'e ait beyanlardan sadece bu ikisinin iki maksada birden gönderme yapıyor oluşudur. Oysa onun belirli bir biçimde, diğer kaynakların ise başka bir biçimde yorumladığı; yani yine iki motivasyona dayanan başka karar ve eylemlerine de değinilmiştir. Söz konusu örneklerde Ebüzziyâ Tevfik'in birden fazla kaygıyla hareket etmesine rağmen bunlardan sadece birini anması onun saiklerini kısmen gizlediği veya örtbas ettiği anlamına gelir. Öyleyse onun neyi neden yaptığı konusundaki açıklamaları her zaman güvenilir değildir ve düşüncelerinin mutlak göstergesi olarak kabul edilemez. Aksine, bunların birer kurmaca gibi değerlendirilmesi gerekir. Aslına bakılırsa yukarıdaki iki istisnai örnek bile aynı gerekliliği duyurabilir. Zira alıntılanan beyanları, Ebüzziyâ Tevfik'in maddi çıkar elde etme arzusunu meşrulaştırmak ve göze hoş göstermek için girişimlerini kamu yararı ve vatana hizmet gibi daha "makbul" söylemlerle sarmaladığı izlenimini de bırakmaktadır. Bir sonraki bölümde

yapılacak olan külliyat incelemesini benim gözümde önemli ve anlamlı kılan da tam olarak Ebüzziyâ Tevfik'in bu güvenilmezliğidir. Çünkü sözün değerini yitirdiği yerde onun bıraktığı boşluğu yalnızca eylemler doldurabilir. Buna paralel olarak, Ebüzziyâ Tevfik'in yayıncılık faaliyetlerinin bütünlüklü bir şekilde incelenerek hangi saiklere dayandığının tespiti, kendisini yönlendiren motivasyonlara ilişkin tezin bu bölümünde yapılan yorumların sağlamasını yapmakta işlevseldir.

BÖLÜM 3

EBÜZZİYÂ TEVFİK KÜLLİYATINA KAPSAYICI BİR BAKIŞ

Bir önceki bölümde Ebüzziyâ Tevfik'in kültür girişimciliği faaliyetlerinin ardında yatan saikler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bölümün maksatlarından biri ise onun yayınladığı tüm metinlerden oluşan külliyatın incelenmesi aracılığıyla, söz konusu saiklerin uygulamada nasıl görünür hâle geldiğini ortaya koymaktır. Diğer bir deyişle, kendisinin idealist ve ticari saiklerinin üretiminde rol oynadığı eserlere nasıl yansıdığı gösterilmeye çalışılacaktır. Planlanan inceleme aynı zamanda ikinci bölümdeki tespitlerin sağlaması hükmündedir. Zira daha önce belirtildiği üzere Ebüzziyâ Tevfik'in saiklerini doğru anlayabilmek için, beyanlarının güvenilmezliği karşısında, uygulamada nasıl hareket ettiğinin yorumlanması gerekmektedir. Son olarak, bu bölümde Ebüzziyâ Tevfik'in modern Osmanlı-Türk edebiyatını şekillendirmek için ne gibi yayıncılık stratejileri benimsediğinin de ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Bu suretle Osmanlı kültür girişimcilerinin matbuat piyasasına ve edebiyata yön verme; onlara yeni bir rota çizme kapasitesinin sınırları da netleştirilebilir.

Yukarıda amaçlar doğrultusunda bu bölümün başlıca iddiası, Ebüzziyâ Tevfik'in külliyatı vasıtasıyla ve hem idealist hem ticari saiklerin yönlendirmesiyle okurluğu demokratikleştirmeye çalıştığı yönündedir. Demokratikleşmeyi sağlamak için başvurduğu temel yöntem ise ansiklopedizmdir. Bununla birlikte Ebüzziyâ külliyatı yalnızca kültürel ve tarihsel perspektiften ele alınmayacak; aynı zamanda onun Türkçe edebiyatın tarihindeki konumu da sorgulanacaktır. Bu bağlamda kurmaca ve kurmaca-dışı edebî metinlere özel bir parantez açılarak bunların

ansiklopedizm fikriyle demokratikleşme sürecine nasıl hizmet ettiği değerlendirilecektir. Nihayet, bölümün bir kısmı da edebiyatın Ebüzziyâ Tevfik yayıncılığı ve matbaacılığındaki rolünü tartışmaya ayrılacaktır. Böylece edebiyatın "her şeyden bahsetmeye" ısrarla vurgu yapan ansiklopedist bir muharrir ve kültür girişimcisinin gözünde nasıl bir işlev taşıdığının ortaya konması amaçlanmaktadır. Bu hususta, edebiyat piyasasına yön vermek için bilinçli olarak çaba gösteren kültür girişimcilerinin bile önceliğinin her zaman edebiyat olmadığı varsayılmaktadır. Eğer bu varsayım doğruysa edebiyat yayıncılığı ile edebiyat dışı yayıncılık faaliyetleri arasında nasıl bir etkileşim bulunduğunu anlamak önem kazanır.

İşe, yukarıda değinilen kavramlar kısaca açıklanarak başlanabilir. Bunlardan (Türkçe'de yaygın olarak kullanılan bir karşılığı bulunmayan) ansiklopedizm kavramı, Ebüzziyâ Tevfik'in metinsel üretiminin hemen her aşamasında benimsediği bir fikre, yani bütün bilginin tek bir yerde toplanabileceği düşüncesine karşılık gelmektedir (Smiraglia, 2014, s. 47). Ansiklopedizmin ayırt edici özelliklerinden biri içerik ya da konu bakımından kapsayıcılık ise diğeri ansiklopedik bilginin genellikle pratik bir uygulama alanının bulunmayışıdır. Sayılan özellikleriyle ansiklopedizm bir metin türünden ziyade, bir yazma biçimini tasvir eder: Ansiklopedist olmak için mutlaka ansiklopedi yazmak gerekmediği gibi "ansiklopedi" adını taşımayan türler de ansiklopedik nitelikte olabilir. Nitekim ilerleyen bölümlerde Ebüzziyâ Tevfik'in ansiklopediyi özel isim olarak kullandığı ve ansiklopedik metinleri "lügat tarzında kitap" biçiminde tarif ettiği görülecektir. Bildiğim kadarıyla Ebüzziyâ Tevfik'in ansiklopedik vizyonundan ilk bahseden kişi 2008 tarihinde tamamladığı doktora teziyle Özgür Türesay'dır. O, ansiklopedizmi aynı zamanda, Ebüzziyâ'nın da aralarında bulunduğu, 1870'lerden bir grup Osmanlı yazarının yayıncılık alanındaki yenilikçiliğini besleyen üç etkenden biri (diğer iki vülgerizasyon ve ahlakçılıktır)

olarak değerlendirir (Türesay, 2013b, s. 122)[19]. Dolayısıyla ansiklopedizm, Ebüzziyâ Tevfik'in faaliyet gösterdiği dönemde kültür girişimciliğinin nasıl işlediğine dair genellemelere varmaya da elverişli bir çıkış noktasıdır. Bu sebeple, aşağıdaki incelemenin ana eksenlerden biri olarak ansiklopedizmi seçilmiştir.

Demokratikleşme teriminin farklı dillerde farklı çağrışımları olabilir. Bu tezde ise Fransızcadaki tanımı benimsenmiştir. Trésor de la Langue Française informatisé'ye göre *démocratisation* "bir malı toplumun tüm sınıflarının erişimine sunma eylemi veya onun sonucu" anlamına gelmektedir. Dolayısıyla okumanın demokratikleşmesinden kastedilen de matbu metinlere erişimi toplumun tüm sınıflarını yararlandıracak şekilde kolaylaştırmaktır. Bu kolaylaştırma eylemi, dağıtım süreçleri üzerinden veya başka yollarla da gerçekleştirilebilir. Ancak bu bölüm özelinde daha çok fiyatlandırma, yani okuma materyalini ucuza satarak daha fazla okura ulaşma ve farklı okur segmentlerine farklı ürünler sunma bağlamında bir tartışma yürütülecektir. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda okurluğun demokratikleştiği iddiası şüphesiz yeni veya orijinal değildir. Esasında yeni yayıncılık yöntemleri sayesinde kitapların daha uygun fiyatlı ve ulaşılabilir hâle geldiği yönündeki anlatı Osmanlı sahası kadar tüm dünyadaki kitap ticareti için aynı derecede geçerlidir. Özellikle Batı Avrupa ülkeleri için bu demokratikleşmenin somut unsurlarına ilişkin istatistiklere ulaşmak kolaydır. Buna karşılık bildiğim kadarıyla bugüne dek modern Türk edebiyatı çalışmalarında özellikle demokratikleşmeyi sorunsallaştıran müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Bu durum dikkate alınarak, tezin üçüncü bölümü okurluğun yaygınlaşması sürecini okur-yazarlık oranlarına dair araştırmaların çerçevesinden çıkarmayı ve yeni bir

[19] Osmanlı ansiklopedizmi hakkında çeşitli değerlendirmeler için Oğuzhan Demir'in "Encyclopaedias, Encyclopaedisms and Their Non-Reception by Ottomans in the 19th and Early 20th Centuries" (2011) başlıklı yüksek lisans tezi ile Zakir Avşar, Elif Emre Kaya ve Songül Omur'un "Toplumsal ve Siyasal Bir Proje: Ansiklopedi ve Ansiklopedizm" (2014) başlıklı makalesine bakılabilir.

düzlemde tartışmayı amaçlamaktadır. Ebüzziyâ Tevfik'in okurluğu demokratikleşmeyi neden hedeflediği ise aşikardır. Daha fazla okura, özellikle de geçmişte kitap alıcısı olmayan kitlelere ulaşmak onun hem idealist hem de ticari saiklerine doğrudan hizmet eder. Böylelikle hem kendisinin benimsediği görüşler halkın daha geniş bir kısmına yayılacak hem de satış rakamları ve dolayısıyla kazanç miktarı yükselecektir.

Kavramsal çerçevesi yukarıda tasvir edilen bölümün malzemesini ise Ebüzziyâ Tevfik'in basımına ve/veya yayınına aracılık ettiği, süreli yayınlarda veya kitap olarak yayımlanmış tüm metinler oluşturmaktadır. Kapsamın bu kadar geniş tutulmasının nedenlerinden birine önceki bölümde değinilmiştir: Ebüzziyâ Tevfik'in saiklerinin doğru anlaşılabilmesi için uygulamada nasıl hareket ettiğine bakmak ve genel eğilimlerin, devamlılıkların ve kopuşların izini sürmek gerekir. Bunları görmek incelenen eser sayısı arttıkça kolaylaşacağı için olabildiğince çok malzemeyi değerlendirmek bir avantajdır. Böylesi bir çalışma aynı zamanda Ebüzziyâ Tevfik külliyatının bütünlük arz eden bir sistem olduğunu varsayar. Bu varsayım Franco Moretti'nin *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for a Literary History* (2005) adlı kitabından mülhemdir. Moretti'ye (2005) göre edebiyat sahası tekil vakaların toplamından fazlasıdır; hatta kolektif bir sistemdir ve onu kavramanın yolu sistemsel bir bakışı benimsemekten geçer (ss. 3-4). Son olarak, külliyatın yalnızca küçük bir kısmı üzerinden yorum yapmak risklidir. Zira dışarıda bırakılan metinler arttıkça o metinlerin bu yorumu baltalama ihtimali artar. O hâlde olabildiğince çok metne bakmak ideal çözümdür.

Yukarıda belirtildiği üzere külliyatın incelenmesindeki maksatlardan biri onu oluşturan eserlerin modern Osmanlı-Türk edebiyatının tarihsel seyrinde nasıl bir estetiğe karşılık geldiğini anlamaktır. Bu ise çok sayıda eserin tanınmasını gerektirir.

Margaret Cohen, *The Sentimental Education of the Novel* (2002) başlıklı kitabında unutulmuş bir estetiğin bu surette keşfinin çok zor bir olduğunu ifade etmektedir. Çünkü bu, devasa bir projedir ve bağlamı oluşturan sayısız kitaptan birini bile bilmenin ne kadar emek istediği düşünüldüğünde geçmişi eksiksiz bir biçimde yeniden inşa edebilmek hayaldir (Cohen, 2002, s. 23). Cohen'inkine benzer bir niyetle, edebiyat tarihçilerinin üzerine çalıştığı kanonun öncüllerini, alternatiflerini ve dışladıklarını görebilmenin yolunu arayan Franco Moretti (2000b) de bu yolda birkaç metni seçip onların yakın okumasını yapmanın yetersiz kalacağının farkındadır (ss. 207-208). O, aradığı çözümü, dünya edebiyatı ve ulusal edebiyat sistemleri arasındaki bağlantı ve etkileşimlerin nasıl çalışılacağı üzerine fikir yürütürken, Braudel ve Wallerstein'ın karşılaştırmalı toplumsal tarihçiliğinde bulur. "Conjectures on World Literature" (2000a) başlıklı makalesinde açıkladığı üzere bunların metinleri büyük oranda başka araştırmacıların yıllar içinde meydana getirdiği sayısız analizin alıntılanmasından oluşmaktadır. Braudel ve Wallerstein'ın özgün katkıları ise bir sayfayı bile doldurmayan bir sentez ile tüm bu analizi bir sisteme dönüştürmek olur. Moretti'nin önerisi bu modeli edebiyat tarihine uyarlamak ve tek bir metni bile doğrudan okumaksızın ikincil başkalarının araştırmasını birbirine yamamaktır. Buna da "uzak okuma" (*distant reading*) adını verir. Okumanın uzaklığı, tasarlanan projenin ne kadar iddialı olduğuyla doğru orantılıdır (Moretti, 2000a, ss. 56-57).

Tezin bu bölümünde benimsenen yöntem, Moretti'nin geliştirdiği ve yukarıda tasvir edilen yöntemden ilhamla seçilmiştir. Ancak tam anlamıyla uzak okuma değildir. Çünkü Ebüzziyâ Tevfik külliyatı üzerine yapılmış olan çalışmaların birçoğu deskriptif niteliktedir ve başkalarıyla sentezlenerek yeni yorumlara ulaşmaya müsaade etmez. Onlar yerine süreli yayınlar için fihristlerin kitaplar için ise künye

bilgilerinin okunması tercih edilmiştir. Bu kaynakların sunduğu bilgilerin bir kısmı ayrıca tablo haline getirilmiştir. Böylece hem genel eğilimlerin daha kolay görülmesi umulmakta hem de okurlara yorumları verilerle kıyaslayarak sınama imkânı sunulmaktadır.

Yukarıda yaklaşımın istisnası çeşitli mecralar ve türlerin tartışıldığı kısımlardır. Bu kısımlarda kaynak olarak Ebüzziyâ Tevfik'in kaleminden çıkmış birincil metinler ilgili tür ve mecralar hakkında yazılmış ikincil kaynaklara tercih edilmiştir. Bu tercihin temel gerekçesi birincil malzemenin tartışmayı ve yöntemi doğal bir biçimde şekillendirmesine izin vermektir. Bu suretle zamansallığın da öne çıkacağı umulmaktadır. Bazı edebiyat tarihi çalışmalarında yazarlar, süreli yayınlar veya edebî türlere zamandan bağımsız, donuk ve homojen birer karakter atfedilir. Oysa bunların her biri her an değişim halindedir. Yazarlar zamanla üsluplarını ve görüşlerini değiştirebilecekleri gibi türlerin kapsamı da genişleyip daralabilir. Bu konuda hataya düşmemenin bence en güvenilir yolu yakın okuması gerçekleştirilen her birincil metin için tarihsel bağlamı yeniden inşa etmektir. Tam da bu yüzden gazete, mecmua, sâlnâme, yayıncı dizisi gibi türler tartışılırken bunların tarih boyunca nasıl kavramsallaştırıldığı büyük oranda göz ardı edilmiş ve yalnızca Ebüzziyâ Tevfik'in bahsi geçen türden yayınlar yaptığı dönemde bu türleri nasıl alımladığı ve tanıttığı gösterilmeye çalışılmıştır. Böylece onun saiklerinin çeşitli türlerle ilişkisini nasıl şekillendirdiği ve söylemiyle pratiği arasında herhangi bir tutarsızlık bulunup bulunmadığı da daha net bir şekilde ortaya konabilir. Tasvir edilen yaklaşıma uygun olarak aşağıdaki incelemeye bir mecra olarak gazetenin Ebüzziyâ Tevfik tarafından nasıl alımlandığı tartışılarak başlanacaktır.

3.1 Gazeteler

Ebüzziyâ Tevfik'in gazeteciliğe neden ve nasıl giriştiği ile gazeteye hangi işlevleri yüklediği konularında kendi kaleminden çıkmış en erken beyanı tespit edebildiğim kadarıyla *İbret*'in ilk sayısında yayımlanmış olup gazetenin çıkarılma sebebiyle programını açıklayan iki paragraflık bir yazıda bulunur. Bu yazı şöyle başlamaktadır:

> Zaten kitâbet mesleğinden yetişmiş olduğumuz gibi elimizden geldiği mertebe vatana bir hizmet etmeyi ve taayyüşümüzü dahi bu yolda aramayı arzu eylediğimizden ve matbuatı memleketimizce bu maksatları istihsal için en büyük vasıta gördüğümüzden bir gazete neşrine karar verdik. (Mahir, [Ebüzziyâ] Tevfik, Nuri, Reşad ve [Namık] Kemal, 1289/1872, s. 1)

Yukarıda görüldüğü üzere, yazar daha ilk anda hem idealist hem de ticari saiklerle bu işe giriştiğini açıkça ifade etmektedir: Vatana hizmet ve geçim sağlama arzusu el eledir. Gazete çıkarmak ise bu amaçları benimsemenin doğal bir sonucu olarak sunulur. Çünkü matbuat bu iki maksada erişmek için "en büyük vasıta"dır (Mahir, [Ebüzziyâ] Tevfik, Nuri, Reşad ve [Namık] Kemal, 1289/1872, s. 1). Ebüzziyâ Tevfik, bu satırların yayımlanmasının üzerinden bir sene bile geçmeden, aynı düşünceyi sahibi olarak çıkardığı *Hadîka*'da da dile getirecektir:

> Zâten kitâbet mesleğinden yetişen ve Hazine-i Devlet'i (Nihân Kısmına) maişetgâhı addetmemekte mazur olan âdemlerin maişetine memleketimizde matbuattan başka gâfil olacak bir vasıta görmediğim gibi elinden gelecek mertebede vatana bir hizmet etmek isteyenlere dahi yine o vasıtaya müracaattan eslem bir tarîk olduğunu bildiğim cihetle biri saadet-i zâtiye maksadı ve diğeri hizmet-i vatan arzusu gibi mukavemeti gayr-ı kâbil iki saikaya […] pişrev olarak Hadîka'nın lisan-ı politikaya havale ve muharrirliğini muhassaran bir müddet muayene için deruhte etmeye mecbur oldum. ([Ebüzziyâ Tevfik], 1289b/1872, s. 1**)**

Burada gazete bir kez daha aynı anda hem vatana hizmet etmenin hem de geçim sağlamanın bir aracı olarak tanıtılır. Hatta *İbret*'in ilanında bulunmayıp yeni eklenmiş olan bir açıklamaya göre matbuat "kitâbet mesleğinden yetişen" insanlar için devlet memuriyetine alternatif tek geçim kaynağıdır. Aşağıda gazetenin bu iki işlevi de ayrı ayrı tartışılacaktır.

Gazetenin vatana edeceği söylenen hizmeti uygulamada nasıl icra edeceğinin açıklaması için bir kez daha *İbret*'in programına dönülebilir:

> İtikadımızca burada gazetelerin en büyük vazifesi halkımıza kavâid-i siyasiye ve terakkiyat-ı medeniyeye müteallik malumat vermektir. Binaenaleyh elimizde olan iktidar-ı âcizâneyi esasen bu hizmete sarf edeceğiz. Mamafih havadis itasında dahi kusur etmeyeceğiz. (Mahir, [Ebüzziyâ] Tevfik, Nuri, Reşad ve [Namık] Kemal, 1289/1872, s. 1)

Öyleyse Ebüzziyâ Tevfik'in gazeteden başlıca beklentisi okuru bilgilendirmesidir. Ancak bu bilginin konusunu öncelikli olarak siyaset ve ilerleme (dolayısıyla bilim ve sanat) teşkil eder; güncele dair haberler vermek gazete için ikincil bir görevdir[20]. Bu düşünce aynı gazetede birkaç sayı sonra imzasız olarak yayımlanacak "Şarkta Matbuat" (1289/1872) adlı yazıda da yankılanır: "Matbuatın burada en büyük vezaifinden biri de Avrupa'da birçok ulemanın keşf ve tahkikiyle iştigal ettiği mesail-i ulumu idrakının yetişebildiği bir derecede tetkik etmeye çalışmaktır" (s. 3). Diğer bir deyişle bilime dair meseleleri değerlendirmek gazetenin görevidir. Konusu ne olursa olsun, Ebüzziyâ Tevfik'in gazeteyi öğretici olmakla yükümlü tuttuğu şüphesizdir. Nitekim *Hadîka*'da yayımlanan ve esasen klasik edebiyatın süslü dili karşısında gazetelerin iletişim odaklı dilini savunan "Bir Muhâvere" başlıklı yazı, şu diyalogla sonlanır:

> —Ben hamseyi alırım. Bir şey öğrenemez isem eğlenirim ya.
>
> —Ben de gazeteceğizimi okurum. Anlamaz isem bir şey öğrenirim ya. ("Bir Muhâvere," 1289/1872, s. 3)

Yazar, yalnızca bir ay kadar sonra *Evrak-ı Perişan* ve *Dağarcık*'ın yasaklanmasına tepki olarak kaleme aldığı "Zamanımızda Maarife Hizmet Bu mudur?" başlıklı yazıda da "Kendimizi gazeteci gazetecileri ise edep dahilinde her şeyi öğrenip bilmeyenlere bildirmeye borçlu tanıdığımız için" ([Ebüzziyâ Tevfik], 1289d/1873, s.

[20] Bundan yaklaşık yedi yıl sonra *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın ilk sayısında gazeteler hakkında yayımladığı yazıya "Tarih-i Evrâk-ı Havadis" başlığını koyması Ebüzziyâ Tevfik'in zaman içinde fikir değiştirdiği şeklinde yorumlanabilir.

1) diyerek gazeteciliğin bilgi vermek üzerine kurulu olduğu yönündeki pozisyonunu teyit edecektir. Ebüzziyâ Tevfik bu görevi öylesine içselleştirmiştir ki, çocuklara bile dünyadan haber vermek ister ve *Hadîka*'nın çocuklara özel olarak çıkardığı 58. sayısındaki "Çocuklar!" (1290g/1873) başlıklı yazıda "[h]er memleketi eviniz her memleketin ahalisini evinizdeki âdemler gibi görmek her hâllerini anlamak isterseniz okumaya çalışın" (s. 1) çağrısında bulunur[21].

Ebüzziyâ Tevfik'e göre halka bilgi vermenin gazeteye yüklenen vazifelerden yalnız biri olduğu belirtilmelidir. İkinci bir vazife, *İbret*'te şöyle özetlenir: "Bir taraftan devletin hasenatından olan efalini ilan etmeli ve diğer taraftan da halkça mucib-i şikâyât olan hâlâtı devlete bildirmeli ki o sayede umumun saadet hâline müteallik olan muameleler hallolunabilsin" ("Şarkta Matbuat," 1289/1872, s. 3) Dolayısıyla, gazete aslında halkla devletin arasını yapan, birbirleriyle iletişimini sağlayan bir araç olarak görülmektedir. Gerçi bu yazının, imzasız yayımlandığı için, onun görüşlerini yansıtmak zorunda olmadığı ileri sürülebilir. Fakat bir seneden kısa bir süre sonra, sahibi olduğu *Sirâc* gazetesinde Ebüzziyâ Tevfik (1290d/1873) de aynı düşünceyi farklı kelimelerle bizzat dile getirecektir: "Malumdur ki gazeteler efrat ile hükûmet beyninde bir vasıtadır. Âmâl-ı halkı hükûmete efal-i hükûmeti halka bildirmek en mukaddes vazifeleridir" (s. 2). Bu düşünce Namık Kemal'in gazetecilik konusundaki fikirleriyle de paraleldir; nitekim aslen *İbret*'te çıkan fakat Ebüzziyâ'nın *Hadîka*'ya aynen almayı tercih ettiği bir yazıda Namık Kemal şunları söylemektedir: "Gazete vatanı bir meclis-i ülfet hâline getiriyor. Öyle bir meclis ki içinde herkesin merâmını istisnâ müşkül ise herkese merâmını ismâ-i eshel-i umurdur" (alıntılayan [Ebüzziyâ Tevfik], 1289e/1873, s. 3) Ebüzziyâ'nın gazeteye atfettiği diğer bir işlev için de yine *Sirâc*'da çıkan başka bir yazıya göndermede

[21] İmzasız olarak yayımlanan bu yazı Ebüzziyâ Tevfik'e ait değilse bile onun onayından geçmeden yayımlanmış olamayacağı için her hâlükârda kendisinin bu yazıdaki fikirlere katıldığını düşünüyorum.

bulunulabilir: “[G]azetelerin en mukaddes vazifesi adab-ı umumiyeyi muhafaza ile halkın terbiyesine hizmet iken” ([Ebüzziyâ Tevfik], 1290e/1873, s. 1) diyen Ebüzziyâ Tevfik gazeteye eğitici ve ahlaki bir görev de yükler.

İdeallerini günbegün halka ulaştırmak hususunda gazetelerin Ebüzziyâ Tevfik’e sağladığı imkânlar, hele ki çıkardığı gazetelerin kayda değer düzeydeki siyasi içeriği düşünüldüğünde, onun samimiyetinden şüphe uyandırmaz. Ancak yukarıdaki alıntılarda görüldüğü üzere bir işi idealist saiklerle yapmak aynı zamanda o işten kazanç elde edilemeyeceği anlamına gelmez. Hatta kuşkucu bir okur, onun gazetenin ne kadar faydalı ve işlevsel bir icat olduğuna dair bu kadar sık yazmasını, özünde ticari nitelik taşıyan bir girişimi meşrulaştırma ve pazarlama çabası olarak dahi değerlendirebilir. Esasında *Çıngıraklı Tatar*’ın Ebüzziyâ’nın *Hadîka*’dan *Sirâc*’a geçişini paragözlüğe bağladığı (önceki bölümde alıntılandığı için tekrar alıntılanmayacak olan) yorumu (“Üç Aylık Vakayiin Hülâsası,” r. 1289/1873, s. 3) hatırlanırsa aslında onun gazeteciliğe yaklaşımının daha kariyerinin en başlarında kuşku ve alayla karşılandığı anlaşılır.

Bu gibi eleştirilerin tek muhatabının Ebüzziyâ Tevfik olmadığını belirtmek gerekir. Örneğin *Hadîka*’nın 25 Ramazan 1289 (26 Kasım 1872) tarihli 13. sayısında çıkan “Gazetelerin Menfaat-i Şahsiyesi” başlıklı makalenin imzasını paylaşmayan yazarı da eleştiri oklarını gazeteciliği sırf kendi menfaati için yapanlara yöneltmektedir: “Memleketimizde basılan gazetelerin hemen ekserisi menfaat-i şahsiyeden başka şey düşünmez tamahkâr âdemler elinde kaldıkça bizde gazetelerin göreceği hizmet memleket için ayn-ı ihanet olacağında iştibah edilmesin!” (s. 2). Öyleyse gazeteciden beklenen şey kamu yararıyla şahsi menfaat arasında bir denge gözetmesidir. Bahsi geçen yazıda bu dengenin bozulmaya meylettiği bir örnek de verilir: Aktarılan hikâyeye göre yazardan bir Osmanlı valisinin icraatlarını anlatan

propaganda niteliğindeki bir mektubu para karşılığı gazetesinde yayımlaması istenmiştir. Yazar ise cevabında bu teklifi, tanımadığı üniformalı birinden para karşılığında herkesin içinde takla atmasını istemeye benzetir: "[B]ir gazetecinin asla lüzum yok iken bir memleket valisini şöyle yapmış böyle yapmış daha kalırsa şöyle yapacakmış gibi bir takım elfâz-ı riyâkârâne ile metheder bir mektup derç etmesi öyle bir takla kılmaktan daha güçtür" ("Gazetelerin Menfaat-i Şahsiyesi," 1289/1872, s. 3). Makale, gazetecinin validen "daha büyük" olduğu imasıyla kapanır ("Gazetelerin Menfaat-i Şahsiyesi," 1289/1872, s. 3). Alıntıladığım iki yazı, hiç olmazsa bazı gazetecilerin, meslek etiği konusunda bu kadar erken bir tarihte bile takdire şayan bir olgunluk ve idealizm sergilediklerini göstermektedir. Bununla beraber bence daha önemli bir çıkarım yalnız para için çalışıyor görünmenin risklerine ilişkindir. 1873'te göz önünde olan bir Osmanlı-Türk gazetecisi, tamamen bencil saiklerle bile çalışsa, emeğini vatana hizmet ve idealizm söylemiyle sarıp sarmalamak zorundadır; aksi takdirde eleştirilerin hedefi olmaktan kaçınamaz.

Ebüzziyâ Tevfik'in gazeteden kazanç elde etme arzusu idealist kaygılarına ister denk, isterse baskın olsun, gazetenin bu dönemde başlı başına bir geçim vasıtasına dönüşmüş olduğu tespiti gazetecilerin beyanlarıyla teyit edilir. Hem *İbret* hem de *Hadîka*'nın programlarından yapılan alıntılarda gazetenin böyle tasavvur edildiği zaten görülmüştü. Buna ek olarak N. K. (Namık Kemal olmalıdır) imzasıyla *Hadîka*'da çıkan diğer bir yazıya da başvurulabilir. 18 Ramazan 1289 (19 Kasım 1872) tarihli bu makalede yazar "Şimdi gazeteler yedi sekiz sene evvelki hâli gibi mücerret fikir beyan etmek için değil beyan-ı fikirle beraber para kazanmak için çıkıyor" tespitinde bulunur (N[amık] K[emal], 1289b, s. 1). Bunun mümkün hâle gelmesi Şinasi'nin öncü rolüne atfedilir; zira kısa zaman öncesine kadar "bu bapta görülen terakkiler bütün bütün teşvik-i resmî ve himaye-i ekâbir sayesinde" iken

“gazeteciliği o daire-i hususiyetten ihraç ile hami-i sahih olmak lazım gelen teşebbüsat-ı şahsiye ve efkâr-ı umumiyeye istinat ettirmeye (Şinasi) merhum muvaffak olmuştu[r]” **(**N[amık] K[emal], 1289b/1872, s. 1**)**. Diğer bir deyişle Şinasi devlet patronajının zincirlerini kırmış (bu noktada *Yeni Osmanlılar Tarihi*’nde anılan ve Şinasi’nin hükûmetçe kendisine teklif edilen altınları reddetmesine ilişkin daha önce değindiğim anlatı hatırlanabilir) ve gazeteciliği kişisel girişim ve kamuoyunun patronajına sokarak bir devrim gerçekleştirmiştir. İma, bunun zaten “olması gereken” veya ideal duruma karşılık geldiği yönündedir. Özetle, gazetenin bir işlevi de bir “taayyüşgâh-ı temeddün” olmaktır ([Ebüzziyâ Tevfik], 1297e/1880, s. 4). Söylem düzeyinde gazetelere böyle anlam yükleyen Ebüzziyâ Tevfik’in gazetecilikle ilişkisinin tarihine ise, ikinci bölümdeki biyografilerde bu konu zaten açıklanmış olduğu için, burada ayrıca değinilmeyecektir.

Ebüzziyâ Tevfik’in *İbret* gazetesinin yayımında rol aldığı dönem, yukarıda belirtildiği üzere, ilk 19 sayıyı kapsar. Bu gazetede çıkan makalelerin fihristi ve bir kısmının transkripsiyonu için Mahmut Balbay’ın *İbret Gazetesinde Yayımlanan Sanat ve Edebiyat Konulu Yazıların Sistematik Tahlili* başlıklı tezine bakılabilir. İlk sayıda yayımlanan ve gazetenin çıkarılma nedeniyle programını açıklayan kısa yazının sonunda, gazetenin kadrosunu oluşturan isimler Mahir (müdür), Tevfik (muharrir), Nuri (muharrir), Reşad (muharrir) ve Kemal (muharrir-i evvel) olarak verilir. Ebüzziyâ’nın henüz “Tevfik” olan imzası ilk 19 sayıda (programa dair yukarıda değinilen açıklama da dahil edilirse) sadece altı yazıda geçer. Ancak elbette imzasız olarak başka yazılarla gazeteye katkıda bulunmuş olabilir.

Hadîka, Ebüzziyâ’nın tek başına sahip olduğu ilk gazetedir. Bu gazete yayın hayatına bir “fünûn dergisi” olarak başlamış; iki ayrı dönemde toplam 64 sayı çıktıktan sonra Ebüzziyâ Tevfik tarafından kiralanmış ve onun yönetimi altında bir

günlük siyasi gazeteye dönüştürülmüştür (Genç, 2019, s. 16). İmtiyaz sahibi Âşir Efendi tarafından tatil edilene kadar 64 sayı çıkarılmışsa da Ebüzziyâ'nın bizzat çıkardığı son nüsha 58 numaralıdır (Genç, 2019, s. 17). *Hadîka*'nın fihristi ve bu dönemde çıkan 64 sayısının tam bir transkripsiyonu için Sema Genç'in *Hadîka Gazetesinin Altmış Dört Sayıdan Oluşan Üçüncü Döneminin Transkripsiyonu, Değerlendirmesi ve Fihristi* başlıklı yüksek lisans tezine bakılabilir. Gazetenin başlıca ilgi alanının siyaset olduğu ve matbuat üzerindeki baskıların özellikle tartışma konusu edildiği söylenebilir. İlk sayının başmakalesi N. K. (Namık Kemal) imzasını taşır. Makaleleri *Hadîka*'da sık sık boy gösteren Namık Kemal'in Ebüzziyâ Tevfik üzerindeki etkisi barizdir. Bunun haricinde dört sayfalık gazetenin dördüncü sayfasının büyük ölçüde reklamlardan oluşması dikkat çeker ve Ebüzziyâ Tevfik'in aldığı ilanlardan ne kadar kazanç elde ettiği sorusunu akla getirir. Ancak bu soruya kesin bir cevap verebilmek için aynı tarihlerde yayımlanan başka gazetelerle bir karşılaştırma yapmak şarttır. Kanaatimce Ebüzziyâ Tevfik'in *Hadîka*'yı yayımladığı dönemdeki en ilgi çekici girişimi ise, daha önce üzerinde durulmuş olan, çocuklara özel bir sayı (gazetenin 58 numarası) hazırlamasıdır. Yazarın sürgüne gönderilmeden hemen önce yayımladığı ve devamını getirmeyi planladığı anlaşılan bu sayı; hem çocuklu okurların gazete alması için yeni bir sebep yaratmak bakımından ticari maksatlarına, hem de bilgiyi popülerleştirme girişimini bir adım daha ileri taşıyarak çocuklara kadar yayması dolayısıyla idealist saiklerine hizmet eder.

Yazarın *Hadîka* yayına devam ederken açtığı *Sirâc* önceki iki gazeteden de daha kısa ömürlü olur. Gazetenin hepi topu 16 sayısından hareketle büyük genellemelere varmak zordur. Tam bir transkripsiyonu için Sevtap Bilmez'in *Ebüzziya Mehmet Tevfik ve Sirac Gazetesinin Latin Harflerine Aktarılması* başlıklı yüksek lisans tezine bakılabilir. *Le Courrier d'Orient*'ın elimizde hiçbir nüshası

bulunmadığından (Türesay, 2023, s. 288) ona dair yorum yapamıyorum. *Yeni Tasvîr-i Efkâr* hakkında daha detaylı bilgi edinmek için de Emrah Meydan'ın *Tasvir-i Efkâr Gazetesi Üzerine Bir İnceleme (1-451. Sayılar)* ve M. Abdulbasit Sezer'in *Yeni Tasvir-i Efkar Gazetesi Üzerine Bir Araştırma* başlıklı yüksek lisans tezleri incelenebilir.

Yukarıda ve atıfta bulunulan tezlerde görülebileceği üzere Ebüzziyâ Tevfik'in çıkardığı gazeteler genellikle habercilik ve siyasete odaklanmışlardır. Bu bakımdan onun siyasi ideallerine işaret ederler. Ebüzziyâ Tevfik'in aynı zamanda önemli bir kazanç kapısı olduğu anlaşılan gazeteleri ne ansiklopedik ne de edebî içerik taşıdıklarından bu bölümde gerçekleştirilmek istenen inceleme için pek az malzeme sunarlar. Ebüzziyâ Tevfik belki de benzer bir sebepten ötürü ısrarla gazetelerini mecmualaştırmaya veya onlara ek olarak mecmua yayımlamaya çalışmıştır. Aşağıda bu yorumun doğru olup olamayacağı, onun çıkardığı mecmualarla birlikte tartışılmıştır.

3.2 Mecmualar

Ebüzziyâ Tevfik'in süreli yayınlar konusundaki özgün ve yenilikçi yaklaşımı, kendisini aslen mecmualarında gösterir. Ebüzziyâ Tevfik mecmuaları söz konusu olduğunda, yazarlık ve yayıncılıkta hâlâ aynı saiklerle hareket etse bile, taktik değiştirmiş gibidir. Aşağıda görüleceği üzere mecmualarında benimsediği yayın ilkeleri gazetelerindekilerden farklıdır ve ansiklopedist bir tavrı öne çıkarır. O halde öncelikli olarak tartışılması gereken mesele, mecmua ile ansiklopedizm arasındaki ilişkidir.

Kanaatimce, Ebüzziyâ Tevfik'in bu konudaki fikirlerini en detaylı şekilde açıkladığı yazısı *Muharrir*'in dördüncü sayısında yayımlanan "Lügat Tarzında Kitap

Yazmak"tır. Yazının çıkış noktasını bilgiye, en azından ihtiyaç duyulan bilgiye, hâkim olmanın güçlüğü oluşturur:

> Bir iki asırdan beri akvam-ı fâzılanın intişar-ı maarif hususundaki ikdam ve himmetleri semeresiyle vesait-i ulûm o derecelerde tekessür ve tevsi etmiştir ki, el-yevm malumat-ı beşerin mahsul-i tecârib ve tetkikatı olan — fakat bir lisandaki — müdevvenatın fihristini okumaklığa ömr-i beşer kâfi değildir! ([Ebüzziyâ Tevfik] 1293d/1876, s. 120)

Alıntıdan anlaşıldığı üzere, Ebüzziyâ Tevfik bu güçlüğü yeni ortaya çıkan, modern bir fenomen olarak değerlendirmektedir. Ayrıca kendisinin yalnızca bilgi edinmeyi yeterli görmediği de anlaşılır; yazar, bilginin "tümüne" hâkim olmanın – tabiri caizse "genel kültür" edinmenin – gerekli olduğunu varsaymaktadır. Kitapları okumaktan değil, onların sadece fihristini okumaktan bile bahsetmesi bu yüzdendir. Fihrist, hiçbir kitabı dışarıda bırakmayan bir kapsayıcılığı imler ve ansiklopedizme dair bölümün girişinde söylenenleri hatırlatır. Yazının devamında, bu fikir daha da geliştirilir:

> Ve mesela Almanca ve İngilizce ve Fransızcadan birine ihtisas peyda edip de, o lisanda mevcut olan âsâr-ı edebiyeye sathice bir malumat peyda edebilmek maksadıyla her edibin müntahip parçalarını mütalaaya mübaşeret etse, ve bu mütalaayı yalnız başladığı güne kadar mevcut olan eserlere tahsis eylese, bunları kâmilen okuyabilmek için oğlundan değil, hafidinden dahi istidâne-i ömr ihtiyacında bulunması lazım gelir!
>
> Hele Fransız lisanında yazılmış olan hikâye kitaplarının mütalaası için bir iki asırlık ömür kifayet etmez!.... ([Ebüzziyâ Tevfik] 1293d/1876, ss. 121-122)

Yukarıda verilen alıntıda Ebüzziyâ Tevfik, Franco Moretti'nin yüz yıldan uzun zaman sonra "büyük okunmayan" (*the great unread*) olarak niteleyeceği (2000b, s. 208) mefhuma göndermede bulunmaktadır. Sayıları hızla artan birincil metinlerle baş etmenin imkânsızlığı karşısında Ebüzziyâ Tevfik'in okurlara sunduğu öneri de Moretti'nin uzak okuma önerisini andırır: Kırk elli âlimin bir araya gelerek "lügat tarzında" bir kitap yazması ve bilgiye ihtiyacı olanların bu kitaba başvurması ([Ebüzziyâ Tevfik] 1293d/1876, s. 122). Ona göre, böyle bir okumanın sonuçları neredeyse mucizevidir:

> Bu tertip ve sühuletin ne derecelerde vâsi ve nâfi olduğunu anlamak arzu ederseniz, size şu kadarla tarif edebiliriz ki: Bu dakikada ulûm-ı âliye mebâhisinden bir meselenin cahili olan bir adam bu tarzdaki lügatlere müracaat ile, mevcut olan malumatı ihata eyleyebileceğinden, yarım saat sonra o bahsin (allame-i vahidesi) kesilebileceğinde iştibâh yoktur. ([Ebüzziyâ Tevfik] 1293d/1876, s. 122)

Ebüzziyâ Tevfik'in ansiklopedi demek yerine lügat kelimesinde ısrar etmesi nedeniyle iki tür arasında kurduğum koşutluk sorgulanabilir. Ancak yazının devamından, ansiklopedi kelimesinin Türkçede henüz bir kitap türüne mal olmadığı ve Fransızca kökenli bir özel isim olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır: "Yine üç sütun ve iki cilt üzerine mürettip ve her bir cildi bin beşer yüz sahifeden ibaret 'ansiklopedi' yani mecmua-i ulûm ve fünûn namında bir lügat vardır" ([Ebüzziyâ Tevfik] 1293d/1876, s. 122)] der Ebüzziyâ Tevfik. Dolayısıyla onun ansiklopedi yerine lügat demesi, yalnız zamanın terminolojisinin bir gereğidir. "Lügat tarzında kitap" derken kastettiği, gerçekten de bugünkü anlamıyla ansiklopedidir.

Yazar, mecmuaları ansiklopediyle ilişkilendirmeye ancak bu aşamada başlar ve türler arasında iki yönden paralellik kurar: Üretim süreci ve içerik. Öncelikle üretim sürecinden kastımı açıklayacağım. Ebüzziyâ Tevfik'e göre Türkçedeki ansiklopedi ihtiyacını gidermek için çok sayıda kişi bir araya gelmesiyle veya cemiyetin girişimiyle yabancı dildeki bir ansiklopedi pekâlâ çevrilebilir ([Ebüzziyâ Tevfik] 1293d/1876). Fakat Ebüzziyâ Tevfik bunu tercih etmez. O, ansiklopedilerin organik oluşum sürecini Türkçede taklit etmenin hayalini kurmaktadır:

> Bu kitapların mündericatından hemen dörtte üç miktarını her şeyden bâhis mecmualar doğurmuştur. Çünkü bu yoldaki ketb-i âliyenin tertibinden birçok seneler mukaddem hükemâ ve ulemadan nice zevat beyinlerini paralayacak ve kendilerini nûr-i basardan mahrum eyleyecek derecelerde tetebbu-ı âsâr ve taharrî-yi hakayık ile, her şey üzerine makaleler yazmış, ve bunları "Muharrir" kılıklı mecmualar veya ayrı ayrı mecellelerle neşr etmişlerdir. ([Ebüzziyâ Tevfik] 1293d/1876, s. 124)

Diğer bir deyişle, Ebüzziyâ'nın zihnindeki ansiklopedi bir günde yaratılmamış; geniş bir zaman aralığında süreli yayınlarda parça parça yayımlanan makalelerin sonradan

birleştirilmesiyle oluşmuştur. Bu makalelerin yayımlandığı mecra ise aynı *Muharrir* gibi mecmualar veya derlemelerdir. Ebüzziyâ Tevfik'in ansiklopedinin çıkış noktası olarak kendi dergisine veya kendi dergisi türünden yayınlara işaret etmesi bilinçli bir tercihtir. Nitekim, az sonra *Muharrir*'i Türkçe bir ansiklopedinin nüvelerinden biri olarak tasavvur ettiği açıkça anlaşılır:

> Şimdi bizde de "Muharrir" ve "Kırk Anbar" ve "Cihan" kabilinden yirmi kadar mecmua-yı ulûm zuhur edip de, beş on seneler devam eyleyecek olsa — ki bazı itikada göre hayâl-ender-hayâl hükmündedir — bu yolda yeniden bir lügat vücuda getirmeye kâfi âsârı câmi olabilir. ([Ebüzziyâ Tevfik] 1293d/1876, s. 124)

Yazar, planının gerçekleştirilebilir olduğu hususunda ısrarcıdır; "bu bir hülyadır" diyerek hayal kurduğunu itiraf etse de "fakat gâib-i hazinelerine malik olmaklığı tasavvur kabilinden bir hayal-i mecnunane değildir" ([Ebüzziyâ Tevfik] 1293d/1876, s. 124) diyerek söz konusu hayalin yine de ulaşılabilir olduğunu vurgular. Hatta okuru ikna etmek için "[h]esap ettiniz mi; böyle otuz ikişer sahife üzerine mürettep ve her şeyden bâhis yirmi mecmua on senede kaç sahife hâsıl ediyor?" ([Ebüzziyâ Tevfik] 1293d/1876, s. 124) diyerek bir hesaba dahi girişir. Bu yolla "en sonra basılmış olan Konversasiyon'dan dört beş bin sahife ziyade bir lügatimiz, hem de sırf kendi müesser-i ikdam ve aklâmımız, olarak, mükemmel bir kâmusü'l-ulûmumuz" ([Ebüzziyâ Tevfik] 1293d/1876, s. 124) olacağından şüphesi yoktur. Ebüzziyâ Tevfik (1293d/1876), *Muharrir*'in söz konusu hayali gerçekleştirmeye nasıl hizmet edeceği konusunda bir yol haritası da çizmiştir ve yazısını bunu paylaşarak bitirir: *Muharrir* dergisi payına düşeni senede bir defa içeriğinin alfabetik sıraya göre listelendiği bir fihrist yayımlamak suretiyle yerine getirecektir (ss. 124-125). Son tahlilde derginin yayını bir yıl dolmadan kesintiye uğrar ve sekizinci sayıda sonlanır. Vizyonunu gerçeğe dönüştürmek için bir sonraki fırsat Ebüzziyâ Tevfik'in eline ancak 1297'de (1880) *Mecmua-i Ebüzziyâ* ile geçecektir. Onun bu bağlamda *Mecmua-i Ebüzziyâ*'yı

ne kadar değerlendirebildiği, diğer bir deyişle *Mecmua-i Ebüzziyâ* külliyatının ne derecede ansiklopedik bir üretim faaliyeti teşkil ettiği aşağıda ayrıca tartışılacaktır. Ancak öncesinde mecmua ve ansiklopedi arasındaki ikinci ortak noktayı açıklamak gerekiyor: İçerik.

Ebüzziyâ Tevfik'in gözünde bir ansiklopedinin içerik yönünden neleri kapsadığını anlamak için yukarıdaki alıntılardan biri, onu takip eden cümlelerle birlikte tekrar değerlendirilebilir:

> Yine üç sütun ve iki cilt üzerine mürettip ve her bir cildi bin beşer yüz sahifeden ibaret "ansiklopedi" yani mecmua-i ulûm ve fünûn namında bir lügat vardır, ki iğneden en garip ve hayret-efzâ tanıdığımız koca bir buhar makinesine kadar kâffe-i sanayinin mâhiyâtını nâtıktır. Ulûm ve fünûndan keza mühim bir destur-i hendesî veya bir mesele-i riyâziye yoktur, ki ansiklopedi onu ihata etmemiş olsun. ([Ebüzziyâ Tevfik] 1293d/1876, s. 122)

Görüldüğü üzere ansiklopedi onun için bir tür mecmua, daha net olmak gerekirse bir bilimler ve endüstri mecmuasıdır. İçeriği ise olabildiğince çeşitlidir; hatta bilim ve sanatların tümünü kapsar. Burada kapsayıcılık ve bilginin geneline hâkim olmak konusunda yukarıda söylenenler de hatırlanabilir. Daha önce verilen alıntılarda ansiklopediyi oluşturacak mecmuaların da "her şeyden bâhis" yani her şeyden bahseden, her konuya değinen mecmualar oldukları üzerine basa basa ve birden fazla kez belirtilmiştir. Yani içeriklerinin çeşitliliği bakımından ansiklopedi ile mecmua arasında bir paralellik vardır.

Ebüzziyâ Tevfik'e göre mecmuayı gazeteden üstün kılan şey kısmen mecmuanın imkân sağladığı bu konu çeşitliliğidir. Nitekim onun *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da yayımladığı ve içerisinde gazete ile mecmuanın tarihinden bahsettiği iki parçalı yazının matbuat-ı mevkuteye dair ikinci bölümü şöyle başlar: "Envâi neşriyat meyanında mebâhis-i fenniye ve ilmiyeye mahsus olan âsâr-ı mevkuteden enfa ve her sınıf halk için şâyânü'l-fevâid bir şey göremiyoruz" ([Ebüzziyâ Tevfik], 1297g/1880, s. 100). Burada âsâr-ı mevkuteden kasıt, yukarıda da bahsedilen bilim

ve endüstri mecmualarıdır. Söz konusu mecmuaların sadece faydalı değil, halkın her sınıfı için faydalı olduğunun belirtilmesi de dikkati çeker. Eğer mecmuanın faydalı olması Ebüzziyâ'nın idealist saikleriyle ilişkilendirilebilirse, öngörülen muhatap kitlesinin genişliği de onun tercihinin ardındaki ticari kaygılara veya kazanç potansiyelini gördüğüne işaret eder. Yazının devamında ise mecmuanın gazeteye üstünlüğü nedenleriyle açıklanır:

> Çünkü bu misilli mecmualar gazeteler gibi, daima havadis kovalamaya ve fıkdânı hâlinde ihtira ve icat etmeye veyahut sem-i ıttılaına vasıl olan bir hadiseyi istediği şekl ü surete tahvil ve esas ve mahiyetini tebdil etmeye mecbur olmaksızın her ferdi hem mütelezziz ve hem müstefit eyleyecek pek çok mesâilden bahseyleyebilir. ([Ebüzziyâ Tevfik], 1297g/1880, s. 100)

"Her ferdi" ifadesiyle bir kez daha potansiyel okur ve müşteri kitlesinin genişliğini vurgulayan yazar, bu alıntıya göre mecmuayı gazeteden daha serbestçe çalışmaya müsaade ettiği ve birçok konuya değinebildiği için tercih etmektedir. Mecmuayı faydalı kılan da zaten gündelik haberler dışında kalan çeşitli meseleleri konu edinebilmesidir:

> Bir de ulûm gazeteleriyle havadis gazeteleri beyninde bir fark olup, berikilerin kıymeti neşr olundukları ana münhasır ve bir fâide-i zâideleri var ise o da fihrist-i şuûnât hükmünde bulunmalarından ibaret olduğu hâlde âsâr-ı mevkutenin hâvî olduğu mebâhis ve mesâil-i gûnâgûn hiçbir vakit eskimeyip daima meziyet-i ceyadeti haiz ve bu sebeple her zamanda ve herkes indinde ehemmiyet ve menfaati şüphesizdir. ([Ebüzziyâ Tevfik], 1297g/1880, s. 100)

Yazarın "herkes için faydalı olma" ve "herkese hitap etme" özelliklerine bu kadar ısrarla vurgu yapması çarpıcıdır. Ebüzziyâ Tevfik için her şeyden bahseden mecmua, herkesin kendine göre bir şeyler bulabileceği bir yayındır; o bakımdan konu çeşitliliği ile popülerlik el ele gider. Sözü edilen ortaklığın en görünür olduğu yerlerden biri aşağıda alıntılanmıştır:

> Bu sebeple Avrupa akvâm-ı garbiyesi meyanında resâil-i mevkutenin haiz olduğu rağbet ve ehemmiyeti neşriyat-ı matbuadan hiç birisi ihraz edememiş ve binaenaleyh bu yolda mecmualar bir çiftçiden bir 'âlim-i bî-menendânîye ve - eğer tabir-i câiz ise -eâlîden edânîye kadar her sınıfın bezm-i istifadesine

> duhul ile her birinin bir guna tevsi-i malumatına hizmet etmek hassasına malik bulunmuştur. ([Ebüzziyâ Tevfik], 1297g/1880, s. 100)

Ebüzziyâ Tevfik'in idealist ve ticari saikleri bir araya getirişi kolaylıkla gözlemlenebilir. Aklından geçen eşsiz bir bilginden bir çiftçiye kadar herkese mecmua satmaktır ancak gazeteyle geçinmenin vatana hizmet söylemiyle sarmalanması gibi, bu çok satma arzusu da bilginin yaygınlaştırılması söylemiyle çevrelenir.

Ebüzziyâ Tevfik'in "her şeyden bahseden mecmua" ideali *Muharrir* ve *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da cisimleşmiştir. *Muharrir*'in (*Kırkambar* ve *Cihan* gibi) bir ansiklopedinin çıkış noktası, dolayısıyla her şeyden bâhis bir mecmua olarak tasarlandığı zaten yukarıda gösterilmişti. Benzer şekilde *Muharrir*'in manifestosu niteliği taşıyan ve ilk sayısının başyazısı olarak çıkan "Kariine"de de "her şeyden bâhis mecmua"nın faydaları üzerinde durulmaktadır. Esasında dergiye isim olarak "muharrir" kelimesinin seçilmesi bile bilinçli olup, Ebüzziyâ Tevfik'in muharriri "her konuda yazma iktidarına sahip olan yazar" olarak tanımladığı düşünüldüğünde, derginin her şeyden bâhis olma niteliğine bir göndermedir. Yazar, kendisi de *Muharrir*'in programında "bâlâda tarif ettiğim evsâfdan kinâye olmak üzere namını (Muharrir) tesmiye eylemeyi maksada muvafık buldum" (Ebüzziyâ T[evfik], 1293b/1876, s. 4) diyerek bu yorumu doğrulamaktadır. *Mecmua-i Ebüzziyâ* da programına ilişkin "Ashâb-ı Mütâlaaya" başlıklı yazıda aynı şekilde tanıtılır:

> Mecmua lâfzı her türlü tariften müstağnidir. Çünkü mecmua denilince her şeyi câmî bir cümle olduğu vehleten zihne tebâdür eder.
>
> Eğerçi münhasıran bir fenne müteallik mecmualar dahi görülmekte ise de ânların da müteallik oldukları mevâddı nâtık birer sıfat-ı kâşifesi vardır; mesela fünûn-ı tıbbiyeden bâhis bir esere mecmua-i tıbbiye ıtlâkı gibi.
>
> Biz ise eserimizde bir şeyden değil birçok şeyden bahsetmek azminde bulunduğumuz için alelıtlak mecmua namını ihtiyar-ı maksada daha muvafık bulduk. (Ebüzziyâ [Tevfik], 1297d/1880)

Sözlerinden anlaşılıyor ki Ebüzziyâ Tevfik dergisi için mecmua adını seçerken, bu ismin her şeyden bahsetme çağrışımını özellikle hesaba kamıştır. Gerçi bunu söylerken her şeyden bahsetmeyen mecmuaların da olabileceğini kabul eder ancak aynı solukta bunların özel bir isimlendirmeye de sahip olduğunu belirterek onları mecmua tanımının dışına iter. Yazının devamında "her şey"den kastının ne olduğunu da açıklamaktadır yazar: Edebiyat, hikemiyât, îtikâdiyât, riyâziyât, tabîiyât, siyâsiyât, esbab-ı hıfz-ı sıhhat, tarih, lisân, sanâyî, bedâyî, ihtirâat, keşfiyât, "hâsılı her türlü şuûnât" (Ebüzziyâ [Tevfik], 1297d/1880). Aşağıdaki incelemede görüleceği üzere derginin yayın hayatı boyunca bu konuların hepsi aynı ağırlığa sahip olmayacaktır. Ancak Ebüzziyâ Tevfik'in niyeti ve tasarısının mahiyeti açıktır.

Ebüzziyâ Tevfik'in Türk basın tarihindeki nispeten erken bu dergicilik girişimleri için nereden ilham aldığı meşru bir sorudur. Kendisinin yabancı basını yakından takip ettiğinde ve benzer örneklerle karşılaştığında şüphe yoktur. Zaten *Muharrir*'in programını açıklarken gelişmiş bulduğu ülkelerde faydalı neşriyatın büyük kısmının her şeyden bahseden süreli yayınlardan oluştuğu gözlemini de bizzat yapar:

> Almanya, İngiltere, Fransa, Belçika, İsviçre, Memâlik-i Müctemia gibi maarifi layık olduğu mertebede neşr ve tamim etmeyi esas maksat edinen memleketlerin ekserisinde – kütüb-i esasiye müstesna olarak – neşriyat-ı nafianın kâffesi veya ekserisi alelıtlak her şeyden bahseden matbuat-ı mevkuteye inhisar etmiştir. (Ebüzziyâ T[evfik], 1293b/1876, s. 3)

Benzer şekilde *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da da "[m]âhasıl neşriyat-ı mevkute asrımızda terakkiyât-ı ilmiye ve medeniyenin birinci vesilelerinden addedildiğinden her yerde bu vasıta-i mühimmenin an be an ikmâlâtına îtinâ olunmaktadır" ([Ebüzziyâ Tevfik], 1297g/1880, s. 106) ve "'[â]lem-i temeddünde hiçbir memleket-i meşhûre yoktur, ki mecmua-i mezkûre orada tanınmamış ve lâ-akal iki müşteri peyda etmemiş olsun"

([Ebüzziyâ Tevfik], 1297g/1880, s. 104) sözleriyle mecmua türünü medeniyetin alametifarikalarından biri olarak pazarlar.

Bununla beraber ben mecmuaya ilişkin bu tasavvurun tümden ithal bir fikir olmadığını düşünüyorum. En azından Ebüzziyâ Tevfik'in haberdar olması beklenecek yerli bir gelenekten bahsetmek mümkündür. Kastettiğim gelenek klasik dönemden 19. yüzyıla kadar süregelen el yazması mecmua geleneğidir. Bu gelenekte mecmua kelimesi "toplanıp biriktirilmiş şeylerin hepsi, seçilmiş yazılardan meydana getirilmiş yazma kitap" ve "genelde bir veya daha fazla yazar yahut şaire ait çeşitli şekil ve hacimlerdeki dinî, din dışı nesir ya da şiirlerden oluşan kitaplardır" şeklinde tanımlanır (Kılıç, 2012, s. 77). Söz konusu gelenek birçok farklı kola ayrılır ve tüm örneklerin içerisine dahil edilebileceği bir mecmua tipolojisinden bahsedilemez. Bununla beraber, en azından bazı el yazması mecmualar, Ebüzziyâ Tevfik'in mecmua olarak adlandırdığı dergilere hayli benzer. Snjezana Buzov'un (2012) "karışık mecmua" olarak tanımladığı bu derlemeler, düzenli bir anlatı kurmaktan çok, çeşitli maksatlar doğrultusunda sahiplerine "hizmet eden bir yazı biçimini temsil ederler" (2012, ss. 36-37) ve her biri "birer özel arşiv[dir]" (s. 42). Yazar, bunların şahsi kullanım için hazırlandığını belirtse (Buzov, 2012, s. 37) de başkalarının okunması için yazılmış örnekler de mevcuttur. Herhangi bir sebeple kayda değer görülmüş her türden metni içerebilen bu karışık mecmuaları Jan Schmidt (2016) ise "tek ciltlik kütüphaneler" (*one-volume libraries*) olarak adlandırır (s. 211). Tasvir edilen özellikleriyle el yazması karışık mecmualar, Ebüzziyâ'nın her şeyden bahseden mecmualara oldukça yakındırlar. Zaten Ebüzziyâ Tevfik'in ilk mecmuası olan *Cüzdan*'ı (Cüzdan kelimesi de mecmua yerine kullanılan terimlerden biridir) nasıl vücuda getirdiğine dair açıklaması da el yazması mecmuaların oluşturulma süreciyle birebir örtüşmektedir:

> Ben okumaya başladığım vakit rastgelen kitabı okumazdım mütelezziz olacağım kitabı bulursam onu okurdum. Onun için düşündüğümü yazmaya muktedir olduğum zamandan beri […] ne düşündümse yazmaya ne buldumsa cüzdanımda hıfzetmeye başladım. Bir dereceye geldi ki cüzdanım lebalep doldu. ([Ebüzziyâ] Tevfik, 1289g/1873, s. 1)

Dolayısıyla onun da iki tür arasında bir bağlantı kurduğu açıktır. Bunların ayrımı içerikten ve yazarlıktan ziyade matbu olup olmamaya ilişkindir. Tüm bunlar göz önüne alındığında on dokuzuncu yüzyıl Türkçesinde dergilere, gazete kelimesi örneğinde olduğu gibi yabancı dilden bir isim getirmek yerine, doğrudan "mecmua" denmesi şaşırtıcı olmasa gerektir.

Mecmuayı ansiklopedizmle, dolayısıyla konu çeşitliliğiyle ilişkilendirmesi, Ebüzziyâ Tevfik'in önceki bölümde bahsedilen çalışma saiklerinin uygulamadaki yansımalarını görmemizi de sağlar. Gerek ideal gerekse ticari hedeflere ulaşmak için okurun ilgisini çekmenin, bu ilgiyi korumanın ve daha fazla okura ulaşmanın temel şartlar olduğu zaten belirtilmişti. Ebüzziyâ Tevfik'e göre mecmua bunların her birini sağlayabilecek bir araçtır. Örneğin "Envâ-i matbuat içinde okuyanların zevk ve istifadelerini ve okumaya devam ve hâhişlerini mucip olan neşriyat bir şeye ihtisas etmek üzere her şeyden bahseden mevkut ve gayr-i mevkut mecmualardır" (Ebüzziyâ T[evfik], 1293b/1876, s. 3) der yazar. Diğer bir deyişle mecmualar eğlendirerek fayda sağlarlar, okurun ilgisini üzerlerinde tutarlar; dolayısıyla hem halkı eğitmek hem de müşterileri kendine bağlamak için ideal araçlardır. Buna ek olarak "bu misilli mecmualarda bir fikr-i müşkil-pesendâne ile daima taklib-i evrak ve sahaif eden her şahsın keyif ve zevkine hizmet edecek âsâra tesadüf eyleyeceğinde şüphe olunamaz" (Ebüzziyâ T[evfik], 1293b/1876, s. 3). Yani bu mecmualar (tek bir konuya odaklanan eserlerden farklı olarak) herkes için bir şeyler içerir; dolayısıyla farklı farklı okur veya müşteri gruplarına hitap etme potansiyeli taşır. Daha çok kişiye ulaşmak da hem bilgiyi daha fazla yaymayı hem de daha fazla

gelir elde etmeyi sağlayacaktır. Nihayet, Ebüzziyâ Tevfik mecmua türünü tercih ederken alışkanlıklarını ve eğilimlerini iyi tanıdığı Türkçe konuşan Osmanlı okurunun taleplerini de öngörmektedir: "[B]izde eli kalem tutanları veya eli kalem tutanlar tarafından meydana konulan âsâr-ı mütenevvianın intihabı emrinde ekseriyeti şu beyan ettiğim fikirde gördüğüm için bende halkın zevk ve istifadesine envâ-i matbuattan bu nev - câmiü'l-efrat - ile hizmet etmeyi münasip addeyledim" (Ebüzziyâ T[evfik], 1293b/1876, s. 4).

Aynı memlekette doğup aynı tabiatı paylaşan bir halkın yüzde doksan dokuzunun aynı mizaçta olacağını iddia eden yazar bu kabulden hareketle okurların zevklerinin kendi inandıklarından farklı olmadığını varsayar (Ebüzziyâ T[evfik], 1293b/1876, s. 4). Kendi tercihini açıkladığı kısımda ise çarpıcı bir mecralar hiyerarşisiyle karşılaşılır. Yazar, bir kitap ve bir gazete arasında kaldığı varsayımsal bir durumda gazeteyi tercih edeceğini belirtir; zira kitap okumak vakit ve sabır ister. Onun yerine kısa sürede gazeteden elde edilecek fayda tercih edilir. Buna karşılık denkleme bir de her şeyden bahseden mecmua katılırsa Ebüzziyâ Tevfik gazeteye el uzatmayı bile tenezzül olarak niteler. Bu da tamamen mecmuanın sunduğu konu çeşitliliğinden ötürüdür. Yazar, mecmuayı seçme sebebini şöyle özetler: "[H]er makale bittikçe bir taze makaleye intikal, ve her makaleden bin türlü zevk ve faide istihsâl ederim" (Ebüzziyâ T[evfik], 1293b/1876, s. 4). Zevk almak ve fayda sağlamak okurun matbu bir eseri edinmesi için başlıca sebepler olarak düşünülürse, bunu sağlayan eserlerin daha çok satılacağı ve okurlar arasında daha çok yayılacağı; dolayısıyla yayıncısının hem idealist hem de ticari maksatlarına daha iyi hizmet edeceği iddia edilebilir. Bence Ebüzziyâ Tevfik'in mecmua türünü tercihini ve neredeyse tüm kariyeri boyunca mecmua yayıncılığında ısrar etmesini de mecmuada gördüğü bu potansiyelle açıklayabiliriz.

Tüm bu tartışmalarda edebiyatın göz ardı edilmesini dikkat çekici buluyorum. Ebüzziyâ Tevfik mecmua türünü ansiklopedizmle ne kadar ilişkilendirmişse, edebiyat yayıncılığıyla da o kadar ilgisiz tutmuştur. Elbette bu, edebiyatın ansiklopedizme hizmet edemeyeceği veya mecmualarda edebiyata yer olmadığı anlamına gelmez. Ancak yazarın edebiyatı mecmua türünün vazgeçilmez bir unsuru olarak değerlendirmediği şüphesizdir. Edebi metinlerle edebî metinler üzerine yazılan makalelerin Ebüzziyâ Tevfik mecmualarındaki rolünü görebilmek için dergilerin içeriğine bakmak gereklidir. Ben bunu aşağıda *Mecmua-i Ebüzziyâ* üzerinden yapmaya çalışacağım. Ancak öncesinde yazarın mecmua yayıncılığı serüveninin tarihsel bir panoramasını vermenin tarihsel bağlamı tamamlamakta faydalı olacağını düşünüyorum.

Ebüzziyâ Tevfik'in mecmua türüyle ilişkisinin tarihi, ne istediğini iyi bilen vizyoner bir girişimcinin karşısına çıkan sayısız engel karşısında gösterdiği azmin hikâyesidir. Her ne kadar Ebüzziyâ Tevfik kariyerine gazetecilikle başlamışsa da hayli erken bir dönemden beri, asıl niyetinin mecmua yayımlamak olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki *Hadîka* bile bir mecmuanın niteliklerine sahip olacak şekilde planlanmıştır; örneğin yazar *Hadîka*'nın kendi idaresindeki ilk sayısına başlarken "her şeyden bahsetmek [...] temennisin[i]" dile getirir ([Ebüzziyâ] Tevfik, 1289a/1872, s.1) Gazete ve mecmua arasında yaptığı karşılaştırmalar düşünüldüğünde, bu durum şaşırtıcı olmasa gerektir. İlerleyen sayılarda *Mecmua-i Fünûn*'un kapanmasından teessüfle, Ahmet Mithat'ın *Dağarcık*'ından ise övgüyle ([Ebüzziyâ] Tevfik, 1289c/1873) bahsedecektir. Nihayet 25 Zilkade 1289 (24 Ocak 1873) tarihli 53. sayıya gelindiğinde ise Ebüzziyâ okurla mecmua çıkarmaya yönelik, tespit edebildiğim kadarıyla ilk, planını paylaşır. Bu sayıya yazdığı "İfâde-i Mahsûsa"ya göre *Hadîka*, "fünûn ve edebiyata mahsus bir gazete iken" politika

hakkında da yazmasına izin verilmiş ancak kısa zamanda siyasi meseleleri tartışmaktan "ulûm ve maarife" yer kalmamıştır ([Ebüzziyâ] Tevfik, 1289f/1873, s.1). Buna karşılık, yazarın iddiasına göre, bazı kişiler edebiyat ve sanata dair eserler göndermekte ve en azından haftada bir haberlere değil de "maarife mahsus bir nüsha" çıkarılmasını "tavsiye" ve "arzu" etmektedirler ([Ebüzziyâ] Tevfik, 1289f/1873, s. 1). Ebüzziyâ Tevfik de okurların bu talebine sıcak bakmaktadır. Hatta çıkarılacak yayını yine gazetenin boyutlarında özel bir sayıdan çok, mecmuaya yakın bir şekilde tahayyül eder:

> İtikadımca bu yoldaki âsârın hacmi ne kadar büyük olursa menfaati o kadar şümûllü olur. Binaenaleyh mademki bu yolda bir nüsha neşri arzu olunuyor iki yaprak olmadansa on beş günde veya ayda bir defa neşredilsin de dört veya sekiz kâğıt üzerinde olsun. Bari havi olduğu âsâr doya doya okunsun? ([Ebüzziyâ] Tevfik, 1289f/1873, s. 2)

Okurların talebi ister gerçek ister Ebüzziyâ Tevfik tarafından yeni girişimini meşrulaştırmak için uydurulmuş olsun, mecmua yayımlama planı böylece yazarın programına girmiş olur: "Onun için haftada bir defasına söz veremem fakat ayda hiç değilse on beş günde bir kere olursa Hadîka'da sarf-ı maarif ve fünûnu câmi bir cüzdan kabilinden olmak üzere öyle bir nüsha ihracını taahhüt eder" ([Ebüzziyâ] Tevfik, 1289f/1873, s. 2). *Hadîka*, bu taahhütten yalnız birkaç gün sonra iki ay süreyle tatil edilir ve vadedilen ek çıkarılamaz. En azından *Hadîka* adıyla çıkarılamaz. Zira Ebüzziyâ Tevfik yukarıdaki vaadinden yalnız iki hafta kadar sonra, 7 Zilhicce 1289 (5 Şubat 1873) tarihinde, ilk mecmuası olan *Cüzdan*'ı yayımlar. Yazarın bu kadar kısa sürede yeni bir dergi vücuda getirmesindense, *Hadîka*'nın eki için planladığı malzemeyi yayımlamış olması daha gerçekçi bir ihtimaldir. Yazarın kendi seçtiği metinlerin yanında dışarıdan gönderilen bir dizi yazıyı da içermesi bakımından *Cüzdan* okurların talepte bulunduğu iddiasını da destekler.

Bilinmeyen bir nedenden ötürü, *Cüzdan* daha ilk sayısından toplanıp imha edildiği gibi kapatılmıştır. Hatta Türk basın tarihinde kapatılan ilk dergi niteliğini taşır (Ebüzziya, 1994, s. 375). Ancak Ebüzziyâ Tevfik mecmua yaymlama planlarını gerçekleştirmekte kararlıdır. Bu doğrultuda hazırlıklarını sürdürdüğü *Sirâc*'ın 16 Muharrem 1290 (16 Mart 1873) tarihli ilk sayısına yazdığı ihtardan anlaşılır. Nitekim bu yazıda yazar, "Şimdi biri yevmî neşrolunmak ve diğeri ulûm ve fünûna mahsus olarak aydan bir defa çıkarılmak üzere taraf-ı devletten Sirâc namında iki gazeteye ruhsat aldığımdan" ([Ebüzziyâ Tevfik], 1290c/1873, ss. 3-4) yalnızca günlük bir gazete için değil, (mecmua tabirini kullanmasa da mecmua nitelikleri taşıyan) aylık bir yayın için de izin aldığını belirtir. Okurlar nezdinde bu konunun detayları ancak 7 Safer 1290 (5 Nisan 1873) tarihli 16. sayı itibarıyla netleşir. Bu nüshada yayımladığı "İlan-ı Mahsus"ta Ebüzziyâ planladığı mecmuanın adını, içeriğini, yayın sıklığını, uzunluğunu ve yayına başlayacağı tarihi duyurur:

> Sirâc'ın edebiyat ve fünûna mahsus olarak bir nüsha çıkarmaklığı imtiyazı iktizasındandır.
>
> Binaenaleyh bu nüsha yirmi dört sahifeden akil olmamak üzere on beş günde bir defa Mahzen-i Kanun namıyla ihraç edeceğimizi ve tahvil-i ünvanı için matbuat nizamnamesine istinaden matbuat idare-i behriyesine istida takdim eylediğimizden birinci numerosunun bir haftaya kadar neşri mukarrer olduğunu erbâb-ı maarife ihtar ederiz.
>
> Bu gazete biri edebî ve diğeri fennî iki kısım üzere mürettep olacaktır. ([Ebüzziyâ Tevfik], 1290h/1873, s. 1)

Her ne kadar "gazete" tabiri kullanılsa da *Mahzen-i Kanun* yayın sıklığı, içeriği ve uzunluğu itibarıyla dergi niteliğini taşımaktadır. Aynı zamanda birkaç ay öncesinde *Hadîka*'nın parçası olarak planlanan projenin devamı olduğu açıktır. Son tahlilde kaderi de o projeninkine benzer: Bu duyurunun yayımlandığı sayı *Sirâc*'ın kapatılmadan önceki son sayısı olur ve yalnızca bir hafta uzaklıktaki mecmua projesi, Ebüzziyâ Tevfik'in Rodos'a sürgüne gönderilmesiyle süresiz olarak rafa

kaldırılır. Yazarın mecmua hayali üzerinden yeniden çalışmaya başlayabilmesi için yıllar gerekecektir. Bu da *Muharrir*'in yayınıyla olur.

Muharrir'in tam olarak ne zaman yayımlanmaya başladığı belirsizdir. Ebüzziyâ Tevfik henüz Rodos'tayken başladığı kesindir ancak ilk sayının iç kapağı 1292, dış kapağı 1293 tarihlerini taşır. Gün ve ay ise belirtilmemiştir. Bu durum literatürde kafa karışıklığına sebep olmuştur. Örneğin Ziyad Ebüzziyâ *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı maddede *Muharrir*'in yayına başladığı tarihi önce Kasım 1875 olarak verirken devamında Muharrem 1293 (Ocak/Şubat 1876) olarak kaydetmiştir. Buna karşılık Özgür Türesay (2023) kendi çalışmasında ilk sayıdaki açılış yazısı için 1292 (s. 127), aynı sayının tamamı içinse Muharrem 1293 tarihini verir. (s. 466). Derginin ilk yedi sayısının düzenli olarak, ayda bir yayımlandığı ve yedinci sayının hicri yılın yedinci ayı olan Recep 1293'te çıktığı düşünülürse ilk sayıyı hicri yılın ilk ayı olan Muharrem ayına tarihlendirmek mantıklı görünmektedir. Şahsen yaşanan karmaşa konusunda "[i]lk nüshada ortaya çıkan bu tarih karmaşasının Ebuzziya Tevfik'in 1292 yılında kaleme aldığı ve derginin ilk metni olan 'Kari[i]ne' başlıklı yazıdan kaynaklandığını düşünmekteyiz" diyen Ayşe Balcı'nın (2018, s. 3) mantık yürütmesini isabetli buluyorum. Ebüzziyâ Tevfik'in bahsi geçen yazısı 19 Şevval 1292 (18 Kasım 1875) tarihini taşır. Bu durumda ilk sayının 1875'in son iki ayında dizilmiş ve basılmış ancak 1876 Ocak'ında yayımlanmış olduğu düşünülebilir.

Her ne zaman başlamış olursa olsun, *Muharrir*'in ömrü uzun olmaz. Yedi ay boyunca düzenli olarak 32'şer sayfalık yedi sayısı çıkan mecmuanın yayını bundan sonra uzun bir kesintiye uğrar. Tahminime göre bu kesintinin sebebi Ebüzziyâ Tevfik'in sürgün dönüşü yoğunlaşan devlet görevleri olabilir. Zaten sekizinci sayı da

onun Bosna vilayeti mektupçusu olduğu dönemde, ancak 1 Safer 1295'te (4 Şubat 1878) yayımlanabilmiştir. Bu sayı aynı zamanda derginin son sayısı olacaktır.

Ebüzziyâ Tevfik'in yaklaşık iki yıllık bir ara daha verdikten sonra mecmua yayıncılığına son ve en başarılı dönüşü çıkardığı üçüncü dergi olan *Mecmua-i Ebüzziyâ* aracılığıyla olur. Derginin ilk sayısı 15 Ramazan 1297 (21 Ağustos 1880) tarihinde, 153. ve son sayısı ise 2 Ramazan 1330'ta (15 Ağustos 1912) yayımlanır. Çıkabildiği dönemlerde yayımlanma aralığı düzenli olmakla beraber sadece tarihlere bakmak yanıltıcı olabilir. Zira *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın yayımı ikisi yaklaşık onar yıl süren toplam sekiz kesintiye uğrayacaktır. Dolayısıyla derginin kapaklarında yazan sene sayısına dikkatli yaklaşmak gerekir. Tüm kesintiler çıkarıldığında derginin ömrü altı yıldan biraz uzun bir süreye denk gelmektedir. Bahsedilen yayımlanma aralıkları ve kesintilerin tarihleri için Tablo 1'e bakılabilir. *Mecmua-i Ebüzziyâ* hakkında daha detaylı bilgi edinmek ve dergide çıkan yazıların bir kısmının transkripsiyonlarına ulaşmak için ise Fatih Ordu'nun *Mecmua-i Ebüzziya: İnceleme, Tahlilî Fihrist, Seçilmiş Yazılar 1-71. Sayılar* ile Abdurrahman Hancıoğlu'nun *Mecmua-i Ebüzziya (1897-1912) 72-159. Sayılar: İnceleme, Tahlili Fihrist, Seçilmiş Yazılar* başlıklı yüksek lisans tezlerine başvurulabilir.

Bahsi geçen mecmualardan ilk ikisi, yani *Cüzdan* ve *Muharrir*, kısa süre yayımlanabildikleri için içerikleri hakkında kapsayıcı yorumlar yapmak zordur. Bunlardan *Muharrir*'in tam bir transkripsiyonu için Ayşe Balcı'nın *Muharrir Mecmuasının Çeviri Yazısı ve Edebiyat ile İlgili Metinlerin İncelenmesi* ile Mehmet Çiftçi'nin *Muharrir Mecmuası (1876-1879)* başlıklı yüksek lisans tezlerine bakılabilir. Ben, halihazırda üzerine yorumlar yapılmış olan ve fazla malzeme sunmayan bu dergilerden uzun uzadıya bahsetmek yerine dikkatimi *Mecmua-i Ebüzziyâ*'ya yöneltmeyi daha faydalı buluyorum. Zira uzun ömürlülüğünün getirdiği

veri bolluğu ile Ebüzziyâ Tevfik'in yayın politikası üzerinde sahip olduğu anlaşılan otoritesi, bu dergiyi aynı zamanda onun yayıncılık ilkelerini gözlemlemek için ideal bir konu haline getirmektedir.

Daha ileri gitmeden önce *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın bu kadar uzun bir zaman aralığında ayakta kalabilmesinin ancak dönemine ayak uydurmasıyla mümkün olduğunu belirtmek gerekir. Aşağıda görüleceği üzere derginin içeriği ve odağı dönemden döneme değişmiş ve hatta ilk sayılarla son sayılar ismi aynı olmasa aynı dergiye ait olduğu anlaşılamayacak kadar birbirinden farklılaşmıştır. Bunu sırf derginin kendini tanıtma şekline bakarak bile görmek mümkündür: İlk sayıda derginin adı altında "fünûn ve maariften bahseder" denirken (Türesay, 2000, s. 96) üçüncü dönemi başlatan 94. sayının kapağında "edebî ve siyasî risâle-i usbûiyedir" ibaresi görülür (Türesay, 2000, s. 98). Söz konusu farklılıklar Ebüzziyâ'nın yayın politikalarında zaman içinde meydana gelen değişimin doğal sonucudur. Dolayısıyla uygun bir dönemselleştirme üzerinden incelenirse *Mecmua-i Ebüzziyâ* yayıncısının ansiklopedizme ve yayıncılığa yaklaşımındaki devamlılık ve kopuşlara ışık tutabilir. Ben de bu yüzden aşağıda dergiyi üç ayrı dönem çerçevesinde incelemeyi öneriyor ve her bir dönemi ayrı birer dergi gibi ele alarak birbirleriyle kıyaslıyorum. İçerikte ve yazar kadrosunda gerçekleşen değişimleri dikkate alarak kendi yaptığım ayrıma göre *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın ilk 53 sayısı (1297-1304 veya 1880-1886) ilk dönemini, sonraki 40 sayısı (1313-1317 veya 1896-1900) ikinci dönemini, son 60 sayısı (1329-1330 veya 1911-1912) ise üçüncü dönemini oluşturuyor. Aşağıda sırasıyla bu üç dönemde kimlerin ve hangi konuların öne çıktığını tespit etmeye ve ardından hepsi bir arada ele alındığında gözlemlenen devamlılık ve kopuşları ortaya koymaya çalışacağım.

Vadettiğim uzak okumayı gerçekleştirebildiysem bunu tamamen Özgür Türesay'a borçluyum. Çünkü çalışmamın temel malzemesini onun "Ebüzziyâ Tevfik ve Mecmua-i Ebüzziya (1880-1912)" başlıklı makalesinin sonunda paylaştığı ve *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da yayımlanmış toplam 1174 yazının başlıklarını içeren fihristi (Türesay, 2000, ss. 100-140) oluşturdu. Araştırmama bu fihristte bulunan tüm bilgileri ayrı bir dosyaya kaydederek başladım. Ardından aynı yazar ve çevirmenlerin farklı imzalarla yazı yayımladığı tüm örnekleri tespit ederek bu kişilerin isimlerini standartlaştırdım; böylece elimdeki veri hangi yazarın dergiye kaç yazıyla katkıda bulunduğu konusunda istatistik çıkarmaya müsaade eder hâle geldi. Türesay'ın fihristi üzerinde yaptığım diğer değişiklik ise transkripsiyon konusunda oldu. Gerek kişilerin gerekse makalelerin isimlerinde çeşitli düzeltmelerde bulundum. Son olarak, onun anonim olarak verdiği yazıların birkaçını Ebüzziyâ Tevfik'e ve yazı başlıklarında ismi geçen yazarlara atfettim. Bu saydıklarım haricinde veriye müdahale etmedim; en önemlisi de makale ekleyip çıkarmadım. Bahsettiğim fihrist halihazırda herkesin erişimine açık olduğu ve yeni makale başlığı eklemediğim için eklerde ona yer vermeye gerek de görmedim.

Bununla beraber *Mecmua-i Ebüzziyâ*'ya ilişkin, çoğunluğu hangi yazarların kaç yazıyla katkıda bulunduğunu gösteren, birtakım tabloları ekler kısmında paylaştım. Bu altbölümde ve külliyat analizinin genelinde çok sayıda tabloya yer vermiş olmamın birkaç sebebi var. En önemlisi, tarihyazımı pratiğinin ideal olarak kaynak gösterdiği verileri erişilebilir kılması gerektiğini düşünüyor ve böylece çalışmamda ulaştığım sonuçların sınanabilir olacağını umuyorum. İkinci bir sebep uzak okuma yöntemini tercih etmemle ilgili: Yakın okumanın malzemesini okurla paylaşmanın yolu birincil metinden alıntı yapmaksa uzak okuma için de bunun en kolay şekilde tablolar ve istatistikler aracılığıyla mümkün olduğunu tecrübe ettim.

Nihayet, araştırmamın çıktısının doğruluğu tartışılmaz tespitlerden değil, bilgiye dayanan yorumlardan oluşacağının farkındayım. Bu doğrultuda, başkalarının aynı verinin farklı biçimlerde yorumlanıp yorumlanamayacağını sorgulayabilmelerine imkân sağlamak için elimdeki tüm bilgileri paylaşmaya uygun gördüm. Böylece tezimin alan kapatan değil, yeni araştırmalara da zemin hazırlayan bir araştırma olacağını ümit ediyorum.

Mecmua-i Ebüzziyâ'nın farklı dönemlerinde farklı yazarların ve farklı konuların öne çıktığı yukarıda açıklanmıştı. Buradan itibaren bahsi geçen dönemlerde derginin sahip olduğu yazar kadrolarını, konu seçimine dair yayın politikalarını ve diğer özelliklerini tanıtmaya ve yorumlamaya çalışacağım. Bu bakımdan derginin 1880-1886 yılları arasında yayımlanan ilk 53 sayısı, aynı zamanda birinci dönemini oluşturmaktadır. Birinci dönemin yazarlarını gösteren tabloya (Tablo 2) bakıldığında imzasız yazıların ezici bir çoğunluk oluşturduğu hemen dikkati çeker. Çeviri yazılar için bu durum daha da büyük oranda geçerlidir; 67 yazıdan 58'inin çevirmeni tamamen görünmez kılınmıştır. Çoğu yazının imzasız yayımlanmasının gerekçesi hakkında ancak spekülasyon yapılabilir; örneğin bunun dönemin yayıncılık konvansiyonlarına uygun olduğu veya sansüre karşı bir önlem olarak düşünüldüğü ileri sürülebilir. Eğer bu tahmin doğruysa, söz konusu tercihin telif-çeviri dengesinde görülen orantısızlığın da sebebi olduğu söylenebilir. Bu dönemde basılan çeviri yazıların tüm yazıların yalnızca %14 gibi bir kısmını oluşturmasının (Tablo 3) nedeni, ancak çevirmenine veya yabancı bir yazar tarafından yazıldığına dair bilgi içeren yazıların güvenilir bir biçimde çeviri kabul edilebilmesidir. Oysa özellikle bazı yazıların içerikleri göz önüne alındığında telifmiş gibi kaydedilen (çeviri olduğunu gösterecek bir iz taşımayan) birçok metnin de

aslında kısmen veya tamamen çeviri olması muhtemeldir. Dolayısıyla ilk dönemdeki çevirilerin oranı büyük ihtimalle ilk anda göründüğünden daha yüksektir.

Yazıları imzasıyla yayımlanan veya en azından kendisine atfedilebilen yazarlara göz gezdirilecek olursa bugün hâlâ birçoğu hakkında yazılıp çizilen ünlü figürlerin de dahil olduğu zengin bir şahıs kadrosuyla karşılaşılır: Yeni edebiyatın kurucuları Namık Kemal, Şinasi ve Ziya Paşa'nın yanı sıra Recaizade Mahmut Ekrem, Abdülhak Hamit, Ahmet Mithat gibi şair ve yazarlar da temsil edilmektedir. Ancak her birinin kaç yazıyla temsil edildiğine dikkat edilirse Namık Kemal haricinde bu isimlerin derginin içeriğinde belirleyici olduğu söylenemez. Esasında sadece yaklaşık 50'şer yazısı yayımlanan iki figürün (Namık Kemal ve Ebüzziyâ Tevfik) baskın olduğu görülmektedir. Diğer yazar ve şairlerin katkısı seyrektir ve genellikle tek bir yazıyla sınırlıdır.

Ebüzziyâ Tevfik'in derginin sahibi ve yayıncısı sıfatıyla, özellikle de hariçten yazı kabul edilmeyeceği yönündeki ilanı düşünüldüğünde (Varlık, 1985, s. 121) bu kadar görünür olması beklenen bir durumdur. Hatta tahminimce onun kaleminden çıkan imzasız yazıların sayısı çok daha fazladır ve bunlar yalnızca şüpheye yer bırakmayacak şekilde kendisine atfedilememektedir. Kendisine atfedilebilen uzunlu kısalı 49 yazı[22] içerik yönünden değerlendirildiğinde yazarın her şeyden bahseden mecmua idealine ve muharrir yazar tipine ancak kısmi bir örnek teşkil edebildiği görülür. Ebüzziyâ Tevfik'in hakkında kalem oynattığı çeşitli konulardan başlıcası matbaacılık[23] ve matbuat âlemidir[24] ki bunların bir kısmına mesleğine yönelik

[22] Yazarın imzası ilk 53 sayıda sadece 17 yazıda görülür. Türesay bunlara ek olarak 30 yazının daha Ebüzziyâ'nın kaleminden çıktığını kabul etmektedir. Onun anonim kabul ettiği ancak Ebüzziyâ Tevfik tarafından yazıldığını anladığım "Bir Muterize Mukabele" ve "Bir Kitabın Sergüzeşti" başlıklı yazılar da bu listeye eklendiğinde, Ebüzziyâ Tevfik'in katkısı 49 yazıya ulaşır.
[23] Örnek yazılar: "Fenn-i tab'ın Osmanlılar arasında şüyû'u," "Yine ıslâh-ı hurûf davası," "Matbaa-i acizânemce müttehaz ve müstamel olan hurûf," "Yeni bir târih-i tıbâat."
[24] Örnek yazılar: "Matbu'ât (yahud târih-i evrâk-ı havâdis)," "Matbû'ât-ı musavvere ve mevkute," "Asr-ı hâzır matbû'âtı."

tutumunu tartışan bölümde değinilmişti. Dil[25], edebiyat[26] ve tarih[27] de, üzerine fazla yazmamakla beraber yazarın ilgi alanları arasındadır. Bunlar haricinde bir adet biyografi ile biyografi türünü tanıtan bir yazı da yayımlamıştır. Kendisinin imzasıyla yayımlanan yazıların önemli bir kısmı da çeşitli edebiyatçılara, gazetecilere veya okurlarına yönelik açık mektuplardır[28]. Nihayet "Millet-i Müselleha" yazısı örneğinde görüldüğü gibi, yazarın mecmuasını matbaasının yayınlarını tanıtmak için de aracı kıldığı söylenebilir.

İlk 53 sayıda 48 telif ve bir çevirisi yayımlanan Namık Kemal'in koyu gölgesi derginin hemen her sayısına vurur. Kendisinin yazıları nicelik bakımından fazla oldukları gibi genellikle derginin yapısı içinde de en kıymetli yeri işgal ederler: Öyle ki bu dönemi oluşturan 53 sayıdan 34'ünde başmakale Namık Kemal'e aittir. Bu bakımdan *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın ilk dönemi, yazarın daha önce çıkardığı gazete ve mecmualarla da devamlılık gösterir. İlgi alanları nispeten dağınık olan Ebüzziyâ Tevfik'ten farklı olarak, Namık Kemal derginin edebiyat yükünü neredeyse tek başına sırtlar. Yazılarının önemli bir kısmı edebiyat eleştirisi ve edebiyat kuramı hakkında olup geriye kalanların çoğunluğu ise çeşitli kişilere yazdığı mektuplardır. Bu mektupların da en azından bir kısmı yine edebiyat hakkındadır. Kendisinin *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da yayımlanan edebiyata ilişkin yazılarının birçoğu "Yeni Edebiyat"ın -o gün için güncel olmakla beraber- sonradan kanonik hâle gelecek, kurucu metinleridir: "Kemal Bey'in İrfan Paşa'ya mektûbu" (7. sayı), "Tahrib-i Harabat" (19-24. sayılar), "Takib-i Harabat" (30-36. sayılar), "Mukaddime-i Celâl"

[25] Örnek yazılar: "Lügat-ı ıstılâhât-ı arabiye," "Bazı lügâtın aslı."
[26] Örnek yazılar: "Edebiyatımıza müteallik bir iki söz," (iki parça tefrika) "Emil Zola mesleği üzerine mülâhazât."
[27] Örnek yazılar: "Târih-i umûmî," "Mülâhazât-ı târihiye," "Letâ'if-i târihiye."
[28] Örnek yazılar: "Eshâb-ı mütalaaya," "İlân-ı husûsî," "Bir mu'terize mukâbele," "Said Bey Efendi hazretlerine mektup," "Bir mu'teriz-i mutasallife cevâb," "Mithat Efendi hazretlerine," "Sâhib-i Gayret Tahir Bey Efendiye."

(38-44. sayılar) bahsi geçen yazılar arasında en önemlileridir. İsmi verilen bu metinlerin her biri yakın tarihlerde (1303'ten 1305'e kadar) Matbaa-i Ebüzziyâ'da kitap formunda da basılacak ve Kitabhâne-i Ebüzziyâ'ya dahil edilecektir. Ebüzziyâ'nın dergisini "Mecmua-i Ebüzziya edebiyat-ı cedidenin taraftarıdır" şeklinde tanıtırken (Varlık, 1985, s. 121) samimi olduğu açıktır. Edebiyat ve fikir alanındaki ustalarının *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın ilk döneminde onun üzerinde hâlâ büyük nüfuz sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Şaşırtıcı olan detay, yeni edebiyatın neredeyse yalnızca Namık Kemal üzerinden temsil edilerek Şinasi ve Ziya Paşa'nın göz ardı edilmesidir. Nitekim Namık Kemal'in 49 yazısına karşılık diğer ikisine atfedilebilen yazı sayısı toplam beşten ibarettir. Dolayısıyla Ebüzziyâ Tevfik'in siyasi ve edebî konumlanışında Namık Kemal'in yerini diğer "yeni" edebiyatçılardan ayrı tutmak şarttır.

Mecmua-i Ebüzziyâ'nın bu ilk döneminde kendisinden çeviriler yapılan yabancı yazarlara (Tablo 4) bakıldığında ise üç ismin özellikle öne çıktığı görülür: Jean-Jacques Rousseau, Voltaire ve Benjamin Franklin. Bu üç figür aynı dönemde Kitabhâne-i Meşâhir saflarında yayımlanacak üç ayrı biyografinin de konusu olur; dolayısıyla dergide geniş yer tutmaları tesadüf değildir; hatta Ebüzziyâ Tevfik'in kendilerin duyduğu ilgiyi teyit eder. Jean-Jacques Rousseau'dan yapılan çevirilerin çoğu edebiyat kategorisine dahil edilebilir; nitekim 25 yazıdan 17'si kendisinin romanı *Nouvelle Héloïse*'in (her biri bir veya iki mektubu içeren) bölümlerinden ve biri aynı romanın mukaddimesinden oluşur. Yayını 1 Muharrem 1300'den (12 Kasım 1882) 1 Safer 1304'e (30 Ekim 1886) kadar yaklaşık dört yıllık bir süreye yayılan ve mektupların orijinal sırasının her zaman takip edilmediği tefrikanın ilk parçasının Ali Beyefendi adında biri tarafından çevrildiği kaydedilmiştir. *Nouvelle Héloïse* 18. yüzyılın popüler romanlarından olmakla Ebüzziyâ Tevfik için nispeten risksiz bir

yatırım teşkil ettiği gibi felsefi bir içeriğe de sahiptir. Rousseau'dan yapılan diğer çeviriler bir dizi mektubu daha içerir. Voltaire'den yapılan 12 çeviri ise yazarın çeşitli mektupları ile eserlerinden yapılan seçkilerden oluşmaktadır. Bunların çoğunluğunun *Dictionnaire philosophique*'ten (Mecmuada geçtiği şekliyle *Kâmus-ı Felsefe*) çevrilmiş maddeler (dostluk, intihar, muâheze, izdivaç) olduğunu düşünüyorum. Benjamin Franklin'den çevrilen yedi yazının beşinin de benzer şekilde Franklin'in "muharreratından" olduğu belirtilmiştir; kalan ikisi bir mektup ve bir tavsiyedir.

Mecmua-i Ebüzziyâ'da asıl konu çeşitliliği başka yazarların adını taşıyan veya anonim olarak yayımlanan yazılarda görülür. Ebüzziyâ Tevfik'in ansiklopedizmi nasıl tasavvur ettiği ve her şeyden bahsetmek derken "her şey" ile neyi kastettiğini anlamak için daha ziyade bunlara bakmak gerekir. Bu bağlamda en önemli bulduğum tespit, bilimsel bilginin halkın anlayacağı şekilde popülerleştirilmesi (vülgerizasyon) olgusunun *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın ilk döneminde ikinci planda kaldığıdır. Şüphesiz aktüaliteden bağımsız, çeşitli disiplinlerden bilimsel bilgi vermeye yönelik yazılar sayıca az değildir[29]. Tarih de yine azımsanmayacak sıklıkla işlenen konulardandır[30]. Ancak bu türden yazılar diğer kategorilerdeki yazıların yanında azınlıkta kalmaktadır. Görünüşe göre Ebüzziyâ'nın vermek istediği bilgiler daha hafif nitelikte, pratik uygulaması bulunmayan ve hatta eğlendirici denebilecek genel kültür

[29] Örnek yazılar: "Deve ve deveye müşabeheti olan lama," "Fenn-i tabakât-ı el-arza dâir bazı tedkîkât," "İklim ve iklimin te'sîri," "Kibritin ellinci Sene-i ihtirâ'ı," "Ma'lûmât-ı fenniye" (üç defa), "Sineğin fâidesi," Târih-i tabîî" (üç defa), "Uyuz böceği," "Zelzele ve zelâzil-i meşhûre," "Zeytin ağacı."

[30] Örnek yazılar: "Fıkrât-ı târihiye," "Hikâyât-ı târihiye" (iki defa)" "Hazret-i Faruk'un zamân-ı hilâfetlerinde feth olunan bilâd ile müceddeden te'sîs edilen memâlik," "Hukûk dersinden bir fıkra-i târihiye," "İskenderiye şehriyle ahâli-i kadîmesi," "İslâm'da ittihâz-ı hâtim ve bazı hulefânın mühürleri," "İstanbul'da ilk encümen-i ulûm," "Ma'lûmât-ı târihiye," "Mültekıtât-ı târihiye," "Sokrat'ın sûret-i idâmı."

unsurlarıdır. Hayalî *Mecmua-i Ebüzziyâ* ansiklopedisinin bu türden maddeleri birkaç grupta incelenebilir.

En yaygın örnekler modern dünyanın güncel koşullarına veya dünyanın çeşitli yerlerindeki gündelik hayatın mahiyetine dair bilgi veren yazılardır. Bunların bir kısmı genel başlıklar taşırken[31] bazıları son derece spesifik bağlamlara ilişkindir[32]. Bahsi geçen yazılara dair dikkat çeken bir özellik de genellikle "Batı" ülkelerindeki hayatı konu edinmeleridir. Söz konusu popüler kültür yazılarının bir alt grubu olarak matbaacılık, kitapçılık ve yayıncılıkla ilgili yazılara[33] özellikle değinmek gerekir. Zira *Mecmua-i Ebüzziyâ* zaman zaman çağdaşı Avrupa matbaacı ve kitapçı topluluklarına ait yayın organlarını andıracak kadar bu meseleler üzerine eğilmekte ve dünyadaki son gelişmeleri yakından takip ederek okurlarıyla paylaşmakta; hatta matbaacılık tarihi üzerine çıkan kitaplara dair eleştiriler dahi yayımlamaktadır. Kendisi de aynı konularda bolca yazı kaleme alan Ebüzziyâ Tevfik'in mesleklerine ilişkin makalelere bu kadar geniş yer ayırması bu alanların onun en çok ilgi duyduğu alanlar olduğunu düşündürür. Dikkat çeken diğer bazı alt türler olarak istatistik konulu yazılara ve magazinsel denebilecek içeriklere değinilebilir. *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın bu döneminde sırf "istatistik" başlığını taşıyan

[31] Örnek yazılar: "A'dât-ı akvâmm" (dört defa), "Havâdis-i medeniye" (beş defa), "Ma'lûmât-ı medeniye" (üç defa), "Ma'lûmât-ı mütenevvia" (dört defa), "Şüûnât-ı medeniye" (beş defa).
[32] Örnek yazılar: "Almanya'da kulübler," "Avrupa'da bira sarfiyâtı," "Bir asırdan beri tiyatrolardaki telefât ve mecrûhîn," "Brezilya'da kahve mahsûlu," "Çinliler'in hat ve lisânı," "Çinliler'in Kâmûs-u Ulûm'u (Ansiklopedi)," "Çingenelere dâir ma'lûmât," "Elli seneden beri Amerika," "Fransa nüfûsunun münkasım bulunduğu sunûf-ı muhtelife," "Fransa'da maarif," "İngiltere müzesinin dâr ül-Kur'anesi," "İsveç Norveç'te şarâb serhôşlarına edilen mücâzât ve müdâvât," "Keldânilerin i'tikad-ı dinileri," "Kuvve-i hâfızalarıyla iştihâr eden zevât," "Londra şehrine dair ba'zı ma'lûmât," "Meşhûr yan kesiciler" (iki defa), "Nev York'ta bir kitâbhâne," "Niv York âlemi," "Prusya ve İngiltere demiryolları hademesi," "Rusya'da hamamlar," "Sibirya'ya dair ba'zı ma'lûmât," "Üç günde Yeni Dünya'dan Avrupa'ya seyâhat."
[33] Örnek yazılar: "Amerika gazetelerinin muhâbirleri," "Avrupa kitâbhâneleri," "Caponya matbû'âtı," "Çin'de tıbâat," "Fransa'da mevcûd kitâbhânelerle kütüb mevcûdu," "İngiltere matbû'âtı," "İtalya'nın büyük matbaaları," "Karl Favelman'ın Târih-i Fenn-i Tıbâat'ı," "A'lât-ı kitâbet" (üç defa), "Matbû'ât-ı cihân," "Tıbâat-ı İslâmiyeye dâir tahkîkât-ı ciddiye," "Tıbâatın Fransa'da intişârı."

dokuz yazı çıkmıştır. Daha uygun bir tabir bulamadığımdan magazinsel olarak tanımlamayı tercih ettiğim yazılar ise Avrupalı hükümdarlara ilişkindir[34].

Mecmua-i Ebüzziyâ sayfalarında görülen genel kültüre yönelik başka bir metin grubunu, tuhaflığa vurgu yapmak yoluyla okurun ilgisini çeken, "acaib ve garaib" olarak adlandırılabilecek yazılar oluşturur[35]. Ebüzziyâ Tevfik'in dergisinde bolca yer ayırdığı bir metin türü de vecizelerdir[36]. Genellikle "kavl" veya "akval" olarak nitelenen ünlülerden sözler, atasözleri, aforizmalar veya vecizelerin esasında Ebüzziyâ külliyatında mecralar arası bir yaygınlığa sahip olduğu görülür. Aşağıda da örnekleri verileceği üzere bunlar yalnızca mecmualarda değil, sâlnâmelerde ve hatta kitaplaşarak okurun karşısına çıkmış, müstakil bir tür haline gelmiştir. Ansiklopedizm bağlamında ele alındığında bunların kısa ve dikkat çekici, dolayısıyla da kolay tüketilen ve eğlendirici metinsel ürünler olduğu, böylece tarih gibi başka konuları da popülarize etmeye katkıda bulunduğu söylenebilir. Okurun ilgisini çekmeye ve korumaya elverişli olduklarını ise ayrıca belirtmeye gerek yoktur. Son olarak, letaif türünden yazıların[37] buraya kadar sayılanları tamamladığı söylenebilir.

Namık Kemal imzalı eleştiri ve teori yazılarıyla ve Rousseau'dan çeviriler bir kenara bırakılırsa buraya kadar bahsi geçen yazıların aslında edebiyatla hiçbir ilgisinin bulunmadığı açıktır. Oysa *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın ilk dönemi edebî metinler yönünden, ansiklopedik içerikte olduğu kadar değilse bile, nispeten zengindir. Yukarıda sayılanlar haricindeki örnekler bir öyküden (Ebüzziyâ Tevfik'in

[34] Örnek yazılar: "Avusturya imparatoriçesi Elizabet hazretleriyle Macar lisânı muallimi," "Avusturya İmparatorlarına mahsûs bir âdet," "Büyük Napolyon ile polis nâzırı ceneral Fuşe."
[35] Örnek yazılar: "Ba'zı zevâtın garâib-i ahvâli," "Bize göre tuhaf ilanlar," "Almanya gazetelerinin tuhaf ilanları," "Mizâc-ı beşerdeki garâbete hudûd olmaz."
[36] Örnek yazılar: "Ba'zı hazır cevâblar," "Ba'zı meşâhîre mensûb akvâl," "Boşnakların durûb-ı emsâli," "Cümel-i hikemiye," "Diyojen'e mensûb bazı etvâr ü güftâr," "Emsâl-i arab," "Fransızlar'ın ba'zı akvâl-i latifesi," Hayât hakkında hükemânın akvâl ve ta'rîfâtı," "Mülâhazât-ı hikemiye."
[37] Örnek yazılar: "Letâ'if-i hikemiye ve mütalaat ve tarihiye" (7 defa), "Nef'i'nin bir fıkra-i latifesi," "İmparator Nikola'nın bir lâtifesi."

"Bir Kitabın Sergüzeşti") ve çeşitli şiirlerden oluşur. Dikkat çeken bir husus, çağdaş şairlerin yeni edebiyat anlayışına uyan şiirleri[38] kadar klasik divan şiirlerinin[39] de yayımlanmış olmasıdır. Oysa *Mecmua-i Ebüzziyâ*, yukarıda da belirtildiği üzere, açıkça yeni edebiyat taraftarlığı rolünü üstlenir. 15 Rebîülâhir 1302 (1 Şubat 1885) tarihli 44. sayıda yayımlanan "Bir Kitabın Sergüzeşti" öyküsü bu dönemde yazılmış olan ve "eski" edebiyatın takipçileriyle alay eden metinlere örnektir. Bunlara ek olarak derginin yüzünü ısrarlı bir şekilde Batı'ya döndüğü ve Namık Kemal'in edebiyat hakkındaki görüşlerini yaymaya çabaladığı da düşünüldüğünde klasik divan şiirlerini yayımlanması şaşırtıcıdır. Ebüzziyâ Tevfik, daha sonra Kitabhâne-i Ebüzziyâ'sında da divan şairleri ile klasik İran şiirinden çevirilere yer verecektir. Onun bu şiirleri yayımlamayı neden tercih ettiğine ilişkin net bir cevabım olmamakla beraber en azından yeni edebiyat konusundaki söylemiyle pratiği arasında bir tutarsızlık bulunduğu açıktır.

Mecmua-i Ebüzziyâ'da yayımlanmış olan ve edebiyatla ilişkilendirilebilecek son metin grubu biyografik nitelik taşıyan veya en azından ünlü kişilere odaklanan yazılardan oluşur. Derginin bu döneminde hakkında yazı çıkan tarihsel figürler arasında Büyük Frederick, Fabricius, Benjamin Franklin, Madame de Pompadour, Montesqieu, Chesterfield ve Napoleon Bonaparte yer almaktadır. Bunların yanında biyografi türünün bizzat kendisine dair olan ve Ebüzziyâ Tevfik'in biyografi dizisi Kitabhâne-i Meşâhir'i önceleyen "Tercüme-i Hâl Yazmak" başlıklı yazısından bahsedilebilir ancak bu yazı modern biyografi türünün Türkçedeki gelişiminde

[38] Örnek yazılar: "Bu da bir şiir-i enfes-i diğer" [Recaizade Mahmud Ekrem], "Fransa meşâhîr-i şuârâsından (Jilber)in kendi vefâtı üzerine söylediği kıt'anın Şinâsi tarafından nazmen tercümesi," "Kasîde-i adem" [Akif Paşa], "Kıt'a" [Namık Kemal], "Kürsü-i istiğrâk" [Abdülhak Hamit], "Şimendifer Seyahati" [Mualllim Naci].
[39] Örnek yazılar: "Fuzûlî'nin bir beyti," "Mersiye-i Yahya (Şehzâde Sultan Mustafa'nın idâmınadır)," "Sultan Süleyman-ı Kanûni'ye Bâkî'nin mersiyesi," "Şiir (Mihrimân Sultan için mersiye-i Bâkî)."

Ebüzziyâ'nın oynadığı rolün daha detaylı bir şekilde tartışılacağı kitap dizileri bölümünde ayrıca ele alınacağı için burada detaylandırılmayacaktır.

Mecmua-i Ebüzziyâ yaklaşık on yıllık bir aradan sonra yeniden yayımlanmaya başladığında okurlar eskisine kıyasla bambaşka bir dergiyle karşılaşırlar. İkinci yayın dönemi olan 1896-1900 arasında derginin odağı kısmen farklı konulara kaymış, eski yazar kadrosundan (her ne kadar ilk dönemde tam anlamıyla bir kadrodan söz edilemezse de) ise geriye neredeyse kimse kalmamıştır. İlk dönem gözlemlenen imza politikasının tam aksine, bu dönemde anonim yazılar neredeyse kaybolur. Öyle ki ne yazar ne de çevirmen bilgisi verilen parçalar tüm yazıların onda birinden biraz fazlasını oluşturur. Yani neredeyse her on yazıdan dokuzu belirli bir yazarın veya çevirmenin imzasını taşımaktadır. Bu konuda kesin bir delil bulamamış olmakla beraber, söz konusu değişikliğin asır sonuna doğru gitgide sıkılaşan II. Abdülhamid sansür rejiminin özel bir talebinden kaynaklanmış olabileceğini düşünüyorum. *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın ikinci döneminin geneline ilişkin diğer bir gözlem için ise çeviri ve telif yazıların oranına bakılabilir. Bu dönem, yazı sayısı bakımından derginin çeviri metinlere (daha doğrusu, çeviri olduğunu beyan eden metinlere) en çok yer ayırdığı dönemdir: Yayımlanan yazıların hemen hemen yarısı (yaklaşık %48,5'u) çeviridir.

Mecmua-i Ebüzziyâ'ya 54 ile 93. sayıları arasında katkıda bulunan yazarların kadrosu (Tablo 5) ilk dönemki kadar kanonik isimlerle dolu olmamakla beraber daha geniştir ve dergiye yazı veren yazarların katkıları birbirleriyle nispeten daha orantılıdır. Bundan kastım, çok sayıda yazıya imza atarak öne çıkan yazar ve çevirmenlerin sayısındaki artıştır: İlk dönemde telif veya çeviri olmak üzere toplam üç veya daha fazla yazısı yayımlanan yalnız altı Osmanlı yazarından bahsedilebilmektedir. Buna karşılık ikinci dönemde bu sayı 17'ye fırlar. Özellikle de

Namık Kemal'in aradan çekildiği düşünüldüğünde, bu yazar çeşitliliğinin dergide esaslı bir çokseslilik sağladığı ve derginin güncel edebiyat dünyası ile onun faillerine daha açık hâle geldiği söylenebilir. Ancak elbette yayımlanan yazıların, özellikle de edebiyat dışı olanların, türleri de bu yazar çeşitliliğinde etkilidir.

Namık Kemal, ilk dönemle kıyaslandığında, derginin ikinci dönem kadrosundaki en büyük eksikliktir. 1896'dan 1900'e kadar çıkan 40 sayıda yalnız "Enderûn Tarihine Dâir Bir Takriz" adlı bir makalesi yayımlanan yazarın dergi üzerindeki nüfuzu aradan geçen on yılda kaybolmuştur. Aslına bakılırsa derginin "yeni edebiyat" savunuculuğunu da bir kenara bıraktığı söylenebilir. Şinasi'ye dair tek metin Ebüzziyâ Tevfik'in "Şinasi'yle bir mülâkatım" başlıklı yazısı olup Ziya Paşa'nın esamesi okunmaz. Geçmişte şiirleri yayımlanan Recaizade Mahmut Ekrem, Abdülhak Hamit Tarhan gibi isimlere bu kez rastlanmadığı gibi yeni edebiyat kuram veya eleştiri yoluyla da hemen hiç temsil edilmez. Yeni edebiyatçıların kendilerini karşısında konumlandırdıkları klasik edebiyat ve savunucuları da benzer şekilde kayıplardadır. O veya bu sebepten ötürü, Ebüzziyâ Tevfik edebiyat konusundaki ideallerini bir kenara koymuş ve güncel edebiyat tartışmalarından (gerçi yeni edebiyat – eski edebiyat tartışmasının bu dönemde hızını kaybettiği söylenebilir) elini eteğini (en azından mecmuasını) tamamen çekmiştir.

Bahsedilen yazar ve konuların yerini alanlara bakıldığında derginin ikinci döneminde benimsenen yayın politikaları daha iyi anlaşılır. Yazarların yayımladıkları yazı sayılarına bakıldığında Ebüzziyâ Tevfik'in listenin başlarında yer alması şaşırtıcı gelmemelidir. Ebüzziyâ, hâlâ derginin sahibi ve yayıncısıdır. Ayrıca *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın bu dönemde onun okurlara hitap ettiği başlıca mecra olduğu söylenebilir; zira derginin ikinci dönemini kapsayan 1313-1317 yılları arasında almanakları dışında kendi imzasını taşıyan herhangi bir kitap yayımlamamıştır.

Kendisinin yazılarında üzerine eğildiği başlıca konular önceki dönemkilerle aynıdır: Bu bağlamda özellikle matbaacılık ve matbuat[40] ile imla ve dile ilişkin meselelere[41] değinilebilir. Yine ilk dönemdeki gibi açık mektuplar yayımlamaya da devam eder. İlk kez yayımladığı türden yazıların başını ise gezi yazıları çeker; "Paris'ten Londra'ya ve Otel Metropol" başlıklı sekiz parçalık tefrikası bunun başlıca örneğidir.

Bu dönemin yerli yazarları arasındaki en şaşırtıcı isim, dergide Ebüzziyâ Tevfik'ten bile fazla yazısı (11'i telif, 60'ı çeviri olmak üzere 71 yazı) yayımlanması dolayısıyla, Mehmet Rüştü olmalıdır. Hakkında biyografik bilgiye ulaşamadığım bu gizemli yazarın Osmanlı ordusunda subay olduğu[42] ve Almanca bildiği[43] anlaşılmaktadır. Kendisinin askerlik ve savaş konulu çok sayıda tefrikası ve müstakil yazıları[44] da bu izlenimi güçlendirir. Askerlik dışındaki ilgilerini ise, yazılarının başlıklarından görüldüğü kadarıyla, teknoloji[45] ve edebiyat[46] oluşturmaktadır. Askerlik bu dönemde dergide ilk defa konu edinilmektedir; bu türden yazıların çoğu da Mehmet Rüştü'nün kaleminden çıkmıştır. Askerlik konusunun neden bu dönemde bu kadar revaç bulduğu bir soru işaretidir. Osmanlı Devleti'nin bu dönemde girdiği tek savaş 1897 yılında gerçekleşen Osmanlı-Yunan Harbi'dir. Belki de bu yeni yönelimi Ebüzziyâ Tevfik'in ilişkiler ağını orduya doğru genişletmesi üzerinden

[40] Örnek yazılar: "Zamân-ı harb ve vazîfe-i matbû'ât," "Hurûf-u arabiyenin tıbâ'ate tatbîki hakkında tetebbuât-ı târihiye," "Biritiş Müzeum'un gazete koleksiyonları," "Almanak dö Gota," "Milâd-ı İsâ ve re's-i seneye müteallik matbû'ât ve bunun sınâ'i ve ticârete olan dahli."
[41] Örnek yazılar: "Mes'ele-i bül-heves ü bü'l-heves," "İmlâ bahsi" (iki defa), "Filolozi-Lenguistik," "Muâheze ve tenkîd kelimelerine ait izâhât."
[42] Bu bilgiyi Mecmua-i Ebüzziyâ'nın 1316 tarihli 79. sayısında yer alan ve "General von Bogoslavski"den çevrildiği belirtilen "Çar'ın terk-i teslîhât teklifi" yazısında gördüğümüz "Binbaşı Mehmed Rüşdü" imzasından ediniyoruz.
[43] Bunu yukarıda anılan "Çar'ın terk-i teslîhât teklifi" ile 84. sayıdaki "Emil Zola" yazılarında görülen "Almancadan mütercimi" ibarelerinden anlıyoruz. Bu durumda von Boguslawski ve Fried'den yaptığı çevirilerin de doğrudan çeviriler olduğu varsayılabilir.
[44] Örnek yazılar: "Askerî Casusluğu" (yedi parça tefrika), "Moltke'nin Muhâberât-ı Askeriyesi" (dört parça tefrika), "Serdârlık Yahud Asker Kahramanlığı" (iki parça tefrika), "Menşe'-i harb," "Harb ve hissiyât-ı namus, silah arkadaşlığı, itâat-i askeriye," "Harb ve ahlâk," "Harbin ictimâ'iye, sınâ'i ve maârif ile olan münâsebâtı," "Ümidsizlik-Askerlik."
[45] Örnek yazılar: "Balonla suûdam [suûdum?]," "Zîr-i zemînde cevelânım," "Barometrenin ikiyüzellinci Sene-i devriyesi."
[46] Örnek yazılar: "Emil Zola" (10 parça tefrika), "Bernarden dö Sen Piyer" (dört parça tefrika).

değerlendirmek gerekir. Kesin bir cevaba ulaşabilmek için dönemin diğer süreli yayınlarıyla karşılaştırma yapılması şarttır. Mecmuanın ikinci döneminde Matbaa-i Ebüzziyâ'dan askerlik konulu hiçbir kitap çıkmadığı ve dergideki bu tür yazıların da neredeyse sadece Mehmet Rüştü imzasını taşıdığı düşünülürse bu eğilimin, en azından bir ölçüde, Mehmet Rüştü'den kaynaklandığı ve bir sebeple Ebüzziyâ Tevfik tarafından desteklendiği varsayılabilir.

Derginin bu dönemde öne çıkan diğer yazarlarına ve bu yazarların imzasını taşıyan makalelere bakıldığında edebiyata olan ilginin aslında kaybolmadığı, yalnızca odağının değiştiği açığa çıkar. Osmanlı yeni edebiyatının yerini, büyük oranda çağdaş Avrupa edebiyatından çeviriler almıştır. Örneğin Mehmet Rüştü sonradan Nobel Barış Ödülü alacak olan Alman yazar Alfred Hermann Fried'dan "Bir Mahkumun Ruznamesi"ni (14 parça tefrika, orijinali *Das Tagebuch eines zum Tode Verurteilten* (1898)); Haydar Zafer ise Fransız oyun yazarı Auguste Germain'den "Aile"yi (dört parça tefrika, orijinali *Famille !* (1894)) çevirmiştir. Haydar Zafer'in diğer yazıları arasında Andre Ruyter, Paul Bourget, Alexandre Dumas fils ve Ernest Glusson gibi Avrupalı yazarlardan çeviriler de yer alır. Diğer yandan, sözü edilen edebî metinler Ahmet Rasim'in yine Avrupalı yazarlardan yaptığı çevirilerle ve Ali Kemal ile Mehmet Rüştü'nün Emil Zola üzerine (telif ve çeviri) yazılarıyla desteklenir. Edebiyat konulu olduğu hâlde, açıkça Avrupa edebiyatına dönük olmayan metinler büyük oranda Ahmet Rasim'in telif birkaç yazısıyla[47] sınırlı gibidir.

Mecmua-i Ebüzziyâ'nın ikinci dönemindeki diğer bir büyük değişiklik ansiklopedik denebilecek yazılar konusunda gerçekleşmiştir. Öyle ki ilk dönemde sıkça görülen, okuru eğlendirmeye dönük ve güncel içerikli yazılar neredeyse

[47] Örnek yazılar: "Risâle-i pejmürde hakkında mülâhazât-ı edebiye" (iki parça tefrika), "Mülâhazât-ı edebiye," "Muâheze" (iki defa), "Ebnâ'-i şi'r ü edeb," "Sade yazalım!"

tümden kaybolmuştur. İstatistik makalelerinin akıbeti de aynıdır. Bu dönem yayımlanan edebiyat dışı yazılar genellikle dört başlık altında toplanabilir: Tarih, askerlik, matbuat ve biyografi. Bunlardan askerlik ve matbuata ilişkin olanların büyük kısmına yukarıda zaten değinilmiştir. Biyografiler ve biyografik içerik[48] de nicelik bakımından fazla değildir. Tarih altbaşlığı ise bizi ikinci dönemin şu ana kadar adını anmadığım diğer önde gelen yazarlarına götürür. Bunlar arasından özellikle Andriya Kupas'ın "Girid'in ahvâl-i umûmiye ve târihiyesi" (18 parça, telif) ile Kristof Kolomb'un rüfekâsından Piyetr Devos'un hâtırâtı (altı parça, çeviri) başlıklı tefrikalarına, Ahmet Refik'in [Altınay] tarihe ilişkin çevirilerine, Salih Zeki'nin "İslâm'da târih-i ulûm-ı riyâziye" (dört parça, telif) ve Rıza Tevfik'in "Târih-i matbû'ât" (iki parça, çeviri) başlıklı tefrikalarına değinilebilir. Sayılanlar arasından özellikle Andriya Kupas'ın yazarlar kadrosuna dahli üzerinde durmaya değer olup Ebüzziâ Tevfik'in ilişkilerinin ele alınacağı bir sonraki bölümde tartışılacaktır. Bilime ilişkin yazılar ise seyrek olarak görülür; Tahir Yusuf'un çevirdiği "Kâinât içinde bir seyâhat-i muhayyele" (sekiz parça tefrika) bu türden nadir örneklerdendir.

Son olarak, dergide ismi en çok görülen yabancı yazarlara (Tablo 6), yani çevirilerin başlıca kaynaklarına değinilebilir. Bu konuda Jean-Jacques Rousseau 15 yazıyla aynı ilk dönemdeki gibi başı çeker ancak bu kez kendisinden yapılan çevirilerin konusu edebiyat ve felsefeden ziyade çocukların eğitimidir: Söz konusu çevirilerin yaklaşık yarısı bu meseleye eğilir. Onu 14 yazıyla izleyen Alfred Hermann Fried'in tefrika halinde yayımlanan "Bir Mahkûmun Ruznamesi"nin yazarı olduğu yukarıda belirtilmiştir. Albert Karl Friedrich Wilhelm von Boguslawski ve

[48] Örnek yazılar: "Çarls Dikıns," "Büyük Frederik'in husûsiyet-i ahvâli," "Napolyon'un hususiyeti," "Büyük Frederik'e mensûb mülâhazât-ı askeriye," "Büyük Frederik'e mensûb mülâhazât-ı hikemiye" (iki defa).

Friedrich Wilhelm Julius Ludwig von Verdy du Vernois iki Alman generali olup askerlik hakkındaki çeşitli yazıların kaynağını teşkil ederler.

Aradan geçen 11 yıldan sonra, *Mecmua-i Ebüzziyâ* üçüncü ve son dönemine (1911-1912) girer. Yayımlanma süresi bu kez çok daha kısa olmakla beraber yayın kesintiye uğramadığı ve yayım sıklığı haftada bire düştüğü için üçüncü dönemde toplam 60 sayı çıkar. İlk dönemki düzeye ulaşmamakla beraber anonim yazıların oranı artmış, çevirilerinki azalmıştır. Yazar kadrosunun ve dergide tartışılan konuların ise bir defa daha büyük ölçüde değiştiği görülmektedir. Yerli yazarlar arasında sabit kalan başlıca isimler Ebüzziyâ Tevfik ve Mehmet Rüştü'dür. Namık Kemal da küçük ölçekli bir dönüş yapar. Önceki dönemden bu döneme geçilirken tekrar eden konular ile türler arasında -bahsi geçen yazarlardan tahmin edilebileceği üzere- askerlik ve savaş, matbuat, anılar, biyografiler yer alır. Ancak bu kez mecmuanın odağında onlar değil, siyaset yer alacaktır.

Ebüzziyâ Tevfik imzalı yazılar, belki de basın özgürlüğünün verdiği güvenle[49] üçüncü dönemde sayıca katlanmış ve 124'e ulaşmıştır. Bu istatistik onu yazı sayısına göre dergiye en çok katkıda bulunan yazarlar arasında (Tablo 7) ilk sıraya yerleştirmek için yeterlidir. Bahsi geçen yazılar arasında önceden olduğu gibi açık mektuplar, anılar[50] ve matbaacılık ile matbuata ilişkin makaleler[51] önemli yer tutar. Yazarın popüler kültüre ve güncele ilişkin "Fransa'da iç donunun yüzüncü senesi," "İngiltere'de amele-i maâdin" ve "Şuûn-ı üsbûiye (Matbuatın geçen haftaki hâli)" gibi tek tük yazılar yazdığı da görülür. Ancak şüphesiz en büyük yenilik, onun

[49] Derginin son döneminde kesintiye uğramamasından yola çıkarak bu doğrultuda mantık yürütüyorum ancak yine 1908 sonrasında yayımlanan *Yeni Tasvîr-i Efkâr*'ın defalarca kapatıldığını hesaba katmak gerek.
[50] Örnek yazılar: "Makame-i Tevkifiye" (12 parça tefrika), "Rûz-nâme-i hayâtımdan bazı sahâif" (iki parça tefrika), "Zamânımız târihine hâdim hâtırât" (üç parça tefrika), "Zamânımız târihine ait hâtırât."
[51] Örnek yazılar: "Ermenice tıbâ'atin 400. Sene-i ihtirâ'ı," "Almanya'nın 1910 senesindeki kitâb ihrâcâtı," "36 punto hurûf ve Haçik Kigorkyan Efendi."

siyaset -özellikle de siyonistler ve benzeri oluşumlar - hakkında kalem oynatmaya başlamasıdır[52]. Ebüzziyâ Tevfik'in senelerce bu alanda tek kelime yazmadıktan sonra yeniden siyasete dair yayın yapmaya başlaması ve ağırlığı bilgilendirici yazılardan düşünce yazılarına doğru kaydırması bence ancak yine II. Meşrutiyet döneminin getirdiği özgürlük havasıyla açıklanabilir.

Diğer yerli yazarlar arasında çoğunluğu çeviri niteliğindeki yazılarıyla Mehmet Rüştü yine en ön plandaki isimdir. Bir kez daha askerlik ve savaş konusundaki makale yükünü[53] sırtlayan ve yazılarının çoğu bunlardan oluşan yazar, Emil Zola üzerine de dokuz parçalık bir tefrika kaleme almıştır. Mecmuanın yeni yazarları arasında imzası en çok görülen kişi ise Ebüzziyâ Tevfik'in oğullarından Abdurrahman Velid olur. "Ebüzziyazâde Abdurrahman Velid," "Velid Ebüzziya," "Ebüzziyazâde Velid," "A.V.," "Velid," "Abdurrahman Velid" gibi çeşitli imzalarla yazılarını yayımlayan yazarın ilgilendiği başlıca konu güncel siyaset[54] olup tarih[55], bilim ve teknoloji[56] konularında yazıları da bulunmaktadır. Abdurrahman Velid'in mecmuadaki makale külliyatı derginin bu dönemdeki genel profilini de yansıtmaktadır. Mecmuada siyaset tartışanların yalnız Ebüzziyâ Tevfik ve oğlundan ibaret olmadığını da belirtmek gerekir. Bu türden yazılara Abdülgâni Seni'nin

[52] Örnek yazılar: "Ricâl-i siyâsiye-i osmâniye" (dört defa), "Siyâset," "İtalyan farmason locaları ve Siyonizm," "Alman ve İngiliz politikası," "İdare-i örfiye hakkında," "Siyonistler teşebbüsatta," "Siyonist konferansı," "Vezir Râif ve Ferik Şevket Paşalar," "Karbonari-Karbonarizm," "Farmasonluk hakkında tetimme-i izâhât," "Farmasonluk," "Şuûn-ı üsbûiye (Kabine hakkında)," "Siyonizm," Türklük ve Tatarlık bahsi," "Pây-ı tahtın hâli," "Serbestî-i kelâm ile serbestî-i matbû'ât ve bizdeki tarz-ı tatbîkâtı."
[53] Örnek yazılar: "Deniz süvarisi" (iki parça tefrika), "Müstakbel harbinden bir manzara-i mutasavvere" (üç parça tefrika), "Harbin envâî muhtevası," "Harb ve medeniyet-i hâzıra," "Kaybedilmiş zannedilen meydan muhârebeleri," "Büyük Frederik'in serdârlığı" (iki parça tefrika), "Envâî muhtelife-i harb" (sekiz parça tefrika), "Üçüncü Napolyon ve ceneralleri" (dört parça tefrika), "Torpil ve inşaât-ı bahriyeye olan tesiri" (üç parça tefrika).
[54] Örnek yazılar: "İtalya'nın hezimetleri ve Habeşistan mağlubiyeti" (iki parça tefrika), "İran, acaba yeni bir Lehistan mı olacaktır?," "İtalya Kralı'na suikasd ve hükümdâr katilleri memleketi," "Rusya'nın Karadeniz kuvva-i bahriyesinin mikdar ve ehemmiyeti," "Boğazlar mes'elesi" (iki parça tefrika), "Şark Mes'elesi'nin bugünkü safhası."
[55] Örnek yazılar: "Fransa devr-i hâzır târihine bir nazar" (üç parça tefrika), "Selim-i Sâlis zamânında İngilizler'in İstanbul'a hücumu" (dokuz parça tefrika).
[56] Örnek yazılar: "Tayyâreler" (dört parça tefrika), "Yeni kuyruklu yıldız."

“Türklük Araplık meselesi var mı yok mu?” (iki parça tefrika) ve “Hak ve hakikat uğruna bir ders-i siyâset-i ahlakiye” (üç parça tefrika), Mehmet Galip’in “Karadağ ve Malisorlar meselesinde krallık nüfuzu” ve “Fransa'da restorasyon hükûmetinin Rusya ile ittifakı” (üç parça tefrika) ve Rami Ömer’in “Berlin Konferansı (Huen Leo'nun hâtırâtından)” (üç parça tefrika) gibi makaleleri örnek verilebilir. Diğer bir deyişle siyaset söz konusu olduğunda da *Mecmua-i Ebüzziyâ* çok sesli olmaya çalışan bir görünüm sergilemektedir.

Mecmuanın üçüncü döneminde dikkat çeken bir husus, edebiyatın gündemden neredeyse tamamen kalkmış olmasıdır. Gerçi Namık Kemal “Meprizon tercümesi hakkında Kemâl'in mülâhazâtı” (altı parça) ve “Kemâl'in iki mektûbu” (beş parça) başlıklı iki tefrikayla ve Ebüzziyâ Tevfik’in “Kemâl’in kırk sene evvel söylediği bir kıta” başlıklı yazısıyla derginin sayfalarında yeniden görünür hâle gelmiştir. Bunlara ek olarak yine Ebüzziyâ Tevfik’in Şinasi hakkında üç yazısı çıkar; Rami Ömer ve Bereketzâde İsmail Hakkı da edebiyatla ilgili tek tük makaleler kaleme alırlar. Ancak gerek kurmaca gerekse şiir dergiden tümden dışlanmış gibidir. Bu bakımdan üçüncü dönemde ne birinci dönemin yeni edebiyat taraftarlığı ne de ikinci dönemin çağdaş Avrupa edebiyatına olan merakıyla üçüncü dönemde karşılaşılır. Ebüzziyâ Tevfik’in aslen kırk seneye yakın zaman önce, 1874’te, çıkan bir çeviri hakkında Namık Kemal’in kaleme almış olduğu eleştiriyi yayımlaması pekâlâ onun aşağıda da bahsedilecek olan Namık Kemal’i yeni nesillere tanıtma misyonuyla örtüşür ancak bu girişimin devamının gelmemiş olması onun bu konudaki samimiyetini ve hevesini sorgulamaya yol açar. Ebüzziyâ Tevfik’in edebiyattan bu biçimde uzaklaşması aslında kendisinin 1908 sonrası yayıncılık faaliyetlerinde görülen genel eğilimle uyumludur. Ancak bunun detaylı olarak tartışılması daha aşağıya bırakılacaktır.

Geriye kalan yazılar arasında edebiyatla ilişkili olduğu düşünülebilecek olan tek tür biyografidir. Mecmuanın üçüncü döneminde Ebüzziyâ Tevfik'in büyük önem verdiği biyografik yazı geleneğinin cılızca da olsa devam ettiği söylenebilir. Bu dönem dergide yayımlanan başlıca biyografik yazılar "Saint-Beuve'ün ahvâl-i husûsiyesi" (beş parça tefrika), "Barbaros Hayreddin" (altı parça tefrika), "İmparator Birinci Napolyon ve İmparatoriçe Mari Luiz" ve Jan Jak Ruso ile eserleri hakkındaki dört makaledir.

Çevirilere kaynaklık eden başlıca yabancı yazarların listesi (Tablo 8) yukarıda sergilenen konu dağılımına uygundur: İlk sırayı Fransız tarihçi Jean-Édouard Driault ile önceki dönemden okurların aşina olduğu Alman General Albert Karl Friedrich Wilhelm von Boguslawski paylaşır. Osmanlı ordusunun modernleşmesine hizmet eden Alman subaylardan Von der Goltz da yazıları çevrilenler arasında olup üç dönem boyunca çevrilmeye devam istisnai bir yabancı yazar olarak Jean-Jacques Rousseau (bu kez çeşitli konularda yalnızca üç yazıyla) dikkati çeker.

Mecmua-i Ebüzziyâ'nın üçüncü dönemi hakkındaki değerlendirmeyi tamamlamak için bakılması gereken son yazı grubu anonim olanlardan oluşmaktadır. Bu metinlerin uzak okumasının işaret ettiği en önemli gelişme, fikrimce, ansiklopedizmin sınırlı ölçüde de olsa yeniden yükselişidir. Nitekim söz konusu yazıların büyük bir kısmı popüler kültüre, güncel yaşama ve istatistiğe ayrılmış olup, ünlülerin sözleri türünden yazılarla da karşılaşılmaktadır.

Yukarıdaki gözlemler ışığında *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın tarihindeki belli başlı devamlılıkları ve kırılmaları tespit etmek mümkündür. Gerçi 1880'den 1912'ye kadar geçerli olan devamlılıklar kırılmalara kıyasen yok denecek kadar azdır. Derginin materyal nitelikleri haricinde bu devamlılıkların en bariz örneği her üç dönemde de Ebüzziyâ Tevfik'in ansiklopedist eğilimlerinin açıkça

gözlemlenebilmesi olsa gerektir. Ancak ansiklopedizmin ne tür metinler üzerinden görünür olduğuna dikkat edilirse bu konuda bile dönemsel farklılıklarla karşılaşılır. Diğer bakımlardan ise *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın üç döneminde benimsenen yayın politikaları birbirlerinden o kadar ayrıdır ki bence *Mecmua-i Ebüzziyâ* adlı tek bir dergiden değil, aynı başlığı taşıyan fakat aslında birbirinden bağımsız üç farklı yayından söz etmek daha doğru olur. İlk dönemde dergi bir varyete ve edebiyat dergisidir. Ansiklopedik metinler son derece çeşitli olup genellikle hafif sayılabilecek, güncel ve eğlenceli konular üzerinedir. Çok sayıda şiir ve edebiyat eleştirisi metni de yayımlanır. İkinci döneme gelindiğinde ise *Mecmua-i Ebüzziyâ* okurların karşısına daha ciddi bir yüzle çıkar. Ansiklopedik metinlerin konuları değiştiği gibi askerliğe ve savaşa dair makaleler derginin kayda değer bir bölümünü işgal etmeye başlar. Bu dönemde yayımlanan edebiyat metinlerinin, hatta tüm metinlerin, ise büyük bir kısmı çeviridir ve bu çeviri faaliyeti öylesine Avrupa edebiyatı odaklıdır ki bahsi geçen yazılar Türkçe dışında bir dilde kaleme alınmış olsa derginin bir Batı Avrupa ülkesinde çıkmış olduğu sanılabilir. Üçüncü döneme girilirken *Mecmua-i Ebüzziyâ* son kez kılık değiştirir. Hem kurmaca hem de kurmaca-dışı edebiyat metinlerinin marjinlere itilmesiyle artık dergiyi bir edebiyat dergisi olarak tanımlamak pek mümkün değildir. Bu kez asıl gündemi dünya siyaseti oluşturacak, bu yüzden de mecmua zaman zaman Ebüzziyâ Tevfik'in gazetelerini andıracaktır. Peki derginin farklı dönemleri arasında bu kadar büyük farklar bulunması bize ne söyler?

Bence yukarıdaki gözlemlerden hareketle varılabilecek en önemli çıkarım, Ebüzziyâ Tevfik'in yayıncılığını yönlendiren saiklerin hiçbir zaman birbirine denkmiş gibi düşünülmemesi gerektiğidir. Hem idealist hem de ticari saiklerin her dönemde etkili olduğu yönündeki iddiam hâlâ geçerlidir ancak yazar, açıkça içinde

faaliyet gösterdiği bağlama ayak uydurur ve bu saikler arasında yeni dengeler kurmaya çalışır[57]. Çevirilerin ağırlığının değişmesinden siyasetin tartışılır hâle gelmesine kadar derginin tarihindeki belli başlı bütün kopuşlar bu çerçevede açıklanabilir: Edebi ideallere hizmet etmek bazen önem kazanırken bunun imkânsızlaştığı dönemlerde yazar ideallerine aykırı düşmek pahasına başka maksatları takip edebilir. Hatta üçüncü dönemde olduğu gibi zamanın popüler konularına daha çok yer ayırmak uğruna edebiyat tümden feda bile edilebilir. Tüm bunlar yazarın saiklerinin değiştiğini veya ortadan kalktığını göstermez; sadece hayatta kalma ve faaliyetlerini sürdürebilme ihtiyacı hedefe ulaşmak için izlenecek yolun yeni koşullara uyarlanmasıyla sonuçlanmaktadır. Ebüzziyâ Tevfik'in bir kültür girişimcisi olarak başarısının sırrı da zaten adaptasyon becerisinde yatar. Onun konumlanışındaki artzamanlı değişkenliği göz önüne almayan edebiyat tarihleri yazarın Türkçe edebiyat tarihinde ve edebiyat piyasasında oynadığı rolü yanlış anlama riskiyle karşı karşıyadır.

Mecmua-i Ebüzziyâ'da ansiklopedizmin farklı dönemlerde farklı türden yazılar üzerinden cisimleştiğini yukarıda belirtmiştim. Buna rağmen özellikle birinci ve üçüncü dönemler ile genel kültür katmaya dönük yazılar söz konusu olduğunda bazı ortaklıklar dikkati çeker. Deniz Aktan Küçük'ün *Osmanlı Kültür Tarihinde Servet-i Fünûn Dergisi* başlıklı proje raporunda (2019) "asr-ı terakki malumatfuruşluğu" (s. 51) konusunda *Servet-i Fünûn* için yaptığı yorumlar bu bakımdan *Mecmua-i Ebüzziyâ* için de aynen geçerlidir. Aktan Küçük, *Servet-i Fünûn*'un her metnine işlediğini belirttiği güncellik vurgusu ve dergide yayımlanan

[57] Bu tespitim Ebüzziyâ Tevfik'in siyasi ve edebî idealizmiyle ticari kaygıları konusunda özellikle geçerlidir. Mesleki idealizmini ise biraz olsun dışarıda tutmak ve ayrıca değerlendirmek gerektiğini düşünüyorum. Zira matbuat, matbaacılık ve kitap ticareti gibi, kendisinin mesleğine ilişkin, konular merkezi konumunu istikrarlı şekilde, *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın her döneminde korur. Bu da istisnai olarak karşılaşılan bir durumdur.

görsel materyal üzerinden "bilmenin ve bilginin asır sonunda yeniden nasıl kavramsallaştırıldığını" sorgular (2019, s. 51). Bahsedilen dönüşümün kökeni, tren ve telgraf teknolojileri aracılığıyla bilgi akışının hızlanmasında yatmaktadır. Gerek Ebüzziyâ gerekse *Servet-i Fünûn* yazarları bunun bilincindedir: Nitekim onun 1303 (1886) tarihli *Rebî-i Marîfet*'inde yayımladığı ve trenlerin ulaştığı hızların hayretle karşılandığı "Vakit Nakittir" başlıklı yazı, konu ve ton bakımından, uzun yıllar sonra, 19 Temmuz 1900'de *Servet-i Fünûn*'da çıkan "Amerikan Şimendiferleri"nden farksızdır.

Özellikle telgraf, sınırları belirsizleştiren ve dünyanın farklı köşelerini birleştiren bir işlev üstlenmiş (Postman, 1990, s. 78), böylece yerelin sınırları da aşılmıştır (Aktan Küçük, 2019, s. 55). Bu durumun gazetelere etkisi ise "hangi uzaklıklardan ve hangi hızla, ne kadar çok haber verdiklerin[i]" verilen haberlerin işlevselliğinden öne çıkarmak yoluyla olur (Postman, 1990, s. 80). *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da ve Ebüzziyâ Tevfik'in sâlnâmelerinde yayımlanan çok sayıda yazının, yerel meseleler yerine, istikrarlı bir biçimde Osmanlı sınırlarının dışında yaşanan hayatı konu edinmesi bence bu gelişmelerle yakından ilişkilidir. İşlevselliğin arka plana itilmesiyle bağlantılı diğer bir sonuç da ne kadar bollaşırsa bollaşsın aktarılan bilginin artık bağlamından koparılması ve ilgisizleşmesidir. Telgrafın bu mirasından ötürüdür ki "günlük haberlerimizin çoğunun yaşamımız üzerinde hiçbir etkisi olmaz; bunlar, hakkında konuşulacak bir konu yaratan, ama sizi anlamlı bir eyleme yöneltmek gibi bir etkisi olamayacak haberlerdir" (Postman, 1990, s. 81). *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da yayımlanan ansiklopedik malumat tam da bu cinstendir: Okuru herhangi bir aksiyon almaya itmeyen, onun günlük yaşantısı üzerinde en ufak bir etkisi bulunmayan ve sadece kulağa ilginç gelen bilgiler. Üstelik teknolojinin yakın kıldığı uzaklar hakkındaki bu malumat yüzeysel düzeydedir; zira "[t]elgraf açısından

zekanın anlamı, şeyler hakkında enine boyuna bilgi sahibi olmak değil, şeyleri duymuş olmak demekti[r]" (Postman, 1990, ss. 81, 84). Ebüzziyâ Tevfik'in okurlarına aşılamak istediği genel kültür işte bu yüzeyselliği taşır. Nasıl *Servet-i Fünûn*'da çıkan fenne ilişkin en detaylı yazılar bile okurlarını birer bilim insanına dönüştürmüyorsa (Aktan Küçük, 2019, p. 57) *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın ansiklopedik makaleleri de olsa olsa okurlarını farklı bir yaşantının varlığından haberdar ederler. Böylece oluşturulan farkındalık alabildiğine yüzeyseldir. Özetle, Ebüzziyâ Tevfik'in ansiklopedist eğilimleri *Mecmua-i Ebüzziyâ* sayfalarında kendilerini bir çeşit malumatfuruşluk -hatta Ebüzziyâ Tevfik'in *Muharrir*'de kullandığı bir tabirle "hurdefuruşluk" (1293b) olarak göstermiştir. Ansiklopedizmin bu görünümüyle sâlnâmelerde de karşılaşılacaktır. Dolayısıyla bahsi geçen ansiklopedizm yorumunun, kitaplardaki (örneğin popüler bilim kitaplarındaki) ansiklopedik içerikle kıyaslandığında, süreli yayın mecrasına özgü bir yorum olduğu, en çok da güncele yapılan vurgu bağlamında, iddia edilebilir. Bu da tıpkı yazarın çalışma saikleri gibi ansiklopedizm gibi yayıncılık ilkelerinin de alternatif görünümleri olabileceğini hatırlatmak bakımından anlamlıdır.

Yukarıda değindiğim bir husus da edebiyatın vazgeçilebilirliğiydi. Özellikle üçüncü dönemden hareketle varılabilen bu çıkarım Ebüzziyâ Tevfik'in edebiyatla ilişkisi hakkında edebiyat tarihçilerinin hoşuna gitmeyebilecek bir gerçeği açığa çıkarır (belki edebiyat tarihlerinde Ebüzziyâ Tevfik'in büyük oranda ihmal edilmesinin nedeni tam da budur): Onun için bir muharrir ve bir kültür girişimcisi olmak bir edebiyatçı veya edip olmaktan önce gelir. Ebüzziyâ bütün kitap piyasasında faaliyet gösteren bir iş adamıdır, yalnızca edebiyat piyasasında değil. Benzer şekilde o edebî ideallere sahipse de bunlar illa edebiyat dışı meselelerden önce gelmez. Diğer bir deyişle, çok yönlü bir kültür girişimcisi olan Ebüzziyâ

nezdinde edebiyat disiplini kültürü meydana getiren disiplinlerden yalnızca biridir. Diğerlerinden farksız olduğu için de çıkarlar bunu gerektirdiğinde tereddütsüz feda edilebilir.

Onun edebiyatı diğerlerinden farksız bir araç veya alan olarak gördüğü, bu konuda *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın çeşitli dönemlerinde benimsenen yaklaşımdan da anlaşılmaktadır. Ebüzziyâ Tevfik'in mecmua türü üzerine kalem oynatırken ansiklopedik içeriğin aksine, edebiyatı hiçbir zaman olmazsa olmaz bir unsur olarak görmediği zaten anlaşılmıştı. Buna rağmen derginin 1886'ya kadarki dönem boyunca yeni ve eski edebiyat polemiklerinde neredeyse Namık Kemal'in sözcülüğünü üstlenmesi, muhtemelen Namık Kemal'in Ebüzziyâ Tevfik üzerindeki karşı konulamayan nüfuzundan kaynaklıdır. Nitekim Namık Kemal 1888'de öldükten sonra ismi Matbaa-i Ebüzziyâ kitaplarından büyük ölçüde silinir ve *Mecmua-i Ebüzziyâ*'dan neredeyse tamamen kaybolur. Mecmuanın ikinci döneminde edebiyattan anlaşılan çağdaş Avrupa edebiyatıdır. Bu değişim bence son derece doğaldır: Çünkü Namık Kemal'in desteğini kaybeden ve onun yazıp çizdikleriyle yıllardır sürdüregeldiği nüfuzundan çıkan Ebüzziyâ Tevfik, ayakta kalabilmek için yeni bağlantılar kurmak ve başka kaynaklara yaslanmak, başka konulara odaklanmak zorundadır. Üçüncü döneme gelindiğinde ise siyaset daha revaçta bir konu olarak öne çıkar. Matbaa-i Ebüzziyâ'nın 1908 sonrası yayınları da zaten Ebüzziyâ'nın dönemin edebiyatçılarıyla bağlarının koptuğunu düşündürmektedir. Bu gibi etkenler bir araya geldiğinde yazarın gözünde edebiyatın önemini yitirmesi şaşırtıcı olmaz.

Edebiyata atfedilen "sıradanlığa" rağmen *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın ömrünün tamamında veya bir kısmında *Servet-i Fünûn* ya da *Malumat* örneklerinde olduğu gibi bir edebiyat mahfili teşkil edip etmediği sorusu meşrudur. Sonuçta edebiyata geniş yer ayrılan dönemler de olmuştur. Buna karşılık benim görüşüm yine de

Mecmua-i Ebüzziyâ'nın *Servet-i Fünûn* ile bir tutulamayacağı yönündedir. Bu sonuca varmamın birkaç sebebi var. Öncelikle dergiye düzenli olarak ve kayda değer düzeyde katkıda bulunan geniş bir yazar kadrosu bulunmamaktadır. Bu bağlamda eklerde yer alan tablolar bir kez daha incelenebilir; *Servet-i Fünûn*'un aksine *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın her döneminde iki veya üç yazar tarafından domine edildiği görülecektir. Gerçi ilk dönemde edebiyatın nasıl olması gerektiği konusunda yakın fikirlere ve benzer birer poetikaya sahip çok sayıda yazar ve şair dergiye katkıda bulunmuştur ancak bu katkılar hem genellikle yazar başına bir tek metinden ibarettir hem de edebiyatın kuramsal ve eleştirel bağlamlarda tartışıldığı yazılar neredeyse sadece Namık Kemal'in kaleminden çıkmıştır. İkinci dönemde edebiyat üzerine kalem oynatanların sayısı artmış gibidir ancak bu kez de dergi Osmanlı-Türk edebiyatçılarının gündemini oluşturan polemiklerden uzak kalır ve birçok tartışmanın merkezinde yer alan *Servet-i Fünûn*'un aksine edebiyat dünyasının çeperinde konumlanır. *Mecmua-i Ebüzziyâ* çevresinde toplanan ve isimleri başka yerlerde fazla görülmeyen az sayıda yazar varsa bile bunların üretimi hiçbir zaman edebiyatın şekillenmesine yön verecek bir akım düzeyine ulaşmaz. Dolayısıyla *Mecmua-i Ebüzziyâ*'yı edebiyat mahfilinden çok, Ebüzziyâ ve onun desteklediği birkaç yazarın özel yayın organı olarak düşünmek daha doğru olacaktır.

Sonuç olarak, *Mecmua-i Ebüzziyâ* Ebüzziyâ Tevfik'in yayıncılığını yönlendiren tüm saiklerin görünür hâle geldiği bir örnektir. Dergi, aynı zamanda bir kültür girişimcisinin değişen koşullar karşısında nasıl manevra yaptığına ve edebiyatın kültür girişimciliği bağlamındaki sıradan pozisyonuna yönelik aydınlatıcı örnekler sunar. Nihayet, mecmuanın farklı dönemlerde sergilediği özellikler ana hatlarıyla Ebüzziyâ Tevfik külliyatının genelindeki dönemsel değişimlerle tutarlıdır. Külliyatın bir sonra incelenecek kısmını ise sâlnâmeler oluşturmaktadır.

3.3 Sâlnâmeler

Ebüzziyâ Tevfik'in en önemli yayın gruplarından birini sâlnâmeleri oluşturur. Sayfa sayısı bakımından her biri birer kitabı andırmakla beraber, her yıl düzenli olarak yayımlanmaları dolayısıyla sâlnâmeler süreli yayın olarak kabul edilmelidir. Sâlnâme kelimesini Fransızcaya *almanach* olarak tercüme eden Özgür Türesay (2012), onları "her günün kitapları" olarak niteler ve bunların eğitmeye ve eğlendirmeye dönük gündelik araçlar olduğunu belirtir (s. 130). Bu iki işlev bakımından almanakların hem ansiklopedist maksatlara hizmet ettikleri hem de daha çok okura ulaşmaya elverişli yayınlar oldukları söylenebilir. Nitekim, yine Türesay'ın (2012) dikkat çektiği üzere (s. 130), Fransız yayınevi Hachette'in 19. yüzyıl sonu yayımlamaya başladığı almanakların kapaklarında söz konusu eserlerin vülgerizasyon işlevine işaret eden bir alt başlık olarak "pratik yaşamın küçük popüler ansiklopedisi" (*Petite encyclopédie populaire de la vie pratique*) ibaresi görülür. Diğer bir deyişle sâlnâmelerin işlevi de mecmualarınkine benzer. Ancak elbette sâlnâmeler çeşit çeşittir ve Ebüzziyâ Tevfik'in de onlara aynı işlevi yükleyip yüklemediğini anlayabilmek için yazarın kendi beyanlarına başvurmak gerekir. Bu doğrultuda Ebüzziyâ Tevfik'in sâlnâme türüne ilişkin değerlendirmeleri aşağıda aktarılmıştır.

Öncelikle Türesay'ın işaret ettiği kavram karmaşına açıklık getirerek başlanabilir. Türkçe literatürde sâlnâme, almanak, yıllık, *annuaire* gibi kavramlar birbiriyle geçişli olarak kullanılmaktadır. Ebüzziyâ Tevfik de bunlar arasında pek az fark gözetir. Örneğin 1295 tarihli *Bosna Vilâyeti Sâlnâmesi*'nin mukaddimesinde sâlnâme'yi Fransızca *annuaire* kelimesine karşılık olarak vermekle (Ebüzziyâ Tevfik, 1295/1878, s. 33) beraber aynı yazının devamında adında "almanak" geçen *Almanach de Gotha* gibi çeşitli yayınları da aynı kategoride değerlendirir. Benzer şekilde *Rebi-i Marifet*'in ilk sayısında (1297/1880) yayımladığı iki yazıyı sırasıyla

“almanach” ve “annuaire” kavramlarına ayırarak bunlardan ikincisini sâlnâme olarak çevirir. Fakat yazılar okunduğunda yazarın bir kez daha iki terim arasındaki sınırları belirsizleştirdiği görülür. Ona göre almanak ile *annuaire* arasındaki ayrım neredeyse yalnızca bir isim uyuşmazlığından ibarettir ve aslında ikisi de aynı şekilde tanımlanır:

> [H]er ikisi de senevî müellefattan oldukları gibi evvellerinde mutlaka bir de takvim-i şuhûr bulunmaktadır.
>
> Mündericâta gelince: Almanaklar gibi, bunlar da mevâdd-ı mütenevviadan bâhis veyahut münhasıran bir fen üzerine müretteptirler. ([Ebüzziyâ Tevfik], 1297c/1880, s. 25)

Ben de bu çalışmada, Ebüzziyâ Tevfik’in kavramlar konusundaki kendi tereddüdüne rağmen almanak ile yıllığı birbiriyle geçişli olarak kullanmak yerine Ebüzziyâ sâlnâmelerini birer almanak olarak değerlendireceğim.

“Almanak her nevi takvime veya içinde takvim bulunan asar-ı seneviyeye denir” tanımını veren Ebüzziyâ Tevfik’in (1297b/1880, s. 13) gözünde, içerisinde takvim bulunduran her tür senelik yayın almanak veya sâlnâme olarak nitelenmektedir. Ebüzziyâ Tevfik, kariyeri boyunca yukarıdaki tanıma uyan toplam 22 almanak yayımlamıştır. Bunların yayın tarihlerini de içeren bir listesi için Tablo 9’a bakılabilir. Atıfta bulunduğum listenin hazırlanmasında Özgür Türesay’ın (2023) kitabında verdiği listeden (ss. 466-467) yararlanılmıştır. Yayın aralıklarına bakıldığında bu sâlnâmelerin *Mecmua-i Ebüzziyâ*’dan bile daha istikrarlı ve uzun soluklu bir yayın hayatı olduğu görülür. Kendisinin sâlnâme türü üzerindeki bu ısrarı düşündürücüdür. Kanaatimce onun sâlnâme yayımlamaya bu derecede önem vermesini, bir kez daha, önceki bölümde tartışılan saiklere bağlamak mümkündür.

Ebüzziyâ Tevfik’in yayıncılık tercihlerini yönlendiren saiklerden bir grubunun idealizm başlığı altında toplanabileceğini ve bunların zaman zaman kamu yararı söylemi şeklinde kendilerini gösterdiğini belirtmiştim. Buna uygun olarak

yazar, sâlnâme yayınlamanın topluma hizmet etmenin iyi bir yolu iddiasını erken tarihli sâlnâmelerinde tekrar tekrar dile getirir. Örneğin bu türden ilk eseri olan *Sâlnâme-i Hadîka*'da, sâlnâme türüne ilişkin yorumlar aşağıdaki alıntıyı takip eder ve böylece sâlnâmenin halkı eğlendirerek eğitmenin bir aracı olduğu ima edilir: **"**Medeniyet-i hazırada muktedamız olan ümem-i garbiye esbab-ı terbiye ve marifeti her yolda her türlü vasıtalarla neşrettikleri gibi bazen eğlence tarzında ve akla gelmedik bin türlü vesail ile de istihsale çalışıyorlar. Bundan pek büyük fayda da gördüler" ([Ebüzziyâ Tevfik], 1290a/1873). *Bosna Vilayeti Sâlnâmesi*'nin (1295/1878) mukaddimesi okunduğunda "[s]âlnâmeler ammenin istifadesine hizmet eder âsâr-ı mevkutenin en güzîdesi olduğu cihetle" (Ebüzziyâ Tevfik, 1295/1878, s. 35) demesinden yazarın görüşünün aradan geçen beş yıl içinde değişmediği anlaşılır.

Ebüzziyâ Tevfik'in ticari kaygıları da yine aynı ön sözlerde görülebilir. Örneğin hemen yukarıda yapılan alıntının devamında özel sâlnâmelerin ne kadar rağbet göreceği ve dolayısıyla hem okura hem de hazırlayana fayda sağlayacağı konusunda bir varsayımla karşılaşılır: "Sâlnâmeler ammenin istifadesine hizmet eder âsâr-ı mevkutenin en güzîdesi olduğu cihetle resmî olanlarından maada her sene meselâ ilmî – edebî sâlnâmeler neşrolunsa pek çok rağbet bulur ve mürettip ve müşterilerince dahi menfaat görülürdü" (Ebüzziyâ Tevfik, 1295/1878, s. 35). Burada kısa zaman sonra yeniden girişeceği özel sâlnâme yayıncılığının ardında yatan saiklere dair fikir veren Ebüzziyâ Tevfik, ertesi sene *Sâlnâme-i Ebüzziyâ*'nın mukaddimesinde açıkça "Şu risaleyi büyüklere çocuklara fayda eder ve onların istifadesi sayesinde vücuda getiren âdem da müstefit olur, zannıyla bastırıyorum" (1296b/1879) diyerek çıkar elde etme konusundaki karşılıklılık beklentisini dile getirir. Fransa bu beklentinin gerçeğe dönüştüğü bir örnek olarak sunulur: **"**Hele Fransa'da bu türlü eserlerin ziyade makbul olduğundan bir taraftan kitapçılarla

erbab-ı edeb münekkihleri halkın rağbetine layık olacak hizmetten geri durmadılar" ([Ebüzziyâ Tevfik], 1296b/1879) Yazar, iddiasını desteklemek ve sâlnâmeyi rağbet edilesi bir tür olarak yansıtmak için otoriteyi tanık gösterme yöntemine de başvurur: "(Konversasyon) yani kamus-ı müsahebet der ki - almanak denilen şey halkın en ziyade rağbetle telakki eyleyeceği bir kitaptır" ([Ebüzziyâ Tevfik], 1296b/1879). Aynı sâlnâmede yer alan diğer bir yazıda ise Ebüzziyâ Tevfik sâlnâme yayımlamaktaki ısrarından ötürü kendisini Osmanlı toplumunun ilerlemesi için fedakârlıkta bulunan özverili bir kahraman gibi tasvir eder. Önce "[b]u gibi eserlerin lüzum ve faydası ise milletimiz meyanında o tarih de henüz takdir edilmemiş olmasından her şeyde birinci olanların uğramaklığı tabiî olan ziyana biz de bu yüzden uğramış idik" ([Ebüzziyâ Tevfik], 1296b/1879) diyerek *Sâlnâme-i Hadîka*'da aradığını bulamadığını ima eden yazar, bu sefer fedakarlığıyla bir çığır açacağı konusunda iyimserdir:

> Ne fayda ki fikr-i terakki mukavemet nâ-kabil bir hiss-i manevi olduğundan rağbet-i umûmiyeye tecrübe maksadıyla şu kadarcık bir fedakârlığı ihtiyar ile bu eseri dahi bu sene için neşre tasaddî eyledim. Ümitvarım ki müstakbelde birçok emsalin zuhur yeni mucip olacak surette rağbet-i umûmiyeye mazhar olur. ([Ebüzziyâ Tevfik], 1296b/1879)

Bu aşamada bir parantez açıp Ebüzziyâ Tevfik'in öncülüğünün ne kadar bilincinde olduğunu ve bunu nasıl yorumlamak gerektiğini sorgulamak yerinde olur. Yazarın Osmanlı sahasında ilk özel Türkçe almanakları yayımlayan kişidir[58] (Türesay, 2012, s. 134) ve bunun gayet farkındadır. Öyle ki ilk sâlnâmesinin ön sözüne ülkede benzeri görülmemiş bir şeyin ilk kez yapılmasının, eksik de olsa, fayda sağlayacağını dile getirerek başlar: "Mamafih bir memlekette emsal-i mesbuk olmayan bir şey vücuda gelince ne kadar nakısa da olsa yine faydadan halî kalmaz zannederim"

[58] Osmanlı sahasında ilk sâlnâme (*Sâlnâme-i devlet-i âlîyye-i osmâniyye*) 1847'de yayımlanır. Bunlar daha ziyade yıllık (annuaire) niteliğinde eserlerdir Almanak denebilecek ilk sâlnâmeler için 1870'leri beklemek gerekecektir. Bunların ilk Türkçe örneğini Paris'te Ali Suavi yayımlar.

([Ebüzziyâ Tevfik] 1290a/1873) Tam da bu yüzden sâlnâme yayıncılığını taklit etmenin gerekliliği üzerinde duran yazar, bunu öteden beri planladığını açıklayarak yazısını bitirir: "Bu mütalaaya binaen bende geçen sene (Sâlnâme-i Edebiyat) ünvanıyla bir mecelle tertip ve neşretmek tasavvurunda idim" ([Ebüzziyâ Tevfik] 1290a/1873). Ebüzziyâ Tevfik, *Rebi-i Marifet*'in ilk sayısına yazdığı mukaddimenin başında da *Sâlnâme-i Hadika*'ya atıfta bulunarak kendisinin bu türe öncülük ettiğini hatırlatır (1297a/1880, s. 4)

Yazar, sâlnâme türünün revaç bulmasına yönelik arzusundan bahsederken de son derece açık sözlüdür: **"**Münekkih ve sâlnâme kabilinden olan eserler asar-ı mevkutenin en güzide ve en müfitlerinden oldukları cihetle Avrupa akvam-ı fazılası meyanında görüldüğü üzere memleketimizde dahi bu yolda medeniyetin kendi sermaye-i müktesebimiz nispetinde olsun zuhur ve revacı hakikaten arzu olunur" ([Ebüzziyâ Tevfik], 1296b/1879). Onun bu arzusunu anlamlandırabilmek için bence yukarıda tartışılan idealist ve ticari kaygıları göz önüne almak gerekir. Bir diğer örneği aşağıda, biyografiyle ilişkisi tartışılırken, görüleceği üzere Ebüzziyâ Tevfik rekabetin şiddetli olduğu bir türle okura erişmeye çalışmaktansa, piyasaya yeni bir türü tanıtarak kendisine ayrı bir yol açmakta ve hatta okurun talebini sıfırdan yaratmaya çalışmaktadır. 1880'lerde patlak veren özel Türkçe sâlnâme furyası[59] bence onun bu talep yaratma girişiminin başarılı olduğuna işaret eder. Özetle, onun sâlnâme tercihini hem kamu yararı söylemini güçlendiren hem de büyük kâr bırakan ticari bir girişim olarak nitelemek mümkündür.

Bu dönemde neden çok sayıda sâlnâme yayımlanmış olabileceğini başka araştırmacılar da sorgulamış ve özellikle Özgür Türesay benzer çıkarımlarda bulunmuştur. O, Osmanlı yayıncılarının sâlnâme türüne yönelmelerini onların ticari

[59] Özgür Türesay (2012) 1873-1914 arasında çıkan 95 Arap harfli Türkçe almanağa atıfta bulunur (s. 140).

refleksleriyle ilişkilendirir. Buna göre Abdülhamid dönemi sansürünün getirdiği riskler karşısında tüm yumurtalarını aynı sepete koymak istemeyen yayıncılar yayın yelpazelerini mümkün olduğunca genişletmeye ve olabildiğince farklı türlerde yayın yapmaya çalışmışlardır (Türesay, 2012, s. 138). Diğer yandan sâlnâmeler yayıncılarına aynı metinleri tekrar satışa sunma imkânı da tanır (Türesay, 2012, s. 138): Bir önceki yıl *Hadîka*'da yayımlanan yazıların bir seçkisinden meydana gelen *Sâlnâme-i Hadîka* buna iyi bir örnektir. Nihayet Türesay, sâlnâmelerin ön sözlerine atıfla yayıncıların Avrupa'dan İstanbul'a gelen almanaklara okurlar tarafından gösterilen rağbeti kendi sâlnâmelerini yayınlamada bir etken olarak gösterdiklerini hatırlatır (Türesay, 2012, s. 138). Tüm bunlara karşılık o da özel sâlnâme yayıncılığını besleyen etmenlerin yalnızca ticari olmadığında hemfikirdir: Nitekim sâlnâmeler kompozit yapıları dolayısıyla dönemin Osmanlı elitlerinin ansiklopedist eğilimlerine etkili bir biçimde hizmet etmektedir (Türesay, 2012, s. 138).

Buraya kadar Ebüzziyâ'nın almanaklarını içeriklerinden bağımsız olarak tartıştım. Oysa kendisinin içerik tercihleri sâlnâmeye atfettiği faydayla yakından ilişkilidir. Buna göre bir sâlnâme, mutlaka bir takvim içermenin ötesinde, bir veya birçok konuya vakfedilmiş olabilir. Nitekim Ebüzziyâ Tevfik *Bosna Vilayeti Sâlnâmesi*'ne (1295/1878) yazdığı mukaddimede almanakları umumi ve hususi, yani genel ve özel olarak ayırdığı gibi aynı yazının devamında Avrupa'da yayımlanan ve çeşitli konulara odaklanan birçok almanağı örnek verir. Genel nitelikli sâlnâmeler esasında sonradan icat edilmiş bir yenilik hükmündedir ve hâlâ özel sâlnâmelere baskın değildir:

> [A]lmanaklar iptida şuhûr ve eyyama ve hadisat-ı eflâka müteallik mevâddı mübeyyen olmak üzere vücuda gelmiş iken, bilâhare bunların iptidalarına yalnız bir cetvel-i şuhûr kaydedilerek, sahâif-i sâiresini bin türlü mevâdda hasretmişlerdir. Vakıa elyevm nücûm ve heyete mahsus olarak, nev nev almanaklar neşrolunmakta ise de meselâ sade tasviri hâvî hatta tarîfâttan bile müstağni eserler görülmektedir. ([Ebüzziyâ Tevfik], 1297b/1880, s. 18)

Buna karşılık konu kendi sâlnâmeleri olduğunda Ebüzziyâ Tevfik'in aynı mecmualarındaki gibi ısrarlı bir şekilde konu çeşitliliğini öne çıkardığı ve "genel" nitelikli bir almanak tasavvur ettiği anlaşılır. Bu tercihinin sebebi, yine kendi beyanlarından anlaşıldığı kadarıyla, konu çeşitliliğinin okura zevk ve yarar sağlayacağı varsayımıdır. Dolayısıyla kamu yararı saiki bir kez daha görünür hâle gelir. Ebüzziyâ'nın zihninde kurduğu bu bağlantı daha ilk sâlnâmesi olan *Sâlnâme-i Hadîka*'nın (1290/1873) mukaddimesinde bile görülebilir. Belirli bir konuya eğilen sâlnâmelerden hiç söz edilmeyen bu kısa yazıya göre Batılılar "her sene iptidasında her nevî malumattan bahis bin türlü sâlnâmeler icat ve neşrederek halkın zevk ve istifadesine hizmet ederler." ([Ebüzziyâ Tevfik], 1290a/1873) Diğer bir deyişle, halkın zevk ve istifadesine hizmetin yolu, her çeşit bilgiden bahseden sâlnâmelerden geçmektedir. Yazar, yedi yıl sonra konu çeşitliliğiyle kamu yararı arasında öngördüğü koşutluğu daha da net bir biçimde ifade edecek ve *Rebi-i Marifet*'in ilk sayısında (1297a/1880) "[s]âlnâme denilen âsâr-ı senevîyeyi - hâvî oldukları mevâddın tenvîî haysiyetiyle - halkın zevk ve istifadesine hizmet hususunda müellefat-ı mevkutenin en güzîdesi addeylediği[ni]" ([Ebüzziyâ Tevfik], s. 4) söyleyecektir. Neden-sonuç ilişkisi açıktır.

Öngörülen konu seçiminim nasıl ve neden okura faydalı olduğu meselesine gelince ise Ebüzziyâ Tevfik'in açık bir cevabı vardır:

> Almanak neden rağbet görür: herkesin bin türlü kitabı okumak bin türlü gazete görmekle zihni dolmuş birçok adamın intihaba iktidarı kalmamış onun için almanak rağbet buluyor. O zihni tutulmuş o rağbet-i münkatı olmuş âdemler senede bir kere olsun edvar-ı felekiyenin hareketini efkâr-ı insaniyenin terakkisini görmeye rağbet ediyorlar. (1296b/1879)

Bu cevabın mecmua ile insanlığın hızla genişleyen bilgi hazinesinin yol açtığı büyük okunmayan mefhumu arasındaki ilişkiyi anımsatması tesadüf değildir. Nitekim yazar, aynı mukaddimenin devamında seçki ve mecmua benzetmelerine başvurur:

“Bir almanakçı cümlesi îla olmak üzere yüz şey intihap etse yirmisini de intihap etse ve içinden on beş yirmisini de intihap alel intihap olarak ayırıp kayıt eylese artık o kitap lezzetle okunur ya” ([Ebüzziyâ Tevfik], 1296b/1879). Yazarın, mecmuaları tasvir ederken yaptığı gibi, sâlnâmeleri de “mecelle” tabiriyle karşıladığı yukarıdaki bir alıntıda görülmüştür. Benzer şekilde “sebebi şudur ki bu mecelleler bütün mahsulât-ı fikriyenin en hulâsası bütün asar-ı edebiye ve fennîye ve hükmiyeden iltikat olunan makalâtın mecmuasıdır” ([Ebüzziyâ Tevfik], 1296b/1879) derken yine sâlnâmeyi bir tür mecmua ve mecelle olarak değerlendirdiği anlaşılır. Diğer bir deyişle Ebüzziyâ Tevfik’in zihninde sâlnâme mecmuanın ve dolayısıyla ansiklopedilerin akrabası veya uzantısı olarak ortaya çıkmış bir türdür. Nitekim ilk mecmuası olan *Cüzdan*’ı da ilk defa sâlnâme çıkarmayı planladığı yılda, yani 1289’da yayımlamış olup bu iki yayını aynı fikrin uzantıları olarak tasavvur etmiş olması olasıdır. Ancak yine mecmua türü tartışılırken belirtildiği üzere mecmuadan kasıt yalnızca dergiler değil, aynı zamanda el yazması mecmualardır:

> Bahusus [sâlnâmeler] erbâb-ı mütalaadan hiçbirinin umumunu okumaya fırsat bulamayacağı eserleri o yıllıkçı yadigârlar bütün senenin günlerinde okuyup kaydederler. […]
>
> Siz onların ceplerindeki defterleri görecek olsanız tımarhaneler sükkanının sadaret mecnunanelerinin zabt-ı cerideleri kıyas edersiniz. Nerede bir kitap hangi kitapta bir makale daha bir fıkra görürlerse hemen defter müstahzarata tamamıyla aynıyla kaydederler.
>
> İşte bende size bu kitabımı o cümlenin bir numunesi olmak üzere bu sene için arz etmek istedim. ([Ebüzziyâ Tevfik], 1296b/1879)

Dolayısıyla Ebüzziyâ Tevfik’e göre bir almanağı yayına hazırlayan kişi özünde başkalarının okuması için karma mecmua hazırlayan birinden farksızdır. Hem mecmua hem de almanak bir müellifin, ilgisini çeken ve okunmaya değer bulduğu yazıları bir deftere kaydetmesiyle ortaya çıkar. Almanağın farkı yılda bir oluşturulması ve (bu alıntıda dikkat çekilmemekle beraber) güncel gelişmelerle arasındaki özel ilişkiden ibarettir.

Sâlnâmelerin ansiklopedist idealleri uygulamada nasıl temsil ettiğini daha iyi göstermek adına aşağıda Ebüzziyâ Tevfik'in yayımladığı almanaklardan üçünü (1303, 1306, 1309-1310) içerikleri bakımından değerlendireceğim[60]. Özel olarak bu almanakları seçmemin birkaç sebebi var. Öncelikle bunlar, Ebüzziyâ almanaklarının olgunlaştığı dönemden numuneler. Olgunlaşmaktan kastım içeriklerinin netleşmiş, yerleşmiş olması: Öncekiler genellikle daha kısa oldukları ve takvim dışında çok az yazı içerdikleri hâlde 1303-1310 arasında yayımlanan sâlnâmeler çok daha zengin ve birbirleriyle tutarlı bir içeriğe sahip. Bununla beraber, Ebüzziyâ Tevfik'in yayıncılığa yönelik genel yaklaşımındaki değişimlerin yansıması olarak yapı ve içerikte ufak değişimlerin gerçekleşmeye devam ettiği de bir gerçek. Üçer yıl arayla çıkmış almanakları seçmemin gerekçesi bu değişimleri daha görünür kılmak. Nihayet, 1303 tarihli almanak Ebüzziyâ Tevfik'in yayıma hazırladığı ilk musavver almanaktır[61]. Sonrakiler de yine bol miktarda resim içerir. Bu bakımdan resim-yazı ilişkisinin nasıl kurulduğunu ve musavverliğin ansiklopedizme nasıl hizmet ettiğini irdeleme imkânı da sunarlar. Aslında sâlnâmelerin musavver olarak yayımlanmasına verilen önem Ebüzziyâ Tevfik'in genel olarak sâlnâmelelerine gösterdiği özenin de bir parçasıdır. Öyle ki musavver hale geldikleri bu aşamada sâlnâmelerin Matbaa-i Ebüzziyâ'nın amiral gemisi hâline geldiği ve matbaanın estetik anlayışını temsil eden başlıca eserler olarak değerlendirildiği söylenebilir. Seçilen sâlnâmelerin karşılaştırmalı bir

[60] Bu almanakların fihristleri için sırasıyla Tablo 10, 11 ve 12'ye bakılabilir.

[61] Aslında musavver sâlnâme yayınlamak çok erken bir tarihten beri Ebüzziyâ'nın planları arasındadır: Nitekim daha 13 sene önce (1290/1873) yayımlanan *Sâlnâme-i Hadîka* kapağında birinci sene olduğuna ilişkin bir ibareyle ve bir sonraki sene musavver olacağına dair bir ifadeyle ifadesiyle yayımlanır (Türesay, 2012, 134). Musavver kitapların okurlar nezdinde hem daha cazip olacağı hem de ansiklopedist maksatlara musavver olmayanlardan daha iyi hizmet edeceği düşünülürse bu durum Ebüzziyâ Tevfik'in ileri görüşlülüğünün ve kariyerinin neredeyse başından beri aynı amaçlar doğrultusunda bilinçli hareket ettiğinin delili olarak görülebilir. Musavver yayıncılığa yönelik bu erken tarihli girişimin ne derecede yeni olduğunu anlamak için ise Ebüzziyâ Tevfik'in sâlnâmesini musavver olarak yayınlamak konusundaki tereddütlü ve kendine güvensiz tonuna dikkat etmek gerekir: "Eğer rağbet görür de ziyan etmez isek lütf-i Hakk'la gelecek sene dahi yine bu yolda sarf-ı mesai etmekliğimiz tabiidir" ("Biraderim Ahmet Mithat Efendi'ye İhdâs-ı Tıbâane," s. 2) diyen yazar, musavver yayınlara devam etme arzusunu dile getirirken dahi zarara uğramayı muhtemel bir sonuç olarak öngörmektedir.

okuması aşağıda verilmiştir. Ebüzziyâ Tevfik'in burada incelemeye dahil etmediğim diğer bazı sâlnâmeleri hakkında bilgi edinmek için Talat Karataş, Abdullah Kara ve Tuğçe Altunköy'ün yüksek lisans tezleri ile Özgür Türesay'ın konuya ilişkin iki makalesine bakılabilir.

Seçilen üç sâlnâmenin üçünün de yazar tarafından açıkça bölümlere ayrıldığı ancak her birinde bölümlemenin isim ve kapsam bakımından değiştiği görülmektedir. Bu durum Ebüzziyâ Tevfik'in bir sâlnâmenin nasıl olması gerektiğine dair fikrinin zaman içinde değişmeye ve olgunlaşmaya devam ettiğini göstermekle beraber aynı zamanda söz konusu başlıkları uzak okuma için büyük oranda işlevsiz kılar. Dolayısıyla ben de kendi incelememde Ebüzziyâ Tevfik'in yaptığı ayrımları değil, içeriğe göre kendi yaptığım ayrımı esas alacağım.

Seçilen sâlnâmelerin üçü de takvim kısmıyla başlar. Bu, alışıldık bir düzendir. Ebüzziyâ Tevfik'in önceki sâlnâmeleri de böyle başladığı gibi, bu dönem sâlnâmelerin genelinde geçerli kuralın bu yönde olduğu anlaşılmaktadır. Zaten takvim kısmı, sâlnâme türünün kurucu unsurudur, denebilir. Nitekim Ebüzziyâ Tevfik de türün soy kütüğü geriye doğru takip edildiğinde de takvimlere ulaşıldığını belirtir: "Bundan da anlaşılıyor, ki almanaklar iptida şuhûr ve eyyama ve hadisat-ı eflâka müteallik mevâddı mübeyyen olmak üzere vücuda gelmiş iken, bilâhare bunların iptidalarına yalnız bir cetvel-i şuhûr kayıt edilerek, sahâif-i sâiresini bin türlü mevâdda hasretmişlerdir" (1297/1880). Takvim tabirinden anlaşılması gereken içeriğin kapsamı hayli geniştir. Örneğin incelenen sâlnâmelerin her biri takvimin yanında, mevsimlerin başlangıç ve bitiş tarihlerini, ekinoks günlerini, güneş ve ay tutulmalarını, burçlar hakkında bilgileri, ilgili hicri senenin diğer takvimlerde karşılık geldiği yılları, önemli tarihsel olayların üzerinden kaç yıl geçtiğini, İslâmiyet'e göre mübarek kabul edilen günleri içerir. Takvime ve tarihe ilişkin yazılar genellikle hasat

zamanları ile hükümdarların doğum ve tahta çıkış tarihlerine dair bilgilerle tamamlanır. 1306 tarihli sâlnâmede takvim bölümüne alafranga saate göre günbatımının vakti, İstanbul saatinin başka yerel saatlerle kıyası, balıkçı takvimi, taşradaki panayırların vakitleri gibi bilgilerin yanı sıra posta ve pul ücret tarifesi, damga nizamnamesine eklenen maddeler gibi takvimle ilişkilendirilmesi güç birtakım konular da eklenmiştir. İçeriği ne olursa olsun ,buraya kadarki kısım sâlnâmeyi yıllık yayın haline getiren kısımdır: Çoğu ertesi yıla kadar güncelliğini yitirecek olan bilgiler bunlardır. Ayrıca en dar kapsamlı hâliyle ele alındığında dahi, takvim bölümlerinin okura bolca ansiklopedik malumat verdiği görülür: Tarihteki meşhur olaylardan beri kaç yıl geçtiği gibi bilgiler okura pratik bir getirisi olmayan, genel kültür kabilinden ve konuşacak konu yaratan bilgilerdir.

Ebüzziyâ Tevfik salnamalerinin asıl ansiklopedik bilgi vermeye dönük bölümleri takvimi izleyen ve sâlnâmelerin en büyük bölümünü oluşturan kısalı uzunlu makalelelerdir. Bunların hangi konulara değindiğine dair genel bir fikir edinmek için sâlnâmelerin fihristlerinde hangi altbaşlıklar altında verildiklerine bakılabilir: Malumat-ı mütenevvia (1303, 1306 ve 1309-1310), istatistik (1306 ve 1309-1310), makalat-ı muhtelife (1306), ezhâr-ı tarihiye (1306), mültekıtât (1306), malumat-ı heyiye (1309-1310), şâyân-ı tasvîr husûsât (1309-1310) ve vefeyât (1309-1310). Özellikle malumat-ı mütenevvia ve makalat-ı muhtelife başlıkları oldukça açıklayıcıdır; zira her ikisi de sâlnâmenin ansiklopedik olarak nitelenmesini sağlayan başlıca özellik olan çeşitliliğe (birisi bilgi, diğeri makaleler üzerinden) gönderme yapar. Gerçekten de bu başlıklar altında verilen makalelerde tek bir konu öne çıkmaz; daha ziyade konuların çeşitliliği dikkat çeker. Leipzig'deki polis dairesinden heykeltraş Franz Iffland'ın eserlerine, Krupp şirketinin ürettiği toplardan Fransız siyasetçi Talleyrand'ın anılarına varıncaya kadar, okurun sâlnâmelerin ilgili

kısımlarında Ebüzziyâ Tevfik'in "şâyân-ı tasvîr" bulduğu her tür meseleyle karşılaşması mümkündür – Hatta verilen örneklerin hepsi tek bir sâlnâmedendir (1309-1310). Ebüzziyâ Tevfik sâlnâmelerinin olmazsa olmazı niteliği taşıdıkları için bahsi geçen konulardan birkaçına ayrıca değinmek gerektiğini düşünüyorum.

Bu konulardan belki de en önemlisi istatistiktir. Nitekim Ebüzziyâ Tevfik de çeşitli sâlnâmelerinde istatistikleri ayrı bir başlık altında ele alacak kadar önemli görmüştür. İstatistik, aynı mecmualarda olduğu gibi sâlnâmenin de başlıca konularından birini teşkil eder. En azından, *Bosna Vilayeti Sâlnâmesi*'ne yazdığı mukaddimede sâlnâmelerden bahsederken "bu gibi eserlerden en ziyade beklenilen hizmet istatistiğe ait olduğundan" (1295/1878, s. 35) demesinden Ebüzziyâ Tevfik'in aynı fikirde olduğu anlaşılmaktadır. Müstakil bir başlık altında verilsin ya da verilmesin, sâlnâmelerde bulunan istatistiklerin de konuları hayli çeşitlidir. Ebüzziyâ Tevfik'in istatistiğe olan merakı 1303 yılında kendini (başka şeylerin yanı sıra dünyanın enlerine ilişkin yazılarda gösterir: Bu yıla ait sâlnâmede dünyanın en uzun ve yüksek köprüleri ve denizlerin en derin oldukları yerler okurla paylaşılır. 1306 yılına gelindiğinde istatistiklerin sâlnâmede kapladığı yer artmıştır. Bu kez öne çıkan alanlar ekonomi, teknoloji ve insan coğrafyasıdır. Bu sâlnâmede yazar, çeşitli ülkelerin gayri safi yurt içi milli hasılasını ve bunun kişi başına düşen miktarını hesapladığı gibi, farklı devletlerin asker mevcutlarını da karşılaştırır. Dünyada veya dünyanın belirli bir bölgesindeki demiryolları veya telgraf hatlarının uzunluğu, gönderilen mektupların miktarı gibi konularda da istatistikler veren yazarın, Almanya'ya özel bir ilgi duyduğu veya en azından Almanya'nın diğer ülkelere kıyasen daha çok odağında yer aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1306 yılına mahsus sâlnâmede Almanya'nın deniz ticareti, iletişimi, tarımı, hayvancılığı, matbuatı, askeri kuvveti, ithâlât ve ihracatı gibi akla gelebilecek hemen her yönüne dair bilgi

sunulmaktadır. Külliyat incelemesi bölümünün geneline bakıldığında bunun sadece sâlnâmelere özgü bir durum da olmayıp, Ebüzziyâ Tevfik'in yayınlarının genelinde gözlemlenebildiği anlaşılır. Kendisinin Almanya ve Almanca konuşan dünyayla arasındaki ilişki bir sonraki bölümde ayrıca ele alınacaktır. Nihayet çeşitli ülkelerin nüfusları ve bunlardaki artış ve azalmalara dair istatistikler 1306 tarihli sâlnâmenin istatistik bölümünü tamamlar. Bu zamandan itibaren sâlnâmelerin istatistik kısmı olgunluğa erişmiş gibi görünmektedir, zira 1309 ve 1310 yıllarına mahsus sâlnâmenin ilgili bölümü büyük fark göstermez ve birçok kez yine nüfus, askeri kuvvet gibi konulara odaklanır.

Ele alınan sâlnâmelerin üçünün de istatistik bölümlerinde ortak olarak rastlanan bir konu da matbuattır. Matbuat ile kastettiğim konular kitap basımına dair rakamlardan kütüphanelere kadar uzanır ve yazarın önemli bulduğu gazeteleri tanıtması gibi örneklerde istatistiğin sınırlarını da aşar. Matbuatın diğer konular karşısında orantısız denebilecek sıklıkla konu edinilmesi ilk bakışta şaşırtıcı gelebilirse de Ebüzziyâ Tevfik'in mesleğine dair idealizmi dikkate alındığında anlam kazanır. Hem *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da hem de incelenen sâlnâmelerin hepsinde matbuatın bir şekilde gündeme sızması, kanaatimce okurun talebini yansıtan bir veri olmaktan ziyade yazarın bu alana duyduğu özel ilginin bir işaretidir.

İstatistiksel bilgilerin genelinde dikkat çeken bir husus, güncellikleridir. Tümü değilse de incelenen sâlnâmelerde verilen istatistiklerin çoğunluğu ya güncel ya da en fazla birkaç senelik verilere dayanmaktadır. Diğer bir deyişle bunlar yayımlandıkları zamandan sonra değeri hızla düşen bilgiler olup sâlnâmeleri işlev bakımından mecmuadan çok gazeteye paralel kılarlar. Buna karşılık sâlnâmelerin okurlara sunduğu bilgi yığınının tümüyle güncellik taşıdığı da söylenemez. Güncel yaşamdan nispeten bağımsız olan bu bilgilerin büyük bir kısmı tarih disiplinine aittir.

Ebüzziyâ Tevfik, bunu sıklıkla "en"ler, istisnai durumlar veya vecizeler üzerinden gerçekleştirir. Sayılanlar arasında vecize türünden yazılar özel olarak incelenmeyi hakkeder.

1306 tarihli *Nevsâl-i Marîfet*'in oldukça kısa olan ezhâr-ı tarihiye bölümü (yaklaşık yedi sayfa), başlığının düşündürdüğü aksine tarihe ilişkin herhangi bir anlatı içermemektedir. İçindekiler tablosundan görüleceği üzere bu bölüm tarihi figürlerden vecizelere ayrılmıştır. Her sayfada bir veya birkaç özlü söz verilmiş ve her birinin ardından hangi bağlamda söylendikleri açıklanmıştır. Altbölümlerden biri örnek olarak aşağıda verilmiştir:

> Bir Böyle Muharebe Daha Kazanırsak Mahvolduk
>
> Epirus hükümdarı meşhur [Pirus][62] Romalılarla muharebe ettiği sırada ordusuyla beraber birtakım filler getirmiş idi. Romalılar ise fili daha birinci defa görmüş olduklarından ilk müsademede fevkalade ürkerek bozulurlar. Fakat galip olan Pirus fırkasının zayiatı da hemen o miktara yakın bulunduğundan, Pirus muharebe meydanını dolaşarak maktullerinin miktarını görünce "bir böyle muharebe daha kazanırsak mahvolduk" demiştir. ([Ebüzziyâ Tevfik], 1306b/1889, s. 147)

Ebüzziyâ külliyatının geneline bakıldığında, bu örnekte "kavl" olarak nitelenen, ünlülerden sözler, darb-ı meseller, aforizmalar veya vecizelerin yaygın olarak kitaplaştırılıp yayımlandığı ve bunların derlendiği kitapların başlı başına bir tür oluşturduğu görülmektedir. Bu metinler sadece Ebüzziyâ külliyatına özgü olmamakla beraber Ebüzziyâ Tevfik bu konuda başı çeken yayıncılardandır. Sözü edilen metinleri ansiklopedizm bağlamında ele aldığımızda ise bunların kısa ve dikkat çekici oldukları için okuması kolay ve eğlendirici metinsel ürünler olduğu, bu yolla da tarihi popülarize etmeye katkıda bulunduğu söylenebilir. Kanaatimce 1306 yılı sâlnâmesinin bir sonraki bölümü olan (yaklaşık 8 sayfadan ibaret) mültekıtât

[62] Köşeli parantez orijinal metinde bulunmaktadır.

kısmını da aynı çerçevede değerlendirmek mümkündür: Yine birinci ağızdan alıntılanan cümleler söz konusudur; yalnızca bu kez konuşan özneler farklıdır.

Taşıdıkları bariz ansiklopedik karakterle kıyaslandığında, sâlnâmelerde edebiyatın oynadığı rol hayli sınırlıdır. O da kurmaca üzerinden değil; büyük oranda biyografiler aracılığıyla ve biyografilerin edebîliği derecesinde gerçekleşir. Ele alınan sâlnâmelerin üçünde de (1309-1310 yılına mahsus olanda etkisi azalmakla beraber) biyografilerin merkezi bir yer işgal ettiği görülmektedir. Bu üç sâlnâmede konu edinilen kişilerin birer listesi Tablo 13, 14 ve 15'te görülebilir. 1303 tarihli sâlnâmede başlığında "tercüme-i hâl" tabiri geçen ve çoğunluğu birbirini takip eden tam 18 yazıya yer verilmiştir. Üstelik bu yazıların bazıları, sâlnâmenin boyutları düşünüldüğünde, kayda değer uzunluktadır. 1306 yılına ait sâlnâmede de biyografik metinler 15 yazıyla ağırlığını korur ve hatta müstakil bir "terâcim-i ahvâl" başlığı altında kendilerine yer bulurlar. 1309 ve 1310 yıllarına mahsus sâlnâmeye gelindiğinde ise biyografiler bir kez daha diğer bölümlere dağılır. Dahası, bu nüshadaki biyografik metinlerin bazıları son derece kısa (örneğin "Sara Bernhard" hakkındaki yazı bir sayfa bile tutmaz) olup hepsine içerik yönünden tam anlamıyla tercüme-i hâl denemez. Mesela "Almanya İmparatoru İkinci Vilhelm" başlıklı yazı, biyografik olmaktan ziyade adı geçen kişinin resmini açıklamaya yöneliktir. Bu sâlnâmede ilk kez görülen bir altbölüm de içerisinde sâlnâmenin yayımlanmasından önceki son iki senede ölen bazı meşhur kişilerden bahsedilen vefeyât bölümüdür. Hiçbiri iki sayfayı geçmeyen bu yazılar da en azından bir ölçüde biyografik nitelikte sayılabilir. Ebüzziyâ Tevfik'in biyografi türüyle kurduğu özel ilişkiye dizi kitapların tartışıldığı bölümde ayrıca değinilecektir. Bu aşamada tüm bu biyografilerden yapılabilecek temel çıkarım Ebüzziyâ Tevfik'in dünya görüşüne ilişkindir. Nitekim

biyografi kişilerine (veya müstakil makalelerin konusu olarak seçilen figürlere) kapsayıcı bir bakış Ebüzziyâ'nın zaaf ve eğilimlerini kolayca açığa çıkarır.

Seçilen kişilerin tamamına yakını her şeyden önce ya halihazırda yaşayan ya da konu edildikleri sâlnâmenin yayımlanmasından kısa süre önce ölmüş olan figürlerdir. 1303 ve 1309-1310 sâlnâmelerinde bu kriterlere uymayan yalnızca birer kişi bulunur. 1306 tarihli sâlnâmede de tarihi figürler çağdaş figürlere kıyasen azınlıktadır. Seçilen kişilerin çoğunluğu çağdaş olmanın da ötesinde, sâlnâmelerin yayımlandıkları zamanın önde gelen ve dünya siyasetine yön veren devlet adamlarıdır: Birleşik Krallık'ın başbakanları, önemli siyasetçileri ve Osmanlıları özellikle ilgilendiren Mısır gibi bölgelerde görev yapan temsilcileri; Almanya, Avusturya, İspanya, Rusya ve Balkan prensliklerinin hükümdar ve veliahtları bunlara örnektir. Özellikle daha erken tarihlerde örneklerine sıklıkla rastlanan diğer bir grubu askerler oluşturur. Hepsi Batılı olan bu subaylar genellikle bir şekilde Osmanlı Devleti'yle bağlantısı bulunan (Osmanlı ordusunun modernleşmesinde rol almış veya Osmanlılara karşı savaşmış) kişilerdir. Devlet adamları ve askerlerin ağırlığı ancak 1309-1310 senelerine mahsus sâlnâmeye gelindiğinde kırılmıştır. Bu kategoriler haricinde kalan kişiler 1303 sâlnâmesinde bir ressam ve bir edebiyatçıdan, 1306 tarihli sâlnâmede ise bir güzellik yarışması katılımcısından ibarettir ki bu sonuncusunun aslında biyografisi bulunmayıp yalnızca bir resmî verilmiştir. Bir sebepten ötürü Ebüzziyâ Tevfik 1309-1310 yıllarına mahsus sâlnâmede siyaset ve askerlik dışı figürlerin de hayalî okurunun ilgi alanına gireceğine karar vermiş olmalıdır. Nitekim bu sâlnâmede aktör, mimar, iş adamı gibi farklı meslek kollarından kişiler de kendilerine yer bulurlar. Ancak sözü edilen bariz kaymaya rağmen devlet adamı ve askerlerin hâlâ çoğunluğu oluşturduğunu da belirtmek gerekir. Biyografi kişilerinin seçiminde etkili olmuş gibi görünen diğer bir kriter bu

kişilerin kökenini oluşturan coğrafyadır. Bu bağlamda Avrupalılar ezici çoğunluğu oluşturur. Eğer Ebüzziyâ'nın amacının sâlnâmelerin yayınlandığı dönemdeki en önemli veya en meşhur çağdaş figürlere yer vermek olduğu varsayılırsa bu durum şaşırtıcı gelmeyecektir. Kendilerine nadiren yer verilen ve ne Avrupalı ne Osmanlı denebilecek çağdaş figürlerin ise Afganistan, Etiyopya, Zanzibar gibi ülkelerin hükümdarları veya devlet adamları olduğu görülür. Bu kişiler de muhtemelen yine güncel dünya siyasetiyle alakalı bulundukları için seçilmişlerdir. Her hâlükârda istisnai nitelik taşıyan ve azınlıkta kalan gruplar tarihsel kişilikler ve yerli figürlerdir. Ezop haricinde tarihi figürlerin de hepsi devlet adamı veya askerdir. Bu bağlamda yalnızca isimler ve yıllardan oluşan birer liste halinde sunulmuş Emevi ve Abbasi halifeleriyle çeşitli Osmanlı devlet adamlarına değinilebilir. Her biri müstakil birer yazıya konu olan Osmanlılar ise (Avrupa asıllı olup Osmanlı hizmetine girenler hariçte tutulursa) şunlardır: Yavuz Sultan Selim, Barbaros Hayreddin, Reşit Paşa, Eduard Blacque ve Agop Paşa.

Tüm bu tespitlerden hareketle birkaç sonuca varmak mümkündür. Öncelikle Ebüzziyâ Tevfik'in bakışı içeriye ve geçmişe değil, net bir biçimde güncel olana ve dışarıya, özellikle de Avrupa'ya, dönüktür. Bu açıdan bakıldığında ve yukarıda değinilen tarih anlatılarıyla biyografiler karşılaştırıldığında yazar, yerli gelenek ve tarihten radikallik derecesinde kopuk ve yeniliğe odaklanmış bir görünüm çizer. Bu dönemde dünya siyasetindeki önemini gittikçe yitirdiği söylenebilecek olan Osmanlı veya İslâm ülkelerinde yaşananlarla ilgilenmez. Onun derdi Avrupa'da ve genel olarak dünyada neler olup bittiğidir. Bu yüzden sıradan insanların "küçük" yaşamlarıyla ilgilenmez; aksine güncel dünyaya şekil veren ve iktidar pozisyonlarında bulunan kişilerin faillerini konu olarak seçer. Ayrıca onun ilgisi neredeyse yalnızca siyasete ilişkindir; "çeşitli" makalelerinde olduğu gibi kültür

alanındaki son gelişmeler Ebüzziyâ Tevfik'in radarına girmez. Dolayısıyla Ebüzziyâ Tevfik'in ansiklopedizminin sâlnâmeler bağlamında özellikle güncellik ve "medeni dünya" bağlamında cisimleştiği; yazarın dünyayı devletler ve yöneticileri aracılığıyla değerlendirdiği söylenebilir. Aşağıda görüleceği üzere yazar, kitap formatındaki biyografilerinde çok daha çeşitli arkaplanlara sahip ve birçoğu daha eski dönemlerde yaşamış kişilere yer verecektir. Bu bakımdan güncelliğe ve siyasete yaptığı vurgunun sâlnâmelere özgü bir tercih olduğu söylenebilir.

Biyografiler hariçte tutulursa incelenen sâlnâmelerde edebî olarak nitelenebilecek metinler yok hükmündedir. Bu bağlamda değinmeye değer bulduğum yazılar yalnızca 1303 tarihli sâlnâmede yer verilen on adet manzum fabldan ve klasik Osmanlı şiiriyle alay etmesi bakımından edebiyatla ilişkilenen "Edebiyât-ı Atîka Reçetesi" başlıklı kısa bir metinden ibarettir. Bahsi geçen fablların biri Ezop, biri Kâzım Paşa, ikisi Şinasi ve altısı Recaizade Mahmut Ekrem imzasını taşır ve hem bunlar hem de "Edebiyât-ı Atîka Reçetesi" yayınlandıkları tarih itibarıyla Ebüzziyâ Tevfik'in açıkça yeni edebiyat taraftarlığını sergilediği döneme rastlar. Bu bakımdan sâlnâmeye dahil edilmeleri şaşırtıcı değildir. İncelemeye tabi tutulan daha ileri tarihli sâlnâmelerde kurmacaya yer verilmemesi de Ebüzziyâ Tevfik'in aynı dönemdeki kitap yayıncılığıyla karşılaştırıldığında bir o kadar beklendik bir durumdur. Her hâlükârda Ebüzziyâ Tevfik'in ne edebî metinleri ne de edebî metinlere dair tartışmaları sâlnâmenin konusu olarak görmediği açıktır. Anlaşılan o ki sâlnâme Ebüzziyâ Tevfik'in gözünde esasen ansiklopedizme hizmet eden bir tür olup edebiyatın bu maksada ulaşmak konusundaki işlevi ya ikincildir ya da hiç yoktur.

Ebüzziyâ Tevfik sâlnâmelerinin mutlaka değinilmesi gereken son bölümü, bu sâlnâmelerin fihristlere dahil edilmemiş ve numaralandırılmamış olan sayfalarıdır. Bu sayfaların önemi, yazarın ticari saikleriyle aralarındaki açık ilişkiden ileri gelir.

Zira fihrist, takvim gibi kısımlar haricinde bu sayfaların başlıca işlevi, matbaanın ve matbaada satılan ürünlerin reklamını yapmaktır. Matbaada basılan kitaplar demek yerine matbaada satılan ürünler dememin sebebi, matbaada kitaptan fazlasının satılıyor olmasıdır. Bu olgunun tartışılmaz delili de sâlnâmelerin numarasız reklam sayfalarında bulunur. Örneğin 1306 tarihli sâlnâmenin sonunda çocuklara yönelik ve taştan üretilmiş, Anker-Steinbankasten marka mimari oyuncaklar ile M'Caw Stevenson ve Orr tarafından Belfast, İrlanda'da üretilen vitraylı cam tarzında kağıtların Matbaa-i Ebüzziyâ'dan edinilebileceği belirtilmektedir. Bu bağlamda, Ebüzziyâ Tevfik'in esas işi matbaacılık olmakla beraber, çeşitli diğer ürünlerin ticaretiyle de uğraşan bir iş adamı olduğuna önceki bölümde zaten değinilmişti. Her hâlükârda reklamı yapılan ürünlerin çoğunluğu da yine matbaanın çıktısı olan kitaplardır. Ebüzziyâ, sâlnâmelerinin numarasız son sayfalarında son sene içinde bastığı kitap ve süreli yayınların listesine, yayınladığı kitap dizilerinin ve Mecmua-i Ebüzziyâ'nın kapak numuneleriyle hangi fiyata nasıl edinilebileceğine dair bilgilere ve çeşitli kitapların, bazıları kaligrafik başlıklarıyla kısa tanıtım yazılarına yer verir. Dolayısıyla Ebüzziyâ'nın sâlnâmelerini diğer şeylerin yanı sıra Arakel Tozluyan başta olmak üzere birtakım çağdaş Osmanlı kitapçılarının, esami-i kütüp adını verdikleri, kataloglarıyla aynı amaç doğrultusunda kullandığı söylenebilir. Diziler kapsamında yayımlanan kitapların özellikle öne çıktığı bu bölümlerde tanıtılacak metinlerin hangi kriterlere göre seçildiği ayrı bir araştırmanın konusunu oluşturabilir. Tanıtıma konu edilen kitapların kısmi listesi içindekiler tablosunu gösteren eklerde kısmında verilmiştir. Yüzeysel bir incelemeden dahi çıkarılabilecek olan sonuç, Ebüzziyâ Tevfik'in sâlnâmelerinin bir bölümünü özel olarak potansiyel okurların ilgisini çekmeye adadığı ve bu yolla daha fazla müşteri elde etmek için çabaladığı yönündedir.

Ebüzziyâ Tevfik sâlnâmelerinde sadece kendi pazarladığı ürünlerin reklamını yapmakla kalmaz ve başka işletmelerden ilanlar da alır. Mesela 1309-1310 tarihli sâlnâmenin sonunda Paris'te bulunan ve Türkiye'ye gönderim yapan Grands Magasins du Printemps'ın iki sayfaya yayılan bir reklamı bulunmaktadır. Buna ek olarak 1306 tarihli sâlnâmedeki fotoğrafçı Abdullah kardeşler ile 1309-1310 tarihli sâlnâmede bulunan hurufat dökümcüsü Rafaelyan Kirkor ve mücellit Kostantin Yerardo'nun reklamlarına da değinilebilir. Tüm bunların ücreti mukabilinde yayımlanan reklamlar olduğu neredeyse kesin olup varlıkları Ebüzziyâ'nın sâlnâmelerini aynı zamanda ticari birer yatırım olarak da gördüğünü doğrular.

Ebüzziyâ Tevfik'in sâlnâmelerinin Matbaa-i Ebüzziyâ için birer amiral gemisi hükmünde olduğunu daha önce söylemiştim. Bu iddiamın en önemli dayanağı sâlnâmelerin Türkçe bilmeyenler nezdinde dahi yazar ile matbaasını temsil ettiğini gösteren ve yabancı basında çıkan eleştirilerdir. Bunlarda tek bir sâlnâme üzerinden Ebüzziyâ'nın matbaacılığının geneline dair çıkarımlarda bulunulur. Ebüzziyâ Tevfik sâlnâmelerinin hangi yönlerden dikkat çekici bulunduğunu ve en azından bazı çevrelerce olumlu biçimde alımlandığını göstermek adına söz konusu yazıların her biri aşağıda değerlendirilmiştir.

1303 (1886) tarihli sâlnâme için yabancı dilde yazılmış iki eleştiri yazısından haberdarım. Ancak onlara geçmeden önce yerli basından bir örneğe değinmeyi, alımlamanın mahiyetini karşılaştırmak için sınırlı da olsa imkân sağladığı için faydalı buluyorum. Bahsettiğim yazı Ahmet Mithat'a ait olup "Rebî-i Marîfet" başlığıyla *Tercüman-ı Hakikat*'in 3 Nisan 1886 tarihli sayısında yayımlanmıştır. Bu metin esas itibarıyla Ebüzziyâ Tevfik'in sâlnâmesinin girişinde Ahmet Mithat'a hitaben kaleme aldığı yazıya cevap olup aynı zamanda Ahmet Mithat'ın sâlnâmeye ilişkin değerlendirmelerini içermektedir. Yazar, Ebüzziyâ Tevfik'in emeğini ve eserini öve

öve bitiremez: Ebüzziyâ *Rebi-i Marifet*'in bu sayısını hazırlamakla yalnız nakden fedakarlıkta bulunmamış, aynı zamanda matbaacılıktaki ustalığını göstermiştir. Ortaya çıkan eser o kadar güzeldir ki sırf seyredilmek için okuma yazma bilmeyenlerce bile alınmalıdır:

> Hâtime-i güftârımızda yalnız şuncağızı erbâb-ı rağbete arz eyleriz ki Rebi-i Marifet kırâate muktedir olanlara değil olmayanlara ve hatta Türkçe bilmeyenlere dahî birer nüshasının edinilmesi mecburiyet suretini alacak âsâr-ı nefîsedendir. Her cetveli başka başka temâşâya şâyân bir eser-i nefîs ve her resmî camlatıp duvara talike çesbân bir manzara-i latifedir. Böyle güzel bir şeyi okumaktan kat-ı nazar yalnız temâşâ için bile nefâset-şinâsân beş on kuruş fedadan geri durmazlar. Tevfik bu eseriyle sanatında ne dereceye varabileceğini göstermiştir. (Ahmet Mithat, 1886, s. 1)

Esere ilişkin diğer iki yazı Alman basınındandır. İlki Viyana merkezli Graphischen Club'ın yayın organı olan *Österreichisch-Ungarische Buchdrucker-Zeitung*'da çıkmış olup çevirisi de bazı değişikliklerle *Tercüman-ı Hakikat*'te yayımlanmıştır ("İftihar ve Teşekkür," 1886, s. 1). Yazıdan anlaşıldığı kadarıyla Ebüzziyâ Tevfik'in 1303 senesine mahsus *Rebî-i Marîfet*'i adı geçen klübün o seneki sergisinde halka arz edilmiştir. Ebüzziyâ Tevfik'in Almancasının da övüldüğü yazıda, *Rebî-i Marîfet*'ten hareketle yalnızca kaliteli malzemeye sahip olmakla kalmadığı ve ayrıca elindeki malzemeyi iyi şekilde kullanmayı bildiği ifade edilir. Yazı, Gutenberg'in sanatını el üstünde tuttuğu için Ebüzziyâ'ya teşekkür edilerek sonlanır ("Kleine Mittheilungen," 1886, s. 189). Atıfta bulunduğum ikinci yazının varlığından da yine *Tercüman-ı Hakikat*'te yayımlanan 9 Temmuz 1886 tarihli ve başlıksız bir çeviri aracılığıyla haberdar oldum ancak aslına ne yazık ki erişemedim. Bahsi geçen çeviriye göre, yine Viyana merkezli olan *Der Osten* gazetesinde yayımlanmış olan bu yazı da sâlnâmeyi "mükemmel," "müzeyyen," "mutantan," "nefis" gibi sıfatlarla niteler ve "Türkiye tipografya sanatının numune-i nefaseti" olarak adlandırır (1886, s. 1). Ancak içeriğe ilişkin yorumlar faydalı olduğunu söylemenin fazla ötesine geçmez.

Tüm yazılarda ortak olarak gözlemlenen bir özellik, eleştirmenlerin sâlnâmenin tasarımına ve biçimine odaklanıyor oluşudur. Bu tercihin nedenleri tartışmaya açıktır. Bir matbaacılar topluluğunun yayın organı olmak bakımından *Österreichisch-Ungarische Buchdrucker-Zeitung*'un eseri matbaacılık tekniği açısından değerlendirmesi doğaldır. Ancak diğerlerinin de sâlnâmenin aynı yönlerine odaklanması gösterişli tasarımın içeriği gölgelediğini düşündürür ve Ebüzziyâ Tevfik'in görsellik bağlamında en büyük özeni sâlnâmelerine gösterdiği yönündeki savımı destekler. Zaten Ebüzziyâ Tevfik'in 1303 sâlnâmesini açan giriş yazısı da Ahmet Mithat'ın kendisinden musavver yayın yapmak konusundaki talebi ve onun bu talebi 1303 tarihli sâlnâmeyle gerçekleştirdiği hakkındadır. Yani bu sâlnâme teknik düzeyde gerçekten bir yeniliği gerçekleştirmektedir.

1306 yılına mahsus *Nevsâl-i Marifet*'e hakkında da yabancı basında iki yazıya rastladım. Bunlardan ilki *Bulletin de l'imprimerie ve de la librairie* dergisinin 15 Şubat 1889 tarihli sayısında "Un Almanach Turc," yani "Bir Türk Almanağı" başlığıyla anonim olarak yayımlanmıştır. Bahsi geçen yazı biçime ve tekniğe odaklanmak bakımından 1303 yılı sâlnâmesine yazılan eleştirilere bir hayli benzer. Sâlnâmenin 5000 nüsha basıldığını söylenip (bu bilgi Fransızca olarak sâlnâmenin dış kapağında, sol üst kısımda da verilmiştir) ebat, sayfa sayısı, içerdiği resim sayısı gibi özellikleri hakkında bilgi vererek başlanır ("Un Almanach Turc," 1889, s. 124). Gerek resimlerin gerekse metnin basımını son derece başarılı bulan yazı, Türklerin çok iyi matbaacılık yaptığı yorumu ve tebrikle sonlanır ("Un Almanach Turc," 1889, s. 125).

The Athanæum'un 30 Mart 1889 tarihli 3205. sayısında ünlü Türkolog A. Vambéry'nin imzasıyla çıkan "A Modern Turkish Almanac" yazısı ise sâlnâmenin içeriğine dair de yorum yapmak bakımından istisnai niteliktedir. Osmanlı matbuatı

ve edebiyatının son yıllarda gözlemlenen çarpıcı düzeydeki genişlemesine atıfla başlayan Vambéry yüksek tirajları dolayısıyla popüler olarak nitelediği ve Müslüman kitlelerin zihinlerinde ve görüşlerinde radikal bir değişime aracılık ettiğini düşündüğü yayınlara örnek olarak Ebüzziyâ Tevfik'in 1306 yılı sâlnâmesini seçer (1889, s. 408). İlerleyen bölümlerde sâlnâmenin içeriğini özetleyen yazar, çeşitli yorumlarda da bulunur. "Eserin büyük kısmı okurun genel eğitimine yönelik makalelerle doludur" (Vambéry, 1889, s. 409) diyerek sâlnâmenin ansiklopedik niteliğine vurgu yapan Vambéry'i en çok şaşırtan ise farklı dinlere mensup isimlerin aynı başlık altında kendilerine yer bulması olmuştur: Ona göre otuz yıl önce imkânsız olan bu tolerans seviyesini, Hristiyan bir yazarın yayına hazırladığı bir kitapta, özellikle de halka yönelik bir eserde görmek güçtür (Vambéry, 1889, s. 409). Şahsen Vambéry'nin yorumlarını abartılı bulmakla beraber, onların yine de anlamlı olduğunu düşünüyorum. Zira kendisinin gözlemleri Ebüzziyâ Tevfik'in dünya görüşünün ne kadar Batı'ya dönük olduğunun altını çizdiği gibi, sâlnâmeleri bünyesinde yayınladığı her tür metinde konu çeşitliliğinin hangi derecelere vardığını da okurlara hatırlatıyor.

Bu sâlnâmenin alımlanmasıyla ilgili son olarak İskenderiye'de yayımlanan *Mısır* gazetesinden bir yazıya değinmek isabetli olur. Gazetenin 25 Temmuz 1889 tarihli sayısında yayımlanan "Doktor Şiniçer – Nam-ı Diğer – Emin Paşa" başlıklı anonim yazıda Ebüzziyâ Tevfik'in sâlnâmesine Takvim-i Ebüzziyâ adıyla açıkça referans verilerek adı geçen kişiye dair bölümden uzunca bir kısım alıntılanır. Metnin yazarı kaynağına ilişkin herhangi bir yorum yapmaz ancak bu yazı Ebüzziyâ almanaklarının Osmanlı sınırları dışında dahi Türkçe konuşanlar tarafından okunduğunu göstermek bakımından önem taşır.

1309-1310 tarihli sâlnâme için yabancı basında tek bir eleştiri yazısı tespit edebildim. Bahsi geçen yazı, yine matbaacılığı konu alan bir süreli yayında, *Archiv für Buchdruckerkunst und Verwandte Geschäftszweige*'ın 30. cildinin üçüncü sayısında çıkmıştır. Önceki örneklere göre daha kısa olan bu eleştiri de hem metnin hem de resimlerin baskı kalitesine odaklanarak matbaanın işçiliğini son derece başarılı ve övgüye layık bulur ("Zeitschriften- und Bücherschau," 1893, s. 103). Sâlnâmenin içeriğine ilişkin tek bir kelime dahi içermeyen bu değerlendirmenin içerdiği en önemli bilgi kırıntısı ise bence ilk cümlesindedir; çünkü yazıldığına göre Ebüzziyâ Tevfik eleştirinin yayımlandığı dergiye sâlnâmesini bizzat göndermiş ve eserin tasarımı konusunda görüş istemiştir ("Zeitschriften- und Bücherschau," 1893, s. 103). Bu konu detaylı olarak bir sonraki bölümde, yazarın kendisini merkezinde konumlandırdığı ilişkiler ağı bağlamında, tartışılacaktır. Şimdilik, bu yazıdan hareketle, Ebüzziyâ Tevfik'in kendisinin de sâlnâmelerini matbaacılık faaliyetlerini temsil edecek eserler olarak gördüğü iddia edilebilir. Bu da, bir kez daha, yazarın sâlnâmelerine diğer tüm eserlerine kıyasen fazladan özen gösterdiği savımı

Ebüzziyâ Tevfik'in sayısı 22'yi bulan sâlnâmelerinden yalnızca üçünün uzak okumasını yapmak, itiraf ediyorum ki, ancak sınırlı ve eksik bir tablo sunabilir. Yine de yukarıdaki gözlem ve tartışmalardan hareketle yazarın sâlnâme türüyle ilişkisi hakkında birtakım genellemelere varmak mümkündür. Bu bağlamda, öncelikle yazarın sâlnâme hakkında konuşurken söylediklerileyle sâlnâmelerinde yaptıkları arasındaki kısmi tutarsızlığa değinilebilir. Ebüzziyâ Tevfik'in sâlnâme türünü tarif şekli mecmuayı bir hayli andırır. Oysa ansiklopedizmin de farklı yorumları olabilir ve aynı yazar farklı türden eserler söz konusu olduğunda yaklaşımını uyarlamaya gidebilir. Bu bakımdan incelediğim sâlnâmelerin üçü de mecmuayla gazete arasında, hatta güncel konulara verdikleri yer bakımından gazeteye yakın bir noktada

konumlanırlar. Yazarın okurlarının genel kültürünü arttırmayı amaçladığından bence şüphe yoktur. Ancak bu genel kültür açık ve net bir biçimde güncel dünyaya ilişkindir.

Sâlnâmelerin mecmuadan ayrıldıkları diğer bir yön ise edebiyatla ilişkilenme biçimleridir. Örneğin *Mecmua-i Ebüzziyâ*'yı, en azından ilk döneminde, ayakta tutan sütunlardan birisi edebiyat, hatta tüm polemikleriyle beraber güncel edebiyattır. Buna karşılık sâlnâmelerde kurmaca metinlere veya edebiyat eleştirisine bazı istisnai örnekler haricinde rastlanmaz bile. Sâlnâmelerin edebîliği, içerdikleri biyografilerin edebîliği kadar; diğer bir deyişle son derece sınırlıdır. Dolayısıyla sâlnâmeler kültür endüstrisi içinde önemli bir yer işgal etseler de bir edebiyat tarihçisine çok az malzeme sunarlar. Burada Ebüzziyâ Tevfik'e yakıştırılan "muharrir" sıfatıyla bu sıfatın ne anlama geldiği hatırlanabilir: Bir muharrir her konuda yazabilir ve edebiyat mutlaka bu konulardan biri olmak zorunda değildir. Nitekim "yeni" edebiyat konusundaki idealizmi Ebüzziyâ Tevfik'in yayıncılığını yönlendiren saiklerden yalnızca biri olup o da hem kendi içinde çelişkiler barındırmaktadır hem de zamanla geri planda kalmıştır. Sâlnâmelerin kendisine ne ifade ettiğini anlamak için onları daha çok diğer saikler bağlamında düşünmek, özellikle de ticari birer yatırım olarak değerlendirmek gerekir. İçerik ve tasarıma ilişkin birçok tercih bu yolla anlamlandırılabilir. İncelediğim sâlnâmelerin yalnızca üçer yıllık aralıklara rağmen birbirlerinden farklı olduğunun ayırdına varmak kanaatimce diğer bir önemli husustur. Söz konusu değişimler *Mecmua-i Ebüzziyâ*'dakiler kadar radikal değildir şüphesiz ama öyle olmaları da gerekmez. Onları anlamlı kılan, bir yazarın (bu örnekte Ebüzziyâ Tevfik'in) bir türe bakışının ve o türden beklentilerinin birkaç sene gibi kısa periyotlarda bile değişebildiğini göstermeleridir.

Kanaatimce, incelenen sâlnâmeleri genel olarak değerlendirirken görsel kullanımı konusuna özel bir parantez açmak gerekir. Aktan Küçük, *Servet-i Fünûn*'da resimlerin metnin önüne geçtikleri müstakil bölümlerde tanıtılmalarını "söz üzerine kurulu bir kültürden imajın baskın olduğu bir kültüre geçişin ilk işaretleri" olarak değerlendirmektedir (2019, s. 58). Oysa aynı değişimin sinyallerini çok daha önce, Ebüzziyâ Tevfik'in sâlnâmelerinde gözlemlemek de mümkündür. 1303 tarihli *Rebî-i Marîfet*'ten itibaren Ebüzziyâ sâlnâmeleri geri dönüşü olmayan bir biçimde musavver hâle gelirler. Üstelik, bu bölümde incelenen sâlnâmelerin üçünde de görselin sözün önüne geçtiği örneklerle karşılaşılır. 1303 tarihli sâlnâmenin kapağındaki Gutenberg resmî sâlnâme içerisindeki hiçbir bölümle ilişkilenmez örneğin. 1306 yılına mahsus sâlnâmenin okurları ise fihristte "Espada Melâhat Teşhîrgâhında üçüncü mükâfâta nâil olan Macar Kızı" maddesine karşılık gelen sayfayı açtıklarında tüm sayfayı kaplayan bir resimle karşılaşırlar. Bahsi geçen resmin kısa bir altyazı haricinde ilişkilendiği herhangi bir metin bulunmamaktadır. Buna rağmen Ebüzziyâ Tevfik onu sadece görseller listesinde değil, makalelere denk kabul ettiğini gösterecek biçimde fihristte listelemiştir. Nihayet 1309-1310 yıllarının sâlnâmesine gelindiğinde kimi makalelerin ("Almanya İmparatoru İkinci Vilhelm" gibi) işlevinin görselleri açıklamaya indirgendiği görülecektir. Dolayısıyla Ebüzziyâ Tevfik'in paragrafın başında bahsedilen geçişin Osmanlı sahasındaki faillerinden olduğu söylenebilir. Sâlnâmelerdeki makalelerle ilişkilenen görsellerin eşlik ettikleri ansiklopedik malumatın inandırıcılığını destekledikleri de ayrıca belirtilebilir. Özellikle fotoğraflar, *Servet-i Fünûn*'da üstlendikleri hakikati kurma işlevini (Aktan Küçük, 2019, s. 58), Ebüzziyâ'nın sâlnâmelerinde de aynen icra etmektedir. Bu tespitle beraber sâlnâmelere ve genel olarak süreli yayınlara ilişkin değerlendirmeler sonlandırılabilir. Aşağıda, külliyatın incelenmesine kitaplar ile devam edilecektir.

3.4 Kitap dizileri[63]

Ebüzziyâ Tevfik'in yazarlığını veya yayıncılığını üstlendiği eserler külliyatının ikinci yarısını kitaplar oluşturur. Kariyeri boyunca sırasıyla Tasvir-i Efkâr Matbaası ve Matbaa-i Ebüzziyâ'yı sahibi sıfatıyla yönetmiş olan Ebüzziyâ Tevfik'in bu iki matbaada bastığı tüm kitapların eksiksiz bir listesi mevcut değildir. Bunun sebebi elbette Arap harfli Türkçe kitapların eksiksiz bir kataloğunun bulunmamasıdır. Bu bağlamda en kapsayıcı çalışmayı Seyfettin Özege gerçekleştirmiştir ancak onun beş ciltlik eseri de eksikliklerle maluldür. Nitekim Özgür Türesay (2008) kendi tezinin ekler bölümünde Özege kataloğunda bulunan tüm Matbaa-i Ebüzziyâ kitaplarının (künyesinde Matbaa-i Ebüzziyâ ibaresi bulunmayan en az bir kitabı da dahil ederek) yıllara göre tasnif edilmiş bir listesini[64] çıkarmış ve söz konusu listenin açıklamalarında Özege'de belirtilmeyen bazı baskılardan söz etmiştir (s. 681). Türesay (2023), araştırması sonucunda Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılmış toplam 483 eserle karşılaştığını belirtir (s. 183). Türesay'ın listesinde bazı eksiklerin olduğunu söylemek gerekir. Örneğin Akbayar'ın (1993) Özege'ye ekinde Namık Kemal'in yazdığı ve tarihsiz olarak basılan *Teavenu Ale'l-Birri ve't-Takva* adlı kitaba işaret edilir. Tarkan Murat Akkaya (2019) tezinde 1897 tarihli bir *Sehiv Komedyası: İngiltere Meşâhir-i Üdebasından Şekspirin: İngilizceden Mütercem: Üçüncü Cüz* baskısından söz ederken (s. 113) Mehmet Arslan ve Günil Özlem Ayaydın Cebe'nin hazırladığı maddede (2020) ise 1910'da *Muallim Doktor Dozy'nin Tarih-i İslamiyet Unvanlı Kitabı ve Mütercimi Hakkında Tenvir-i Efkâr* başlıklı bir kitabın Ebüzziyâ

[63] Bu başlık altındaki tartışmanın Kitabhâne-i Ebüzziyâ ilişkin kısmı tezin jüriye sunulduğu esnada yayım aşamasında olan bir kitap bölümünden uyarlanmıştır. Söz konusu kitap *The Tauchnitz Edition and Related Paperback Series: English Literature in Your Pocket* başlığını taşımakta olup Melanie Mienert, Stefan Welz ve Dietmar Böhnke tarafından yayıma hazırlanmaktadır.

[64] Bu listeye dahil edilen kitaplardan biri için verilen Özege kataloğu numarasında başka bir kitabın bulunduğunu belirtmek gerekir. Listeye benim süreli yayınlar başlığı altında incelemiş olduğum sâlnâmeler de dahildir. Ayrıca aynı kitabın farklı yıllarda basılan farklı ciltleri de farklı kitaplar olarak kabul edilmiştir. Nihayet *Şarlok Holmes Sergüzeştleri* kapaklara bakıldığında cüz cüz yayımlanmış olduğu izlenimini uyandırır; buna rağmen tekil bir eser olarak alınmıştır.

Tevfik imzasıyla çıktığını belirtilir. İBB Atatürk Kitaplığında yapılacak bir "Matbaa-i Ebüzziyâ" araması da sonuç olarak yine yukarıdaki listelerde bulunmayan çeşitli kitaplar çıkarmaktadır. Tüm bunlar dahil edildiğinde bile Matbaa-i Ebüzziyâ'nın bugüne ulaşmamış kitaplar basmış olması ihtimali mevcuttur. Nitekim Ziyad Ebüzziyâ Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılan eser sayısını ise matbaanın kurulduğu 1881'den 1900'e kadarki süreç için 450, 1908-1913 arası için 185 olarak hesaplamaktadır (aktaran Türesay, 2023, s. 184). Diğer bir deyişle, hâlâ büyük bir açık vardır. Her hâlükârda elimizdeki en kapsayıcı liste şimdilik bunlardan ibarettir. Dolayısıyla ben de aşağıdaki analizlerimde Türesay'ın attığı temel üzerine yaptığım eklemeleri içeren bu listeyi esas aldım. Bununla beraber; hem aynı kitabın farklı tarihlerde basılan farklı ciltlerin veya bir kısmı Matbaa-i Ebüzziyâ'da, diğer kısmı ise başka bir matbaada basılan kitapların nasıl sayılması gerektiği konusunda problemler mevcut ve bu problemlerden ötürü ulaşılan rakamlar ne yazık ki güvenilir değil. Bu nedenle ben de kitap külliyatının bütününe ilişkin istatistiksel veriler vermekten kaçındım. Nihayet Tasvir-i Efkâr Matbaası için ise Türesay'ınkine benzer bir çalışma yapılmadığından kendim Özege'nin kataloğuna başvurarak bir liste hazırladım. Aşağıda açıklanacak sebeplerden dolayı bu listeye yalnızca belirli bir yıl aralığında çıkan kitapları dahil ettim. Özetle Ebüzziyâ Tevfik'in külliyatını oluşturan kitapların eksiksiz bir listesini oluşturmak imkânsız görünmekteyse de genel yayıncılık pratiklerine dair fikir yürütmeye müsaade edecek kadar büyük bir kısmından haberdarım ve bu çalışmayı da elde bulunan kitaplardan hareketle gerçekleştirdim.

Ebüzziyâ Tevfik'in yayınladığı kitaplar içinde ayrı bir külliyat oluşturan dizi yayınları veya kütüphaneleri, onun yayıncılık faaliyetlerini yönlendiren saiklerle aralarındaki sıkı bağlantı dolayısıyla ayrıca incelenmeyi gerektirir. Külliyata yönelik

uzak okumamın daha anlaşılır olması için aşağıda öncelikle bahsi geçen kitap dizilerini inceleyecek, sonrasında geriye kalan kitaplar üzerine eğileceğim.

Ebüzziyâ Tevfik'in yayıncılık faaliyetlerini ele alırken yayınladığı kitap dizilerine özel bir yer ayırmak gerekir. Bu diziler, içerik yönünden, Ebüzziyâ külliyatının geri kalanından oldukça farklıdır; çünkü Ebüzziyâ Tevfik'in belirli bir maksat doğrultusunda bir küratör edasıyla seçtiği veya özel olarak sipariş ettiği kitaplardan meydana gelmişlerdir. Aşağıda görüleceği üzere, bu maksatlardan biri ideal bir koleksiyon oluşturmaktır; dolayısıyla yayınladığı dizilere bakarak Ebüzziyâ Tevfik'in nasıl bir kanon hayal ettiğini görmek mümkündür. Aynı sebeple bunlar, içerik üzerinde sahip olduğu sıkı kontrol sayesinde yazarın idealist ve ticari saiklerinin de en görünür olduğu yayınlardandır.

Ebüzziyâ Tevfik kariyeri boyunca iki ayrı kitap dizisi yayımlamış ve başkalarının çeşitli kitap dizileri yayımlamasına matbaasıyla aracılık etmiştir. Kendi başına yayımladığı dizilerden ilki her biri birer cüzden müteşekkil 12 kitaptan oluşan Kitabhâne-i Meşâhir (1882-1886), ikincisi ise 110 cüz ve 70 kitaptan oluşan Kitabhâne-i Ebüzziyâ'dır (1886-1894/1895). Her ikisi de aşağıda detaylıca ele alınacaktır. Ancak öncesinde bir yayıncılık fenomeni olarak kitap dizilerinin neden ayrı bir başlığı hak edecek kadar önemli olduğunu, özellikle de Türkçe yazında bu fenomen hakkındaki bilgilerin ne kadar dağınık olduğu göz önüne alındığında, açıklamak gerekir. Onun için ise kitap dizisi yayıncılığının en azından Osmanlı bağlamındaki kökenlerini ve mantığını çözümlemekle işe başlanabilir. Ondan da önce ise kitap dizilerini adlandırılması problemi çözülmelidir.

Ebüzziyâ Tevfik'in her iki kitap dizisi için de "kitabhâne" terimini kullandığı yukarıda görülmüştü. Oysa 19. yüzyılda Türkçe kitap dizileri için başka birçok terim

de kullanılmıştır[65]. Ebüzziyâ Tevfik'in bunlar yerine özellikle "kitabhâne"yi tercih etmesi, onun kitap dizisini nasıl tasavvur ettiğine ışık tutabilir. Kavramsal tarih kuramcılarından Koselleck'in, bir kavramın tarihsel evriminin izini sürebilmek için başvurulmasını önerdiği kaynaklardan birisi birisi sözlüklerdir (Daldeniz-Baysan ve Ekin Erkan, 2022, ss. 35-36). Bu yönlendirme doğrultusunda çağdaş Arap harfli Türkçe sözlüklerde "kütüphane"[66] kelimesi aradığımda 1927 tarihli bir istisna haricinde hepsinin aynı üç tanımı sunduğunu tespit ettim: Kitapların konduğu ve saklandığı bir oda, bir bina veya bir mobilya. Bu bulguyu değerlendirirken sözlüklerin herhangi bir kelime için genellikle yalnızca yayınlandıkları dönemde yerleşmiş olan anlamları verdiklerini hatırlamak gerekir; diğer bir deyişle kelimelerin yeni edindikleri anlamların sözlüklere girebilmesi için zamana ihtiyaç vardır. Kütüphane kelimesinin kitap dizisi anlamı da 19. yüzyıl sonunda tam olarak bu aşamadadır. Kelimenin bu anlamda kullanıldığı ve 1870-1900 yılları arasında yayımlanmaya başlamış olan Arap harfli kitap dizilerine örnek olarak Cep Kütüphanesi, Yeni Kütüphane, Kitabhâne-i Meşâhir, Osmanlı Kütüphanesi, Kitabhâne-i Ebüzziyâ, Kitabhâne-i İkdam, Kitabhâne-i Hilmi ve Malumat Kütüphanesi verilebilir. Öyleyse sorulması gereken bir sonraki soru, kütüphanenin neden kitap dizilerini ifade etmek için tercih edildiğidir.

Ebüzziyâ Tevfik'in bu konuda kafa yorduğunu biliyoruz. Nitekim yazar, ilk dizisini ikincisine kattığını ilan etmek için kaleme aldığı bir duyuruda girişimini nasıl isimlendirmek gerektiği hususunda yaşadığı sıkıntıdan bahsetmektedir: "Lisanımızda kolleksiyon lafzını hakkıyla ifade eder bir kelime bulunamadığına veya var ise

[65] Dergâh Yayınları'ndan çıkan *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*'nde kitap dizilerine ilişkin üç ayrı madde bulunması bu konudaki uzun soluklu karmaşanın bir göstergesi olarak kabul edilebilir.
[66] Araştırmalarım esnasında, "kitabhâne" ve "kütüphane" kelimelerinin ayrı kelimeler oldukları hâlde 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı metinlerinde sıklıkla birbirleriyle geçişli olarak kullanıldıklarını gözlemledim. Bu yüzden ben de ikisini aynı kelimenin farklı yazımları gibi kabul edecek ve aralarında ayrım gözetmeyeceğim.

bendenizin bulamadığına teessüf ederim" ([Ebüzziyâ Tevfik], 1305b/1888). Oysa külliyat kelimesi Fransızca *collection*'u kolayca karşılayabilir. Nitekim daha önce bu anlamda kullanılmıştır da (Temâşâ Külliyatı). Başarılı bir yayıncı olan Ebüzziyâ Tevfik'in bundan habersiz olması düşünülemeyeceğine göre bilinçli olarak kütüphaneyi külliyata tercih ettiği sonucuna varmak gerekir. Şahsen bu tercihin iki gerekçesi olduğunu düşünüyorum: Kütüphane kelimesinin yerleşik anlamlarının mekânsal göndermeleri ve Avrupa dillerinin etkisi. Bu ikisi incelenerek kütüphane terimine yeni yüklenen anlamın kökeni ulaşılabilir.

Başlangıç olarak, bir kitap koleksiyonunun farklı biçimlerde tasavvur edilebileceğini belirtmek gerekir. Eğer sadece bir metinler bütünü olarak düşünülürse akla gelen karşılık, meşru olmakla beraber, hayli soyut olacaktır. Buna alternatif olarak kitapların maddi özellikleri hesaba katılabilir. Çıkarmayı planladığı diziye dair 1876'da yayımladığı ilan dolayısıyla Ebüzziyâ Tevfik'in ikinci yaklaşımı benimsediğini söylemek mümkündür. "Bu kitabhâne üç göz üzerine taksim olunarak" diye söze başlayan yazar, kütüphanesinin üç göze ayrılacağını belirtir ([Ebüzziyâ Tevfik], 1293e/1876). Üç bölüm veya kısımdan bahsetmek yerine özellikle "göz" tabirini kullanmasını anlamlıdır. Zira böylelikle kitapların belirli bir mantığa göre yerleştirildiği bir kitaplık imgesini çağrıştırır ve kütüphane kelimesinin, biri eski ve diğeri yeni, iki anlamı arasında bir bağ kurar. Buradan hareketle Ebüzziyâ'nın kitap dizisi olarak kütüphaneyi kitaplık anlamında kütüphanenin bir uzantısı olarak gördüğü veya hiç değilse ikisini ilişkili kavramlar olarak değerlendirildiği iddia edilebilir. Diğer bir deyişle koleksiyondan bahsederken Ebüzziyâ'nın aklındaki kavram külliyattan fazlasıdır: Onun koleksiyonu aynı zamanda kütüphane teriminin mekânsal göndergelerini de devralmıştır.

Kütüphane kelimesini tercih konusunda ikinci bir etken ise Avrupalı yayıncı ve dizilerin etkisidir. Bir yayıncılık fenomeni olarak kitap dizilerinin kökeni Avrupa'ya dayanır. Osmanlı yayıncıları da formatı oradan "ithal" etmişlerdir. Buna örnek olarak Ebüzziyâ Tevfik'in kendi dizilerini oluştururken biri Fransız ([Biographies] des hommes illustres), biri Alman (Universal Bibliothek) iki kitap dizisini taklit ettiği yönündeki beyanları ([Ebüzziyâ Tevfik], 1305b/1888) gösterilebilir ki bunlara aşağıda ayrıca değinilecektir. Dikkate şayan husus, her ikisinin de isminde kütüphane kelimesinin (daha doğrusu Fransızca ve Almanca karşıklarının) geçmesidir. Bu bir tesadüf olmayıp kitap dizileri konusunda dönemin isimlendirme alışkanlıklarına dair bir ipucu verir. Bu bağlamda, Isabelle Olivero'nun *bibliothèque* (kütüphane anlamına gelir) kelimesinin 19. yüzyılda Fransızcada nasıl koleksiyon kavramına karşılık kullanılmaya başlandığına dair açıklaması örnek olarak incelenebilir. Yazar, iddiasını desteklemek için Pierre Larousse'un 1866-1876 tarihli ansiklopedisinden aşağıdaki alıntıyı yapar: "Bir kütüphane aynı zamanda bir dizidir, [yani] bir yayınevi tarafından yayımlanmış ve ortak karaktere sahip eserlerin bir koleksiyonu, bir yazarın eserlerini içeren veya ortak bir başlık altında ve çoğu kez tektip bir düzende yayımlanmış bir dizi cüzdür"[67] (alıntılayan Olivero, 2022, s. 17). Ebüzziyâ Tevfik'in kendininkileri vücuda getirirken Avrupa merkezli dizilerden esinlendiği düşünülürse, isim seçmek konusunda da onlara uymuş olması şaşırtıcı değildir. O halde Ebüzziyâ Tevfik'in sırf isim tercihinden bile çıkarılabilecek iki sonuç vardır. Onun gözünde kitap dizileri bir kitaplığın raflarını dolduracak somut bir kitaplar topluluğuna karşılık gelir; bu da ancak başka kitapların kitaplıkta yer bulamamasıyla sonuçlanabileceği için Ebüzziyâ'nın kütüphanesini "seçilmiş," hatta "ideal" bir kütüphane kılar ve ona kanonik bir işlev kazandırır. Diğer yandan bu fikir

[67] Fransızcadan yapılan tüm çeviriler bana aittir.

büyük oranda veya tamamen Avrupa kökenli bir fikirdir ki bu da Ebüzziyâ Tevfik'in yayıncılık faaliyetleri konusundaki vizyonunun nerelere uzandığına ve sınır ötesi ilişkilerine dair ipuçları verir.

Nasıl isimlendirilirse isimlendirilsin, eğer kapsayıcı bir tarihi çıkarılacaksa kitap dizilerinin ortak bir tanım çerçevesinde değerlendirilmesi şarttır. Şahsen bu çalışma kapsamında kitap dizisini tanımlamak için Henri Bourrelier'nin 1913 tarihinde sunduğu tanıma başvurmayı uygun buldum: "Bir kütüphane belirli bir entelektüel (yayınlanan metinlerin doğası) ve materyal (ciltlerin bütünlüklü [uniforme] sunumu) birliğe sahip, genellikle sabit bir fiyat karşılığında ortak bir başlık altında yayımlanan ve süreklilik gösteren ciltlerin koleksiyonudur" (alıntılayan Olivero, 2022, ss. 17-18). Diğer bir deyişle bir diziyi oluşturan unsurlar şunlardır: Fikirsel bütünlük, sunuşta bütünlük, ortak başlık, sabit fiyat ve süreklilik. Tek bir kitabın cüz cüz yayımlanması yöntemini kitap dizisi yayıncılığından ayırabilmek adına ben bu koşullara birden fazla kitaptan oluşmayı da ekliyorum. Sayılanlara ek olarak ayrıca önceden açıklanan bir program dahilinde yayımlanmaktan da bahsedilebilir ancak fikrimce bu diğerleri kadar belirleyici veya vazgeçilmez bir şart değildir.

Yukarıda tanımı verilen yayıncılık formatı, dizisellik ve koleksiyon kavramlarının farklı kullanımlarından kaynaklanan bir karmaşaya gebedir. Bu bakımdan dizi kitap yayıncılığının hangi yönleriyle tefrikadan, antolojiden ve müntahabattan ayrıldığını detaylandırmakta yarar vardır. Bazı kaynaklarda tefrika ve dizi yayıncılık yöntemlerinin her ikisinin de İngilizcede *serialization* olarak adlandırıldığı görülmektedir. Oysa Fransızca *feuilleton*'a karşılık gelen tefrika, yalnızca belirli bir metnin bir süreli yayında ardışık parçalar hâlinde yayımlanmasını tarif eder. Dizi yayıncılıkta da dizisellik gözlemlenir ancak tefrikadan farklı olarak

konuyu oluşturan metin veya metinler bir süreli yayının parçası olarak değil, yalnızca metni içeren bağımsız cilt veya ciltler biçiminde yayımlanır. Dizi formatında yayımlanan kitaplar müntahabatlarla da benzerlik gösterir. Özellikle her ikisinin de *koleksiyon* olarak adlandırılabilmesi karmaşa yaratmaya müsaittir. Ancak kavramsal yakınlık farklılığı tümden ortadan kaldırmaz: Aynı müntahabatlarda olduğu gibi bir kitap dizisini de yayıncının seçtiği birden fazla metnin bir araya gelmesi oluşturur. Buna karşılık dizi yayınlarda dizisellik söz konusudur. Müntahabat ise tefrika veya dizi kitap formatında yayımlanabilirse de mutlaka bunları gerektirmez; müstakil bir kitap olabilir.

Kitap dizileri hem idealist hem de ticari saiklere hizmet edebilir. John Spiers dizilerin kültürel ya da entelektüel maksatlar bağlamında üstlenebileceği rollere birçok örnek vermektedir: Diğer şeylerin yanı sıra, diziler belirli fikirleri yaymış (hem de rekabetçi şekilde); tüketicilere seçme şansı vermiş; birbiriyle çelişen değerleri ifade etmiş; birçok toplumsal değişimi yansıtmış; sayısız söylemi etkilemiş; şöhretleri korumuş, revize etmiş, yeniden keşfetmiş, canlandırmış, bastırmıştır. Geçmişten kalan eserler arasında tercihte bulunmak ve zevklerle değerler konusundaki çağdaş değişimleri yansıtmakta oynadığı roller bakımından da diziler geçmişten miras kalan ve bugün varolan kültürü erişilebilir, canlı ve popüler kılan bir kurum hükmünü almıştır. Nihayet kitap dizileri, tasarlanmış ve dolayısıyla ideolojik yapılar olarak bir otorite rolünü üstlenegelmiş; kariyerler başlatıp kültürler değiştirdikleri gibi türlerin ve kanonların yeniden düzenlenmesine katkı sağlamıştır. (Spiers, 2011, ss. 11-12)

Bunların yanında kitap dizilerinin ticari işlevler de üstlendiği şüphesizdir. Hatta modern yayıncı dizilerinin kökeninde ideallerden ziyade ticari kaygıların yattığı dahi söylenebilir. Nitekim Fransız yayıncı Gervais Charpentier modern

yayıncı dizilerinin ilk örneği ve arketipi olan *Bibliothèque nationale*'i 1838'de Fransız kitapçıların yüzleşmekte olduğu ekonomik güçlükleri aşabilmek üzere tasarlamıştır (Olivero, 2022, s. 133). Yani yayıncısına kazanç getirmek en başından beri kitap dizilerinin doğasındadır. Bunu mümkün kılan belki de en önemli etken, her dizinin bir niş (*niche*) teşkil etmesi (Spiers, 2011, s. 3); daha doğrusu edebilmesidir. Paul Colinvaux'ya göre niş, "kaynak devşirmeye (*extract*), tehlike atlatmaya ve rekabet etmeye dönük ve bir dizi ihtiyaca eşlik eden spesifik bir imkânlar grubuna" karşılık gelir (aktaran Spiers, 2011, s. 3). Rekabetçi yayıncılık dünyasında kitap dizileri yayıncıların kendilerine tam da bu türden niş bir konum bulmalarına; bu yolla da bağlamsal değişimlere karşılık verebilmelerine ve hatta kalmalarına yardımcı olur (aktaran Elgül, 2022, s. 790). Ebüzziyâ Tevfik ve Mihran Nakkaşyan'ın aşağıda değinilecek olan biyografi dizileri bu bağlamda değerlendirilebilir; ikisi de yükselişte bir türe odaklanarak Osmanlı yayıncılığının çalkantılı dünyası ve her an değişen koşullarında kendilerine yeni bir yol açmaya çalışmıştır. Yine 1880'lerden itibaren sayıları artan "roman kütüphaneleri," hatta daha da spesifik olarak ucuzluk ve taşınabilirlik gibi fazladan avantajlar sağlayan "cep romanı kütüphaneleri" de yine belirli bir niş oluşturdukları için yayıncılar tarafından tercih edilmişlerdir. Bununla beraber, Spiers'tan farklı olarak, kitap dizilerinin mutlaka niş bir alanda konumlanması gerektiğini de düşünmüyorum. İstisna olarak Olivero'nun "evrensel" olarak nitelediği diziler akla getirilebilir. Bir dizinin hangi yönlerden evrensel olabileceği Kitabhâne-i Ebüzziyâ bölümünde ayrıca tartışılacaktır. Bu aşamada evrensel dizilerin içerikte sundukları çeşitlilik bakımından tek bir türe, yazara veya konuya odaklananlardan ayrıldıklarını söylemek yeterlidir. Yine aşağıda görüleceğiz üzere, evrensel diziler kategorisinde değerlendirdiğim Kitabhâne-i Ebüzziyâ'yı başarılı kılan da aslında tam da bir nişe odaklanmak yerine herkesi hedeflemesi ve

herkesçe erişilebilir olmak için önlemler alması olmuştur. Diğer bir deyişle, kitap dizileri özelleşmiş bir pazar kadar piyasanın geneline hitap ederek para kazanma imkânı da tanımaktadırlar. Son olarak, hangi yol seçilirse seçilsin, dizilerin onları ticari bakımdan avantajlı bir yatırım kılan birtakım özellikleri vardır ki bunlara daha önce yayımlanmış metinleri farklı bir mecrada tekrar yayımlama veya abonelik aracılığıyla sıcak para elde etme imkânı sunmaları örnek verilebilir. İkisinin de örnekleri Kitabhâne-i Ebüzziyâ bölümünde görülecektir.

Çalışmamın asıl konusu bir fenomen olarak kitap dizisi yayıncılığının kendisi olmadığı için onun Türkçedeki tüm örneklerini tek tek tanıtmayacağım. Edebiyat veya yayıncılık sahasında ilkleri tartışmanın önemini ve katkısını da sınırlı buluyorum. Bununla beraber, Ebüzziyâ Tevfik'in dizi kitap yayıncılığı faaliyetlerini bir bağlama yerleştirebilmek ve onun dizi yayıncılık tarihindeki rolünü ve katkısını netleştirebilmek için kendisinin dizilerinden önce çıkmış olan dizileri ana hatlarıyla da olsa tanıtmayı gerekli görüyorum. Bu doğrultuda, Ebüzziyâ'nın ilk dizisi olan Kitabhâne-i Meşâhir'in öncüllerinden aşağıda kısaca bahsedeceğim.

Yukarıda tanımlanan şekliyle dizi kitap yayıncılığının Osmanlı sahasına girişi 19. yüzyılda gerçekleşir; yani türün benimsenmesi için Avrupa'daki ortaya çıkışından sonra fazla beklemek gerekmemiştir. Bu bağlamda ilk örnekler Türkçe değildir. İkincil yazında karşılaştığım en erken tarihli Osmanlı kitap dizisi, İzmir doğumlu Adamantios Korais'in Yunan Kütüphanesi'dir (*Elliniki Vivliothiki*)[68]. 1805-1827 yılları arasında yayımlanan ve 32 cüze yayılmış 22 kitaptan müteşekkil bu dizi, kurucusunun beyanına göre idealist saiklerle çıkarılmıştır. Osmanlı dahilinde ve haricindeki Yunanları ulusal mirasları ile modern siyasi fikirler konusunda eğitmeyi

[68] Bu dizi hakkında detaylı bilgi için Nassia Yakovaki'nin "Adamantios Korais's 'The Greek Library' (1805-1827): An Ingenious Publisher and the Making of a Nation" (2011) başlıklı makalesine bakılabilir.

ve Yunancada reformu amaçlayan (Olivero, 2022, ss. 190-191) Korais'in hedefi diğer bir deyişle ulus inşasıdır.

Ermenice bir kitap dizisi örneği için ise 1858 yılında (o sırada henüz 18 yaşında olan) Kalousd Gosdantian'ın kaleme aldığı ve İzmir merkezli Dedeyan Matbaası tarafından yayımlanan Halk Kütüphanesi'ne (kapağında yazdığı şekliyle Ż ɯu ɯp ɯկ ɯg ք ɯն զ ɯp ɯն veya Bibliothèque Populaire) bakılabilir (Manoukian, 2021, para. 15). Frenolojiden mesmerizme, elektrikten kimyaya, astronomiden hareket kanunlarına varıncaya kadar tamamı bilimsel konular üzerine Gosdantian tarafından kaleme alınmış 16 kitapçıktan oluşan bu dizi (Manoukian, 2021, para. 15) de yine idealist saiklerle tasarlanmıştır. Yazar, 16 kitaplık dizinin ilk cildine yazdığı ön sözde okurlarını sıkmamak için kitaplarını kolay anlaşılacak bir üslupla yazdığını ve kısa tuttuğunu belirtmekte[69] (Gosdantian, 1858, s. vi-vii), bu bakımdan 19. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınmış ve herkes anlayıp öğrenebilsin diye bilimsel konuların vülgerize edildiği Arap harfli Türkçe kitapları akla getirmektedir. Nitekim Kitabhâne-i Ebüzziyâ da bu türden kitaplar içermektedir. Yine aynı ön söze göre Gosdantian (1858), Avrupa eğitim dünyası halkına ne veriyorsa, kendi halkına, yani Ermeni toplumuna aynısını vermeyi amaçlamaktadır (s. viii). Ancak yazarın tümüyle idealist kaygılarla bu işe giriştiğini ve hatta en ufak bir kazanç arzusu gütmediğini gösteren en önemli delil, Dedeyan Matbaası'nın bu kitapları ücretsiz olarak dağıtmış olmasıdır (Manoukian, 2021, para. 15). Özellikle Kitabhâne-i Ebüzziyâ'dan bahsederken kişisel çıkarına açıkça vurgu yapacak olan Ebüzziyâ Tevfik ve ticari maksatlarla Türkçe diziler yayımladıklarını düşündüren çeşitli kitapçıların tavrıyla Gosdantian ve Dedeyan Matbaası'nın tavrı birbiriyle tamamen zıttır. Şahsen, kitap dizisine yüklenen işlev konusundaki bu uçurumu

[69] Jennifer Manoukian büyük bir nezâket göstererek bu metnin bir kısmını benim için Ermeniceden İngilizceye çevirdi. Buradaki çevirileri ise söz konusu İngilizce çeviri aracılığıyla ben yaptım.

Ermeni ve müslüman cemaatlerinin Osmanlı toplumunda işgal ettikleri, sırasıyla marjinal ve merkezi, konumla açıklamak mümkündür. Halk Kütüphanesi'nin yayımlandığı dönemde onun okurlarını oluşturan Ermeni toplumu uluslaşma sürecine girmiştir. Gosdantian da yazdığı kitapların ücretsiz dağıtılması düşüncesinin, ulusunun eğitimdeki ilerlemesini destekleme niyetinden kaynaklandığını belirtir; ona göre böylece bir toplum kurulabilir ve sürdürülebilir (Gosdantian, 1858, s. xi). Özetle, yazarın maksadı ulus inşasına katkıda bulunmaktır. İmparatorluğun hâkim unsuru olan Türkofon müslümanlar için ise muhtemelen böyle bir kaygı söz konusu değildir. Bu yüzden amaçlar da farklılaşır.

Osmanlı sahasında kitap dizilerine Arapçada da rastlanır: Örneğin Yusuf Shalfun 1866'nın Ocak ayından Ağustos ayına kadar al-Sharika al-Shahriyya (Ami Ayalon "monthly participation/partnership" olarak tercüme etmektedir, 2016, s. 143) ortak başlığı altında 12x18 cm ebatlarında sekiz kitapçık yayımlar. Kitaplar tür bakımından homojen bir bütün arz etmemekte ve tarih kitaplarından, telif ve tercüme edebiyattan ve şiirden oluşmaktadır. Kitapların yayımı ilkel bir abonelik sistemine dayanır. Shalfun önden ödenecek bir yıllık ücret karşılığında okurlarına her ay yeni bir kitap göndermeyi vadeder; böylece gazete satışında yaygın olan ön ödeme sistemi kitapları da kapsayacak şekilde genişleyecektir (Ayalon, 2016, ss. 143, 146). Ami Ayalon (2016), bu dizinin daha ziyade ticari kaygılardan beslendiğini düşünmekte; ancak fiyat politikası itibarıyla dar gelirli okuru da hedeflemediğini de belirtmektedir (ss. 143-144). Üretimde zorluklarla karşılaştığı anlaşılan Shalfun'un diziyi yarıda bırakmasını açıklamak için ise Ayalon (2016), çeşitli olası nedenlere işaret eder: Yayıncının veya müşterilerinin yaşadığı finansal güçlükler, kitap üretimi veya dağıtımına yahut ücretlerin idaresine dair sorunlar, okurların içeriği beğenmemesi gibi (s. 146).

Araştırmalarımın karşıma çıkardığı Türkçe-dışı örnekler bunlardan ibaret. Şahsen söz konusu fenomenin Türkçe yayıncılık piyasasına girişi öncesinde Osmanlı sahasında, benim erişemediğim, başka birçok örneğinin bulunduğundan da şüphem yok. Her hâlükârda yukarıda saydıklarımın, dizi kitap yayıncılığının Türkçeye ulaştığında bu coğrafyada tümden yeni bir pratik olmadığını ve Türkçe yayın yapan girişimcilerin potansiyel olarak bu öncü girişimlerden haberdar olabileceklerini göstermeye yeterli olduğunu sanıyorum.

Arap harfli Türkçe dizi kitap yayınlarının başlangıcı yukarıdaki örneklerin hepsinden daha geç bir tarihte gerçekleşir. Bu iddiada bulunurken Arap harfli nitelemesine özellikle dikkat çekmek istiyorum; zira ilk Türkçe kitap dizisinin Yunan harfleriyle, yani Karamanlıca olarak, yayımlandığı iddia edilebilir. Sözünü ettiğim dizi 1839 yılında Atina'da A. Angelidis Tabhanesi'nde yayımlanmıştır ve tamamı biyografik nitelikli en az 8 kitapçıktan oluşmaktadır[70]. Gerçi söz konusu dizi o tarihte Osmanlı toprakları dışında kalan Atina'da basılmıştır; dizinin fiyatı ve satış koşulları belirsizdir ve bildiğim kadarıyla ortak bir başlığı da bulunmamaktadır. Osmanlı yayıncılarının, en azından Arap harfli Türkçe ile yayın yapanların, bu diziden haberdar olmaları olasılığını da sıfıra yakın görüyorum. Yine de bu diziye değinmek bütünlüklü bir anlatı sunmak açısından önemlidir.

Arap harfli Türkçe dizi yayıncılık geleneğini başlatabileceğimiz iki farklı nokta mevcuttur. Birincisi, Letaif-i Rivayat'ın yayımlanmaya başladığı 1870 yılıdır. 1870-1895 yılları arasında Ahmet Mithat tarafından 25 cüz halinde yayımlanmış ve bir tiyatro ile 29 hikâyeden oluşan Letaif-i Rivayat'ı Bourrelier'nin tanımı kapsamında değerlendirmek mümkündür. Ancak söz konusu dizinin en baştan 25 cüz olarak planlanmadığını belirtmek gerekir. Bildiğim kadarıyla dizinin önden ilan

[70] Bu kitapların künyelerine Lives in Turkish projesinin internet sayfasından (www.livesinturkish.com) erişilebilir.

edilmiş bir programı yoktur. Yalnızca dördüncü cüzü teşkil eden *Gönül-Mihnetkeşan*'ın ön sözünde Ahmet Mithat Letaif-i Rivayat'ı başta 3 cilt olarak planlamış olduğunu; fakat okurlarının yoğun talebi karşısında uzatmaya karar verdiğini söyler (1870/1871, s. 2). Bu dizi kapsamında çıkan kitapların yayımlanma sıklığı da okurların talebine veya en azından piyasanın koşullarına tâbii bir üretim dinamiğine işaret etmektedir: Nitekim 1870 ve 1871'de[71] 8 cüz yayımlandıktan sonra yayınlar seyrelir ve 1873'ten 1877'ye sadece üç cüz çıkar. Bunu 1885'e kadar 8 yıllık bir boşluk izleyecek ve o tarihten itibaren daha kısa kesintilerle dizi yayımlanmaya devam edecektir. Diziden çıkan kitapların kurmaca niteliği ve yukarıda tasvir edilen yayımlanma süreci Letaif-i Rivayat'ın daha ziyade ticari saiklerle çıkarıldığını düşündürmektedir.

Eğer Letaif-i Rivayat'ın önceden ilan edilen bir programı bulunmaması veya planlanan programa bağlı kalmayışı onun dizi yayın olma niteliğini baltalayan bir özellik olarak görülürse, alternatif bir başlangıç noktası olarak Matbuat-ı Ceyyide'nin 1292'de (1875) başlayan yayımına da bakılabilir. Gerçi Manastırlı Mehmet Rıfat ve Hasan Bedreddin Paşa'nın telif ve çeviri oyunlarından oluşan Temâşâ Külliyatı da aynı yılda yayıma başlamıştır ancak araştırmalarım esnasında Temâşâ Külliyatı'nın da önceden ilan edilmiş bir programına rastlayamadım. Oysa Matbuat-ı Ceyyide'nin programı Ebüzziyâ Tevfik'in *Muharrir* mecmuasının ilk sayısında çıkan bir ilanla okurlara duyurulur. Şemsettin Sami bu dizide okurlarına "Bu ünvan altında edebiyat ve fünûna müteallik birtakım asâr-ı cedide ve atîkanın neşrine teşebbüs olunmuştur" diyerek edebiyat ve fenler hakkında yeni ve eski eserler sunmayı vadeder. ("Matbûat-ı Ceyyide," 1293/1876). Ancak dizi kendisinin kaleminden çıkan yalnızca üç tiyatro oyununun yayımından sonra kesilir. Kısa

[71] Miladi tarihler Seyfettin Özege'nin kataloğunda verilen çevirilerdir.

ömrüne rağmen bu dizi de her yönüyle Bourrelier'nin tanımına uygundur ve fenomenin Arap harfli Türkçedeki ilk örneği olarak kabul edilebilir.

Temâşâ Külliyâtı'nın ömrü daha uzun olmakla beraber son tahlilde onun da akıbeti çok farklı olmaz. Nitekim külliyatın ilk 14 sayısı düzenli bir şekilde Kırkambar Matbaası'nda basılır ancak 14 ve 15. cüzler arasına üç yıllık bir boşluk girer. Dizi nihayet yayına devam ettiğinde bir cüz matbaa bilgisi olmadan, sonraki ikisi ise Mihran Matbaası'nın adıyla basılmıştır. 18. ve son cüzün yayını içinse tam yedi yıl geçmesi gerekecek ve söz konusu cüz üçüncü bir matbaa aracılığıyla, Dikran Karabetyan Matbaası'nda kitaba dönüşecektir. Elimde kesin bir bilgi bulunmamakla beraber, dizinin yayınının sekteye uğramasının dizinin yazar ve çevirmenlerinin siyasi duruşundan kaynaklandığı varsayılabilir.

Eğer düzenli olarak yayımlanabilmek ve yüksek cilt numaralarına ulaşabilmek birer başarı ölçütüyse, Temâşâ Külliyâtı'nı takip eden iki kitap dizisi nispeten daha başarılı olmuştur, denebilir. Bu diziler yine Ahmet Mithat'ın yayımladığı Yeni Kütüphane (1295-1298? veya 1878-1881?) ile Mihran Nakkaşyan'ın yayımladığı Cep Kütüphanesi'dir (1296-1304 veya 1879-1886?)[72]. Yeni Kütüphane en az 38 cüz ve 16 kitaptan oluşmaktadır. Clément Huart'ın 1881-1891 yılları arasında *Bibliographie Ottomane* başlığı altında yayımladığı bibliyografileri sayesinde hakkında daha fazla bilgiye sahip olduğumuz Cep

[72] Bu dizilerin yayın aralığındaki belirsizlik, onları oluşturan tüm cüzlerin tespit edilememesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin Yeni Kütüphane konusundaki bilgiler ancak *Tercüman-ı Hakikat*'te yayımlanan ilanlardan ve Özege kataloğundaki notlardan edinilebilmektedir. Bu kapsamda bulabildiğim en geç tarihli ilan ise ne yazık ki dizinin tamamlanmış halini içermemektedir. 1879 tarihli söz konusu ilanda, tamamı 1295-1296 (1878-1880) yıllarında, toplam 38 cüz hâlinde çıkmış olan 16 kitap mevcuttur ([Ahmet Mithat], 1879, s.4). Özege'nin kayıtları ise bunlara ek olarak iki kitaba daha işaret etmektedir: *Nevm ve Halât-ı Nevm* (1298/1881), *Hayvanât-ı Ehliyenin Terbiye ve Tagdiyesi ile Marifet-i Teksiri* (1317/1889). Yayın yılları arasında görülen büyük fark, bana hem dizi kapsamında arada yayımlanmış başka kitapların da bulunabileceğini, hem de ismi verilen ikinci kitabın aslında bu diziye dahil olmayıp sehven Yeni Kütüphane'nin parçası olarak kaydedilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Özege'ye kaydedilen nüshanın ilk baskı olmaması da diğer bir olasılıktır. Her hâlükârda dizinin tam olarak ne zaman tamamlandığını söylemek zordur.

Kütüphanesi de uzunluk bakımından ona yakın olup 32 cüzden müteşekkil 20 kitaptan meydana gelmiştir. Cep Kütüphanesi'nin bir programı varsa ben ulaşamadım ancak Yeni Kütüphane'nin korsan baskılarla mücadele için özel tasarlandığını Ahmet Mithat bizzat belirtmektedir (1296/1879, s. 2); dolayısıyla bu dizinin ticari saiklerle oluşturulduğu açıktır. Tamamı kurmaca metinlerden oluşan önceki örneklere göre nispeten başarılı denebilecek bu iki dizinin her ikisinin de kurmaca-dışı ve çeşitli türlerde kitaplardan oluşması dikkate değer. Bu bakımdan Yeni Kütüphane ve Cep Kütüphanesi'ni başarılı olmuş yeni bir yaklaşım olarak değerlendirmek mümkündür. Onların temsil ettiği evrensel kütüphane tipolojisine ileride (Kitabhane-i Ebüzziyâ tartışılırken) ayrıca değinilecektir.

Özetle, Ebüzziyâ Tevfik Kitabhâne-i Meşâhir'i yayımlamaya başladığında Arap harfli Türkçe yazında kitap dizileri yeni bir fenomen değildir. Dolayısıyla onu türün mucidi olarak değerlendiremeyiz. Ancak bu, onun türe katkıda bulunmadığı anlamına da gelmez. Ebüzziyâ Tevfik'in bu türün gelişimi bağlamındaki önemi fikrimce onun verdiği son derece başarılı örneklerle türün yerleşmesine ve popülerleşmesine hizmet etmesinde yatar. Bu örneklerden ikisi aşağıda kendi başlıkları incelenmiştir.

Ebüzziyâ Tevfik'in dizi yayıncılık sektörüne girişi 1299 (1882) yılında gerçekleşir. Ancak onun bu girişimini uzun zamandır planladığını gösteren bir delil *Muharrir* mecmuasında bulunabilir: 1 Cemaziyelevvel 1293 (25 Mayıs 1876) tarihli *Muharrir*'in kapağında "Ebüzziyâ Kitabhânesi" başlıklı küçük bir ilan yayımlanmıştır. İmzasız olarak çıkan ancak Ebüzziyâ Tevfik'in kendisinin kaleme aldığı anlaşılan bu ilanda, yeni bir kitap dizisinin yayımlanacağı vadedilmektedir. Söz konusu dizi üç bölümden ulaşacak ve her bir bölüm sırasıyla şu eserleri içerecektir: "âsâr-ı Osmaniyeden şimdiye kadar nesh matbûası olmayan müellifât-ı

masbûle” “ kendi âsâr-ı nâçiz-ânem” “müellifât-ı ecnebiyyeden tercümeye şayan olan seyahat ve hikâyât kabilinden âsâr-ı nâfia” ([Ebüzziyâ Tevfik], 1293e/1876) Muhtemelen Ebüzziyâ Tevfik’in hayatındaki çalkantılardan ötürü, vadedilen dizinin yayımlanması bir hayli gecikecek ve ancak on yıl sonra, birtakım değişikliklerle Kitabhane-i Ebüzziyâ adı altında gerçekleşecektir. Kesin olan, Ebüzziyâ Tevfik’in öteden beri bu konu üzerine düşündüğüdür. Hatta Şemsettin Sami ve Mihran Nakkaşyan’a kitap dizisi yayımlama fikrini veren Ebüzziyâ Tevfik bile olabilir. Zira bu üçü 1872-1873’te Tasvir-i Efkâr Matbaası’nda birlikte çalışmıştır (Türesay, 2013b, 105) ve muhtemelen birbirlerini ve birbirlerinin fikirlerini iyi tanımaktadırlar.

Küçük çaplı ve kısa ömürlü olsalar da Kitabhâne-i Meşâhir’den önce başka dizilerin mevcut olduğu ve kitap dizisi formatının az çok yerleştiği yukarıda gösterilmişti. Ebüzziyâ Tevfik’in Kitabhâne-i Meşâhir’le getirdiği başlıca yenilik, içerik yönünden olmuştur: Bu dizi, biyografi türüne odaklanan ilk Arap harfli Türkçe kitap dizisidir. Ayrıca o güne dek görsel tasarımına en çok özen gösterilen Arap harfli Türkçe kitap dizisinin de Kitabhâne-i Meşâhir olduğu söylenebilir. 1299 (1882) ve 1303 (1886) yılları arasında yayımlanan (gerçi 1886’da yayımlanan biri hariç dizinin tüm kitapları 1882 ve 1883’te çıkmıştır) dizi, Özege’ye göre boyları 14 ile 16 cm arasında değişen ve 34 sayfalık biri hariç 36’şar sayfadan müteşekkil 12 cep kitabından oluşmaktadır. Bu kitapların tam bir listesi için Tablo 16’ya bakılabilir. Kapaklarında hepsi bizzat Ebüzziyâ Tevfik’in eseri olarak sunulmuşsa da bahsi geçen eserlerin kısmen veya tamamen çeşitli kaynaklardan çeviri olması muhtemeldir. Örneğin Gutenberg biyografisinden bazı pasajların Ch. Delon’un aynı kişi hakkındaki biyografisinden (*Gutenberg et l’invention de l’imprimerie* (1881)) çevrildiği iki kitap karşılaştırıldığında anlaşılmaktadır ancak Ebüzziyâ Tevfik

haricinde kaynak belirtmediği gibi diğer biyografilerin çeviri niteliğini teyit etmek için ayrıca bir araştırma yapılması şarttır.

Dizi 12 kitapla sınırlı kalmıştır fakat aslında Ebüzziyâ'nın planı çok daha geniş çaplıdır; öyle ki dizi en başta her biri ayrı bir biyografi kişisini konu edinen 30 cüzlük bir listeyle yayımlanır. Bu sayı kısa zamanda 80'e ulaşacaktır. Sözü edilen 80 kişinin bir listesi için Tablo 17'ye bakılabilir. Kitabhâne-i Meşâhir'i oluşturması planlanan biyografi kişilerinin seçimi dikkat çekicidir. Örneğin listenin sadece dörtte biri, yani 20'si, Müslümanlardan oluşur. Diğerleri "yabancı" denebilecek figürlerdir: 12 Antik Yunan, 6 Romalı, 1 Uzak Doğulu ve 41 Batılı (Türesay, 2013b, s. 108-109). Kişilerin meslekleri konusunda ise liste çok daha dengelidir. Gerçi devlet adamları ve hükümdarlar yine başı çeker ancak azımsanmayacak sayıda filozofa, bilim insanına ve edebiyatçıya da yer ayrılmıştır. Ebüzziyâ Tevfik'in bu yoldaki seçimi tesadüfi değildir; aksine onun vizyonu ve diziyi yayımlamadaki amaçları hakkında ipuçları verir. Belli ki yazarın öncelikli amacı okurlarını o günkü Batı medeniyetinin, birbirinden çok farklı yollarla da olsa, temellerini atan figürlerle tanıştırmak ve böylece medeni dünyaya ilişkin genel kültürün yayılmasını sağlamaktır – Dolayısıyla dizi, Ebüzziyâ Tevfik'in idealist saiklerine açıkça hizmet eder. Bununla beraber tanıtılmak istenen medeniyete Batı-dışı toplumların katkısı da göz ardı edilmez. Yalnızca tamamına yakını on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda yaşamış olan Avrupalı ve Amerikalı biyografi kişilerine karşılık seçilen "Doğulu" veya "yerli" biyografi kişilerinin çok daha eski dönemlerden oluşu dikkat çeker. Bu da Ebüzziyâ Tevfik'in Avrupa merkezli bakış açısına ve Batı-dışı kültürleri gelişmişlik açısında nerede konumlandırdığına ışık tutmaktadır. Nereden bakılırsa bakılsın; yapılan seçkinin yazarın ideolojisini yansıttığı ve özellikle ilerleme konusundaki ideallerine göre şekillendiği söylenebilir.

Bu noktada, eğer aynı idealleri yansıtıyorsa Kitabhâne-i Meşâhir'deki biyografi kişisi seçimlerinin neden sâlnâmelerdekinden bu derecede farklılık arz ettiği sorgulanabilir. Bence bunun cevabı sâlnâmelere yüklenen işlevle ilgilidir: Sâlnâmeler özel olarak günceli konu edinir. Dünya üzerindeki etkisi çok daha kolaylıkla ve derhal gözlemlenebilir olan çağdaş devlet adamlarının ezici biçimde tercih edilmesi doğaldır. Buna karşılık kitap formatı daha zamansız bilgiler vermek için kullanıldığından onların tanıtacağı biyografi kişilerinin seçiminde de yazarın daha geniş bir perspektiften bakması şaşırtıcı değildir. Nihayet, edebiyatçıların ve kadınların ele alınan dizideki konumundan bahsedilebilir. Kitabhâne-i Meşâhir'in planlanan repertuarı kayde değer sayıda edebiyatçı içerir. Buradan hareketle Ebüzziyâ Tevfik'in edebiyatı medeniyet inşasında ve toplumun gelişmesinde başlıca araçlardan biri olarak gördüğü söylenebilir. Diziye Gutenberg biyografisiyle başlamak yazarın mesleki ideallerine nasıl uygun düşüyorsa, seçilen edebiyatçıların da kendisinin edebî idealleriyle de tutarlı olduğunu belirtmek gerekir. Kadınların konumundan bahsetmek ise bu dizi bağlamında kadınların yokluğundan bahsetmektir. Ebüzziyâ Tevfik'in tam 80 kişilik listesinde tek bir kadına bile yer vermemesi belki döneme hâkim olan erkek-egemen kültürle uyumludur ancak yine de onun kamusal hayatta ve kültürel yaşamda kadınlara atfettiği konum hakkında yorum yapma imkânı sunar. Söz konusu mesele, bu çalışmanın sınırlarını aşmakla beraber başka bir başlık altında ayrıca ele alınabilir.

Ebüzziyâ Tevfik'in öne çıkardığı bu nispeten evrensel ve yeni repertuar, Osmanlı tercüme-i hâl geleneğinin o güne dek konu edindiği kişiler itibarıyla çok daha içe dönük olduğu bakış açısını değiştirmeye yönelik bir girişim olarak okunabilir. Nitekim onun dizisi için yaptığı tercihler herkesçe aynı hevesle karşılanmaz. Örneğin müslümanların bu biçimde azınlıkta bırakılması dikkat

çekicidir; hatta bu hususun sonradan bir tartışmaya kaynaklık ettiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan özellikle, orijinali elimizde bulunmayan ancak Ebüzziyâ Tevfik'in *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın satırlarında paylaştığı cevabı üzerinden haberdar olduğumuz[73] bir okur mektubuna (mektubun var olmadığını düşünmek için bir gerekçe yoktur) değinmek gerekir. Bahsi geçen mektubun yazarı, Ebüzziyâ'nın dizisini Müslümanlara yeterince yer vermemekle eleştirmektedir ([Ebüzziyâ Tevfik], 1300b/1882, s. 820). Ebüzziyâ Tevfik'in bu eleştiriye yanıtı hayli sert olur. "[M]eşhurlar seçilirken 'Garbiyyun, Şarkiyyun' ayrımı değil, millete faydalı olma[yı] esas al[dığını]" ifade eden (Gür, 1998, s. 297) yazar, bu yolla Batılı figürlere ve meseleye bakış açısını; ayrıca kamu yararına yönelik kaygısını da ortaya koyar.

Kitabhâne-i Meşâhir'in getirdiği diğer bir yenilik türe ilişkindir. Türkçe edebiyatta biyografi türü bu tarihe gelinene kadar tercüme-i hâl, tezkire, menakıbnâme gibi isimler taşıyan metinlerle temsil edilmektedir. Bu bağlamda Beşir Fuat'ın Victor Hugo biyografisi birçok araştırmacı tarafından özellikle çığır açıcı bulunur. Oysa Ebüzziyâ Tevfik'in biyografileri de onunla aşağı yukarı eş zamanlıdır. Günil Özlem Ayaydın Cebe (2023) de Ebüzziyâ Tevfik'i 19. yüzyıl sonlarında Türk edebiyatının en göze çarpan biyografi yazarı olarak niteler (s. 275). Ayrıca biyografi kişileri listesi 19. yüzyılın hakkında en çok yazılan 15 biyografi kişisi listesiyle büyük oranda örtüşen Ebüzziyâ Tevfik'in biyografi zevki konusunda kamuoyunun nabzını tuttuğunu ve onu yönlendirdiğini de belirtir (Ayaydın Cebe, 2023, ss. 275-276).

Aynı dönemlerde *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da yayımlanan yazılara bakıldığında Ebüzziyâ Tevfik'in bu yöndeki faaliyetlerinin bilinçli bir girişim olduğu anlaşılır. Bu

[73] Aynı makale daha önce *Tercüman-ı Hakikat'in* 10 Muharrem 1300 (21 Kasım 1882) tarihli 1330. sayısında "Varaka" başlığıyla da yayımlanmıştır.

bağlamda onun *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın 1 Şevval 1297 (6 Eylül 1880) tarihli 2. sayısında yayımladığı "Tercüme-i Hâl Yazmak" başlıklı yazısı özellikle önem arz eder. Bu makalenin başında tercüme-i hâl kavramsallaştırmasına karşılık olarak Yunanca biyografi kelimesini sunmakla Ebüzziyâ Tevfik (1297f/1880, s. 52) biri yerli, diğer Batılı olan bu iki türü birbiriyle sıkıca ve açıkça ilişkilendirmiş olur. Kendisinin türü yeniden gündeme getirmesini ise bir girişimcilik örneği olarak kodlar yazar. Ona göre Osmanlılar da biyografi sanatına hizmet etmişse de bu tür kitapların yazımı bir iki asırdır ihmal edilmiş ve bu ihmal Osmanlıların terakki kaydeden milletlerden birkaç asır geride bırakmıştır ([Ebüzziyâ Tevfik], 1297f/1880, s. 54). Dolayısıyla Ebüzziyâ Tevfik'in tarih başlığı altında tercüme-i hal yazmayı mecmuasının görevi olarak tanımlaması, varlığı iddia edilen bir ihtiyacı karşılamaya yarayacaktır. Biyografi türünün ne kadar ihmal edildiği iddiasının doğruluğu tartışmaya açıktır ancak kesin olan Ebüzziyâ Tevfik'in (1297f/1880) biyografiyi "tercüme-i hâl" ile eşleştirmek ve ona Arap ve Osmanlı edebiyatlarından örnekler getirmekle (ss. 53-54) faaliyetine yerli bir köken bulmuş olduğudur. Kanaatimce bunu bir strateji olarak değerlendirmek mümkündür: Aynı roman türünün Türkçe konuşan Osmanlı okuruna tanıtılmasında görüldüğü gibi, okurların aşina olmadıklarından direniş gösterebilecekleri düşünülen yeni bir anlatı biçiminin yabancılığı bir ölçüde de olsa kırılır ve tür, okurların zaten tanıdığı bir kalıba sokulmuş olur. Ceyda Elgül (2022) de makalenin doğrudan Kitabhâne-i Meşâhir'le ilgili olmamakla beraber Ebüzziyâ Tevfik'in matbaasının ürünlerini pazarlama ve bir kültür girişimcisi olarak kendi öncü rolünü sergileme çabasının parçası olarak görülebileceği fikrindedir (s. 795).

Eğer Ebüzziyâ Tevfik'in maksadı gerçekten de ticari nitelikte ise, yani yeni bir biyografi türü üzerinden kendisine bir niş oluşturmak, okurlarda yeni bir talep

yaratmak ve piyasanın bir köşesine tek başına hâkim olmak ise bunda başarılı olduğu söylenebilir. Şu an için elimizde yazara ait ve bu yorumu doğrudan destekleyen bir beyan bulunmadığı doğrudur. Ancak Kitabhâne-i Meşâhir'in yayına başlamasının hemen iki yıl ardından rakip bir biyografi dizisinin, üstelik ona yöneltilen yeterince müslüman içermeme eleştirisini anımsatacak şekilde yalnızca müslüman biyografi kişilerini konu alan bir dizinin, ortaya çıkışını karine kabul edebileceğimizi düşünüyorum. Tümü 1301 (1884) yılında Mihran Nakkaşyan tarafından yayımlanmış ve Hamid Vehbi'nin kaleme aldığı 50 cüz ve 51 biyografiden oluşan Meşâhir-i İslâm, Ebüzziyâ Tevfik'in evrenseli kovalayan projesinin doğurduğu tepkiden çıkar devşirmeye çalışıyor gibidir. Uzun vadede bu iki diziden hangisinin daha başarılı olduğu sorusunun net bir cevabı ne yazık ki yoktur. Her iki dizi de İstanbul merkezli Fransızca basında yankı uyandırmış ("Les Hommes Illustres de l'Orient," 1884, s. 1) ve hatta *Stamboul* gazetesinin 9 ve 11 Şubat 1884 tarihli nüshâlârında Kitabhâne-i Meşâhir'in *Harun er-Reşid* cüzünün bir çevirisi de yayımlanmıştır (s. 2). Bunun yanında Ebüzziyâ Tevfik'in dizisinden çıkan kitapların yarısının yeniden basılmasına karşılık Meşâhir-i İslâm cüzlerinin tek baskıyla sınırlı kalması bir işaret kabul edilebilir. Ancak her bir baskının kaç nüshadan oluştuğunu bilmediğimiz düşünüldüğünde en doğrusu kesin çıkarımlara varmamak olacaktır.

Kitabhâne-i Meşâhir'den son olarak cep kitabı formatını yaygınlaştırmak bağlamında bahsedilebilir. Tabii öncelikle cep kitabının tanımını vermem gerek: Araştırmam sırasında Osmanlı matbu kitapları üzerine yazılmış Türkçe literatürde cep kitaplarının tanımına veya kapsamına dair herhangi bir bilgiye rastlamadım. Ancak deneyimlerim, daha doğrusu başvurduğum malzeme, beni belirli bir ölçüte yönlendirdi. Özege'ye göre 18 cm (hatta spesifik olarak 18x12 cm), Kitapçı Arakel'in kitapçı kataloglarında geçen kitaplar ve 1870-1900 arasında çıkmış dizi

kitaplar bağlamında en yaygın formatı oluşturuyor; yüzlerce örnek bulmak mümkün. Doğrusu, Avrupa yayıncılığında doğrudan cep kitabı nitelemesine yol açacak bu ebatların Osmanlı sahasında standardı teşkil etmesi düşündürücü. Ancak bunun nedenlerini bulmak başka bir araştırmanın konusu. Kesin olan husus, ya Osmanlı matbu kitaplarının çoğunluğunu cep kitabı kabul etmek ya da cep kitaplarını ayırt etmek için Avrupa'dakinden farklı bir ölçüt geliştirmek gerektiği. Şahsen, 18 cm'den daha küçük kitapların bu boydaki kitaplardan ayrı bir kategoriye ait olduğunu düşünüyor ve 18 cm kitapları orta boy kabul etmek gerektiğini savunuyorum. Bu durumda daha küçük kitapların da cep kitabı olarak değerlendirilmesi gerekir. Eğer bu bir kabul edilirse, 19. yüzyıl Arap harfli Türkçe matbu kitap dizilerinin çoğunun cep kitaplarından oluştuğu görülür. Kitabhâne-i Meşâhir öncesi dizilerden Letaif-i Rivayat'ın çoğunluğu, Mihran Nakkaşyan'ın Cep Kütüphanesi ve Ahmet Mithat'ın Yeni Kütüphane'si bu formattadır. Kitabhâne-i Meşâhir de elde ettiği başarıyla formatın yaygınlaşmasına katkıda bulunmuş olmalıdır. Kitabhâne-i Meşâhir'in daha önceki dizilerde görülmemiş bir fiyata, yani 36 sayfalık bir cüzünün yalnızca bir buçuk kuruşa satılabilmesi (örneğin Cep Kütüphanesi'nin yaklaşık iki kat uzunluktaki çeşitli cüzleri dört veya beş kuruşa satılmaktadır) de kanaatimce formata bağlanmalıdır. Cep kitaplarının maliyet ve taşınabilirlik yönünden sağladığı avantajlar Kitabhâne-i Ebüzziyâ bölümünde tartışılacaktır. Şimdilik formatın daha der gelirli okura da kitap satın alma imkânı sağlamak yoluyla demokratikleşmeye hizmet ettiği belirtilebilir.

Ebüzziyâ Tevfik'in biyografi türünü öne çıkarmasının bilinçli bir girişimin ürünü olduğunu yukarıda söylemiştim. Buna karşılık söz konusu girişimin tümden orijinal olduğunu iddia etmenin de yanlış olacağını da belirtmeliyim. Zira dizinin sonlanmasından sonra yayımladığı ve diziye ilişkin çeşitli yayıncılık tercihlerini

okurlara açıkladığı "Kitabhâne-i Meşâhir'i Kitabhâne-i Ebüzziyâ'ya Kalbeyledim" başlıklı yazıda Ebüzziyâ Tevfik ilham kaynağını da açıklar. Yazarın daha önce de değinilen siyasi konumlanışı ve dönemin Osmanlı entelektüelleri arasındaki genel eğilimler göz önüne alındığında şaşırtıcı olmayan bir şekilde bu kaynak Avrupa'dadır. "İma etmek istediğim eser-i taklid (Kitabhane-i Meşâhir'dir) ki Fransızların (Dezom İllüstr) namında olan teracim-i ahval [koleksiyonunu][74] takliden meydana koymuş idim" diyen Ebüzziyâ Tevfik'in atıfta bulunduğu dizi aslında Fransız yayınevi Hachette'in *Bibliothèque des écoles et des familles* (Okullar ve Aileler Kütüphanesi) dizisinin alt-dizilerinden biri olan *Biographies d'hommes illustres*'dir (Meşhurların Biyografileri). Ebüzziyâ Tevfik'in bu beyanı ile adı geçen dizi arasındaki bağlantı bildiğim kadarıyla bugüne kadar, İSAM'ın Ziyad Ebüzziyâ Arşivi kataloğundaki bir künyenin haricinde, hiç kurulmamıştır. Ancak yaptığım çıkarımın doğru olma ihtimalini kuvvetlendiren birkaç işaret mevcuttur. Öncelikle diziler birbirinin hemen ardı ardına, bir yıllık bir aralıkla yayına başlamıştır. İkisinin de kısa kataloğuna rağmen aralarında ortak 4 biyografi kişisi bulunmaktadır. Her iki dizi de Gutenberg'in biyografisiyle açılır ve iki dizinin Gutenberg biyografileri arasında bir çeviri ilişkisi olduğunu gösteren emareler vardır. Her şeyden önce, Ebüzziyâ Tevfik'in eserine koyduğu başlık (*Gutenberg ve İhtira'-ı Fenn-i Tab*) Fransızca biyografinin yazarı olan Delon'un yazdığı biyografinin başlığının (*Gutenberg et l'invention de l'imprimerie*) kelimesi kelimesine çevirisidir. Bunun da ötesinde, eserin içerisinde çeşitli pasajların aynen Delon'un kitabından çevrildiği görülmektedir. Anlaşılan Ebüzziyâ Tevfik başka kaynaklardan da yararlanmış ancak Delon'un kitabını temel almıştır. Yazarın beyanını doğrular biçimde Hachette'in yayımladığı dizinin kitapları da Ebüzziyâ Tevfik'inkiler gibi (34 sayfadan oluşan biri

[74] Köşeli parantezler metnin orijinalinde yer almaktadır.

hariç) 36'şar sayfadan oluşmaktadır. Nihayet, İSAM'da bulunan Ziyad Ebüzziyâ arşivinin kataloğunun 1076 numaralı belgesi için "Ebüzziya Mehmed Tevfik'in "Kitaphane-i Meşâhir" adlı eseri için örnek aldığı Albert Levy'nin "Lavoisier" külliyatının iki nüshası**"** açıklaması verilmiş olup, bu açıklamanın atıfta bulunduğu kitap da Hachette'in ismi geçen dizisi kapsamında yayımlanmıştır. Tüm bunlar dikkate alındığında dizinin gerçek ismiyle Ebüzziyâ Tevfik'in beyanında geçen isim arasındaki tutarsızlık için en basit açıklama Ebüzziyâ Tevfik'in kendisine model aldığı dizinin adını yanlış hatırladığı yönündedir.

Ebüzziyâ Tevfik'in beyanı doğru kabul edilecek olursa, kaynak edindiği dizinin formatına sayfa numarasına varıncaya kadar uymak konusundaki tutuculuğunun sonucu olarak Kitabhâne-i Meşâhir'in yayınını sürdürmek bir aşamadan sonra imkânsız hâle gelir. Ancak Ebüzziyâ, henüz dizi kitap yayıncılığını bırakmak niyetinde değildir. Yazar, Kitabhâne-i Meşâhir'in sağladığı tecrübeden de faydalanarak, 1886 yılında, ilk dizisinden çıkan kitapların dördünü de içerisine dahil edeceği, çok daha karmaşık yapılı ve zengin, yeni bir dizinin yayımına başlar. Bu dizi Kitabhâne-i Ebüzziyâ'dır ve bir sonraki altbölümün konusunu oluşturmaktadır.

Ebüzziyâ Tevfik ikinci kitap dizisi olan Kitabhâne-i Ebüzziyâ'yı 1303 (1886) yılında yayımlamaya başlar. Kitapların arka kapaklarında yer alan açıklamaya göre her hafta bir cüz yayımlanması planlanmıştır. Bu plan gerçekleşmese de 1312'de, yani yayın hayatı sonlandığında, Kitabhane-i Ebüzziyâ 70 müstakil kitap oluşturan 110 cüze ulaşmayı başarır (Tablo 18). Bu 70 kitaptan 41'inin ilk iki yılda (1303-1304) yayımlandığı ve 1307'den sonra sadece altı yeni kitap listeye eklendiği için aslında dizinin daha erken tamamlandığı bile iddia edilebilir. Kitabhâne-i Meşâhir'de olduğu gibi bu dizinin de cüzleri cep kitabı formatındadır (Özege'nin kataloğuna göre kitapların boyları 14 ile 16 cm arasında değişmektedir). Bahsi geçen cüzler aynı

zamanda nispeten incedir: Dizinin programına bakılırsa ortalama 64 sayfa olmaları öngörülmüştür ([Ebüzziyâ Tevfik], 1303/1886). Uygulamada en uzun cüzler 100 sayfayı geçerken en kısa cüz 24 sayfadan oluşur; bir cüzün ortalama uzunluğu ise yaklaşık 65 sayfadır ve dolayısıyla plana uygundur. Bugün düşük görülebilecek bu sayfa sayısı, aslında aynı dönemde yayımlanan diğer Arap harfli Türkçe dizilerinkinden çok da farklı değildir: Örneğin yine 1303'te (1886) Kitapçı Arakel Tozluyan tarafından yayımlanmaya başlayan Osmanlı Kitabhânesi de aynı şekilde, yaklaşık 64 sayfalık cüzlerden (18 cm boyunda) oluşmaktadır. 1304'te yayımlanmaya başlayan Musahabât-ı Leyliye'nin cüzleri ise (16 veya 17 cm boyunda) yaklaşık yarı uzunluktadır. Her hâlükârda bunun bilinçli bir tercih olduğu açıktır. Zira Ebüzziyâ Tevfik cep boyunda kısa kitapçıklar yayımlama kararını dizinin programında bunun hem satıcı hem de müşteri açısından sağlayacağı kolaylığa dayandırır:

> Bir de hacmi kebir olan bir telifi bedava denecek kadar ucuz satmak kabil olsa dahi bedeli hacmine cesametiyle mütenasip olacağı cihetle defaaten iştiraya herkesin istitâat-i hâliye ve mâliyesi müsait olamayacağından ve bir büyük cilt hasıl edecek bir eseri tekmilen neşreylemekten ise cesametine göre meselâ beş on cüze taksim ile neşretmek gerek mümessil ve gerek müşteri için her cihetle mûcib-i sühulet olacağından müellefat-ı kebirenin her bir cüzü altmış dörder sahifeden ibaret olarak neşri tasvip edilmiştir. ([Ebüzziyâ Tevfik], 1303a/1886)

Bu kolaylık özellikle kitabın üretim maliyeti ve dolayısıyla fiyatlandırma noktasında görünür hâle gelecektir. Bu bağlamda dizinin fiyatlandırma politikasıyla bu politikanın, dolayısıyla cep kitabı formatı tercihinin, demokratikleşme sürecine hizmeti aşağıda ayrıca tartışılmaktadır. Cep kitabı formatının okura sağladığı diğer bir kolaylıktan ise Arakel Tozluyan bahseder. Arakel, *Meyl-i Dil* ve *Diyana*'nın başına eklediği "Cep Romanları Hakkında Nâşirin İfâdâtı, Mülâhazâtıyla Eserin Şerâit-i İştirâsı" başlıklı ön sözlerde formatın taşınabilirlik yönünden okurlarca tercih edilir olduğunu vurgulamakta ve böylece cep kitabı formatının daha kolay

satılabileceğini ima etmektedir. Bu da dolaylı olarak ticari saiklerin format seçimindeki etkisine delil kabul edilebilir.

Kitabhâne-i Ebüzziyâ şüphesiz hem ansiklopedizm hem de demokratikleşme dolayımında Ebüzziyâ Tevfik yayıncılığının genel ilkelerini açıkça yansıtmaktadır. Ancak onun da ötesinde bu dizinin neden tartışılmaya değer olduğunu açıklamak gerekir. Bu amaçla üzerine eğileceğim başlıca konu Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın alımlanmasıdır. Kitabhane-i Ebüzziyâ'nın bugünkü kitap dizilerine göre nispeten kısa ömürlü olduğu göz önüne alındığında (mesela ona ilham kaynağı olan Universal Bibliothek 1867'de yayıma başladığı hâlde bugün yayımlanmaya devam etmektedir), dizinin başarısından şüphe etmek pekâlâ makuldür. Ancak söz konusu değerlendirme dizinin kendi bağlamı içinde yapılırsa farklı bir sonuca ulaşılır: Letaif-i Rivayat daha uzun soluklu olmakla beraber kesintili olarak yayımlanmış, Asır Kütüphanesi Küliyatı da 1316-1319 (1898-1901) arasındaki boşluk hesaba katılırsa 10 yıla varmadan kesintiye uğramıştır. Bunlar haricinde 19. yüzyılda yayımlanmış Arap harfli Türkçe dizilerin ise hiçbiri Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın ömrüne erişememiştir. Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın ticari başarısı ise o güne kadarki Arap harfli Türkçe kitap piyasasında -ders kitapları haricinde- emsalsizdir. Dizinin kitapları her bir baskıda üç ila beş bin adet basılmış (Ebüzziya, 1982b, s. 371) ve 70 kitabın 10 tanesi (23 cüzü) ikinci, birer cüzlük ikisi ise üçüncü baskıya ulaşmıştır. Bunlar, ders kitapları gibi birkaç metin türü hariçte tutulursa, yayınlandıkları dönem için ortalamanın çok üstünde rakamlardır. Bu rakamların ötesinde ise, ne yazık ki, Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın alımlanmasına dair detaylı bilgi bulunmamaktadır. En azından diziye ilişkin herhangi bir okur mektubu, bildiğim kadarıyla, bugüne ulaşmamıştır. Yalnızca Alim Gür (1998) dizinin basından övgü aldığını belirtir (ss. 300-301). Geç Osmanlı döneminde faaliyete başlayan İbrahim Hilmi Çığıraçan da Ebüzziyâ Tevfik'in

Kitabhâne-i Ebüzziyâ'sını olumlu bir biçimde anımsayanlardandır (Ocak, 2003, ss. 34-35).

Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın elde ettiği ticari başarıya rağmen neden kısa ömürlü olduğu sorusunun kesin bir cevabı yoktur. Sansürün etkili olmuş olabileceği yönünde bir spekülasyon yapılabilir. Gerçekten de Matbaa-i Ebüzziyâ'nın dizinin yayımlandığı 1303-1312 yıl aralığında 21'i bulan yıllık basılan kitap ortalaması, 1313-1317 aralığında yaklaşık altıya kadar düşer. Ancak bence bu düşüşü *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın tam olarak aynı yıllarda yeniden (hem de sayfa saysında artışla) yayıma başlamasıyla açıklamak daha mantıklıdır: Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın ufak cüzlerine harcanan emek, sermaye ve zaman kaybolmamış, yalnızca *Mecmua-i Ebüzziyâ*'ya kanalize edilmiştir. Kâğıt fiyatlarının veya daha genel ölçekli finansal problemlerin Ebüzziyâ Tevfik'i dizisini erken sonlandırmaya itmiş olması da aynı sebeple zayıf bir olasılıktır. Çünkü böyle bir sorunun matbaanın üretiminin genelinde de gözlemlenebilir bir düşüşe neden olması gerekir. Öyleyse, diziyi erken denebilecek bir tarihte ve düşük denebilecek bir numarada sonlandırmak bence Ebüzziyâ Tevfik'in bilinçli bir tercihi olabilir. Bu bağlamda Isabelle Olivero'nun "doğru insanın kütüphanesi" (*Bibliothèque de l'honnête homme*) olarak nitelediği kitap koleksiyonu modeli akla gelebilir: Olivero'ya göre her dürüst insanın ihtiyacı olan bilgilerin az sayıdaki eserde veya bir ideal kütüphanede bulunduğu düşüncesi Avrupa'da yüzyıllar boyunca 50 ila 150 ciltten oluşan koleksiyonlara kaynaklık edecektir (2022, ss. 29-30). Ebüzziyâ Tevfik de benzer bir yaklaşımla amacına ulaştığını düşünmüş olabilir. Bu varsayım, dizi kapsamındaki ilk baskıların birkaç yılda büyük oranda tamamlanmasını ve 1307'den sonra genellikle yeniden baskılarla yetinilmesini de açıklar. Her hâlükârda, tartışılan soruya doğruluğu ispatlanabilir bir cevap vermek, en azından şimdilik, imkânsız görünmektedir.

İncelememin buraya kadarki kısmında Kitabhâne-i Ebüzziyâ'yı yalnızca kendi başına veya Arap harfli Türkçe diziler bağlamında ele aldım. Oysa dizinin değerlendirmesini bu kadarla bırakmak en iyi ihtimalle yetersiz, daha kötü bir ihtimalle yanıltıcıdır. Zira Kitabhâne-i Ebüzziyâ yabancı bir örnek üzerine bina edilmiştir. Ben de bu ilişkinin belirleyiciliğinden ötürü onu yabancı ilham kaynağıyla birlikte ele almayı faydalı görüyorum. Ebüzziyâ Tevfik'in ilanlarından birinde "[Kitabhane-i Ebüzziyâ]da[75] tuttuğum usul ise Almanların (Universal Bibliyotek) yani (Umumi Kitabhane) ünvanlı eserlerinin aynıdır" (1305b/1888) diyerek açıkladığı üzere bahsi geçen örnek Alman yayıncı Anton Philipp Reclam tarafından çıkarılan Universal Bibliothek'tir. Yazarın söz konusu diziyle ne zaman ve nasıl karşılaştığı bir soru işaretidir: Bu dönemde Almanca Osmanlı-Türk kültürü üzerinde henüz Fransızca kadar nüfuz sahibi olmadığı gibi Ebüzziyâ Tevfik de yukarıda alıntılanan duyurusu dışında Universal Bibliothek'e hiç değinmez. Buna karşılık, ben onun Alman matbaacılık endüstrisiyle kurmuş olduğu sıkı ilişkilerden ötürü bu diziden haberdar olmasını şaşırtıcı bulmuyorum. Sözünü ettiğim ilişkilerin detayları için tezin bir sonraki bölümüne bakılabilir. Universal Bibliothek'in usulünü benimsemek sözüyle kastedilenin ne olduğu sorusunun cevabı ise daha açıktır. Özetle, iki dizinin de aynı amaçlara erişmek üzere çok çeşitli eserlerden oluşacak "evrensel" bir kütüphane hayali kurduğu ve benzer birer fiyat politikası benimsediği söylenebilir. Bununla beraber, Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın yalnızca bir taklit olduğunu iddia etmek hata olur. Kitabhâne-i Ebüzziyâ, içeriğinin yerli karakteri ve yerleştirmeye çalıştığı kanon bakımından ilham kaynağından ayılır. İki dizi arasındaki benzerlikler ve farklılıklar ile bunların dizi yayıncılarının saikleriyle ilişkisi aşağıda tartışılacaktır.

[75] Köşeli parantezler orijinal metinde yer almaktadır.

Isabelle Olivero'ya (2022) göre modern cep kitabı dizilerinin ayırt edici özellikleri küçük format ve düşük fiyattır (s. 18). Hem Kitabhâne-i Ebüzziyâ hem de Universal Bibliothek bu gözlemin doğruluğuna delil teşkil ederler. Özellikle Universal Bibliothek'in çok satmasındaki başlıca etken fiyatının düşüklüğüdür. 1871'de Alman İmparatorluğu kurulduğu zaman okur-yazarlık oranları o kadar yüksektir ki okuma eylemi elit kesimlerin bir ayrıcalığı olmaktan çıkıp kitlelerce icra edilmeye başlanmıştır (Olivero, 2022, s. 206). Universal Bibliothek de 50 yıl boyunca hiç değişmeyen 20 feniklik düşük fiyatıyla (Schroeder, 2015, s. 5), edebiyatı daha önce kitap satın almakta güçlük yaşayan dar gelirli okurlar için erişilebilir kılmış ve bu demokratikleşme sürecine katkıda bulunmuştur. Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın fiyat politikası da Universal Bibliothek'inkine çok benzer. Kapaklarında belirtildiği üzere her bir cüz 100 paraya (2,5 kuruş) satılmakta olup bu fiyat istisnai hâllerde 3 kuruşa çıkmaktadır (Türesay, 2013b, s. 115). Yine kitapların arka kapaklarında yer alan açıklamaya bakılırsa diziye abone olunması halinde cüz başına ödenecek ücret 1,5 kuruşa kadar düşmektedir. Aynı dönemde dört sayfalık bir Arap harfli Türkçe gazetenin fiyatının çeyrek ila bir kuruş arasında değiştiği düşünülürse bunun gerçekten de uygun bir fiyat olduğu anlaşılır. En azından bu fiyat daha önceki Arap harfli Türkçe yayıncı dizilerinin fiyatlarıyla kıyaslandığında Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın onlardan daha erişilebilir olduğu kesindir.

Reclam'ın fiyatlandırma politikası onu Universal Bibliothek'i yayımlaya iten saiklere de ışık tutar: Daha fazla okura ulaşmak veya yeni pazarlara açılmak. Ebüzziyâ Tevfik örneğinde de saik aynıdır; hatta daha bile barizdir. Bunu görebilmek için Kitâbhane-i Ebüzziyâ'nın ilk numarasının başında yer alan ön söze bakılabilir. Aynı zamanda dizinin programı işlevini taşıyan bu metinde, Ebüzziyâ Tevfik fiyat konusundaki kararına nasıl vardığı konusunda gayet açık sözlüdür: "Maksad-ı

münferidemiz istifade-i hassayı istifade-i ammede aramak, yani galî paha ile az satıp da istifade hususunu ashâb-ı yesarın taht-ı inhisarında bulundurmaktan ise ehven paha ile çok satarak daire-i intişarı, halkın her sınıfını müstefit eyleyecek raddelerde, tevsi eylemektir" (1886). Bu alıntı, bence Ebüzziyâ Tevfik'in kendisini yönlendiren saikleri nasıl bir araya getirdiğini en iyi gösteren örnektir. "İstifade-i hassa" ibaresi şahsi çıkarı ve dolayısıyla ticari kaygıları imlerken, "istifade-i amme" tabiri Ebüzziyâ Tevfik'in yaklaşımının yalnızca çıkarcı olmadığına işaret eder. Yazar, bir kez daha, kazanç elde etme arzusunu kamu yararı söylemiyle sarmalamaktadır. Bu birlikteliği gerçekleştirmenin yolu ise, ona göre, ucuza satarak sürümü arttırmaktan geçer. Yazarın muhatap olarak "halkın her sınıfından" bahsetmesi de demokratikleştirme kelimesinin anlamı düşünüldüğünde manidardır. Bu kelime seçimi, Ebüzziyâ Tevfik'in amacının basitçe daha çok satmak olmadığını gösterir. Onun maksadı, ne eksik ne fazla, okurluğu demokratikleştirmektir. Bunu fiyatlar aracılığıyla gerçekleştirme planı da hedeflenen okurun görece dar gelirli okur olduğunu gösterir.

Frédéric Barbier'in (1995) söylediğine bakılırsa, kâr marjının sınırlı oluşundan ötürü Universal Bibliothek'in kitapçılara bıraktığı kazanç o kadar azdır ki, dizinin dağıtımını sağlamak konusunda sorun yaşanmış ve çözüm olarak Reclam bir çeşit kitap otomatını piyasaya sürmüştür (s. 96). Onun bu icadı iş birliğine kapalı olabilecek aracıları devre dışı bırakmaya yönelik bir girişim olarak yorumlanabilir. Bu konuda Ebüzziyâ Tevfik Reclam'a göre avantajlı durumdadır, zira matbaası aynı zamanda bir kitapçı işlevini görmektedir (Türesay, 2014, s. 199). Dolayısıyla, o, kitaplarını müşterilerine ulaştırmak için herhangi bir aracıya muhtaç değildir. Bunun aynı zamanda kâr marjını genişleteceği de akla uygun bir çıkarımdır. Her hâlükârda, Ebüzziyâ Tevfik daha fazla müşteriye erişebilmek için Arakel Tozluyan'ın taşraya dağıtım hizmetlerinden de faydalanmıştır. Taşradaki müşterilerin başkenttekilere

oranını bilmiyorsak da dizi kapsamında yayımlanan kitapların arka kapaklarında posta ücretinin de belirtilmesinden hareketle taşraya gönderim sağlandığı çıkarımı yapılabilmektedir.

Karşılaştırmaya konu edilen iki dizinin fiyatlarını bu derecede düşürebilmesine imkân veren başka bir gelişme ise fikrî mülkiyet hukuku alanında gerçekleşmiştir. 9 Kasım 1867 tarihinde Almanya'da yürürlüğe giren yeni telif hakkı düzenlemesi yazarlar ile mirasçılarının eserleri üzerinde sahip oldukları hakların uzunluğunu değiştirmiş ve bu değişiklik sonucunda çok sayıda Almanca eserin korunma süresi sona ermiştir. Gelişmeleri yakından takip ettiği anlaşılan Reclam bu değişiklikten sonuna kadar faydalanmaya hazırdır; nitekim hemen ertesi gün telifi sona ermiş 35 kitabı satışa sunmuştur (Marquardt, 2017, s. 99). Reclam'ın Universal Bibliothek'i, hiç olmazsa başlarda, telifi tükenen kitapların oluşturduğu temel üzerine bina etmiş olması yayıncılık maliyetlerini biraz olsun düşürmüş olmalıdır. Universal Bibliothek'le aynı derecede değilse bile, Kitabhâne-i Ebüzziyâ da telifi olmayan birçok eser içermektedir. Gerçi Ebüzziyâ Tevfik en az bir kitabın (*Engizisyon Tarihi*) haklarını satın almış (Ebüzziyâ Tevfik, 1887/1888, s. 3), bazı eserleri (örneğin *Ezhâr-ı Tarihiye*) yazmaları için de yazar veya çevirmenlere "tavsiyede bulunmuştur" (Ahmet Rasim, 1886/1887, s. 6). Ancak dizi kapsamında yayımlanan birçok kitap kamu malı haline gelmiş eski eserlerden oluşur. Çeviri konusunda ise Ebüzziyâ Tevfik fazladan bir avantaja daha sahiptir: Osmanlı İmparatorluğu telif hakları konusunda hiçbir sözleşmeye dahil olmadığı için o da çevirisini yayınladığı hiçbir yazara tek kuruş ödemek zorunda değildir. Bununla beraber, dizinin çağdaş yabancı eserlerden fazla çeviri içermediği için söz konusu avantajın uygulamada çok da etkili olmadığı tahmin edilebilir.

Kitabhâne-i Ebüzziyâ ve Universal Bibliothek'i birbirine yaklaştıran ikinci özellik, dizilerin kapsayıcılığı veya evrenselliğidir. Her iki yayıncı nezdinde de bunun başından beri bilinçli bir tercih olduğu anlaşılmaktadır. Dizilerin programlarında kapsayıcılık hedefinin işaretleri bulunabilir. Bu bakımdan Barbier (1995) Universal Bibliothek'in programının esas itibarıyla sınırsız olduğunu iddia etmekte (s. 94) haklıdır: Bahsi geçen programa göre dizi yalnızca Alman edebiyatının klasiklerini değil, klasik kategorisine girmese de popülerlik kazanmış bulunan diğer eserleri de içerecektir (aktaran Marquardt, 2017, s. 102). Aslında yeni eserleri eskilerin tekrar baskılarıyla ve istikrarlı satan kitapları çok satanlarla karıştırıp eşleştirmek Gervais Charpentier'den beri başvurulan bir stratejidir (Olivero, 2022, s. 151) ve Ebüzziyâ Tevfik de aynı stratejiyi benimsemiştir. Onun kataloğunda da çok baskı yapan kitaplar, bazıları daha önce de yayımlanmış oldukları hâlde dizi kapsamında tekrar yayımlanmak suretiyle, içeriği nispeten daha "ağır" ve özelleşmiş ancak Ebüzziyâ'nın önemli bulduğu anlaşılan kitaplara eşlik eder. Yukarıda sayılanlara ek olarak Universal Bibliothek hem artık unutulmuş olan eski eserleri hem de ilk defa okurla buluşacak yenileri içerecektir. Nihayet, Reclam okurlarına yabancı ve ölü dillerden en iyi eserlerin tercümelerini vadetmektedir. (aktaran Marquardt, 2017, s. 102). Özetle, okurlar Universal Bibliothek başlığı altında büyük bir çeşitlilik bulacaklardır. Gerçekten de dizinin kitapları zamanla kayda değer bir türsel çeşitlilik sergilerler: Operalar, Orta Çağ metinlerinden çeviriler, felsefi eserler, hukuki metinler, klasik ve popüler edebiyat (Schroeder, 2015, s. 5) bu türlerin sadece bir kısmını oluşturur. İstenen kitapları seçip diğerlerini görmezden gelme imkânı da eklendiğinde bu türsel çeşitlilik aracılığıyla Reclam'ın okur gruplarını birbirinden ayıran duvarları yıkmaya ve herkese hitap edecek bir şeyler sunmaya çalıştığı söylenebilir.

Ebüzziyâ Tevfik'in, daha önce de tartışılan ansiklopedist eğilimleri ışığında şaşırtıcı gelmemesi gereken, çeşitlilik vaadi Reclam'ınkine çok benzer. Bu doğrultuda yazar, Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın programında oldukça iddialı bir vaatte bulunur: "Bu nam altında neşri mesmum olan asar bir kitabhanede tasavvur olunabilecek müellefatın her nevine şamildir**"** ([Ebüzziyâ Tevfik], 1886). Yayımı tamamlandığında Ebüzziyâ Tevfik'in dizisinin kataloğu Alman ilham kaynağınınkinden çok daha kısadır ama çeşitlilik konusunda yine de onunla yarışabilir. Nitekim bu katalog kurgusal metinlerin yanında Osmanlı klasikleri, modern Türkçe edebiyat eleştirisi, tarih anlatıları, bilimsel çalışmalar, sefaretnameler, biyografiler ve fazlasını içermektedir. Yukarıdaki alıntıyı izleyen paragrafta, Ebüzziyâ Tevfik okurların neler bekleyebileceğine dair kısa bir liste de sunar: "Arabiden, Farisiden ve Avrupa lisanlarının hemen kaffesinden lisanımıza kabil-i nakl olan asar-ı nafia ile kitabhane-i ashab-ı irfanda bulunan nesh-i nadire ve vaktiyle tab olunduğu halde elyevm nesh-i matbaası kalmamış olan müellefat-ı saire" ([Ebüzziyâ Tevfik], 1886). Reclam ve Ebüzziyâ Tevfik'in listeleri arasındaki paralellik çarpıcıdır: İkisi de geniş kapsamlı çevirileri, klasik kanonu ve dolaşımdan düşmüş eserleri içerir. Ulaşılan sonuç da vadedilene yakındır: Kitabhâne-i Ebüzziyâ Arapça, Farsça, Fransızca, Almanca ve İngilizceden çeviriler ile eski ve modern eserlerin dengeli bir karışımına yer vermiştir.

Isabelle Olivero'ya göre (2022) her bir "evrensel kütüphane" yeni bir kanon kurma girişimidir (s. 201). Yayınlanacak eserlerin seçimi şüphesiz yayıncının ideolojik konumlanışını yansıtır. Bütün yayıncı dizilerinin birbirlerinden ayrıldığı nokta da tam olarak burasıdır. Sınırları son derece iyi çizilmiş bir vizyon doğrultusunda ve belli bazı niyetlerle şekillendirildiği anlaşılan Kitabhâne-i Ebüzziyâ için durum bundan farklı değildir. Bahsi geçen vizyonu ve niyetleri açığa çıkarmak

için, aşağıda Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın genelinde gözlemlediğim çeşitli eğilimlere işaret edeceğim. Bu kapsamda, "evrensellik" hakkındaki farklı yorumların Ebüzziyâ Tevfik'in öne sürdüğü kanona ışık tutacağını düşünüyorum.

Evrenselliğin görünümlerinden biri çok sayıda ve çeşitli dillerden eserlerin aynı dizi başlığı altında bir arada bulunmasıdır. Zaten evrensel kütüphanelerin ortak amaçlarından biri de klasiklerden oluşan mevcut kanonun yerine "dünya edebiyatının şaheserlerinden müteşekkil eklektik bir antoloji" koymaktır (Olivero, 2022, s. 215). Bu açıdan bakıldığında, Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın, en azından içine doğduğu bağlam ölçüsünde, evrensel sıfatını hak ettiği söylenebilir. Dizi, 79 cüz oluşturan 49 telif kitaba karşılık, çeviri olduğunu beyan eden[76] ve 31 cüzden meydana gelen 21 kitap içermektedir. Kaynak yabancı dil sayısı ise beştir[77]. Ancak elbette kaynak dillerin çeşitliliği kendi başına fazla anlam taşımaz. Diziyi özgün kılan ve onun kurucusunun evrensellik anlayışını açığa çıkaran, bu dillerin coğrafi dağılımıdır. Bu bağlamda Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın yüzü açık ve net bir biçimde "Batı"ya dönüktür. Zira Fransızcadan 11, Almancadan altı, İngilizceden bir çeviriye karşılık Farsçadan üç ve Arapçadan yalnızca bir çeviri kitap bulunur[78]. Önceki yüzyıllarda Fars ve Arap edebiyatlarının Türk edebiyatı üzerindeki belirleyici etkisi düşünülürse "Doğu"

[76] Osmanlı-Türk bağlamında çeviriyi tanımlananın ve dolayısıyla kesin bir rakama ulaşmanın güçlüğünden (Strauss, 2019; Demircioğlu, 2005) ötürü bilinçli olarak "çeviri olduğunu beyan eden" nitelemesini kullanıyorum. Aynı sebeple Kitabhâne-i Ebüzziyâ özelindeki istatistiklerimi de yalnızca çeviri beyanlarına dayandırdım.

[77] Ulaştığım istatistikler üzerinde etkili olduğu için kaynak dilleri tespit etmek konusunda karşılaştığım sorunlara değinme ihtiyacı duyuyorum. Bazı örneklerde gerekli bilgi kitabın kapağında verildiği için kaynak dili bulmak basit: Mesela *Dayı ile Yeğen*'in kapağında "Almancadan mütercem" ibaresi yer almakta. Diğer bazı eserlerin kaynak dilini ise ikincil yazın aracılığıyla öğrenmek mümkün. Örneğin Johann Strauss (2019) *Kumandanların Terceme-i Ahvâli* adlı kitabın, Cornelius Nepos'un *Vitae*'sinin Almanca bir versiyonundan hareketle çevrildiğini belirtiyor (s. 68). Ancak bu gibi örnekler sayılı olduğundan çevirilerin çoğunluğu için eldeki bilgiye dayanarak tahminlerde bulunmak gerekiyor. Çeviri olduğunu beyan eden kitaplardan *Emsâl-i Âli*'nin, Arap bir figürü konu edindiği için, Arapçadan çevrilmiş olduğu varsayılabilir, örneğin. Diğer yandan, ikincil kaynaklarda Ahmet Rasim'in yalnızca Fransızcadan yaptığı çevirilere değinilmektedir. Dolayısıyla Kitabhâne-i Ebüzziyâ'dan yayımlanan çevirilerinin de kaynağının Fransızca olması muhtemeldir. Örnekler çoğaltılabilir.

[78] Türesay (2013b) farklı bir dağılım öne sürer; ona göre çeviri kitapların dördü Farsçadan, biri Arapçadan, sekizi Almancadan, yedisi Fransızcadan ve biri İngilizceden aktarılmıştır (s. 116).

dillerinden eserlerin tüm koleksiyon içindeki payı oldukça düşüktür. Ebüzziyâ Tevfik'in idealist saiklerle hareket ettiği böylece açık hâle gelir: İdeolojik pozisyonu ve Yeni Osmanlı bağlantıları hesaba katıldığında yazarın kurmaya çalıştığı modern kanon aradığı modeli elbette Avrupa'da bulacaktır. Avrupa dillerine gelince; Fransızcanın baskın oluşu şaşırtıcı değildir. Ne de olsa Osmanlı modernleşmesi genellikle Fransa'dan örnekler üzerine kurulmuştur ve Osmanlı entelektüelleri ile okurlarının en aşina oldukları Avrupa dili Fransızcadır. Benim daha dikkat çekici bulduğum kısım ise Almancadan çeviri sayısının görece yüksek oluşu. Şahsi gözlemlerim çerçevesinde asır sonu Osmanlı-Türk kültürü bağlamı için olağandışı bulduğum bu durumu fikrimce Ebüzziyâ Tevfik'in Almanca konuşan dünyaya aşinalığı üzerinden yorumlamak mümkündür. Yazarın Alman dünyasına hissettiği bu yakınlık kararlarını da etkilemiş ve Türk okurlara başka türlü erişme ihtimali düşük olan bir dizi çevirinin yapılmasıyla sonuçlanmıştır.

Evrenselliğin görünür olduğu diğer bir alan türsel çeşitliliktir. Bugün tür kuramı hakkındaki literatür kütüphaneler doldurmaya yetecek genişliktedir. Söz konusu literatür bu çalışmanın konusunu oluşturmadığı için detaylarıyla tartışılmayacaktır, Yalnızca bu literatür sayesinde herhangi bir edebî (veya edebiyat dışı) türün sınırlarını nesnel olarak çizemeyeceğimizi artık bildiğimizi söylemek yeterlidir. Türlerin sınırlarına dair bu belirsizlik Kitabhâne-i Ebüzziyâ bağlamında da aynı derecede geçerlidir. En azından bu noktada Ebüzziyâ Tevfik kendi tasnifini sunmak yoluyla bir yardım eli uzatır. Yazar, Kitabhâne-i Ebüzziyâ'sından çıkan kitapları yedi kategoriye ayırmaktadır: Edebiyat ve şiir kitapları, tiyatro ve hikâye, ahlâk ve büyük sözler, siyasî eserler, tarihe dair eserler, hal tercümeleri ve ilim ve fen bahislerinde eserler (Ebüzziya, 1982b, ss. 371-372) Takdir edilir ki bu tasnif geliştirilmeye açık bir tasniftir. Daha incelikli ayrımlar yapmak mümkündür. Bu

doğrultuda dizinin kataloğu sayısız farklı tasnife tabi tutulabilir. Buna karşılık, ben söz konusu ayrımlara dair ipucu vermenin daha pratik bir yolu olarak koleksiyonun ardışık olarak numaralandırılmış bir dizi cüzüne göz atmayı öneriyorum. Örneğin 69. cüzden 79. cüze kadarki kitaplara bu gözle bakıldığında sırasıyla şu türlerle karşılaşılır: Tarihsel bir romanın aynı zamanda modern Türk edebiyatının bir manifestosu olan ön sözü (*Mukaddime-i Celâl*), bir biyografi (*Sürûrî-i Müverrih*), Katip Çelebi'nin döneminin düşünce dünyası ve dini tartışmalarına dair bir çalışması (*Mîzânü'l-hakk fi İhtiyârü'l-ahakk*), bir sefaretname (*Sefâretnâme-i Mehmed Efendi*), Ay'la bağlantılı meteorolojik olaylar hakkında bir popüler bilim kitabı (*Kamere Ma'tûf İstidlâlât-ı Havâiye*), Avrupa edebiyatlarının yazar-merkezli bir tarihi (*Elsine-i Garbiye Edebiyât ve Üdebâsı*), Almancadan bir piyes çevirisi (*Bir Küçük Sehiv*) ve Antik Romalılar hakkında bir tarih metni (*Eski Romalılar*). Sırf bu örnekler bile Ebüzziyâ Tevfik'in her şeyden biraz içerecek ve böylece okurun dünyaya ilişkin genel kültürünü genişletecek bir kütüphane hayali kurduğunu göstermeye yeter. Dizinin yayınlandığı dönemin yayıncılığında yenilikçiliği besleyen başlıca kuvvetlerin ansiklopedizm ve bilimin popülerleştirilmesi olduğu düşünülürse bu da şaşırtıcı değildir (Türesay, 2013b, s. 122). "Kamuya yararlı olma maksadının" bir grup diğer Avrupa merkezli evrensel kütüphane tarafından da sergilenen bir karakteristik olduğu da bu aşamada ayrıca belirtilebilir (Olivero, 2022, s. 215**).**

Yukarıdaki örnekler dizinin genel eğilimini yansıtmakla beraber; Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın okurlara sunduğu katkının bilgiden ibaret olmadığını da vurgulamak gerekir. Nitekim dizinin kapsamında başka, daha "marjinal" denebilecek eserler de yayımlanmıştır. Bu türden kitapların belki de en çarpıcı örneği *Cizvit Cemiyetinin Talimât-ı Hafiyesi*'dir. Bahsi geçen kitap, Cizvitleri karalamak için yazılmış olan *Monita Secreta* adlı ve gerçeklikle bağlantısız, uydurma bir kitabın çevirisi olup

Türkçe edebiyatta "Yahudi-mason-siyonist" komplo teorilerinin yayılmasına önayak olan ilk eserdir (Türesay, 2013b, s. 118).

Bir kitap dizisinin evrenselliği klasik ve modern eserlerin bir arada var olmasından da kaynaklanabilir. Ebüzziyâ Tevfik'in, bu diziyi yayımladığı sırada hâlâ süren, "yeni" edebiyat taraftarlığı ve edebî idealizmi yukarıda zaten tartışılmıştı. Bu yeni edebiyatın aynı zamanda onun ideal kütüphanesinin de köşe taşı olduğu açıktır. Bunun başlıca göstergesi olarak dizi kapsamında yayımlanan *Müntehabat-ı Tasvir-i Efkâr* cüzlerine işaret edilebilir. Şinasi ve Namık Kemal'in 1860'larda, siyaset dahil çeşitli konularda kaleme aldığı yazıların derlenmesiyle meydana gelen bu seçkiler toplamda 13 cüz ve 884 sayfa tutar. Büyük kısmı 1890'larda yeniden basılan söz konusu derlemeler aracılığıyla Ebüzziyâ Tevfik, Namık Kemal ve Şinasi'nin entelektüel mirasını geleceğe taşımış ve yeni bir neslin onlardan etkilenmesine zemin hazırlamıştır. Ebüzziyâ Tevfik, Namık Kemal'in, makalelerine ek olarak, her biri edebiyat eleştirisi veya tarihi konu edinen sekiz ayrı kitabını da Kitabhâne-i Ebüzziyâ'ya dahil etmiştir.

Yukarıda tasvir edilen duruma karşılık, Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın kataloğunda klasik Osmanlı divan edebiyatının numuneleri de yer alır. Diğer bir deyişle, modern edebiyata yönelik bariz eğilim, Türesay'ın deyişiyle "Osmanlı kültürel mirasının yüceltilmesi"ne (Türesay, 2013b, s. 122) engel olmamıştır. Bu bakımdan Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın repertuarı, Avrupalıların tüm ağırlığına rağmen İslâm tarihinden kişilere büyük yer ayıran Kitabhâne-i Meşâhir'in planlanan repertuarını da andırır. Bu türden telif eserlere örnek olarak *Tazarrûât-ı Sinan Paşa*, *Koçi Bey Risâlesi*, *Hayriye-i Nâbî* ve *Hüsn ü Aşk* anılabilir. Üstelik İslâmî edebiyat geleneğiyle Avrupa edebiyatının karşılaşması yalnız telif eserler bağlamında da gerçekleşmez. Çevirilerde de divan şiirinin İranlı ustaları yeni edebiyatın Avrupalı

kaynaklarıyla el ele vermiştir: Örneğin Hafız-ı Şirâzî ve Kelim-i Hemedanî'nin şiirlerinden çevirilere Victor Hugo (*Claude Gueux*), Friedrich von Schiller (*Der Neffe als Onkel*) ve Molière'den (*Le Tartuffe ou l'Imposteur*) yapılmış tercümeler eşlik eder. Özetle denebilir ki, Kitabhâne-i Ebüzziyâ yabancı bir model üzerine inşa edilmişse bile, öne sürdüğü edebiyat kanonunu şekillendiren yerli entelektüeller ve onların edebiyat anlayışları olmuştur.

Yukarıdaki tartışmanın ışığında, Ebüzziyâ'nın "evrensel" bir dizi veya kütüphane tahayyül ettiğinden benim şüphem yok. Bununla beraber "bir kitabhanede tasavvur olunabilecek müellefatın her nevi"ni içermek iddiasının gerçeği yansıtmaktan çok pazarlamaya dönük bir iddia olduğunu ve bir hayli abartı içerdiğini de söylemek gerek. Nitekim dizi kapsamında yayımlanan kitapların listesine bakıldığında Ebüzziyâ Tevfik'in hayallerinin ne diğer alfabe ve dillere uzandığı, ne de çağdaş kurmaca veya kadın yazarları içerdiği anlaşılır. İstanbul'un 19. yüzyıl sonunda ne kadar çok sayıda farklı kültüre ve farklı dillerin edebiyatlarına ev sahipliği yaptığı zaten birçok farklı kaynakta uzun uzadıya tartışılmıştır. Türesay'a (2004) göre Ebüzziyâ Tevfik de bunların büyük kısmına hitap edebilecek donanıma sahiptir ve Latin, Kiril, Arap, Yunan, İbrani ve Ermeni harfleriyle baskı yapabilmektedir[79] (s. 40). Buna rağmen yayınladığı dizi kesin bir biçimde tek dilli ve tek alfabelidir. Diğer bir deyişle Ebüzziyâ Tevfik okur kitlesini genişletmeye çalışırken bile, aslında sınırları net olarak çizilmiş bir muhataplar grubuna hitap etmektedir. Bunun haricinde, 1880'ler ve 1890'lar Osmanlı-Türk edebiyatının, özellikle kurmaca bağlamında, en yenilikçi ve üretken dönemlerindendir. İlk kez bu

[79] Şahsen Türesay'ın bu iddiasına şüpheyle yaklaşıyorum. En azından araştırmalarım esnasında Ebüzziyâ Tevfik'in Arap, Latin ve belki Kiril harfleri dışında bir alfabeyle baskı yapacak hurufata sahip olduğu yönünde herhangi bir bilgiye rastlayamadım. Saydığım harflerle baskı yapabildiğini ise çıkardığı kitaplardan ve *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın 84. sayısının arkasında bulduğum bir reklamda geçen "Türkçeden başka, Alman, İngiliz, İtalyan, İslav, Fransız lisanlarına mahsus huruf-ı mütenevvia ve müzeyyene dahi mevcut olarak her nev' asar ve evrak tab eder" ibaresinden çıkarıyorum.

dönemde okur karşısına çıkan birçok eser bugün hâlâ popülerliğini korumakta ve okunmaktadır. Kitabhâne-i Ebüzziyâ ise bunların tek bir örneğini dahi içermez. Çevirilere bakıldığında orada da benzer bir durumla karşılaşılır: Çağdaş kurmaca neredeyse yoktur. Mesele kurmacanın toptan reddi de değildir üstelik; diziye dahil edilen kurmaca eserler varsa da bunlar eski metinlerin çevirileridir. Zaten Ebüzziyâ Tevfik Matbaa-i Ebüzziyâ'da çağdaş Türkçe kurmaca da basmış, yalnızca onları dizilerine dahil etmemiştir. Buradan hareketle onun çağdaş kurmacayı modern bir kütüphanede yer almaya layık bulmadığı çıkarımı yapılabilir. Açıklaması ne olursa olsun, çağdaş kurmacanın dizinin kapsamı haricinde kaldığı kesindir. Son olarak, kadın yazarlar meselesine, daha doğrusu kadın yazarların yokluğu meselesine değinmek gerekir. Ebüzziyâ Tevfik'in dizisinde erkeklerin tartışmasız üstünlüğe sahip olduğu görülür. Dizinin yayımlandığı dönemde Osmanlı kadın yazarlarının sayısı artmaktaysa da Kitabhâne-i Ebüzziyâ ne onlardan ne de yabancı kadın yazarlardan tek bir kitap dahi içermez. Yine çok sayıdaki biyografinin hepsinde konu erkeklerdir. Tüm bunlar bir arada ele alındığında, Ebüzziyâ Tevfik'in yayımlayacağı eserlerin seçiminde son derece net bir vizyona göre hareket ettiği ve bu vizyonun da yazarın hem idealist hem ticari saiklerinin etkisi altında şekillendiği güvenle söylenebilir. Kitabhâne-i Ebüzziyâ'yı yabancı bir modelden yola çıktığı halde yerli ve özgün kılan da tam olarak budur.

İçeriklerinin evrenselliği ve düşük fiyatlar aracılığıyla okumanın demokratikleştirilmesi hem Universal-Bibliothek'i hem de Kitabhâne-i Ebüzziyâ'yı Avrupa'da gözlemlenen daha genel bir akımın parçası olarak değerlendirmeye imkân sağlar. Gerçekten de aynı dönemde aynı formülle başarıya ulaşan başka birçok yayıncı dizisi olmuştur; Cassell'in National Library'si (1882), Routledge Universal Library (1883), Morley'nin Universal Library'si (1883), yine Routledge'ın National

Library'si (1886), ve yüzyıl sonundan İspanyolca Biblioteca Universal dizisi bunlara örnek gösterilebilir (Olivero, 2022, ss. 212–213). Basiretli bir tüccar ve girişimci olarak Ebüzziyâ Tevfik'in başarı getirdiği sınanıp onaylanmış bir pratiği "ithal" etmesi kesinlikle şaşırtıcı değildir.

Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılmış olan kitap dizileri, yalnızca Kitabhâne-i Meşâhir ve Kitabhâne-i Ebüzziyâ'dan ibaret değildir. Matbaadan çıkan kitapların kapaklarını dikkatlice inceleyen bir araştırmacı, bu ikisi haricinde de çeşitli dizilerin başlıklarına rastlar. Bunlara bir sonraki bölümde değinilecektir. Neredeyse kesin olan, Ebüzziyâ Tevfik'in kitap dizilerinin Arap harfli Türkçe kitap piyasasında kayda değer bir etki yarattığıdır. Bu iddiamın dayanağını ise Arap harfli Türkçe dizilerin tarihsel dağılımı oluşturmaktadır: 1870'ten 1886 yılına gelinceye kadar yayımlanan Arap harfli Türkçe kitap dizilerinin sayısı altı olduğu hâlde, 1886'dan 1900'e kadar en az 25 yeni Arap harfli Türkçe dizi yayıma başlar (Özerdim, 1977; Ebüzziya 1982a; Hamami ve Ebüzziya, 1986; Erkul Yağcı, 2011; Sezen, 2019; Öksüz, 2022) Gerçi bunların bir kısmı toplamda 10 cüze dahi ulaşmaz. Ancak çok sayıda farklı yayıncı dizi kitap piyasasına dahil olmuştur ve yayımlanan diziler arasında Asır Kütüphanesi Külliyatı (bazıları 1900 sonrasında basılmış en az 84 cüz) gibi uzun ömürlü örnekler de yer almaktadır. Her hâlükârda, 1880'lerin ikinci yarısından itibaren Osmanlı-Türk kitap piyasasında bir dizi yayıncılık furyası başladığı açıkça görülmektedir. Fikrimce bu patlamanın başlıca kaynaklarından birisi de Ebüzziyâ Tevfik'in dizi yayıncılık formatıyla yakaladığı başarıdır. Dolayısıyla, Ebüzziyâ Tevfik dizi kitap yayıncılığı konusunda öncü değilse bile formatın popülerleşmesindeki en etkili figür kabul edilebilir.

Fikrimce Ebüzziyâ Tevfik'in kitap dizilerinin, özellikle de Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın, kültür ve yayıncılık tarihindeki önemi bir fenomen olarak kitap

dizilerinin Türkçe yayıncılık endüstrisinde aracı oldukları dönüşümle alakalıdır. Arap harfli Türkçe yayıncılığın hızla kapitalistleştiği bir dönemde ortaya çıkan ve bahsi geçen kapitalistleşme süreci şiddetlendikçe daha çok örneğine rastlanan yayıncı dizilerinin işlevinin en net gözlemlenebildiği örnek ise gerek kapsayıcılığı gerekse ticari başarısı bakımından zamanının en başarılı dizisi olması bakımından, Kitabhâne-i Ebüzziyâ'dır. Bu dizi, dizi yayın formatının gerek idealist gerekse ticari maksatlara hizmet yolunda müteferrik kitap yayıncılığına kıyasen sahip olduğu avantajları açığa çıkarır. Diğer kitapları dışlayan birer seçki oluşturduğu ve özellikle abonelik hâlinde toplu olarak edinildiği için kitap dizileri kendiliğinden kanonlaştırıcı bir etki yaratır. Bu özelliğiyle dizi yayın formatı belirli bir siyasi ya da edebî misyon benimseyen yayıncılar için ideal bir araç hükmündedir. Diğer yandan, varsayılan satış şekli olan abonelik çok sayıda kitabın satışını garantilemekte ve daha yayın süreci tamamlanmadan yayıncının kasasına sıcak para girmesini sağlamaktadır; bu da kitap dizisi yayımlamayı kültür girişimcileri için düşük risk ve yüksek fayda vadeden bir yatırım hâline getirir. Arap harfli Türkçe kitap dizilerinin genellikle cep kitaplarından oluştuğu düşünüldüğünde cep kitabı formatının getirdiği avantaj da bu hesaba katılabilir: Cep kitapları görece ucuzluklarıyla maddi imkânsızlıktan dolayı kitaba erişemeyen dar gelirli okura ulaşarak hem içerdikleri bilginin ya da fikirlerin toplumda daha fazla yayılmasını sağlamakta, hem de satış rakamlarını yükselterek yayıncının kazancını arttırmaktadır.

Yukarıda sayılanların bir kısmı Kitabhâne-i Meşâhir için de şüphesiz geçerlidir. Kitabhâne-i Meşâhir'in kendine özgü avantajı ise içerdiği kitapların türü bakımından piyasada niş bir konum işgal etmesinden kaynaklanır ve büyük ölçüde ticaridir. Ebüzziyâ'nın girişiminin gösterdiği üzere kurmaca gibi ana akım türler yerine göre marjinde kalan başka türlere odaklanan bu gibi diziler, özellikle diğer

mecralardaki yayınlarla desteklendiğinde, bir yayıncıyı ilgili türden metinler bağlamında otorite ve fail özne konumuna getirebilir. Böylece de yayıncıya, karşılamaya en çok kendisinin hazır olduğu, bir talep yaratma imkânı ve başkalarıyla rekabete girmeyi gerektirmeyen bir kazanç kapısı sağlar.

Ebüzziyâ Tevfik'in yayımladığı iki dizinin onun külliyatı içindeki konumları ise ana hatlarıyla *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nınkine koşuttur. Zaten Kitabhâne-i Ebüzziyâ yaklaşık olarak *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın ilk döneminin bitişiyle eş zamanlı olarak yayımlanmaya başlamış; dizinin yayımının bittikten hemen sonra ise *Mecmua-i Ebüzziyâ* yeniden piyasaya çıkmıştır. Sırf bu yüzden bile diziyle mecmuanın birbirini ikame ettiği söylenebilir. Ancak ikisinin arasında paralellikler bunun da ötesine geçer. Örneğin her ikisi de benzer birer konu repertuarına sahiptir ve mecmuadaki güncellik vurgusu dizide görülmese de Ebüzziyâ'nın ansiklopedist eğilimlerini yansıtırlar.

Edebiyatın dizilerde ve mecmuada oynadığı da yine birbirine benzer. Biyografiler iki mecrada da sıklıkla kendilerine yer bulur. Hatta *İbn-i Sina* biyografisi önce dergisinde yayımlanıp sonradan kitaplaşmıştır. Ebüzziyâ Tevfik yine iki mecrada da kurmaca metinlere fazla yer ayırmaz. Edebiyat daha ziyade çoğunluğu Namık Kemal'in kaleminden çıkmış eleştirel ve kuramsal metinler aracılığıyla gündeme gelir. Dahası, *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın başmakalelerini oluşturan Namık Kemal tefrikalarının önemli bir kısmı sonradan Kitabhâne-i Ebüzziyâ başlığı altında da yeniden yayımlanmıştır. Bu bakımdan Kitabhâne-i Ebüzziyâ'da benimsenen yayın politikaları, *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın en çok ilk dönemini andırır. Özetle, bu dizileri yalnızca kendi başlarına değerlendirmemek ve *Mecmua-i Ebüzziyâ*'yla ilişkilerini de dikkate almak şarttır. Daha genel bir sonuç olarak ise denebilir ki, Ebüzziyâ Tevfik'in kitap dizileri yazarın saiklerinin ve

kariyerinin tamamında benimsediği ilkelerin en görünür olduğu yayınlardandır. Gerçi ağırlıklı olarak edebiyat dışı bir içeriğe sahip olduklarından edebiyat tarihine katkıları nispeten sınırlıdır; ancak yine de Ebüzziyâ Tevfik külliyatının bir bütün olarak anlamlandırılmasında kilit bir rol oynarlar.

3.5 Dizi dışı kitaplar

Ebüzziyâ Tevfik'in matbaacılık faaliyetleri bastığı kitaplar üzerinden artzamanlı dönemlere ayrılmak istenirse yukarıdaki başlıklarda, özellikle *Mecmua-i Ebüzziyâ* kısmında, görülene benzer bir tabloyla karşılaşılır. Bahsi geçen dönemselleştirmenin ölçütü olmaya en müsait bulduğum iki kavram ise yine ansiklopedizm ve edebiyattır. Bunlardan ansiklopedizmin kitap yayıncılığına, en azından süreli yayınlarda olduğu derecede, hiçbir zaman yansımadığı görülür. Edebiyatın Ebüzziyâ matbaacılığındaki rolünü ise dönemler ve türler bağlamında incelemek; ayrıca dizilerdeki görece düşük temsil düzeyini sorgulamak gerekir. Bu doğrultuda gerek Tasvir-i Efkâr Matbaası, gerekse Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılan kitapların önemli bir kısmı aşağıda tartışılacaktır. Tartışmaya temel olarak, her iki matbaada da nelerin basılacağı konusunda Ebüzziya Tevfik'in tek otorite olduğu, dolayısıyla basılan kitapların onun vizyonunu yansıttığı varsayılmıştır.

Ebüzziyâ Tevfik'in kendi başına sahip olduğu ilk matbaa Tasvir-i Efkâr Matbaası'dır (Gazetelerinde adı geçen Sirâc Matbaası da aslında bu matbaa olsa gerek; en azından Ebüzziyâ'nın başka bir matbaa açtığına ilişkin bir delile rastlamadım). Şinasi'nin, ölümünün ardından Mustafa Fâzıl Paşa tarafından satın alınan, matbaası öncelikle aynı kişi tarafından Yeni Osmanlılara mensup olarak bilinen dört arkadaşa (Namık Kemal, Menâpirzâde Nûri, Kayazâde Reşad, Ebüzziyâ Tevfik) hibe edilir. Sonradan, diğer üçünün onun lehine çekilmesi üzerine Tasvir-i

Efkâr Matbaası'nın sahipliği ve idaresi yalnızca Ebüzziyâ Tevfik'e kalır (Ebüzziya, 1994, s. 375). Şinasi 27 Cemaziyelahir 1288'de ölmüş (13 Eylül 1871) olup, Haziran 1872'de *İbret* gazetesi Tasvir-i Efkâr Matbaası'nda yayımlanmaya başlamıştır (Ebüzziya, 1994, s. 375). Matbaanın Ebüzziyâ Tevfik'e devrinin bu iki tarih arasında gerçekleştiği varsayılabilir. Ayrıca Şinasi'nin ölümüyle matbaanın sahipsiz kaldığı ve yeniden satın alınana kadar çalışmadığı varsayılırsa 1872 yılında basılan tüm kitapların Ebüzziyâ Tevfik idaresinde basıldığı çıkarımına ulaşılabilir. Nihayet, yazarın sürgüne gönderilme tarihi 10 Nisan 1873 (11 Safer 1290) olarak kayıtlara geçmiştir. Buna göre 1290'da basılan eserlerin belirsiz bir kısmı da – sürgünün yılın ikinci ayında geldiği düşünülürse fazla olmamalıdır - yine Ebüzziyâ idaresinde basılmış olmalıdır. Sonuç olarak Ebüzziyâ Tevfik'in bu matbaadan yayınladığı eserler listesine ulaşmak için 1288, 1289 ve 1290'da basılan eserlere -1290'da basılanların tümünün onun onayından geçmiş olmayabileceği göz önünde bulundurularak- bakılabilir. 1291 ve sonrasında basılan kitaplar, yazarın Rodos'tan matbaasını ne kadar yakından kontrol edebildiğini bilemediğim için (gerçi *Muharrir*'i Rodos'tan yayınlatabildiği düşünüldüğünde sınırlı da olsa kontrole sahip olduğu anlaşılmaktadır), kanaatimce değerlendirme dışı bırakılmalıdır. Söz onusu kriterler esas alındığında ortaya çıkan liste oldukça kısadır. Özege kataloğuna göre 1288-1290 yılları aralığında Tasvir-i Efkâr Matbaası'ndan çıkan kitap sayısı yalnızca sekizdir. Bunların listesi için Tablo 19'a bakılabilir.

Takdir edilir ki, bu kadar kısa bir listeden kapsamlı çıkarımlara varmak pek mümkün değildir. Buna rağmen en azından küçük çaplı birkaç gözlem yapılabilir. Örneğin basılan kitaplar arasında Avrupa dillerinden çeviriler bulunmakta ve bunlara yeni Türk edebiyatının örnekleri (Reşid Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem, Ebüzziyâ Tevfik) eşlik etmektedir. Dolayısıyla daha bu aşamada bile modern Türk edebiyatıyla

onun Avrupalı modellerine yönelik bir ilgi söz konusudur. Basılan kitapların sayısındaki düşüklük aynı zamanda önceliğin süreli yayınlarda olduğunu da göstermekte, Tasvir-i Efkâr Matbaası'nın kitaptan çok süreli yayınlar (*İbret*, *Hadîka*, *Sirâc* ve *Cüzdan* burada basılmıştır) çıkarmak için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ebüzziyâ'nın gazete ve mecmuanın kitaba üstünlüğü konusunda yalnızca birkaç yıl sonra *Muharrir*'de görülen beyanları düşünüldüğünde bu durum şaşırtıcı olmaktan çıkar.

Ebüzziyâ Tevfik'in sürgüne gönderilmesiyle Tasvir-i Efkâr Matbaası Mihran Nakkaşyan'a kiralanır ve idaresi onunla Şemsettin Sami'ye devredilir (Kut, 2003, s. 114). Sürgünün kısa süre ardından ise Ebüzziyâ Tevfik görevlendirme dolayısıyla kendisini Bosna'da, matbaasından uzakta bulur (Türesay, 2002, s. 91). Şahsi tahminim matbaanın bir aşamada tamamen devredilmiş olması gerektiği yönündedir ancak böyle bir işlem gerçekleştiyse bile devre ilişkin net bilgiye rastlayamadım. Kesin olan, Ebüzziyâ Tevfik'in bir süreliğine özel matbaacılığa ara verdiğidir. Nitekim 1880 yılının *Rebî-i Marîfet*'i ile *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın ilk 20 sayısı Mihran Matbaası'nda basılmıştır. Ebüzziyâ Tevfik'in matbaacılığında ikinci dönem 1297 (1881) yılında Matbaa-i Ebüzziyâ'yı açmasıyla başlar. 1900'e kadar kesintisiz olarak faaliyet gösteren matbaa, sahibinin Konya sürgünü nedeniyle bu tarihten itibaren sekiz yıl kadar bir süre kapalı kalmıştır. Sürgün sonrasında matbaanın eski üretim düzeyine ulaşması birkaç yılı bulur. Ebüzziyâ Tevfik'in öldüğü 1913'e gelindiğinde matbaada basılan kitapların türünde bariz değişiklikler varsa da yeniden yüksek bir çalışması temposunun yakalandığı açıktır.

Ebüzziyâ Tevfik matbaasının reklamlarında kuruluş tarihini 1297 veya 1881 olarak verir. Ancak Matbaa-i Ebüzziyâ'nın faaliyete geçebilmesi için biraz daha zaman gerektiği anlaşılmaktadır; öyle ki Matbaa-i Ebüzziyâ ibaresini taşıyan ilk

kitap 1299'da (1882) basılmış olup *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın bu matbaada basılan ilk sayısı da 15 Recep 1299 (2 Haziran 1882) tarihini taşımaktadır. Gecikmenin nedeni ne olursa olsun, Matbaa-i Ebüzziyâ'nın ilk dönemini 1299 (1882) yılından başlatmak yerinde olacaktır. Matbaanın basım faaliyetleri, uzunca bir süre aynı karakteristik özellikleri sergiler. Bir yandan son derece çeşitli türlerde kitaplar basılırken, Ebüzziyâ Tevfik'in kendi zevki ve idealleri büyük oranda veya tamamen kendisinin şekillendirdiği sâlnâmeler ve *Mecmua-i Ebüzziyâ* üzerinden kendini gösterir. *Mecmua-i Ebüzziyâ* 1304'ten (1886) sonra bu görevi Kitabhâne-i Ebüzziyâ'ya devretse de bazı şeyler değişmez. Ebüzziyâ'nın okurlarına sunduğu metinler ağırlıklı olarak ansiklopediktir. Edebiyat söz konusu olduğunda ise Namık Kemal'in yazdıkları diğer tüm yazarlarınkini bastırır ve açık bir yeni edebiyat taraftarlığı görülür. Yukarıda tasvir edilen manzara yaklaşık olarak 1310 (1892/1893) yılına kadar süreklilik arz edecek; bu noktadan itibaren ise Ebüzziyâ Tevfik'in yayıncılığa ilişkin tercihlerindeki kayma gözle görülür hâle gelecektir. 1311 (1893/1894) ve 1312'de (1894/1895) Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın yayımı oldukça yavaşlamış ve önemli ölçüde yeniden basımlara indirgenmiştir. Sâlnâme yayını 1311'den (1893/1894) 1315'e (1897/1898) kadar tamamen kesilir. *Mecmua-i Ebüzziyâ* ise 1313'ten (1896) itibaren piyasaya dönerse de daha önce açıklandığı üzere, önceki hâlinden çok farklı bir dergidir. Arakel-Ebüzziyâ iş birliği sona erer, Namık Kemal ile Muallim Naci'nin isimleri ortadan kaybolur ve Ebüzziyâ Tevfik yeni yazarlarla çalışmaya başlar. Bu yazarların da katkısıyla Avrupa'dan, asılları genellikle yakın tarihlerde yayımlanmış, öykü ve roman çevirileri öne çıkar. Tasvir edilen ikinci dönem Ebüzziyâ Tevfik'in 1317 (1900) tarihinde başlayan Konya sürgününe kadar sürecektir. Nihayet, onun 1908'deki dönüşüyle Matbaa-i Ebüzziyâ bir kez daha hayat bulur. Yazarın rûmî takvimi kullanmayı tercih ettiği ve ölümüne kadar süren bu

dönemde matbaanın kitap basımı konusundaki en dikkat çekici özelliği bence, aynı *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da görüldüğü gibi, edebiyatın dışlanmasıdır. Özellikle de bu dönemde basılan kurmaca kitapları bir elin parmaklarıyla saymak mümkündür.

Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılan kitaplara dair bazı istatistikleri yukarıda vermiş; neden matbaanın tüm ürünlerini detaylı olarak listelemediğimi de aynı yerde açıklamıştım. Onun yerine matbaada basılan kitaplardan seçtiğim bir kısmını aşağıda, edebiyata ilişkin metinler ve ansiklopedik içerikli kitaplar olarak iki grupta, inceleyeceğim. Ebüzziyâ Tevfik'in bastığı edebî eserler birkaç türsel kategori altında toplanabilir. Şiir, tiyatro, roman ve hikâye[80] ilk kümeyi oluşturur. İkinci küme, edebiyat üzerine yazılmış ve ikincil nitelikteki eleştirel, kuramsal ve tarihsel metinleri içerir. Son bir küme olarak ise gerçeklikle bağlantısı genellikle daha açık olan biyografi, anı ve gezi metinlerinden bahsedilebilir. Bahsi geçen türlerin her birinin Matbaa-i Ebüzziyâ'dan çıkan örnekleri aşağıda tarihsel dağılımları gibi çeşitli yönlerden incelenecektir. Öncelikle her tür kendi içinde ele alınacak; bunların genelinde gözlemlenen eğilimlere, bütüne ilişkin diğer yorumlara ve hepsinin Ebüzziyâ Tevfik'in yayıncılık saikleriyle ilişkisine ise sonda yer verilecektir.

Ebüzziyâ Tevfik'in kurmaca yazarlığına giriş yaptığı ve en çok kurmaca eser verdiği tür olması bakımından tiyatroyla başlamayı anlamlı buluyorum[81]. Tablo 20'de de görülebileceği üzere, Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılan oyunların sayısı (yedi) son derece azdır. Üstelik hiçbiri ikinci bir baskı da yapmamıştır. Bu aşamada *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da da yalnız bir oyunun tefrika edilmiş olduğu hatırlanabilir.

[80] Roman ve hikâye arasındaki temel farkın büyük oranda öznel bir ölçüt olan boyut olması (aynı eserin bazı yazarlarca roman, diğerlerince öykü olarak kabul edildiği sayısız örnek akla gelmektedir) karşısında bu iki türü tek bir kategori olarak alıp tiyatro-dışı tüm düzyazı kurmaca örneklerini aynı başlık altında değerlendirdim.

[81] Ebüzziyâ Tevfik'in *Ecel-i Kaza* (ilk basımı 1288/1872) adlı telif ve *Habibe yahut Semâhat-ı Aşk* (1291/1874) adlı Victor Hugo'dan uyarlama iki tiyatro oyunu bugün elimizdedir. Bunlar hakkında detaylı bir inceleme için Alim Gür'ün (1998) çalışmasının 143-169. sayfalarına bakılabilir. Bunlara ek olarak Türesay (2023) Ebüzziyâ Tevfik'in *İstanbul Gazetecileri* başlıklı bir oyun daha yazdığını fakat bugün bu oyunun hiçbir nüshasının bulunmadığını belirtmektedir (s. 143).

Diğer bir dikkat çekici husus, Ebüzziyâ'nın 1306 (1888/1889) gibi erken denebilecek bir tarihte yeni tiyatro oyunları basmayı bırakmasıdır. Bu tarihten sonra bastığı görülen tek oyun 1897 yılında çıkan *Sehiv Komedyası*'dır ancak o da aslında daha önce farklı bir versiyonu yayımlanmış olan bir oyundur; bir bakıma yeniden basım olarak değerlendirilmesi gerektiği dahi iddia edilebilir. Son olarak, Ebüzziyâ Tevfik'in basılmasına aracılık ettiği tiyatroların neredeyse sadece çeviri olmasına değinilebilir ancak bunun telif tiyatrolara yönelik kendi ilgisizliğinden mi yoksa yazarların onu tercih etmemesinden mi kaynaklandığı bir soru işaretidir. En azından yedi tiyatro oyunundan dördünü Kitabhâne-i Ebüzziyâ'ya dahil etmiş olması onun türün geneline yönelik bir ön yargısı bulunmadığı şeklinde yorumlanabilir.

Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılan şiir kitaplarının birtakım bariz ortaklıklar taşıdığı, yakın okumaya başvurmadan dahi, ilk bakışta görülmektedir. Öncelikle Tablo 21'e bakılarak şiir basım faaliyetinin büyük oranda 1299-1304 (1881/1882-1886/1887) tarih aralığına münhasır bir fenomen olduğu söylenebilir. Bu tarihten sonra basılanlar kısmen yeniden basım olup, ilk defa piyasaya sürülen kitapların sayısı da ilk dönemdekine kıyasen düşüktür. Şiir türünün bahsi geçen dönemde ağırlık sahibi olması tespitinin, sadece kitap formundaki yayınlar için değil, *Mecmua-i Ebüzziyâ* için de geçerli olduğu hatırlanabilir. Her ne kadar Ebüzziyâ Tevfik kendisi yok denecek kadar az şiir yazmışsa da Matbaa-i Ebüzziyâ'nın ilk döneminde şiire, özellikle de diğer edebî türlere kıyasen, önem atfettiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde matbaadan çıkan şiir kitaplarının diğer bir ortak özelliği, neredeyse yalnızca telif nitelikte olmalarıdır. Bu bakımdan tiyatro ile kısmen roman ve hikâye türlerinde gözlemlenen telif-çeviri dengesinin şiir söz konusu olduğunda tersine döndüğü görülür. Benzeri bir yoğunlaşma çağdaş şairler üzerindedir: Ebüzziyâ Tevfik aynı *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da olduğu gibi kitap

yayımlarken de klasik Osmanlı şiirine açıkça yer verir ama en büyük pay çağdaş şairlere ayrılmıştır. Bu tercihinin onu edebiyat piyasasını yönlendirme ve yeni şairlerin önünü açma konusunda özellikle nüfuz sahibi kıldığı iddia edilebilir. Bu yorum Mehmet Emin'in *Türkçe Şiirler*'i gibi yenilikçi örnekler bağlamında özellikle geçerlidir. Son olarak, Ebüzziyâ Tevfik'in çağdaş şiiri klasik şiire çok tercih ettiği izlenimine gölge düşüren bir gözlemde de bulunmak yerinde olur: Şiir kitaplarının genelinde görülen eğilimin tersine, onun Kitabhâne-i Ebüzziyâ'ya almayı tercih ettiği şiir kitapları klasik Osmanlı şiirinin örnekleridir. Kitap dizilerinin kanona ilişkin yukarıda tartışılan işlevi göz önüne alındığında bu, özellikle anlamlıdır ve Ebüzziyâ Tevfik'in yeni edebiyat taraftarlığı konusunda pozisyonunun Namık Kemal gibi kendisinin de sempati duyduğu başka birtakım yazarlar kadar radikal olmadığını düşündürmektedir. Görünüşe göre klasik Osmanlı inşasının dili konusundaki şikâyetleri nazım dili konusunda aynı derecede geçerli değildir.

Matbaa-i Ebüzziyâ'nın roman ve hikâye basım faaliyeti şiir ve tiyatro basımına kıyasen uzun soluklu olup daha istikrarlı bir seyir izler. Bu seyri Tablo 22 ve 23 üzerinden takip etmek de mümkündür. 1303'e kadarki görece boşluk bir kenara bırakılırsa roman ve hikâye yayıncılığında büyük iniş-çıkışlar veya özellikle öne çıkan bir dönem yoktur. Çevirilerin sayısı telif eserlerin sayısının neredeyse iki katı ise de bir grubun diğeri aleyhine tamamen öne çıktığı bir dönemden de söz edilemez. Bunlar haricinde, şiir kitapları alanında görülen çağdaş edebiyatçıları tercih etme temayülünün roman ve hikâyede de gözlemlendiği söylenebilir. Özellikle roman türünün Osmanlı-Türk edebiyatında ne kadar yeni bir tür olduğu düşünüldüğünde bu tespit fazla anlamlı gelmeyebilir. Ancak çevirilerin büyük oranda 50 yaşını geçmemiş, hatta birçok kez hayli yakın tarihli metinlerin çevirileri olması, Ebüzziyâ Tevfik'in Avrupa edebiyatına bakışını yorumlayabilmek açısından

anlamlıdır. Belli ki bir yayıncı olarak Ebüzziyâ Tevfik, güncel olanın peşindedir. Bu aşamada *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın ikinci döneminde yayımlanan edebî çevirilerin de genellikle çağdaş yazarlardan yapılmış olduğu hatırlanabilir. Belirtmek gerekir ki Ebüzziyâ Tevfik'in tiyatro ve şiire kıyasen daha çok roman ve hikâye yayımlaması mutlaka onun bu türleri daha çok tercih ettiğini veya onları daha kıymetli gördüğünün göstermez. Nitekim birçoğunu dizilerine dahil ettiği şiirleri ve tiyatrolarının aksine matbaasından çıkan roman ve hikayelerin pek azı Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın, dolayısıyla yazarın ideal kütüphanesinin, parçasını oluşturur. Benzer şekilde, nicelik bakımından diğer türlere üstün çıkmasına rağmen Ebüzziyâ Tevfik'in bastığı romanlar diğer bazı türlerden eserleri derecesinde kanonik hale gelmemiştir

Matbaa-i Ebüzziyâ'nın edebiyat eleştirisi ve kuramları konusundaki yayınları sınırlı hacimlerine karşılık çok daha kanonik bir nitelik kazanmıştır, denebilir. Bu türden yayın yükünü büyük oranda Namık Kemal'in üstlendiği görülmektedir. Öyle ki Matbaa-i Ebüzziyâ'dan çıkan edebiyat konulu eleştiri ve kuram kitapları, Ziya Paşa'nın *Mukaddime-i Harâbât*'ı ve Kemalpaşazade Said'in *Galatât-ı Tercüme*'sinden dört defter haricinde, Namık Kemal'in yazdıklarından ibarettir. Bunların Ebüzziyâ Tevfik tarafından son derece önemli bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira Namık Kemal'in yazdıklarının da her biri hem *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da makale olarak yayımlanmış hem kitap olarak çıkmış; yani farklı mecralarda birden fazla kez okurla buluşmuştur. Aynı metni ikinci kez satışa sürebilmek ve mecra değişikliği sayesinde farklı okurlara ulaştırabilmek bakımından bu uygulama ticari bakımdan şüphesiz Ebüzziyâ'nın yararınadır ve dolayısıyla yazarın bunu tercih etmesi anlaşılabilir. Ancak aynı zamanda Namık Kemal metinlerini tekrar yayımlamanın yazarın idealizmine de hizmet ettiğini unutmamak gerekir. Bu yolla Ebüzziyâ Tevfik Namık Kemal'in edebiyat hakkındaki, kendisinin de benimsediği, görüşlerini daha

fazla ve hatta bazen bir sonraki nesle mensup okura yayabilmektedir. Onun idealist saiklerle hareket ettiğinin diğer bir göstergesi de bahsi geçen Namık Kemal kitaplarının istisnasız tamamını, formatı itibarıyla kanon oluşturma işlevine yukarıda değinilen, Kitabhâne-i Ebüzziyâ kapsamına dahil etmiş olmasıdır. Yani Namık Kemal'in edebiyat üzerine kitapları Ebüzziyâ Tevfik'in gözünde sıradan metinler olmayıp, "kitabhane-i ashab-ı irfanda bulunan" ([Ebüzziyâ Tevfik], 1303a/1886) eserlerdir.

Namık Kemal'in bahsi geçen metinleriyle ilişkili içinde değerlendirilebilecek bir kitabı grubunu da *Müntahabat-ı Tasvir-i Efkâr*'lar oluşturur. Bunlar, toplamda cep kitabı formatındaki 13 cüzden ve 884 sayfadan oluşan 5 ayrı derlemedir. İçeriklerini Şinasi ve Namık Kemal'in 1860'larda *Tasvir-i Efkâr*'da yayımlanmış olan siyaset, "edebiyat" ve diğer konulardaki makaleleri, daha doğrusu Ebüzziyâ Tevfik'in bu makaleler arasından yaptığı seçki oluşturur. Edebiyat kelimesini tırnak içine alma gereği duydum, çünkü Ebüzziyâ Tevfik seçkilerinden üçünü edebiyat alt başlığıyla yayımlamışsa da bunlarda yer verdiği makaleler aslında bugünkü anlamıyla edebiyat üzerine yazılmamıştır. Bahsi geçenlerden "Mesele-i Mebhûset-ün Anhâ" alt başlığını taşıyan derleme, 1864 yılında Şinasi ile Küçük Sait Paşa arasında gerçekleşmiş olup bu isimle anılan dil konulu bir tartışmayı konu eder[82]. Diğerlerinde edebiyattan ne kastedildiğini anlamak içinse Tablo 24 ve 25'te bulunabilecek fihristlere bakılabilir. Özetle makalelerin içerikleri edebiyat ve edebî eserler hakkında yazarların görüşlerinden, dil ve matbaacılığa, hatta İstanbul sokaklarının aydınlatılması gibi gayri-edebî konulara kadar uzanmaktadır. Bu seçkiler yazarın kendi kaleminden bile çıkmamış, hazır ve bedel gerektirmeyen bir malzemeyi nasıl satılacak bir ürüne dönüştürebildiğini bir kez daha gösterir. Fakat

[82] Bu tartışma hakkında daha detaylı bilgi edinmek için Şafak Karakoç'un künyesi kaynakçada verilmiş olan makalesine başvurulabilir.

Namık Kemal'in edebiyat eleştirilerinde olduğu gibi bunların yayımında da idealist saikler daha baskın çıkar. Düşünsel ve edebî ustaları Namık Kemal ile Şinasi'nin Ebüzziyâ Tevfik üzerindeki, özellikle 1890'lara kadar gözlemlenebilen, nüfuzuna delalet eden *Müntahabat-ı Tasvir-i Efkâr* cüzleri 1303 (1885/1886), 1304 (1886/1887) ve 1311'de (1893/1894) yayımlanmışlardır. 13 cüzden 11'i iki kez basılmış olup; 1311 (1893/1894) yılında tüm cüzlerin ilk veya tekrar baskısı yapılmıştır. Oysa bunların içerdikleri makaleler 1860'lardandır. Diğer bir deyişle Ebüzziyâ Tevfik Namık Kemal ve Şinasi'nin görüşlerini yaklaşık yirmi ve otuz yıllık aralardan sonra yeniden kamuoyunun gündemine taşımakta; böylece okumaya ve siyaset, edebiyat gibi konularda kafa yormaya başlayan yeni başlayan sonraki nesilden okurlar onların fikirlerinden haberdar olmaktadır. Bahsi geçen derlemelerin özellikle de Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın parçası olarak yayımlandıkları ve ne kadar basılıp satıldıkları düşünüldüğünde azımsanmayacak sayıda okura ulaştıkları varsayılabilir. Kanaatimce Namık Kemal'in ve (kısmen) Şinasi'nin on dokuzuncu asır sonundan bugüne dek Türk edebiyatı kanonunda sahip oldukları merkezi konumu çok büyük ölçüde Ebüzziyâ Tevfik'in gayretleriyle, en başta da bu gibi derlemeler aracılığıyla onların yazılarını gündemde tutma ısrarıyla açıklamak mümkündür.

Müntahabat-ı Tasvir-i Efkâr ne kadar önemli bir yayınsa da Ebüzziyâ Tevfik ve seçki dendiğinde çoğu kişinin aklına ilk gelen kitap *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye* olacaktır. Ebüzziyâ Tevfik'in bu antolojisi ilk defa 1296 yılında Mihran Matbaası'nda basılmış olup, yayımlandığı tarihten tahmin edilebileceği üzere, yazarın dil ve edebiyat konusundaki ideallerini net bir biçimde yansıtır. Antolojiye alınacak yazar ve yazıların seçimindeki başlıca kriter, ön sözüne bakılırsa, dilde sadelik ve anlaşılırlıktır. Bu doğrultuda Ebüzziyâ Tevfik süslü bir düzyazı dilini

tercih edenleri dışlar ve tercihini "Şurasını kayda lüzum görürüz, ki maksadımız üdebâ-yı sâlifenin kâbiliyyet ü ma'rifetlerini inkâr değil, belki fazîlet ü kudretlerini teslîm ile beraber, mesleklerinin, meslek-i hakikate muvafık olmadığını ihtardır" (aktaran Özbek, 2022, para. 2) sözleriyle açıklar. Seçkiye dahil edilen toplam 85 yazının yazarları şunlardır: Sinan Paşa, Fuzûlî, Koçi Beg, Naîmâ, Nedîm, Kâni, Hakkî Paşa, Koca Sekbânbaşı, Mütercim Âsım, Âkif Paşa, Reşîd Paşa, Fuâd Paşa, Edhem Pertev Paşa, Şinâsî, Ziyâ Paşa, Sadullâh Paşa, Namık Kemal. Ancak çok sayıda yazara yer verilmiş olması, söz konusu yazarların katkılarının birbiriyle dengeli olduğu anlamına gelmez. Nitekim 85 yazının neredeyse yarısı ana akım Türk edebiyatı tarihlerinde Tanzimat edebiyatının kurucuları kabul edilen Namık Kemal (27 yazı), Şinasi (sekiz yazı) ve Ziya Paşa'ya (yedi yazı) aittir. Bu üç yazara verilen ağırlık Ebüzziyâ Tevfik'in edebiyat konusundaki idealizmi düşünüldüğünde şaşırtıcı değildir ve özellikle Namık Kemal'e ayrılan orantısız yer Özbek'in (2022) deyişiyle "Ebüzziya Tevfik'in Türk edebiyatına çizmek istediği 'yeni' rotayla ilişkilendir[ilmelidir]" (para. 4). Bu çalışmayı önemli kılan hususlardan biri Ebüzziyâ Tevfik'in edebî ideallerine hizmet etmesiyse, diğeri de onun edebiyat tarihi niteliğidir. Yazar, antolojisine dahil ettiği kişiler ve onların eserleri hakkında birtakım bilgiler vermiştir ve değerlendirmeler yapmıştır. Bu yönüyle *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye*'nin uzun yıllar edebiyat tarihi ders kitabı olarak kullanıldığı bilinmektedir. Son olarak, bu kitabın Ebüzziyâ Tevfik'e muhtemelen azımsanmayacak bir kazanç bıraktığı da söylenebilir: Nitekim antoloji, bildiğim kadarıyla Matbaa-i Ebüzziyâ'da en çok kez basılan kitaptır ve dört ya da beşi Matbaa-i Ebüzziyâ'da olmak üzere, en az altı kez Arap harfleriyle basılmıştır. Matbaa-i Ebüzziyâ'da yapılan baskıların tarihleri 1302 (1884/1885), 1306 (1888/1889), 1308 (1890/1891) ve 1330 (1912) olup son ikisi arasında yapılmış

olması gereken beşinci baskının tarihi bilinmemektedir. Yazarın açıkça yeni edebiyat taraftarlığını üstlendiği tarih aralığı göz önüne alındığında, söz konusu baskının da 1308'den (1890/1891) çok sonra olmaması muhtemeldir.

Bu kategoride son olarak Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılan diğer edebiyat tarihi kitaplarına değinilebilir. Bunlar Halit Ziya [Uşaklıgil]'in *Garbdan Şarka Bir Seyyâle-i Edebiye*'sinin ilk cildi (1303 veya 1885/1886), Recaizade Mahmut Ekrem'in *Kudemâdan Birkaç Şair*'i (1305 veya 1887/1888) ve Nüzhet'in *Elsine-i Garbiye Edebiyât ve Üdebâsı*'ndan (1306 veya 1888/1889) ibarettir. Üçünün de içeriği Ebüzziyâ Tevfik'in edebiyat alanında, bölümün buraya kadarki kısımlarında görülen, ilgileriyle uyumludur. *Garbdan Şarka Bir Seyyâle-i Edebiye* bir Fransız edebiyatı tarihidir. Halit Ziya Uşaklıgil'in *Kırk Yıl*'da anlattığına göre Arakel'in yayımlanması için aracı olduğu kitap eksik ve dizgi hatalarıyla basılmıştır (Vicir, 2022, para. 2). Her ne kadar "Halit Ziya için kitabın tek olumlu yanı, onun Ebüzziya Matbaası'nda oldukça güzel ve özenli bir baskı tekniğiyle basılmış olmasıdır" (Vicir, 2022, para. 2**)** deniyorsa da Matbaa-i Ebüzziyâ'dan bu kadar kusurlu çıktığını bildiğim tek kitaptır. *Kudemâdan Birkaç Şair*, Recaizade Mahmut Ekrem'in sonradan genişleterek *Talim-i Edebiyat*'ına zeyl olarak bastırmak istediği notlardan oluşur (Ceyhan, 2022, para. 1) ve şu edebiyatçılardan bahseder: Sinan Paşa, Fuzûlî, Ebussuûd Efendi, Bâkî, Nef'î, Nâbî, Nedîm, Çelebizâde Âsım, Şeyh Gâlib, Pertev Paşa, Sâmî Paşa. Nihayet Nüzhet'in *Elsine-i Garbiye Edebiyât ve Üdebâsı* çeşitli Avrupa edebiyatlarının yazar-merkezli bir tarihi olarak özetlenebilir. Söz konusu edebiyat tarihlerinin üçünün de *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye* gibi, yazar merkezli oluşu dikkat çeker. Bunun yanında, Recaizade Mahmut Ekrem ve Nüzhet'in eserlerinin Kitabhâne-i Ebüzziyâ'ya dahil edilmesi ve hatta dizi kapsamında yayımlanan edebiyat tarihi anlatılarının bunlardan ibaret oluşu Ebüzziyâ Tevfik'in

okurlarından ideal olarak hangi edebiyatları bilmelerini beklediğine işaret eder. Bu bakımdan seçtiği kitaplar Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın yerli gelenekle Avrupa'ya bakışı bir araya getiren karakterine uygundur.

Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılan biyografilerin büyük kısmı Ebüzziyâ Tevfik'in kaleminden çıkmış ve/veya Kitabhâne-i Meşâhir ya da Kitabhâne-i Ebüzziyâ bünyesinde yayımlanmıştır. Matbaadan çıkan biyografi kitaplarının bir listesi için Tablo 16'ya bakılabilir. Yazarın biyografi türüyle ilişkisi yukarıda zaten tartışıldığından burada detaya girilmeyecektir. Yalnızca yeni biyografi basımının 1308'de sonlandığına ve 1908 sonrasına gelinceye kadar yeni biyografi kitabı basılmadığına dikkat çekmek gerekir. Diğer bir deyişle Ebüzziyâ Tevfik'in biyografi türüne olan ilgisi ve onu yaygınlaştırma çabası da aynı yeni edebiyat taraftarlığı gibi dönemsel bir ilgidir. Matbaa-i Ebüzziyâ'dan basılan anı ve gezi yazısı türünden kitaplar da sayıca hayli sınırlı olup hiçbir dönemde yoğunlaşmazlar. Tam bir listeleri için Tablo 29'a bakılabilir. İstatistikten hareketle bu kitapların Ebüzziyâ Tevfik'in ilgi alanına girmediği düşünülebilirse de kesin bir cevap için aynı tarihlerde Türk edebiyatı genelindeki anı ve gezi yazısı üretimiyle bir karşılaştırma yapmak gerekmektedir. Bahsi geçen kitaplardan yayımlanmaya ilk kez *Mecmua-i Ebüzziyâ* sayfalarında başlayan *Kristof Kolomb'un Rüfekâsından Peter Devos'un Amerika Keşfine Dâir Olan Hâtırâtı* onun aynı metni farklı mecralarda tekrar yayımlama pratiğine örnek teşkil eder.

Matbaa-i Ebüzziyâ'nın edebî metin yayıncılığı konusunda yapılabilecek genellemelerden belki de en önemlisi, artzamanlı olarak değerlendirildiğinde şiirin ve kurmacanın açık bir yükseliş ve düşüş sürecinden geçtiğidir. Bu bakımdan aynı *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da olduğu gibi Matbaa-i Ebüzziyâ'nın üretimi de üç döneme ayrılabilir: Yaklaşık 1890'a kadarki süreçte yoğun bir çeviri tiyatro ve telif şiir

üretimi ile nispeten dengeli bir düzyazı kurmaca yayıncılığı söz konusudur. 1890'larda şiir ve tiyatro gözle görülür bir düşüşe geçerken düzyazı kurmaca dönemin genel eğilimlerine uygun bir şekilde yayımlanmaya devam eder. 1908 sonrasında ise edebî metinler neredeyse tümden kaybolur. Diğer bir deyişle, şiirin yükseliş ve düşüşünden edebiyatın dışlanmasına varana kadar edebî metinlere yönelik olarak *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın üç döneminde gözlemlenen yaklaşım matbaanın basım faaliyetleri konusunda da aynen geçerlidir. Bu da Ebüzziyâ Tevfik'in edebiyatla ilişkilenirken yeri geldiğinde dönemin temayüllerini takip ettiğini, yeri geldiğinde kendi yolunu çizmeyi tercih ettiğini göstermektedir.

Yukarıda verilen bilgiler toplu olarak değerlendirildiğinde şiirin ve kurmacanın Matbaa-i Ebüzziyâ'daki yükselişi ve düşüşü çok net bir şekilde takip edilebilmektedir. Matbaada basılan başlıca edebî türlerden şiir, tiyatro ve biyografi üretimi 1306 yılından itibaren büyük oranda kesilmiştir; bu tarihten sonra yayımlanan örneklerin önemli bir bölümü yeniden basımlardan ibarettir. Ebüzziyâ Tevfik'in kurmacayla ilişkisi, en basit ifadeyle, karmaşıktır. Yazarın kendi kaleminden çıkan kurmacalar sayıca son derece az ve büyük oranda kariyerinin erken dönemlerindendir. Ancak bu erken dönemlerde bile onun yerli kurmacaya küçümseyerek yaklaştığı bir örnek bulunabilir. Bahsettiğim örnek *Muharrir* mecmuasının ilk sayısının kabında yer alan "Kab" başlıklı yazıdır. Avrupa'da mecmuaların kaplarında başka şeylerin yanı sıra eleştirilerin de yer aldığını belirten yazar, "bizde" bunun gerçekleştirilmesi imkânsız bir uygulama olduğu fikrindedir; bunun da bir sebebi hâkim eleştiri anlayışı ise, diğeri yerli edebiyatın yetersizliğidir: "Hem bakılsa, bizde neşrolunan kitaplar ayrı ayrı muaheze ihtiyacından da azadedir: Üç dört senedir meydana konulan matbuat-ı nadidemizin bir fihristi neşrolunacak olsa, içinde - ekserisi birbirinin kopyası hükmünde olan - tiyatrolardan başka bir şey

görülmez" ([Ebüzziyâ Tevfik], 1293a/1876). Yukarıdaki alıntıdan anlaşıldığı üzere Osmanlı-Türk edebiyatının o güne kadar meydana getirdiği külliyat Ebüzziyâ Tevfik'i yalnız nicelik değil, nitelik bakımından tatmin etmez. Yazar, mübalağaya başvursa da üretilmeye devam eden klasik Osmanlı edebiyatı ürünlerini "yeni" edebiyat lehine bilinçli olarak görmezden geldiği açıktır. Metnin devamında ise ciddi eserlere eleştiri yazabilmek için gereken donanıma çok az kişinin sahip olduğu ima edilir. Tevfik Paşa'nın matematik ve Cevdet Paşa'nın fıkıh konusunda yazacağı varsayılan hayali eserlerin örnek olarak verilmesinden, yazarın ciddi eser derken edebiyat dışı metinleri kastettiği anlaşılmaktadır. Edebiyata ilişkin tartışmaların dergiden dışlanması tam da bu noktada gerçekleşir: "Biz bu gibi âsâr-ı ciddiyeye bir şey söylemek iktidarını haiz değilsek, o halde mecmuamızı köprü başı barakasına döndürmeyi, yani tiyatro risalelerinden bahsetmeyi abes görürüz" diyen yazar güncel Osmanlı edebiyatını tartışmayı ciddiyetten uzak, hatta "köprü başı barakası" ([Ebüzziyâ Tevfik], 1293a/1876) benzetmesi dolayımında aşağı ve değersiz bir uğraş olarak görür. Birkaç yıl öncesine kadar kendisi de tiyatro için oyunlar yazan Ebüzziyâ Tevfik'in, sadece mecmuasının kapağında bile olsa, onlar hakkında konuşmayı dahi reddetmesi kayda değer bir tavırdır. Gerçi yazar, sonradan *Mecmua-i Ebüzziyâ* sayfalarında kurmacaya ve edebiyat tartışmalarına bolca yer vermiştir. Ancak kendisi "Bir Kitabın Sergüzeşti" adlı kısa öyküsü dışında bir daha kurmaca da yazmamış ve bahsi geçen öykünün altına imzasını atmamıştır. Dolayısıyla edebiyatla ilişkisi çoğu edebiyatçıdan, en azından kurmaca yazarlarından, kesinlikle farklıdır.

Nedeni ne olursa olsun, Ebüzziyâ Tevfik'in dönemin denenmiş ve ticari başarı sağladığı ispatlanmış formülünden bir ölçüde de olsa saptığı açıktır. Karşısında kurmacalarıyla hem meşhur hem de zengin olan Ahmet Mithat gibi çağdaş yazarlar ve müstakil diziler altında seri olarak roman yayımlayan Arakel

Tozluyan, Kirkor Faik gibi kitapçılar olduğu halde Ebüzziyâ Tevfik dikkatini ve enerjisini daha çok kurmaca-dışı türlere odaklamıştır. Bunu söylerken onun kurmacadan tümüyle uzak durduğunu iddia etmiyorum elbette. Ancak Erkul Yağcı'nın (2011) da belirttiği üzere Matbaa-i Ebüzziyâ Matbaası 1840-1900 yılları arasında en çok Arap harfli Türkçe roman basan matbaalar arasında ancak onuncu sırada yer alabilmektedir (s. 86). Bu da matbaanın Ebüzziyâ'nınkini aşan uzun ömrü ve başka türlerde ne kadar çok sayıda kitap bastığı dikkate alındığında hayli düşük bir sıralamadır. Yazarın sayısız biyografi ve sâlnâme kaleme alırken kurmaca yazmayı erken bir tarihte bırakmasının ve matbaacı sıfatıyla faaliyet gösterirken bile kurmacayı ikinci plana itmesinin işaret ettiği ikircikli tavır, belki de en çok yayınladığı kitap dizileri bağlamında ve Konya sürgününü takip eden dönemde görünür hâle gelir. Kitabhâne-i Meşâhir zaten sadece biyografilerden oluşan bir dizidir. Kitabhâne-i Ebüzziyâ ise "bir kitabhanede tasavvur olunabilecek müellefatın her nevin[i]" içerme vaadine karşılık saflarında çok az sayıda kurmaca metne yer verir. Buradan ya Ebüzziyâ'nın tasavvurunun kurmaca metinlere yetmediği, ya da bu metinleri hayal ettiği ideal kütüphaneye layık görmediği sonucu çıkarılabilir. Onun 1908'den itibaren ölümüne dek yayınladığı metinler arasında da kurmaca yok hükmündedir. Öyle ki bu dönemde Matbaa-i Ebüzziyâ'dan çıkan düzyazı kurmaca metinler bir dizi Sherlock Holmes öyküsü ve Kırk Vezir hikayelerinden ibarettir. Yukarıda anlatılanların hepsi birlikte düşünüldüğünde, Ebüzziyâ Tevfik'in edebî kurmacaya karşı hiç değilse karmaşık duygular beslediği ve onu diğer türlere kıyasen ikincil bir konuma yerleştirdiği çıkarımı yapılabilir.

Yukarıdaki iddia, okura Ebüzziyâ Tevfik'in kurmaca karşısındaki tavrının edebî türlerin hepsi için geçerli olduğunu düşündürebilir. Ancak bu hatalı bir mantık yürütmedir. Nitekim Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılan Namık Kemal kitaplarının

listesine tek bir bakış bile Ebüzziyâ Tevfik'in edebiyatın her türüne karşı olmadığı, hatta edebî kurmaca ile edebiyat eleştirisi konusunda istisna yapmaya hazır olduğunu görmeye yeter. Onun özel olarak Namık Kemal ve genel olarak Namık Kemal'in kurucularından olduğu "yeni edebiyata" sağladığı yayıncılık hizmeti o kadar geniş çaplıdır ki bazı edebiyat tarihleri Ebüzziyâ Tevfik'i yeni edebiyatın nâşiri olarak nitelerler. *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın, en azından ilk döneminde, bu nitelemeye ne kadar uygun bir biçimde faaliyet gösterdiği yukarıda zaten görülmüştü. Matbaa-i Ebüzziyâ için de durum çok farklı değildir. Ebüzziyâ Tevfik, Matbaa-i Ebüzziyâ'nın kurulduğu 1881 yılından 1900'e gelinceye dek özellikle Namık Kemal'in kitaplarının başlıca yayıncısı konumundadır. Yazarın, yeri geldiğinde Namık Kemal'in mevcut kitaplarıyla yetinmeyip onun eserlerinden derlemeler yapmak suretiyle yeni kitaplar meydana getirdiği (*Cümel-i Müntehabe-i Kemal*, *Müntahabat-ı Tasvir Efkâr*'lar) bile görülür. Bu son gruptaki eserlerin Namık Kemal öldükten sonra yapılan baskıları, yazarı sonraki nesillere tanıtmak ve Türkçe edebiyat kanonunun parçası haline getirmek bakımından özellikle önemlidir. Bu tartışma ışığında Ebüzziyâ Tevfik'in yeni edebiyat taraftarlığı tartışmaya kapalıymış gibi gözükebilir. Onun taraftarlığını gölge düşüren ise kendisinin Muallim Naci'yle ilişkisidir. Bu ilişkiye bir sonraki bölümde ayrıca değinilecektir.

Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılan edebiyat metinleri konusunda, son olarak, kadın yazarların eksikliğine değinilebilir. 19. yüzyılın sonuna yaklaşıldıkça Osmanlı yazarlarının sayısı yükselmiştir. Ebüzziyâ Tevfik de hem Mehmet Emin Yurdakul gibi öncü yazarların piyasaya çıkışına aracılık etmiş hem de özel olarak kadın okurları hedefleyen bir sâlnâme çıkarmıştır. Bunlara karşılık, onun kadın yazarlarla pek de ilgilenmediği görülür. Devasa Matbaa-i Ebüzziyâ külliyatında kitabı yayımlandığını tespit edebildiğim tek kadın yazar Fatma Aliye'dir. Kendisinin

matbaadan çıkan tek kitabı *Muhâdarât* (1309 veya 1891/1892) adlı romanı olup o da aslında Arakel'in yayıncılığı üstlenmesiyle basılmıştır. Ebüzziyâ Tevfik'in hem kitapları hem de süreli yayınlarında kadın yazarlara kapalı oluşu, diğer matbaacılar ve yayıncılarla karşılaştırılarak araştırılmaya açık bir konudur.

Bu bölümün konusunu edebiyat metinlerinin yanında ansiklopedik metinler oluşturduğu için ikinci türden kitapları da kısaca ele almak yerinde olur. Yukarıda da belirtildiği üzere Ebüzziyâ Tevfik'in ansiklopedist eğilimleri kitap basım faaliyetleri bağlamında süreli yayınlarında olduğu kadar etkili değildir. En azından konu çeşitliliği bir ölçüt olarak alındığında ortaya çıkan tablo böyledir. Onun çok sayıda kitap bastığı kategoriler arasında tarih, İslâm'a ilişkin yayınlar, popüler bilim ve vecizeler sayılabilir. Ebüzziyâ Tevfik'in bastığı tarih kitaplarının sayısı bir hayli yüksektir. Bunlar, aynı zamanda kayda değer bir konu çeşitliliği sergilerler. Bu listede siyasi tarihlere (*Kudemâ-yı Mülûk-ı Mısrıye Tarihi*, *Osmanlı Tarihi*) belirli bir coğrafyaya (*Şam Tarihi*, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*) ya da topluma (*Eski Romalılar*, *Sitler*) odaklananlar eşlik eder. Askeri tarih ürünleri de azımsanmayacak sayıda olup (*Kanije*, *Kosova Meydân Muhârebesi* ve hatta daha güncel konulu bir örnek olarak *Afrika-yı Cenûbî Muharebesi*) doğa tarihlerine (*Tarih-i Tabiî: Hayvânât-ı Zâtü's-Sedâyâ*, *Musavver Tarih-i Tabiî*) bile rastlanır. Süreli yayınlardaki tarih konulu yazılara göre genel olarak daha ağır içerikli gözüken bu kitapların sayıca çokluğu, yazarın konuya ilgisine olduğu kadar türün bu dönemdeki popülerliğine de bağlanabilir. Popüler bilim kitaplarının ise genellikle Kitabhane-i Ebüzziyâ'dan çıkmış olduğu görülür.

Son olarak, Matbaa-i Ebüzziyâ'nın bastığı fakat ne edebiyat ne ansiklopedizm bağlamında değerlendirilmeye elverişli metinlere değinilebilir. Ebüzziyâ Tevfik'in yalnızca idealist bir entelektüel değil, aynı zamanda bir iş adamı olduğunu en etkili

şekilde hatırlatan metinler de aslında bunlardır. Mevzuat ve resmî sözleşmeler, tevzi-i mükafat cetvelleri ve ders kitapları bu kategori altında değerlendirilebilir. Buraya kadarki tartışmanın bağlamı yalnızca kitapları kapsayacak şekilde kısıtlı tutulmuştur. Oysa Matbaa-i Ebüzziyâ'nın basım faaliyetleri kitaplar ve süreli yayınlarla sınırlı olmayıp; kartpostal, kartvizit ve kimlik kartı gibi diğer basılı materyali de içerir. Bunlar Ebüzziyâ Tevfik'in faaliyetinin özünde ticari bir nitelik taşıdığının iyi birer anımsatıcısıdır. Kimlik basımı konusunda aldığı ihale ise yazarın devletle kurduğu karşılıklı yararlanma ilişkinin açık bir örneği olup bir sonraki bölümde tekrar gündeme getirilecektir.

3.6 Genel değerlendirme

Bu bölümde, Ebüzziyâ Tevfik'in yalnızca yazdığı değil, basımında ve yayınında rol aldığı metinlerin büyük bir kısmının uzak okuması üzerinden yayıncılık ilkelerini tespit etmeye çalıştım. Aynı zamanda onun kariyerine şekil veren idealist ve ticari saiklerin bu metinlerin üretim ve dağıtım süreçlerinde nasıl ve ne derecede görünür hâle geldiğini göstermeyi denedim. Bu doğrultuda, incelemem ansiklopedist eğilimlerle okumayı demokratikleştirme arzusunun Ebüzziyâ Tevfik külliyatının tümünde gözlemlenebilen ana eksenlerden ikisi olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ancak bunların uygulamada aldığı görünümler birbirinden oldukça farklıdır.

Ebüzziyâ Tevfik, ansiklopedizm idealini farklı mecralar için farklı biçimlerde yorumlamıştır. Onun ansiklopedist yaklaşımı süreli yayınların sağladığı imkânlarla orantılı olarak gazetelerde daha az, mecmualarda ve sâlnâmelerde ise daha fazla kendini göstermiştir. Mecmua ve sâlnâmelerde ansiklopedik bilginin okurlara aktarılma şekli Aktan Küçük'ün (2019) "asr-ı terakki malumatfuruşluğu" olarak adlandırdığı (s. 51) yaklaşımı örnekler. Bu doğrultuda, Ebüzziyâ Tevfik özellikle

güncel nitelikli ve yabancı coğrafyalarla toplumlara ait konularda yazmış ve yayınlar yapmıştır. Seçilen konuların çeşitliliği başlıca önceliktir. Zira önemli olan okura sunulan bilginin pratik kullanım imkânları değil, yalnızca dünyaya ilişkin sağlayabildiği genel kültürdür. Dolayısıyla Ebüzziyâ Tevfik'in süreli yayınlarında bilime veya medeniyete dair oluşturduğu bilgi hazinesi, yüzeysellik pahasına, alabildiğine geniş ve kapsamlıdır. Kitaplara gelindiğinde ise ansiklopedizm kılık değiştirir; zira kitabın doğası en baştan ansiklopediye denk tutulan mecmuankinden farklıdır. Her ne kadar dizi yayıncılık ve abonelik yöntemleriyle aradaki fark ortadan kaldırılmaya çalışılmışsa da süreli yayınlardan daha kalıcı ve büyük çaplı birer yatırım teşkil eden ve dolayısıyla değerini uzun vadede de koruması gereken kitaplar güncelliğe odaklanamaz. Bu yüzdendir ki geçmişe dair bilgiler veya tarih disiplini kitaplarda daha da öne çıkar. Benzer şekilde, popüler bilim de kitapların sık sık konusu olacaktır.

Ansiklopedizm ile demokratikleşme birbirleriyle sıkı sıkıya bağlantılı kavramlardır. Ebüzziyâ Tevfik'in ürettiği ansiklopedik içerikli metinler aynı zamanda kültürü ve okumayı demokratikleştirmek için son derece elverişlidir. Çünkü ansiklopedik bilgi doğası gereği çeşitliliği ve bu da herkesin kendisine göre bir şeyler bulabileceği bir kaynağı imler. Ebüzziyâ Tevfik külliyatının süreli yayınlarında demokratikleşmeyi sağlayan başlıca özellikleri ansiklopedizm ve (çocuklar ve kadınlar gibi farklı okur segmentlerine özel yayınlar çıkarmaya varan) bilinçli çeşitlilik ise, kitaplarda bunu mümkün kılan da pazarlama yöntemleri ve özellikle de fiyat politikasıdır. Denebilir ki Ebüzziyâ Tevfik, kitaplarını daha fazla okura ulaşılabilir kılmak için birçok özel formüle başvurmuştur. Bunların başlıcası hem abonelik hem de format dolayısıyla maliyetlerin ve fiyatların düşürülmesine imkân sağlayan cep kitabı dizisi yayıncılığıdır. Yukarıda tasvir edilen yollarla temin edilen

demokratikleşme, Ebüzziyâ Tevfik'in faaliyetlerini besleyen idealist ve ticari saiklerle birlikte düşünüldüğünde anlam kazanır. Yazar, daha fazla okura ulaşmayı ister; çünkü bu yolla siyasi ve edebî ideallerini daha geniş kitlelere yayabilecek, toplumun daha geniş bir kesiminin eğitimine hizmet edecek ve tüm bunları yaparken cebine de daha fazla para girecektir.

O hâlde cevaplanması gereken son soru edebiyatın bu ansiklopedizm ve demokratikleşme denkleminde nereye oturduğudur. Ebüzziyâ Tevfik kendisi de edebiyatçı olmak bakımından istisnai bir Osmanlı kültür girişimcisidir. Her kültür girişimcisinin edebiyatın nasıl olması gerektiğine dair ideallere veya şiddetle savunacağı bir poetikaya sahip olmadığı da doğrudur. Bununla beraber, Ebüzziyâ Tevfik için de edebiyatın daha büyük maksatlara ulaşmak için bir araç olduğu görülmüştür. Yeri geldiğinde dile ve edebiyata ilişkin hayalleri ön plana çıkan Ebüzziyâ, yeri geldiğinde de edebiyatı yayınlarından dışlamaktan çekinmez. Elbette buradan onun modern Türk edebiyatının şekillenmesinde son derece etkili bir fail olmadığı sonucuna varmamak gerekir. Edebiyatı faaliyetlerinin genelinde nereye konumlandırırsa konumlandırsın, Ebüzziyâ Tevfik birçok eserin bugünkü Türk edebiyatı kanonuna yerleşmesini neredeyse tek başına sağlamış ve kendi döneminden okurların beklenti ve zevklerini de özellikle biyografi gibi belirli bazı türler bağlamında, derinden etkilemiştir. Yalnızca edebiyat tarihlerini yazarken bunların her zaman öncelikli amaç olmadığını ve edebiyatı öncelemeyen birtakım başka saiklerle gerçekleştirildiğini unutmamak gerekir. Edebiyatın rotasını çizenlerin toplumsal, kültürel ve ekonomik bağlamdan bağımsız hareket etme iktidarına sahip bir avuç dahi yazar olduğu miti böylece yıkılabilir ve edebî üretimde yaşanan değişim de dönüşümler daha isabetli bir biçimde anlamlandırılabilir.

Son olarak Ebüzziyâ Tevfik'in külliyatını oluştururken verdiği kararların başarılı bir kültür girişimcisinin bazı özelliklerine ışık tuttuğu söylenebilir. Örneğin bir kültür girişimcisi başarılı olmak istiyorsa sahip olması gereken niteliklerden biri değişen koşullara uyum sağlama becerisidir. Ebüzziyâ Tevfik'in dönemin hâkim edebiyat anlayışına veya kendisine destek olabilecek kişilere (Namık Kemal, Mehmet Rüştü gibi) göre hareket etmesi ve söz konusu anlayış ve koşullar değiştiğinde pozisyon değiştirmesi, hatta başka konular lehine edebiyatı kenara itebilmesi tam da bunun örneğidir. Zaten ne zaman belirli bir konuda (Ebüzziyâ Tevfik ve edebiyat gibi) ısrar edip etmeyeceğini ya da ne zaman bir nişe odaklanıp (Ebüzziyâ Tevfik ve biyografi türü gibi) ne zaman alabildiğine büyük bir resme bakmak (Ebüzziyâ Tevfik ve Kitabhâne-i Ebüzziyâ gibi) gerektiğini bilmek de aynı derece hayati bir kültür girişimciliği becerisidir. Nihayet, Ebüzziyâ'nın yayın ve basım faaliyetleri kültür girişimciliğinin çift yönlü doğasını da vurgulamaktadır: Bir kültür girişimcisi hem idealist bir entelektüel hem de iyi bir iş adamıdır. İki rol birbirini destekler ve sadece birini üstlenmek aynı başarıya imkân vermeyecektir. Osmanlı kültür girişimcilerinin pratiklerine dair başka yorumlar da yapabilmek için başvurulabilecek son büyük kaynak grubunu, kültür girişimcilerinin ilişkileri oluşturur. Bir sonraki bölüm de bunların incelenmesine ayrılmıştır.

BÖLÜM 4

İLİŞKİLER AĞININ MERKEZİNDE

Bu bölümün konusunu Ebüzziyâ Tevfik'in kurduğu ve kendisini merkezinde konumlandırdığı karmaşık ilişkiler ağı oluşturur. Bu kapsamda onun siyasi angajmanının parçası olarak kurduğu ilişkilere, matbuat ve edebiyat piyasasının yazar ve aracılarıyla kurduğu bağlara ve son olarak devlet ve sarayla bağlantılarına değinilecektir. Planlanan incelemenin önemi modern matbuat piyasasının işleyişinden kaynaklanır. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı sahasında da geçerlilik kazanan bu yapı çerçevesinde metinlerin üretilmesi ve dolaşıma girmesi, giriş bölümünde de belirtildiği üzere, ancak yazar ve aracıların kolektif emeğiyle mümkündür. Kültür girişimciliği faaliyetleri buna istisna teşkil etmez; kültür girişimcilerinin başarısı da seferber edebildikleri ve fayda devşirebildikleri ilişkilerine dayanır. Bahsi geçen ilişkilerin değerini daha iyi kavramak için Pierre Bourdieu'nün sermaye kavramından ve onun alt türlerinden yararlanılabilir.

Bourdieu'nün sermaye kavramını ve onun türlerini tartıştığı "The Forms of Capital" makalesi ilk defa Almanca olarak 1983'te yayımlanmıştır. Bourdieu (2002), bu makalede, toplumsal dünyanın yapısı ve işleyişinin sermaye kavramına başvurmaksızın açıklanamayacağını öne sürer (s. 280). Bir insanın sahip olabileceği sermaye üç şekle bürünebilir: Doğrudan paraya çevrilebilen ekonomik sermaye ile belirli koşullar dahilinde ekonomik sermayeye dönüştürülebilen kültürel ve sosyal sermaye (Bourdieu, 2002, s. 281). Bunlardan sosyal sermaye, bir gruba mensubiyetin veya dayanıklı bir ilişkiler ağına sahip olmanın getirdiği mevcut ya da potansiyel

kaynakların toplamı olarak tanımlanabilir. Bahsi geçen ilişkiler ağı, kısa ya da uzun vadede kullanılabilir toplumsal ilişkiler kurmaya dönük yatırım stratejilerinin bir ürünü olarak ortaya çıkar. Bir failin sosyal sermayesinin hacmi seferber edebileceği ilişkiler ağının boyutuna ve ilişkili olduğu kişilerin sahip olduğu sermayenin hacmine bağlıdır (Bourdieu, 2002, ss. 286-287). Sosyal sermayenin kendine özgü bir değeri vardır; nitekim Bourdieu'nün (2002) belirttiği üzere bazı mal ve hizmetlere erişim sağlamak için ekonomik sermayeye sahip olmak yeterliyken, bazıları ancak sosyal sermaye sayesinde edinilebilir (s. 288).

Kültür girişimcilerinin başarılı olmaları bu üç sermaye türünden üçüne de sahip olmalarına bağlıdır. Ekonomik sermaye maddi kaynaklara karşılık gelmekte ve özünde ticari bir müessese olan kültürel girişimi ayakta tutmaktadır. Kültür girişimcisinin kültürel sermayesi ise potansiyel taşıyan eserleri ayırt edebilmesini ve okurların zevkini kavrayıp şekillendirebilmesini sağlayan her türlü kültürel birikimden oluşur. Bunları yapabilen bir girişimci kültürel sermayesini kazanca, yani ekonomik sermayeye dönüştürebilir. Son olarak, sosyal sermayenin iki ayrı işlevinden bahsedilebilir. Öncelikle, sunduğu ortaklık ve iş birliği imkânları sayesinde sosyal sermayeden kazanç devşirmek mümkündür. Diğer yandan, sosyal sermaye edebiyat piyasasının, devlet dahil, diğer faillerinden kaynaklanabilecek tehditlere karşı kültür girişimcisine bir güvenlik ağı ve manevra alanı sağlar.

Yukarıdaki tespit ışığında değerlendirilirse, Ebüzziyâ Tevfik'in başarılı bir kültür girişimcisi olmasında kendi çalışkanlığı ve ileri görüşlülüğü şüphesiz son derece etkilidir. Ancak onu başarılı kılan etkenlerden biri de kendisinin ikili ilişkileridir. Diğer bir deyişle, Ebüzziyâ Tevfik'in girişiminin temelinde yatan sermaye ekonomik ve kültürel olduğu kadar sosyaldir. Bu sermaye onu tek başına erişemeyeceği bir noktaya ulaştırmıştır. Matbaacılık ve yayıncılık sahasına giriş

yapabilmesini de başkalarına borçlu olan Ebüzziyâ Tevfik, sonradan meydana getirdiği külliyatın omurgasını da ilişkileri sayesinde kurmuştur. Onun ekonomik ve kültürel sermayesinin düzeyi ile o düzeye nasıl ulaştığına dair bir fikir edinmek için kendisinin ikinci bölümde sunulan biyografilerine ve üçüncü bölümde incelenen metinsel üretim faaliyetlerine bakılabilir. Sosyal sermayesinin hacmini ve onun bu sermayeyi nasıl biriktirip nasıl kullandığını görebilmek içinse metinlerin ötesine geçerek ilişkilerin izini sürmek gerekir. Buna uygun olarak, tezin dördüncü bölümü Ebüzziyâ Tevfik'in kendisini merkezinde konumlandırdığı ilişkiler ağını çözümlemeye odaklanacaktır. Böylece sosyal sermayenin Osmanlı kültür girişimciliği pratiklerinde nasıl elde edildiği ve nasıl kullanıma girdiğinin ortaya çıkarılması öngörülmektedir.

4.1 Ağabeyler ve yoldaşlar

Ebüzziyâ Tevfik'in sosyal sermayesinin ilk edindiği ve onun matbaacılık endüstrisine atılmasına imkân veren kısmı Yeni Osmanlılarla arasındaki yakın ilişkilerden kaynaklanır. Söz konusu ilişkilerin kilit taşı ise onun Namık Kemal'le dostluğudur. Bu dostluk 1865'e kadar uzanır. Ebüzziyâ Tevfik Şinasi'nin *Tasvîr-i Efkâr*'ında çıkan bir istatistik makalesine eleştiri yazmış ve bu eleştiri *Ruznâme-i Ceride-i Havadis* gazetesinin 16 Kasım 1865 tarihli 263. sayısında imzasız olarak yayımlanmıştır. Bahsi geçen yazı aynı zamanda henüz 16 yaşında olan Ebüzziyâ'nın yayımlanan ilk yazısıdır (Türesay, 2023, s. 101). Namık Kemal'in bu yazıya cevabı ikisinin tanışmasına vesile olacaktır (Koçu, 1968, s. 4875). İkisi arasında kısa zamanda samimiyet kurulur. Ebüzziyâ'ya göre Namık Kemal onu öğrencisi olarak görmekte, Namık Kemal ise kendisine kardeşiymiş gibi hitap etmektedir; onunla bolca vakit geçirdiği anlaşılan Namık Kemal birçok eserini Ebüzziyâ Tevfik'e dikte

etmiştir (Türesay, 2023, s. 102). Namık Kemal, aynı zamanda onu Şinasi ile tanıştıran kişidir (Türesay, 2023, s. 101).

Yukarıda göndermede bulunulan *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*'in matbaası Ebüzziyâ Tevfik gibi genç bürokratların yanı sıra Namık Kemal ve Şinasi gibi gazetecilerin ve sonradan Yeni Osmanlılar adını alacak İttifâk-ı Hamiyet adlı gizli örgütün kurucularının buluşma noktasıdır (Türesay, 2023, s. 62). Ebüzziyâ Tevfik'in anlatımına göre Yeni Osmanlılar'ın ortaya çıkışı da zaten onun Namık Kemal'le tanışmasından kısa zaman öncesine dayanır. Buna göre cemiyetin temelleri Namık Kemal, Menapirzade Nuri, Kayazade Reşat, Mehmet, Ayetullah ve Refik Bey'in Haziran 1865'te bir Pazar günü Belgrad Ormanı'ndaki buluşmalarında atılmıştır (Ebüzziyâ Tevfik, 2019, ss. 66-67). Ebüzziyâ Tevfik (2019) bahsi geçen şahısların (kısa zaman önce ölen Refik Bey hariç) arasına beş ay sonra (yani Kasım 1865'te) karıştığını, gizli cemiyete ise on üç ay sonra (yani Temmuz 1866'da) katıldığını dile getirir; eğer beyanı doğruysa o, cemiyetin 105. üyesidir (ss. 67-68).

Yeni Osmanlılarla münasebeti Ebüzziyâ'nın kendini kısa zamanda siyasi çekişmelerin ortasında bulmasına yol açar. Kendisinin süreç boyunca üstlendiği aktif rol dolayısıyla bu çekişmelerden özellikle değinmeye değer bulduğum biri Mustafa Fazıl Paşa'yla (1830-1875) ilgilidir. O esnada Osmanlı bürokrasisinde görev alan Mustafa Fazıl Paşa'nın, 1864 yılı civarında sadrazam Fuat Paşa ile ters düştüğü konuşulmaktadır. Buna rağmen 1865'te yeni bir göreve atanan Mustafa Fazıl Paşa, aralarında Namık Kemal'in de bulunduğu Yeni Osmanlılarla[83] da yakınlığını ilerletir ve kendisinin evi hükûmete muhalif olanlar için bir toplantı mekânı haline gelir. Nihayet Fuat Paşa'nın bazı politikalarına ilişkin padişaha şikâyette bulunması karşısında görevinden azledilen Mustafa Fazıl Paşa Paris'e geçer. Aslında kendisi

[83] Bu cemiyet Yeni Osmanlılar adını 1867'de almıştır.

aynı zamanda Mısır veliahdıdır ancak Mısır hıdivi olan abisinin engellemesi üzerine oraya gidememiş ve 1866'da padişah fermanıyla veliahtlığı sona erdirilmiştir. Tüm bu kararların adaletsizliği konusunda Avrupa'da kendisine ve muhafeletine destek bulan Mustafa Fazıl Paşa, 1867 başlarında, İstanbul'daki Jön Türklerin lideri olarak anılmaya da başlanmıştır. Osmanlı hükûmetiyle arasındaki ilişkinin kırılma noktalarından biri de bu tarihten kısa süre sonra yayımlanan ve kendisinin imzasını taşıyan Fransızca bir mektup olur (Buzpınar, 2020, s. 300). Bahsi geçen mektup dönemin padişahı Abdülaziz'e hitaben kaleme alınmış olup Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu sıkıntılar ile bunlara yönelik çözüm önerilerini içermektedir. Öneriler arasında meşrutiyete geçilmesi dahi yer alır (Buzpınar, 2020, s. 301). Mektubun alıcıları arasında bulunan Yeni Osmanlı mensubu bir grup onun Türkçeye çevrilip dağıtılmasına karar verirler. Son tahlilde litografya yoluyla basılması planlanan ve 7 Mart 1867'de Sadullah Bey'in tercüme ettiği mektubu Türkçe olarak yazan Ebüzziyâ Tevfik, temize çeken ise Âsım Bey olur (Ebüzziyâ Tevfik, 2019, s. 26-27). Toplamda on sekiz sayfa tutan bu risale elli bin nüsha basılır. Ebüzziyâ Tevfik aynı zamanda mektubun kopyalarını biner biner evine taşıyıp bunları gizlilikle ve bizzat dağıtanlar arasındadır (Ebüzziyâ Tevfik, 2019, s. 28).

Zaten gazetelerce yoğun bir biçimde eleştirilen hükûmet için bu mektup bardağı taşıran son damla olmuş gibidir. Nitekim yalnızca birkaç gün sonra, 12 Mart 1867'de, gazetelere Âli Kararname adlı yeni bir düzenleme gönderilir: Günümüzün kanun hükmünde kararnamelerine denk düşen bu düzenleme gazeteleri yalan habercilikle suçlamakta ve güvenlik ve düzenin korunması için hükûmete basına yönelik idari tedbirler alma yetkisini bahşetmektedir (Odyakmaz, 2012, ss. 220-221). Yeni Osmanlılardan Ali Suavi'nin *Muhbir*'i ve Namık Kemal'in *Tasvîr-i Efkâr*'ı bu kararnameyle kapatılan gazeteler arasında olup Namık Kemal ayrıca gazetecilikten

menedilmiştir (Tezcan, 2005, s. 168). Bu yoğun baskı karşısında onlar da çareyi Avrupa'ya gitmekte bulurlar: Böylece Namık Kemal, Ziya Bey (sonradan Paşa) ve Ali Suavi Mayıs 1867'de; Sağır Ahmed Beyzade Mehmed, Menâpirzâde Nuri ve Kayazade Reşat Haziran 1867'de Paris'e geçerler (Buzpınar, 2020, s. 301). Yeni Osmanlılar ancak ismi geçen kararnamenin mimarı olan Âli Paşa'nın 1871'deki ölümünü takiben yurda dönecektir (Tezcan, 2005, s. 169). Ebüzziyâ Tevfik diğerleriyle beraber Avrupa'ya gitmemiştir ancak bu yüzden hareketten dışlanmış da değildir. Nitekim Mustafa Fazıl Paşa Eylül 1871'de vefat eden Şinasi'nin terekesindeki Tasvîr-i Efkâr Matbaası'nı satın aldıktan sonra devrettiği Yeni Osmanlı mensubu gazetecilerden biri de Ebüzziyâ Tevfik'tir. Matbaayı onunla birlikte devralan arkadaşları Namık Kemal, Menapirzade Nuri ve Kayazade Reşat ise bilinmeyen bir sebepten ötürü kendi haklarından feragat ederler. Böylece matbaanın idaresi tamamen, cebinden tek kuruş çıkarmadığı hâlde, Ebüzziyâ Tevfik'e kalmış olur. Özetle, Ebüzziyâ Tevfik'in matbaacı ve yayıncı statüsüne yükselişi tümüyle onun (en az altı yıl geriye uzanan) siyasi angajmanından ötürüdür.

Onun Yeni Osmanlılarla iş birliği bu kadarla da sınırlı kalmayacaktır. Daha önce biyografisinde aktarıldığı üzere, Ebüzziyâ Tevfik matbaayı birlikte devraldığı arkadaşlarıyla *İbret*'i çıkarır ve ayrıca Tasvîr-i Efkâr matbaasında kendisinin ve Namık Kemal'in kitaplarını yayımlar. Ebüzziyâ Tevfik'in (2019) deyişiyle, bu gibi eserler sayesinde "insan ferah ferah maişetini temin edebil[mektedir]" (s. 305); diğer bir deyişle sosyal sermaye ekonomik sermayeye dönüşmeye başlamıştır bile. Buna ek olarak, Ebüzziyâ Tevfik'in kendi süreli yayınları olan *Hadika*, *Cüzdan* ve *Sirâc*'ın içeriğin önemli bir kısmını da makaleleri aracılığıyla Namık Kemal tedarik eder. Ancak Ebüzziyâ'nın nihayet siyasi bağlantılarının ekmeğini yediği bu dönem fazla sürmeyecektir: Muhalif faaliyetleri yüzünden Nisan 1873'te tutuklanarak sürgüne

gönderilen Namık Kemal ve Menapirzâde Nuri gibi gazeteci-yazarlar arasında Ebüzziyâ Tevfik de yer alır. Onun Yeni Osmanlı mensubu dostlarıyla kader ortaklığı, böylece üç sene daha devam eder.

Ebüzziyâ Tevfik'in sürgünlüğü, biyografisinde aktarıldığı üzere, 31 Mayıs 1876 tarihli genel afla son bulmuştur. İstanbul'a dönen Ebüzziyâ henüz yalnızca 27 yaşındadır ve sürgünü dolayısıyla Yeni Osmanlı mensubiyetine, yani sosyal sermayesine, hâlâ sahiptir. Yani yeniden yükselmesinin önünde bir engel yok gibidir. Ancak II. Abdülhamit'in 31 Ağustos 1876'da tahta çıkışını izleyen süreçte bu sermayenin değeri hızlı bir düşüşe geçer. 5 Şubat 1877'de kendisinin "mensup" bulunduğu Midhat Paşa (Bilgegil, 1980, s. 206), ertesi gün de Namık Kemal tutuklanır (Türesay, 2023, s. 233). Eski ilişkileri Ebüzziyâ Tevfik için bir avantaj olmaktan çıkmış ve hatta bir risk hâlini almıştır. O da çareyi yıllar içinde biriktirmiş olduğu sosyal sermayenin büyük bir kısmından feragat etmekte bulur. Bunu Abdülhamit'e hitaben yazdığı ve Mithat Paşa'ya suçlayan bir mektupla yapar (Türesay, 2023, ss. 236-237). Bu aşamadan itibaren Ebüzziyâ Tevfik sosyal sermayesini yeniden inşa etmeye başlamıştır. Temelini Abdülhamit'le yakınlığının oluşturduğu bu yeni sosyal sermayeye bölümün ilerleyen kısımlarında ayrıca değinilecektir. Şimdilik yalnızca onun eski ilişkilerini Abdülhamit'le kurduğu yeni ilişkiyi beslemek için nasıl araçsallaştırdığına kısaca değinilebilir. Bu bağlamda, Ebüzziyâ Tevfik'in Avrupa'da faaliyet gösteren muhalif Osmanlı entelektüellerine yakınlığı Abdülhamit rejimi için bir tehdit unsurudur. Ancak Ebüzziyâ'nın iş birliğine rıza göstermesiyle bu yakınlık onu saray için faydalı bir ortağa dönüştürür. Bunu kavrayan Ebüzziyâ Tevfik'in II. Abdülhamit'e sunduğu hizmetler bölümün ilerleyen kısımlarında ele alınacaktır.

Yukarıda Ebüzziyâ'nın eski sosyal sermayesinin tamamından değil, büyük bir kısmından feragat ettiğini belirtmiştim. Gerçekten de 1877'den 1900'e kadarki süreçte Ebüzziyâ Tevfik eski bağlantılarından kazanç devşirmenin yollarını bulmaya devam eder. Bu doğrultuda faydalandığı başlıca ilişki Namık Kemal ile olan dostluğudur. Ebüzziyâ Tevfik Namık Kemal'in 1888'deki ölümüne dek onunla iletişimi sürdürmüştür. Mert Öksüz'e göre sürgünde oluşundan ötürü başkalarına güvenmek durumunda kalan Namık Kemal'in (2022) iki yayıncısından biri (aşağıda görüleceği üzere yine Ebüzziyâ'yla sıkı bir iş birliği içinde çalışan) Arakel Efendi, daha önemli olan diğeri ise Ebüzziyâ Tevfik'tir (s. 93). Namık Kemal çok sayıda eserini Ebüzziyâ Tevfik'e emanet eder. Bir önceki bölümde görüldüğü üzere Namık Kemal imzasını taşıyan kitaplar hem Matbaa-i Ebüzziyâ külliyatının önemli bir kısmını (Tablo 26) oluşturur hem de Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın köşe taşı hükmünü alırlar (Tablo 18). Üstelik bunlar matbaanın en çok satan kitaplarındandır ve yarısından fazlası ikinci kez basılmıştır. Yine *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın ilk döneminde de Namık Kemal çoğu sayının başmakalesinin yazarı ve imzası en sık görülen (Tablo 2) yazardır. Özetle, Namık Kemal'in eserleri Ebüzziyâ Tevfik'in en güvendiği yatırımlardandır ve Matbaa-i Ebüzziyâ külliyatının bir bakımı omurgasını oluşturur. Onun bu yatırımı yapabilmesi ise tümüyle ikisi arasındaki ilişkinin sağladığı sosyal sermayeye dayanmaktadır.

Ebüzziyâ Tevfik, Namık Kemal'in eserlerini yayımlamakla kalmaz; onun adını taşıyacak yeni eserler türetir. Namık Kemal'in imzası okurlar nezdinde ilgi ve güven uyandırıyor olmalıdır ki kendisine en çok kazancı bırakacak eserlerin peşindeki Ebüzziyâ bu yolu seçmiştir. Bu biçimde hazırladığı kitaplar da çok satmıştır. Bahsi geçen eserlerden 1299 (1881/1882), 1303 (1885/1886) ve 1311 (1893/1894) tarihlerinde olmak üzere üç kez basılan *Cümel-i Müntehabe-i Kemal*

hem Ebüzziyâ Tevfik'in ilişkilerinden kazanç devşirmek için nasıl son raddesine kadar faydalandığını hem de Namık Kemal'in ona olan güvenini göstermek açısından aydınlatıcıdır. O güne kadar yayımladığı eserlerinden bir seçki meydana getirmek arzusunu dile getiren Ebüzziyâ Tevfik'e cevaben Namık Kemal "benden niçin sual edersin" diye karşılık vermiş ve kardeşi olarak nitelediği Ebüzziyâ'ya "[i]stediğin gibi, basılmış, basılmamış eserlerimi toplayabilmekte her zaman muhtarsın" sözleriyle izin vermiştir (alıntılayan Öksüz, 2022, s. 94). Namık Kemal bu izni vermekle kalmaz; kitabın telif hakkını da ona devreder (Öksüz, 2022, s. 93). Buna güvenen Ebüzziyâ Tevfik Namık Kemal'in ismini başlığa taşıyacak ve kapağın normalde yazarın belirtildiği kısmına kendi adını koyacaktır. Ebüzziyâ Tevfik'in diğer bir derleme girişimi ise *Müntahabat-ı Tasvîr-i Efkâr*'larıdır. Bunlar toplamda 13 cüz ve 884 sayfadan oluşan, böylece Kitabhâne-i Ebüzziyâ'nın da yüzde ondan fazlasını meydana getiren, beş derlemeden ibarettir. İçeriklerini Namık Kemal ve Şinasi'nin 1860'larda *Tasvîr-i Efkâr*'da yayımlamış oldukları makalelerden Ebüzziyâ Tevfik'in yaptığı seçki oluşturur.

Namık Kemal'in ona duyduğu güven, Ebüzziyâ Tevfik'e büyük maddi kazanç ve düşük riskli yatırım imkânları sağlamakla kalmamıştır. Namık Kemal aynı zamanda onun savunuculuğunu da üstlenmiştir. Namık Kemal'in damadı Menemenlizade Rifat Bey ile Ebüzziyâ Tevfik arasındaki uyuşmazlığa tepkisi bu duruma örnek gösterilebilir. Rifat Bey, Ebüzziyâ Tevfik'in Namık Kemal imzasını taşıyan *Osmanlı Tarihi*'nin (1305 veya 1887/1888) yayımı için istediği ücretleri kayınpederine şikâyet etmekte ve Ebüzziyâ'nın eseri gasp edeceğini düşünmektedir. Namık Kemal ise cevabında "nâfile telâş etme; Ebüzziyâ, öyle vehmiyyât ile uğraşır budalalardan değildir" deyip kendisinin güvenilirliğine bir örnek vererek damadını teskin etmeyi tercih etmiştir (Öksüz, 2022, s. 95). Özetle, Ebüzziyâ Tevfik'in

1880'lerdeki başarısında Namık Kemal'in payı büyüktür. Gerçi, önceki bölümlerde görüldüğü üzere, Ebüzziyâ Tevfik Namık Kemal başta olmak üzere Yeni Osmanlıların olumlu alımlanmasına bir hayli hizmet etmiştir. Namık Kemal'in ilkeleri uğruna yılmazca savaşan kahraman aydın imajı da önemli ölçüde onun eseridir (Türesay, 2023, s. 74). Buna karşılık mümkün olan en fazla maddi getiriyi elde etmek için onlarla ilişkilerinden faydalandığı da şüphesizdir.

Namık Kemal'in ölümünün ardından Ebüzziyâ Tevfik'e sağladığı fayda da tükenmiş gibidir. En azından Ebüzziyâ Tevfik'in 1311'den (1893/1894) sonra Namık Kemal ve Şinasi imzasını taşıyan yayınlara son vermesi bana bunu düşündürmektedir. Biyografisinde görüldüğü üzere, 1890'larda kendisinin Abdülhamit'le ilişkisi de çıkmaza girmiş ve Ebüzziyâ Tevfik 1900'de Konya'ya sürgüne gönderilmiştir. Bu dönem muhtemelen Ebüzziyâ'nın hayatındaki en zorlu dönemdir. Ancak sürgünün kamuoyunda bıraktığı izlenim, sonradan onun yararına olacaktır. Nitekim 1908'deki Jön Türk devrimini takiben İstanbul'a dönüşünde o, bir kahraman olarak karşılanır. Ebüzziyâ Tevfik için vakit, Abdülhamit'in desteğiyle inşa ettiği sosyal sermayeyi inkâr etme ve yeniden muhalif kimliğine sarılma vaktidir. Bu sayede kısa zamanda İttihat ve Terakki Fırkası'na dahil olmuş ve II. Meşrutiyet'in ilk meclisine mebus olarak seçilmiştir. 1913'teki ölümüne kadarki süreçte yazarlığı ve yayıncılığı da yine Jön Türk ve İttihat ve Terakki bağlantılarından beslenecektir. 1909 yılında Yeni Osmanlılar hakkında, sonradan *Yeni Osmanlılar Tarihi* adıyla yayımlanacak olan ve otobiyografik nitelikli bir tefrika yayımlamaya başlar. Gazetelerinden *Yeni Tasvîr-i Efkâr* da genellikle İttihat ve Terakki yanlısı olarak değerlendirilmektedir ve hatta kendisinin gazetesi için İttihat ve Terakki Fırkası'ndan para aldığı dahi iddia edilmiştir. Ebüzziyâ Tevfik bu suçlamayı reddetmişse (Türesay, 2023, s. 288) de böyle bir ilişkinin varlığı onun

siyasi angajmanlarından maddi kazanç devşirme alışkanlığı karşısında şaşırtıcı olmaz.

Buraya kadarki kısımda Ebüzziyâ Tevfik'in siyasi ilişkilerinden ve özellikle de Namık Kemal gibi figürlerle dostluğundan doğan sosyal sermayesini nasıl kullandığı incelenmiştir. Ancak sürgünlerinden de anlaşıldığı üzere değeri büyük oranda güncel siyasi koşullara dayanan bir sosyal sermaye kırılgandır. Bu bakımdan başarılı olmak isteyen bir kültür girişimcisi siyasi çalkantılardan etkilenmeyecek bağlar da kurmak zorundadır. Söz konusu bağların başlıca muhatabını ise diğer kültür girişimcileri ve genel olarak iletişim devresinde rol oynayan yazar ve aracılar oluşturur. Tarafların önceliği ticari çıkarlar olduğu sürece bu ilişkilerin daha güvenilir bir sermayeye kaynaklık edeceği varsayılabilir.

4.2 Ortaklar ve rakipler

Yukarıda tartışılan ve aynı zamanda gazeteci sıfatını taşıyan Namık Kemal, Şinasi, Menapirzade Nuri, Kayazade Reşat gibi figürlerin Ebüzziyâ Tevfik'in gazetecilik kariyerinde etkili olduğu şüphesizdir. Kendisinin bahsi geçen kişilerle ilişkilerinden nasıl faydalandığına daha önce değindiğim için bu konuya tekrar girmeyeceğim. Onun yerine, bu kısımda Ebüzziyâ'nın iş adamlığı bağlamında kurduğu ve geliştirdiği ikili ilişkiler üzerine eğileceğim. Bu doğrultudaki incelemeye ise onun ilk matbaacılık ve yayıncılık tecrübesini edindiği Tasvîr-i Efkâr matbaasındaki meslektaşlarıyla başlamayı uygun buluyorum. Sözünü ettiğim meslektaşlar Şemsettin Sami Frashëri (1850-1904) ve Mihran Nakkaşyan'dır (1850-1944).

Arnavut asıllı Şemsettin Sami, 1871 (Türesay, 2023, s. 132) veya 1872 yılında (Uçman, 2010, s. 520) İstanbul'a gelir. İlk Türkçe romanlardan *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*'ı (1872) da kaleme alan ve çok sayıda dil bilen yazar, *Hadîka*

gazetesine imzasız yazılar yazmış (Türesay, 2023, s. 132) ve mütercimlik yapmış; aynı zamanda gazetenin yazı işlerine yardım etmiştir (Genç, 2019, s. 17). *Sirâc* gazetesinde de yine yardımcı ve çevirmen rolünde Ebüzziyâ Tevfik'in yanında olduğu görülür (Türesay, 2023, s. 138). Şemsettin Sami'nin bu kısacık zamanda Ebüzziyâ Tevfik'in güvenini kazanmış olduğu anlaşılmaktadır; nitekim Ebüzziyâ Tevfik'in sürgüne gönderilmesinden sonra yayıncılık konusunda onun vekâletini üstlenecektir. Bu bağlamda Ebüzziyâ Tevfik sürgüne giderken matbaasını Mihran Nakkaşyan'la beraber Şemsettin Sami'ye emanet eder (Türesay, 2023, s. 126). Onun tutuklanmasının ardından (59. sayıdan itibaren) *Hadîka*'yı çıkarmaya devam eden de Şemsettin Sami olur. Kendisinin hükûmete yönelttiği eleştirilerden ve aldığı ihtardan dolayı gazetenin imtiyaz sahibi 64. sayının ardından *Hadîka*'yı tatil eder. Ancak Şemsettin Sami bir ay kadar sonra gazeteyi kendi adına kiralamış ve yayımladığı muhalefet yazıları dolayısıyla yayın imtiyazının feshine kadar 42 sayı daha çıkarmıştır (Genç, 2019, ss. 17-18). Matbuat idaresinin görevlendirmesiyle 1874-1875 arası bir yıl kadar süreyle Trablusgarp'a gitmişse de sonrasında yine Ebüzziyâ Tevfik'e yardımcı olduğu anlaşılmaktadır; nitekim Ebüzziyâ Tevfik Rodos'tayken onun adına imtiyazını aldığı *Muharrir* dergisini çıkarmaya başlamıştır (Uçman, 2010, s. 520). Ebüzziyâ Tevfik'in 1876'da İstanbul'a dönüşünden sonra ikisi arasındaki iş birliği sona ermiş gibi görünmektedir.

Osmanlı Ermenilerinden Mihran Nakkaşyan ise Ebüzziyâ'nın Tasvîr-i Efkâr Matbaası'nı yönettiği dönemde bu matbaada makinist ve dizgici olarak çalışmaktadır. Özgür Türesay, soyadından ötürü bunun kendisi için bir aile mesleği olabileceği kanısındadır (2023, s. 126). Yukarıda belirtildiği üzere Rodos'a sürgüne giderken Ebüzziyâ Tevfik matbaasını Şemsettin Sami'ye ve Mihran Nakkaşyan'a devreder. Bir aşamada Mihran Nakkaşyan Mihran Matbaası adını verdiği kendi

matbaasında kitap basmaya da başlamıştır. Böylece kısa zamanda tam teşekküllü bir kültür girişimcisine dönüşen Mihran Nakkaşyan'ın, bir Osmanlı kültür girişimcisi için tipik bir ilişki olmasından ötürü, Şemsettin Sami ile kurduğu uzun ömürlü ortaklığa değinmek yerinde olur. İkisi, öncelikle 9 Şubat 1876'da *Sabah* gazetesini kurarlar ve gazetenin baş yazarlığını bir sene kadar Şemsettin Sami üstlenir (Uçman, 2010, s. 520). Başka bir kaynağa göre ise gazete 1875'te bir başkasınca kurulmuş fakat 1882 yılında Mihran Nakkaşyan gazeteyi satın almıştır (Menzili, 2021, s. 353). Mihran Nakkaşyan'ın yayımlamaya devam ettiği bu gazete uzun yıllar faaliyetini sürdürmüş; 1920'de Ali Kemal'in *Peyam* adlı gazetesiyle birleşerek *Peyam-ı Sabah* adını almış ve 1922'de kapanmıştır (Menzili, 2021, s. 355). 1296'da (1879) ise Mihran Nakkaşyan Cep Kütüphanesi adlı kitap dizisini yayımlamaya başlar. 1886'ya kadar süren ve 32 cüzlük 20 kitaptan oluşan bu dizinin başlıca yazarı 16 cüz ve 11 kitapta imzası bulunan Şemsettin Sami'dir. Johann Strauss'un Şemsettin Sami'nin editörü olarak nitelediği Mihran Nakkaşyan daha sonra Şemsettin Sami'nin altı ciltlik ansiklopedisi *Kamusü'l-A'lam*'ı (1889-1898) da yayımlayacaktır (2005, s. 235).

Ebüzziyâ Tevfik ve Mihran Nakkaşyan'ın ortaklığı hem fikirsel hem de ticaridir. Öncelikle, onun üçüncü bölümde tanıtılan ve en büyük yayıncılık başarısı denebilecek Kitabhâne-i Ebüzziyâ'sının Şemsettin Sami ve Mihran Nakkaşyan'la birlikte veya onların girişimlerinden ilhamla tasarlanmış olması muhtemeldir. Nitekim Şemsettin Sami 1875'te yayımlamaya başladığı Matbuat-ı Ceyyide adlı dizisini önce Ebüzziyâ'nın dergisi olan *Muharrir*'de duyurmuştur. ("Matbûat-ı Ceyyide," 1293/1876). Onun Mihran Nakkaşyan'la birlikte hazırladığı Cep Kütüphanesi de Ebüzziyâ Tevfik'in dizi yayıncılığa başlamasından yalnızca üç yıl önce hayata geçmiştir. Birlikte çalışmış olan bu üçünün kısa zaman aralıklarıyla aynı

işe girişmeleri bu fikrin ortak bir kökene dayandığını düşündürmektedir. Ebüzziyâ Tevfik ve Mihran Nakkaşyan arasındaki daha somut iş birliği örnekleri için ise onun sürgünden dönüşü (1876) ile Matbaa-i Ebüzziyâ'yı tesisi (1881) arasındaki sürece bakılabilir. Zira mezkûr dönemde Ebüzziyâ Tevfik kitaplarını ve süreli yayınlarını bastırmak için istikrarlı bir şekilde Mihran Matbaası'nı tercih etmiştir. Bu doğrultuda *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye* (1879), *Sâlnâme-i Ebüzziyâ* (1879), *Sâlnâme-i Kamerî* (1880), *Rebî-i Marîfet*'in 1297 yılına mahsus ilk sayısı (1880) ve *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın ilk 20 sayısı Mihran Matbaası'nda basılmıştır. 1881 yılında Matbaa-i Ebüzziyâ'nın kurulmasından sonra ise ikili arasındaki ortaklık, ikisinin de piyasada aynı rolü üstlenmelerinin doğal bir sonucu olarak, rekabete dönüşmüş gibidir. Bu bağlamda çeşitli kitapların yayın haklarının aralarında el değiştirdiği görülür. Muallim Naci'nin *Ateşpâre*'si, Namık Kemal'in *Cezmi*'si, İzzet'in *İlaveli Mülahhas Coğrafya*'sı, Kemalpaşazade Said'in Rousseau'dan çevirdiği *Fezâil-i Ahlâkiye ve Kemâlât-ı İlmiye* ve Yusuf Ziya Paşa'nın *Muhtasar Kavaid-i İlm-i Hesap* adlı kitabı önce Mihran Matbaası'nda, sonra Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılanlardandır. Muallim Naci'nin *Sânihatü'l-Arab*'ı ise Matbaa-i Ebüzziyâ'daki baskısından bir yıl sonra Mihran Matbaası'nda tekrar basılacaktır. Diğer bir rekabet sahası ise dizi kitap yayıncılığıdır: Ebüzziyâ Tevfik'in biyografilerden oluşan Kitabhâne-i Meşâhir'iyle yakaladığı başarı karşısında ondan iki yıl sonra (1884'te) Mihran Nakkaşyan da bir biyografi dizisi yayımlamaya başlamıştır. Bu dizi tür seçimi bakımından Kitabhâne-i Meşâhir'in bir taklidi olmanın da ötesinde, üçüncü bölümde görüldüğü üzere muhtemelen ona yöneltilen eleştirilerden ilham almış ve yalnızca Müslüman figürlere odaklanmıştır.

Yukarıda değinilen kitap devirlerinin düşündürdüğü üzere, Ebüzziyâ Tevfik'in iş ilişkileri her zaman istikrarlı değildir. Onun Osmanlı-Türk edebiyatının

bazı failleriyle ilişkileri inişli çıkışlı olmuştur. Bahsi geçen faillerden biri de ünlü romancı Ahmet Mithat'tır. İkisinin Rodos sürgününe birlikte gönderildiğine daha önce değinilmişti. Buna karşılık, Ebüzziyâ Tevfik'in sürgün öncesinde de Ahmet Mithat'ı takip ettiği kesindir: Nitekim kendisinin kaleme alarak *Hadîka*'da yayımladığı "Zamanımızda Maarife Hizmet Bu mudur?" başlıklı makalede *Evrak-ı Perişan*'ın yanı sıra Ahmet Mithat'ın *Dağarcık*'ının yasaklanmasına da tepki göstermektedir ([Ebüzziyâ Tevfik], 1289d/1873). Rodos sürgünü sırasında ikisi dokuz ay boyunca aynı dairede yaşar ve bir hayli yakınlaşırlar. Ebüzziyâ Tevfik'e göre bu dönemde düşüncelerinin birbirlerine çok benzediğini anlamış ve konuşmadan anlaşır hâle gelmişlerdir (2019, s. 448-449). Adanın valisi ve Ahmet Mithat'la kurdukları Süleymaniye Medresesi'ne Ebüzziyâ Tevfik de katkıda bulunmuş (Türesay, 2023, s. 162-163); ayrıca Ahmet Mithat'la ikisi birlikte Paul de Kock'tan *Üç Yüzlü Bir Karı*'yı çevirmişlerdir – bu eser 1294'te (1877/1878), tahminimce Ebüzziyâ Tevfik'in önerisiyle, Mihran Matbaası'nda yayımlanacaktır. Ne var ki dokuz ayın sonunda bilinmeyen bir sebepten ötürü ikisi kavga etmiş ve Ahmet Mithat başka bir odaya geçmiştir (Ebüzziyâ Tevfik, 2019, s. 449). 1876'da ikisi de sürgünden dönerler ama aralarındaki husumet bitmez. Onların ilişkisinin seyrini takip etmek için *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da ve *Tercüman-ı Hakikat*'ta çıkan yazılara bakılabilir[84]. Örneğin *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın 1 Muharrem 1302 (21 Ekim 1884) tarihli 37. sayısında Ebüzziyâ Tevfik Ahmet Mithat'a yazdığı ve onun bir yazısındaki bilgi hatalarını düzelten bir mektubu neşreder. Bir sonraki sayıda da Ahmet Mithat'ın cevabıyla Ebüzziyâ'nın yorumları yer alır. Bahsi geçen yorumlar oldukça alaycıdır (Canelli, 1994, s. 162-163). Takvimler 1886'yı gösterdiğinde ise sular durulmuştur. Ebüzziyâ Tevfik, 1303 (1886) yılı sâlnâmesinin "Biraderim

[84] İlgili yazıların detaylı bir dökümü Mustafa Canelli'nin *Tanzimat Aydınlarından Renkli Bir Sima: Ebüzziyâ Tevfik Bey* adlı kitabında mevcuttur (1994, s. 162-178).

Ahmet Mithat Efendi'ye İhdâs-ı Tıbâane" başlıklı ön sözünde Ahmet Mithat'ın defalarca kendisinden resimli baskı yapması talebinde bulunduğunu belirtmektedir (s. 2). Ahmet Mithat da 3 Nisan 1886'da *Tercüman-ı Hakikat'te* yayımladığı "Rebî-i Marîfet" başlıklı yazıda bunu doğrulamakla kalmaz, ayrıca Ebüzziyâ'nın eserini övgülere boğar (s. 1). Bildiğim kadarıyla bundan sonra ikisi ortak olarak herhangi bir işe veya yayına girişmese de 1897'ye kadar kayda değer bir sürtüşme de yaşamazlar. En azından ben bu yönde herhangi bir bilgiye rastlamadım. 1897 yılında ise Ahmet Mithat'ın "bül-heves" kelimesini kullanımına takılan Ebüzziyâ Tevfik bu konuda *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın iki sayısına yayılan ve toplamda 48 sayfayı bulan bir makale yazacaktır. Söz konusu makale uzun soluklu olduğu kadar sert bir üsluba da sahiptir (Canelli, 1994, ss. 164-165). Bu sürtüşme de uzun sürmeyecek ve nihayet 1316'ya (1898/1899) gelindiğinde, Ebüzziyâ Tevfik *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın 80. sayısı için hazırladığı ilavede "Biz Nasıl Çalışıyoruz, Başkaları Nasıl Çalışıyor? Ve Ahmet Mithat Efendi" başlıklı uzun bir yazı yayımlayacaktır. Bu yazı, esas itibarıyla Ahmet Mithat'ın yakın tarihte yayımlanan bir makalesine gönderme yapmaktadır. Ebüzziyâ Tevfik'in söz konusu makalede beyan edilen fikirler karşısındaki tutumu son derece olumludur. Ancak o, yorumlarını makaleyle sınırlı tutmaz ve yazısını Ahmet Mithat'a yönelik kapsamlı bir takdirnameye dönüştürür. Ahmet Mithat çeşitli faaliyetlerinden ötürü bolca övülür ve onu beğenmeyenlere karşı savunulur. En sonda ise Ebüzziyâ Tevfik, Ahmet Mithat Efendi ile dostluklarını anlatır (Canelli, 1994, s. 166-176). Özetle, Ebüzziyâ Tevfik'in meslektaşlarıyla ilişkileri ve bundan tevellüt eden sosyal sermaye her zaman istikrarlı veya kalıcı değildir. Taraflardan veya hariçten kaynaklanan sebeplerle ilişkiler sekteye uğrayabilir. Bu yüzden kendisinin (ve diğer tüm kültür girişimcilerinin) ilişkilerini kronolojik bir akış içerisinde değerlendirmek önemlidir.

Robert Darnton'ın iletişim devresinde görüldüğü üzere yazarlar, yayıncılar ve matbaacılar kitaplarını okurlara ulaştırmak için aracılara, en önemlisi de kitapçılara, ihtiyaç duyarlar. Gerçi 1881'de kurulan Matbaa-i Ebüzziyâ aynı zamanda kitapçı işlevini görür (Türesay, 2014, s. 199) ama Ebüzziyâ Tevfik özellikle taşradaki okurlarına ulaşmak konusunda bundan sonra bile başka kitapçıların desteğine başvurmuştur. Onun birlikte çalıştığı ilk kitapçılardan biri Toros Ağa'dır. Toros Ağa, Kirkor Faik'e göre Bâbıâli'nin ilk kitapçısıdır (aktaran Öksüz, 2022, s. 174). Öksüz'e göre mesleğine muhtemelen müvezzi olarak başlayıp sonradan kitapçı açan Toros Ağa aynı zamanda ilk yayıncılardandır (2022, s. 176). Toros Ağa'nın Şemsettin Sami'ye ait *Besa yahut Ahde Vefa* ve Namık Kemal'in *Gülnihal*'i gibi çeşitli kitapların satıldığı dükkânı, aynı zamanda *Muharrir*'in satışını ve abone kaydını da üstlenmiştir (Öksüz, 2022, s. 176). Ebüzziyâ Tevfik, zamanla onun gibi kitapçılarla anlaşarak kendi dağıtım ağını kurar. 1304 (1887) yılına gelindiğinde bu ağın taşra ayağı, üç temsilciyi içerir. Bu yıla ait sâlnâmesinin sonunda yer alan numarasız sayfalara göre söz konusu temsilciler İzmir'de kitapçı Hafız Ahmet Sabri, Şam'da Trabzonî Ömer Efendi ve Konya'da Matbaa-i Vilayet'tir (1304/1887). Ancak Ebüzziyâ'nın kitapçılarla kurduğu dağıtım ağının en önemli parçası şüphesiz Arakel Tozluyan'dır.

Toros Ağa gibi mesleğe müvezzilikle başlayan Arakel Tozluyan Bâbıâli Caddesi'nin ilk esnaflarından olup kitapçısını 1875'te açmıştır (Yılmaz, 2015, s. 8; Öksüz, 2022, s. 180). Onunla Ebüzziyâ Tevfik arasında en geç 1300 (1882/1883) yılında başlayan ve en az 1309'a (1891/1892) kadar süren sıkı bir iş birliği söz konusudur. 1300 (1883) tarihli *Rebî-i Marîfet*'in sonunda reklamına yer verilen tek kitapçı Arakel Tozluyan'dır. Bu reklamda Ebüzziyâ Tevfik Arakel'e "taahhüdâtını ifa eden ashâb-ı namustan" sözleriyle kefil olmakta ve "matbuat-ı saire-i âcizanem

efendi-i mumâileyh vasıtasıyla neşredilmektedir" diyerek onun dağıtımdaki rolüne işaret etmektedir (1300c/1883). 1885'te yayımladığı "Bir Kitabın Sergüzeşti" adlı öyküde ise Ebüzziyâ Tevfik ondan "kitapçıların kafile-sâlârı ve ekser-i üdebânın vâsıta-i âsârı olan Arakel Efendi" (s. 1396) olarak bahseder. Onun Arakel Tozluyan'ı neden bu kadar el üstünde tuttuğunu anlamak zor değildir. Yazarlar gözünde Arakel diğer kitapçılara üstün bir yayıncı olup yeteneği tanımakta başarılıdır; bunu görmek üzere Hüseyin Cahit, Halit Ziya, Ahmet Rasim gibi yazarların tanıklıklarına başvurulabilir (Öksüz, 2022, s. 181). Ayrıca Arakel Tozluyan hangi yazar ve çevirmenlerle çalışacağı konusunda son derece seçicidir. Bu bağlamda kendisinin yayınladığı çeşitli cep romanlarına yerleştirdiği "Cep Romanları Hakkında Naşirin İfadatı, Mülahazatıyla Eserin Şerait-i İştirası" başlıklı ön söze bakılabilir. İlk kez 1308'te (1890/1891) yayımlanan söz konusu metinde nev-heveslerle çalışmayacağını açıkça ilan eden Arakel, kendisine "milli roman" getireceklerin "bütün milli romanları veyahut hiç olmazsa kısm-ı azmini mütalaa etmiş bulunmaları[nı]" ve çevirmenlerin "mevcut tercüme olunmuş romanların keza kısm-ı azmini büyük kısmını okumuş olmaları[nı" beklemektedir (ss. 3-4). Diğer bir deyişle, Arakel konu yayıncılık olduğunda en az Ebüzziyâ Tevfik kadar titiz ve özenlidir. Onun tüm bunlardan daha önemli bir özelliği ise merkezinde yer aldığı devasa dağıtım ağıdır: Arakel Tozluyan'ın imparatorluğun 24 ayrı sancağında bayileri mevcuttur ve kitapçı kataloğu "Balkanlar'dan Yemen'e kadar uzanan geniş bir coğrafyada" kullanılmıştır (Öksüz, 2022, s. 185). Fikrimce Ebüzziyâ Tevfik'i ona çeken başlıca etken de muhtemelen onun dağıtım ağından faydalanma imkânı olmuştur.

Yukarıdakilere bakarak Ebüzziyâ Tevfik'in Arakel'le ilişkisinin tek yönlü olduğu zannına kapılmamak gerekir. Aynı zamanda yayıncılık yaptığını da yukarıda belirttiğim Arakel Tozluyan kendi matbaasını işletmeye ancak 1898'de başlamıştır

(Yılmaz, 2015, s. 6). O tarihe kadar ise yayıncılığını üstlendiği kitaplar için bir matbaacının desteğine muhtaçtır. Bu konuda en sık başvurduğu isimlerden biri, özellikle 1880'lerde, Ebüzziyâ Tevfik olmuş ve kapağında "sahip ve naşiri" sıfatıyla Arakel'in ismi geçen en az 21 kitap Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılmıştır. Rumî 1328 (1911/1912) tarihli biri hariç hepsi hicri 1300-1309 (1882/1883-1891/1892) yılları arasında basılmış olan bu kitaplardan tespit edebildiklerimin bir listesi için Tablo 28'e bakılabilir. Söz konusu kitaplar arasında Arakel'in rumî 1301 (1885/1886) yılında yayımlanan esami-i kütübü, yani kitapçı kataloğu da yer alır). Bu katalog, Arap harfli Türkçe yayımlanmış ilk kitapçı kataloğu olup öncü nitelik taşımakta ve mukaddimesinde Arakel'in *Mecmua-i Ebüzziyâ*'ya abone kaydı yaptığı belirtilmektedir. Dört kısımdan oluşan ve ilk kısmının 1912'ye kadar 36 baskı yapması dolayısıyla muhtemelen Arakel'in en popüler kitabı olan *Talim-i Kıraat* da ilk kez Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılmıştır. Daha sonra ise, bir ve ikinci kısımların fazladan birer baskısı haricinde, Arakel Tozluyan kitabını başka matbaacılara emanet etmiştir. Son olarak onun dizi kitap yayınlama girişimlerine değinilebilir. Arakel ilk dizisini Osmanlı Kütüphanesi başlığı altında ve Kütüphane-i Ebüzziyâ ile eş zamanlı olarak (1303 veya 1885/1886'da) yayımlamaya başlamıştır. 1308'de yayımlamaya başladığı ve en az 10 kitaba ulaşan Arakel Kitabhânesi Cep Romanları'nın ise 1, 2 ve 4 numaraları (sırasıyla *Meyl-i Dil*, *Küçük Şeyler* ve *Diyana*) Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılmıştır. Kendisinin dizi yayıncılık konusundaki zamanlaması ve Ebüzziyâ Tevfik ile iş birliği, kanaatimce bu işe Ebüzziyâ'dan etkilenerek girişmiş olduğu şeklinde yorumlanabilir. Eğer bu tahminim doğru değilse bile kültür girişimcilerinin meslektaşlarını başarıya ulaştıran stratejileri taklit etmesi doğaldır. Arakel'in Ebüzziyâ Tevfik'le ortaklığını neden sonlandırdığı, neden bazı yayınlarını sonradan başka matbaacılara taşıdığı ve neden uzun bir aradan sonra, 1328 yılında ona yeni bir

kitap bastırdığı benim için birer muamma. Somut verilere dayanmayan tahminim, Ebüzziyâ Tevfik'in yüksek kalitesinin yüksek masrafları beraberinde getirmesi karşısında Arakel'in başka matbaacılara yöneldiği veya başka bir sebeple aralarının bozulduğudur. Yoksa Arakel'in Ebüzziyâ Tevfik'ten basmasını istediği kitaplar matbaanın kapasitesini aşacak miktarda değildir.

Ebüzziyâ Tevfik'in iş birliği yaptığı başka bazı kitapçılara da kısaca değinilebilir. Bahsi geçen kitapçılardan biri S. H. Weiss'tır. Dükkânı bugünkü İstiklal Caddesi'nde bulunan Weiss Pera'nın uzun süre faaliyet gösteren Alman kitapçılarındandır (Uçar, 2017, s. 89). Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılmış kitaplardan *Cümel-i Müntehabe-i Kemal*'in 1299 (1881/1882) ve *Millet-i Müselleha*'nın 1302 (1884/1885) tarihli baskılarının arka kapaklarında S. H. Weiss'ın kitapçısında satıldıklarını belirten Fransızca birer açıklama bulunmaktadır. R. Youssouf'un Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılan *Dictionnaire Turc-Français* başlıklı sözlüğünün 1888 tarihli birinci cildinin kapak sayfasına ise "Librairie International Lorentz ve Keil Constantinople 457 Grand Rue de Pera 457" yazılı kaşe basılmıştır. Buradan anlaşılacağı üzere Lorentz ve Keil İstiklal Caddesi'nde faaliyet gösteren bir kitapçı dükkanının sahipleridir. Bu ikiliden Lorentz hakkında bir bilgiye ulaşamadım. Otto Keil ise İstanbullu Levantenlerden olup bir aşamada kendi başına kitapçılık yaptığı anlaşılmaktadır. "Padişahın kitapçısı" ünvanını da haiz olan Otto Keil Avrupa'dan ithal edilen pek çok askeri kitabı İstanbul'a getiren kişidir (Uçar, 2017, ss. 85-86). Uluslararası çalıştıkları şirketlerinin isminden anlaşılan Lorentz ve Keil ile Ebüzziyâ'nın iş birliği nispeten uzun ömürlü olmuş gibidir. Nitekim Almanca *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel und die mit ihm verwandten Geschäftszwige* gazetesinin 2 Mart 1881 tarihli sayısında Lorentz ve Keil imzasını taşıyan ve şarkiyatçılara hitap eden bir *Mecmua-i Ebüzziyâ* reklamı bulunmaktadır (s.

903). Anlaşılan o ki Arakel Tozluyan'ın Ebüzziyâ Tevfik'in eserlerini taşraya ulaştırması gibi, Lorentz ve Keil da onun dergisinin Avrupa'daki, en azından Almanya'daki, dağıtımını üstlenmiştir. Ebüzziyâ Tevfik ile yukarıda değinilen iki Alman kitapçıyı bir araya getiren bir yayın da ilk cildinin kapağında Matbaa-i Ebüzziyâ'nın ismini taşıyan ve hiç değilse bir kısmının orada basıldığı anlaşılan *La Revue Orientale* dergisidir. Derginin 20 Mart 1885 tarihli sayısının arka kapağında abonelik için başvurulabilecek kitapçılar listesinde Lorentz ve Keil ile Weiss'ın isimleri de zikredilir. Ebüzziyâ Tevfik'in birlikte çalıştığı kitapçılara diğer bir örnek olarak Rum olduğu isminden anlaşılan K. Hristo veya C. Christodulos'a değinilebilir. Jean D. Demétriades'in hazırladığı ve 1305 ile 1888 tarihlerini taşıyan *Durub-ı Emsâl-i Osmaniye ve Franseviye* adlı kitabın arka kapağında bu eserin yukarıda anılan kitapçının Pera'da, Tünel'in karşısındaki dükkanında bulunabileceği Türkçe ve Fransızca olarak belirtilmiştir. Yukarıdaki bilgiler ışığında Ebüzziyâ Tevfik'in Latin harfleriyle hazırlanmış, dolayısıyla Türkçe konuşmayan okurlara hitap eden yayınlarında hedeflediği kitleye daha kolay ulaşabilmek için Arakel Tozluyan yerine daha çok yabancılarla çalıştığını tahmin ettiğim başka kitapçılara yöneldiği varsayılabilir.

Ebüzziyâ Tevfik'in kitaplarını bastığı yayıncılar da Arakel Tozluyan'la sınırlı değildir. Şahsen Arakel Kitabhânesi Cep Romanları haricinde Matbaa-i Ebüzziyâ'nın basımında rol aldığı iki kitap dizisi ve bunlar haricinde iki müstakil tespit edebildim. Bunlardan en erken tarihlisi Muallim Naci'nin yazdığı *Hülâsatü'l-İhlâs*'tır (1304 veya 1886/1887). İzmir Kitabhânesi üst başlığını taşıyan bu kitap ilgili dizinin ilk ve Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılan tek numarası olup 36 sayfadan ibarettir. Kısmen Ebüzziyâ Tevfik'in bastığı diğer dizi ise Kitabhâne-i Hukuk'tur (1311-1313 veya 1893/1894-1895/1896). Abdurrahman Adil Eren'in neşrettiği ve başlığından tahmin

edileceği üzere hukuki meselelere eğilen bu dizi 14 kitap ve en az 20 cüzden oluşur. Bir kısmı matbaa bilgisi içermeyen bu cüzlerden 1311 ve 1312 tarihli sekizinin (dördüncü cüz ve yedinciden on üçüncüye kadarki cüzler) Matbaa-i Ebüzziyâ'da basıldığı kesindir. Tamamen spekülatif bir düşünce olmakla beraber, bu iki dizinin de Ebüzziyâ Tevfik'in kendi dizileriyle elde ettiği başarıdan etkilenerek oluşturulduğu ve onun dizi yayıncılık konusundaki tecrübesi ve şöhreti dolayısıyla Matbaa-i Ebüzziyâ'ya emanet edildiği öne sürülebilir. Bir aşamada başka matbaalara geçmiş olmaları ise tahminimce matbaanın üretim kapasitesinin yetersiz kalmasından (aynı dönemde başka birçok kitap da basılmaktadır) veya Ebüzziyâ Tevfik'in kendisinin de *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın 84. sayısında karşılaştığım bir reklamında **(**1317 veya 1899/1900) itiraf ettiği nispeten yüksek fiyatlarından ötürüdür. Matbaa-i Ebüzziyâ ile çalışan diğer yayıncılar ise Mehmet Celal'in *Elvah-ı Şairane*'sinin (1312 veya 1894/1895) naşiri olarak kaydedilen Şems Kütüphanesi sahibi Seyyit Hüseyin ile *Tarih-i Kırk Vezir*'in (1326/1909) naşiri görünen Emniyet Kütüphanesi'dir.

Ebüzziyâ Tevfik matbaacı ve yayıncı olarak yalnızca kendi kitaplarını basmakla kalmamış, aynı zamanda başkalarının kitaplarını da yayımlamıştır. Örneğin o, bir süre için Namık Kemal'in başlıca yayıncısı konumundadır. Ancak Namık Kemal'le ilişkisi yukarıda ele alındığı için burada tekrar tartışılmayacaktır. *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın fihristine ve Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılan kitapların listesine bakıldığında kendisinin birlikte çalışmayı tercih ettiği bazı yazarların bulunduğu da dikkati çeker. Ebüzziyâ Tevfik'in bazı yazarlarla çalışmasına aracılık eden Arakel Tozluyan olmuştur. Örneğin Halit Ziya, ilk eseri olan *Garptan Şarka Seyyâle-i Edebiye* için Arakel'le anlaşmış, o da bu kitabı 1303'te (1885/1886) Matbaa-i Ebüzziyâ'da bastırmıştır. Kitap öylesine kısaltılarak ve hatalarla dolu basılmıştır ki Halit Ziya ağlayacak kadar hayal kırıklığına uğrar. Buna rağmen yıllar sonra

Ebüzziyâ Tevfik kendisinin *Nakil* adlı kitabını basmak istediğinde kitabının üç ve dördüncü cüzlerini (1311 ve 1312'de, yani 1893/1894 ile 1894/1895'te) Matbaa-i Ebüzziyâ'da bastırmayı kabul etmesi, kanaatimce onun Ebüzziyâ'ya duyduğu güvenin göstergesidir. Matbaa-i Ebüzziyâ'da eseri basılan tek Osmanlı kadın yazarı Fatma Aliye'nin ilgili kitabı (*Muhâdarât*) için de yayıncılığı üstlenen yine Arakel'dir.

Arakel'in Ebüzziyâ'nın ilişkiler ağına en büyük katkısı ise bence Muallim Naci'dir. Gerçi Muallim Naci'nin *Musa bin Ebi'l-Gazân yahut Hamiyet* (1299 veya 1882) adlı eseri daha önce Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılmıştır. Ancak 1301'den (1883/1884) 1304'e (1886/1887) kadar Muallim Naci imzalı çok sayıda kitabın Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılmasının başlıca müsebbibi Arakel Tozluyan gibi görünmektedir. Nitekim bu dönemde Ebüzziyâ Tevfik'in bastığı ve Muallim Naci'nin yazdığı ya da çevirdiği on kitaptan beşi (ikisi 1301, diğerleri 1302, 1303 ve 1304 tarihli) ile tashih ettiği *Talim-i Kıraat* Arakel'in yayıncılığı kapsamında kendisine verilmiştir. Başka bir ifadeyle Arakel Tozluyan, Matbaa-i Ebüzziyâ'nın düzenli olarak Muallim Naci kitapları basmasına vesile olmuştur.

Ebüzziyâ Tevfik'in Muallim Naci ile ilişkisi, Mihran Nakkaşyan ile Şemsettin Sami veya Kirkor Faik ile Mehmet Celal arasındaki ilişkiyi andırır. Sayılan örneklerin hepsinde ismi geçen yazar, eserlerinin büyük kısmını birlikte anıldığı yayıncı aracılığıyla piyasaya sürmektedir. Bu yayıncıların söz konusu yazarlarla neredeyse bir hamilik ilişkisi kurduğu söylenebilir. Kısa bir süre için de olsa Muallim Naci'nin Ebüzziyâ Tevfik için böyle bir konuma yükselmesi bence üzerinde durmaya değer bir meseledir; çünkü bu durum Ebüzziyâ'nın pragmatik iş adamı kimliğinin idealist tarafına baskın çıkabildiğini gösterir. Muallim Naci tam da kitaplarının Matbaa-i Ebüzziyâ'da yayımlandığı dönemde Osmanlı-Türk

edebiyatındaki bir saflaşmanın konusu olmuştur. Muallim Naci, Ocak 1883'te *Tercüman-ı Hakikat*'in edebî sütununu yönetmeye başlar ve hem kendi şiirlerinin hem de onlara yazılan nazirelerin etkisiyle gazete eski edebiyat taraftarlarını etrafına toplar (Uçman, 2005, s. 315). Bu süreçte Muallim Naci'yi hedef alanlardan biri Recaizade Mahmut Ekrem olur. Yazar, 30 Temmuz 1300 (11 Ağustos 1884) tarihli bir mektubunda Muallim Naci'nin *Tercüman-ı Hakikat*'te *Zemzeme*'ye cevap hükmünde herhangi bir şey yazmadığına dikkat çekmektedir (Abdullah, 1953, s. 168). Yeni-eski Türk edebiyatı tartışmaları bağlamında yeni edebiyattan yana olduğu önceki bölümlerde görülen Ebüzziyâ Tevfik de onu karşı cephede, yani eski edebiyat yanlısı olarak değerlendirenler arasındadır. Örneğin 1302'de (1885) yayımladığı "Bir Kitabın Sergüzeşti"nde eski edebiyat yanlısı anlatıcı karakter övgüyü *Tercüman-ı Hakikat*'ten beklemekte ve "[b]akalım münekkid-i eşâr, muallim-i nâ-müdârâ-gî Nâcî-i şirin-güftâr ne sakız çiğneyecek" ifadesiyle kendisine eleştirmen olarak Muallim Naci'yi işaret etmektedir ([Ebüzziyâ Tevfik], s. 1393-1394). Nihayet, bu öykünün yayımlanmasından kısa bir süre sonra, *Zemzeme*'nin üçüncü cildi yayımlanır. Mukaddimesinde 28 Nisan 1301 (10 Mayıs 1885) tarihi görülen (Recaizade Mahmut Ekrem, 1301/1885, s. 17) bu eserde Recaizade Mahmut Ekrem Muallim Naci'yi doğrudan hedef almaktadır. Tuhaflık da burada ortaya çıkar. *Zemzeme*'nin ilk iki cildi 1299 ve 1300 yıllarında Matbaa-i Ebüzziyâ'dan çıktığı halde Muallim Naci'ye yönelik eleştiriler içeren üçüncü cilt başka bir matbaada basılmıştır. Tam da üçüncü cilde gelindiğinde Ebüzziyâ Tevfik'in aradan çekilmesi pekâlâ maddi bir imkânsızlıktan veya Recaizade Ekrem'in başka bir saikle yaptığı tercihten kaynaklanıyor olabilir elbette. Bununla beraber Ebüzziyâ Tevfik'in kitabın içeriğinden dolayı onu yayımlamaktan kaçındığı ihtimali de akla gelmektedir. Eğer durum buysa, tartışmanın yaşandığı yıllarda Muallim Naci'yle kârlı bir iş birliğine

girmiş olan Ebüzziyâ Tevfik, belki de onu hoş tutmanın peşindedir. Öyleyse Ebüzziyâ, edebî ideallerine uygun hareket etmektense kazancını korumayı ve Recaizade Mahmut Ekrem'in yerine aralarında ideolojik bir yakınlık bulunmayan Muallim Naci'yi (en azından birkaç yıl için) tercih etmiştir. Bu tavır da idealist bir edebiyatçıdan çok, kazanacağı parayı önceleyen bir iş adamına yakışır.

Muallim Naci haricinde dikkati çeken isimlerden biri de Ahmet Rasim'dir. Ancak Ahmet Rasim'in beş telif, üç de çeviri kitabını basan Ebüzziyâ Tevfik'in onunla ilişkisi Namık Kemal'le kurduğu ilişkiyi benzemez. Zira Kitabhâne-i Ebüzziyâ'ya altı cüzle katkıda bulunan Ahmet Rasim buna rağmen münhasıran onunla çalışmamaktadır. Kendisinin katkı verdiği diğer dizi yayınlar arasında Osmanlı Kütüphanesi (5 cüz), Arakel Kitabhânesi Cep Kitapları (3 cüz), Kütüphane-i Hilmi (2 cüz) ve Asır Kütüphanesi Külliyatı (1 cüz) da yer alır. Yazar, muhtemelen yayıncıların siparişi doğrultusunda eser vermektedir. Nitekim Ahmet Rasim, *Ezhâr-ı Tarihiye* (1304) başlıklı tercümesini de Ebüzziyâ Tevfik'in tavsiyesiyle kaleme aldığını belirtmektedir (1304 [1887/1888], s. 6). Ebüzziyâ Tevfik'in eserlerini nispeten sıklıkla yayımladığı diğer yazarlara bakıldığında ise asker ve devlet adamlarının bolluğu dikkat çeker. Matbaa-i Ebüzziyâ'dan çıkan kitapların azımsanmayacak bir kısmı halihazırda berhayat olan paşaların imzasını taşır. Şura-yı Devlet üyelerinden Andriya Kupas *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da yayımlanan çok sayıda yazısı ve Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılan bir kitabıyla bunlara eşlik eder. Nihayet altı çeviri kitabı basılan Mehmet Tahir ve *Mecmua-i Ebüzziyâ*'ya yüzden fazla yazıyla katkıda bulunan Mehmet Rüştü gibi Osmanlı subayları listeyi tamamlar. Bu durumun oluşmasında Ebüzziyâ Tevfik'in kendi devlet memuriyetlerinin etkisi olduğu düşünülebilir fakat ikinci bölümde görüldüğü üzere o, atandığı memuriyetlerin

çoğunda fiilen çalışmamıştır. Daha muhtemel açıklama, kendisinin bu kişilerle bağlantı kurmak için özel bir çaba gösterdiğidir.

Son olarak, Ebüzziyâ Tevfik'in birlikte çalıştığı fakat kitapçı, yayıncı ya da yazar kabul edilemeyecek iki kişiye daha değinilebilir. Bunlardan biri Tasvîr-i Efkâr Matbaası'nda gravürlerin baskısıyla meşgul olduğu anlaşılan Haçik Ağa'dır. Teknik konularda son derece hassas olan Ebüzziyâ Tevfik belli ki Haçik Ağa'dan memnundur; nitekim Konya sürgününe gönderildiği 1900 yılında, yani neredeyse 30 yıl sonra, onu hâlâ, bu kez Matbaa-i Ebüzziyâ'da, istihdam etmektedir. Ebüzziyâ'nın beyanına göre Malumatçı Baba Tahir, Haçik Ağa'yı 1900 sonrası bir tarihte yüklü bir miktar karşılığında kendi matbaasına transfer etmiştir (aktaran Türesay, 2023, ss. 125-126). Bu örnek genellikle matbaa sahiplerinin öne çıktığı matbaacılıkta nitelikli teknik elemanların ne kadar revaçta ve değerli olduğunu göstermek bakımından önemlidir. Ebüzziya Tevfik ile ilişkisine değinmenin faydalı olacağını düşündüğüm diğer kişi ise Kevork Abdullah'tır (1839-1918). Kevork Abdullah, dönemin ünlü fotoğrafçılarından Abdullah Biraderlerden biridir. Engin Özendes'in *Abdullah Frères: Osmanlı Sarayının Fotoğrafçıları* (1998) başlıklı kitabında yazdığına göre 1858'de Rabach adlı bir Alman'ın fotoğraf stüdyosunu devralırlar (s. 31) ve kısa zaman sonra, 1863'te, "Ressam-ı Hazret-i Şehriyari" rütbesi ile ödüllendirilirler (s. 39). Sultanın fotoğrafçısı olarak da bilinen Abdullah Biraderler, sarayın gözünden düştükleri bir dönem haricinde, bu ünvanı 1890'lara kadar korurlar. Ebüzziyâ Tevfik onlardan Kevork Abdullah ile çok yakın dosttur (Özendes, 1998, s. 183) ve aralarındaki ilişki dostluğu aşarak iş birliğine de dönüşmüştür. Örneğin Abdullah Biraderler'in fotoğraflarının arkasında yer alan kompozisyon ve kufi hattı hazırlayan Ebüzziyâ Tevfik'tir[85] (Özendes, 1998, s. 183). Abdullah Biraderler'in sattıkları

[85] Ebüzziyâ Tevfik'in 1885 ve 1886 yıllarında Abdullah Biraderler için hazırladığı iki kart Özendes'in kitabında görülebilir (1998, s. 218-219).

fotoğraflar için hazırlanmış olan *Catalogue des vues photographiques de Constantinople, Brousse, Andrinople, Philippopolie et le Caire* başlıklı kataloğu da 1890'da Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılmıştır (Özendes, 1998, s. 143). Ebüzziyâ Tevfik'in kendi matbaasında bastığı ve Abdullah Biraderler'e ait bir antetli kâğıdı Leipzig'de yayımlanan *Internationaler Graphischer Muster-Austausch des Deutscher Buchdrucker-Vereins* adlı numune kataloğunun 1896 sayısına gönderdiği (Özendes, 1998, s. 183) göz önüne alındığında, onlar için yaptığı çalışmalara büyük özen gösterdiği anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, Ebüzziyâ Tevfik'in kültür girişimciliğinin onu iletişim devresinin her köşesinden sayısız kişiyle karşılaştırdığı söylenebilir. Kendisinin faaliyetlerinin geniş kapsamı dolayısıyla aslında içinde yaşadığı dönemin neredeyse bütün kayda değer yazar, kitapçı ve yayıncıları bu gruba dahildir. Yukarıda bunlardan yalnızca bir kısmına değinilmiştir. İncelenen örneklerden çıkan bir sonuç onun, aynı siyasi angajmanlarında olduğu gibi, değişen şartlar karşısında eski bağlarını koparıp yenilerini kurmaktan çekinmediğidir. Sosyal sermayenin ancak ekonomik sermayeye dönüştürülebildiği ölçüde değer taşıdığı düşünülürse Ebüzziyâ Tevfik'in bu tavrı normaldir. Onun farklı türden yayınları için farklı kitapçıların hizmetine başvurması da yine aynı bağlamda açıklanabilir. Diğer bir dikkat çekici husus ise Ebüzziyâ'nın kiminle çalışacağı konusunda seçiciliğidir: Belki de marka değerini koruma kaygısıyla o, mümkün olduğunca ülkenin en prestijli profesyonelleriyle çalışmayı tercih etmiştir. Arakel Tozluyan zamanının muhtemelen en şöhretli kitapçısıyken Otto Keil "Padişahın Kitapçısı," (Uçar, 2017, s. 86), Abdullah Biraderler sultanın fotoğrafçısıdır (Özendes, 1998). Ebüzziyâ'nın vitraylı cam taklidi kâğıt satmada aracılık ettiği M'Caw Stevenson ve Orr da yine Yıldız Sarayı'nın tedarikçisidir ("Zücâc-ı Münakkaş Taklidi Kâğıt," 1306/1889).

Fikrimce, Ebüzziyâ Tevfik'in özellikle sarayla bağlantısı bulunan iş adamlarını seçmesi aynı zamanda siyasi iktidarla arasındaki ilişkiyi riske atmama kaygısının göstergesi olarak da okunabilir. Zira Ebüzziyâ Tevfik'in kurduğu ilişkiler ağında devletle ve çoğu örnekte onu temsil eden Sultan II. Abdülhamit ile ilişkisi özel bir önem taşır. Ticari teşebbüsünün ayakta kalabilmesinin bu ilişkinin sağlamlığına dayandığını çok iyi bilen Ebüzziyâ Tevfik onu besleyip güçlendirmeye büyük özen göstermiş ve gerektiğinde siyasi ya da ticari bağlarının sağladığı sosyal sermayeden fedakârlık dahi etmiştir. Bu bakımdan onun devletle ilişkisini ayrıca incelemek şarttır. Aşağıdaki kısmın konusunu da söz konusu inceleme oluşturmaktadır.

4.3 Devlet ve saray

Ebüzziyâ Tevfik'in devletle ilişkileri iniş çıkışlı olmuştur. Bu ilişki bazen hizmet ve itaat şeklini alarak Ebüzziyâ'nın ödüllendirilmesini sağlarken, bazen de açık bir muhalefete dönüşür ve onun cezalandırılmasıyla sonuçlanır. Müzakere etme fırsatını yakaladığı diğer bazı zamanlarda ise Ebüzziyâ Tevfik devlet karşısındaki manevra alanının sınırlarını yoklamıştır. Her hâlükârda onun kültür girişimciliği faaliyetleri devletle ilişkisinden bağımsız olarak düşünülemez. Zira II. Abdülhamit rejiminde iktidar hamilik ilişkileri aracılığıyla somutlaşır ve bizzat sultanın hizmetkarı olarak tasavvur edilen memurların akıbeti sultanın onlara bahşedeceği lütuflara bağlıdır; entelektüel elitlerin toplumsal statüsü onların kamudan tümüyle bağımsız bir meslek hayatı sürmelerine izin vermez (Türesay, 2023, ss. 230-231). Dolayısıyla bir Osmanlı kültür girişimcisinin saray nezdinde sosyal sermayesi yoksa faaliyetlerini sürdürebilme ihtimali düşüktür.

Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemlerinde devlet memuriyeti Ebüzziyâ Tevfik'in siyasi iktidarla ilişkisine bağlı olarak bahşedilen veya geri alınan bir ayrıcalık hükmündedir. Onun devletle doğrudan ilişkisi, 1857'de, yani sekiz yaşındayken ölen babasının memuriyetine atanmasıyla başlar. Türesay, bu türden atamaları vefat eden memurun ailesine maddi destek sağlayan bir çeşit sosyal güvenlik önlemi olarak değerlendirmektedir (2023, s. 37). İkinci bölümdeki biyografisinde görüldüğü üzere görevini her zaman sıkı sıkıya takip etmeyen Ebüzziyâ Tevfik göze batacak bir kusur işleyen dek memuriyetini yitirmez ve sırasıyla Hazîne-i Celîle-i Mâliye mülga Sergi Muhâsebesi'ne (1273), Mâliye Kitâbet Odası'na (1275), Eshâm-ı 'Umûmiye Emâneti Tahrîrât Kalemi'ne (1283) ve Devlet Şûrâsı'na (1284) atanır (Bilgegil, 1980, s. 164). 1872 Şubat'ında ise yeni Devlet Şûrâsı başkanının davetine icabet etmemesi üzerine bu son görevden azledilir (Türesay, 2023, ss. 113-114). Yukarıdaki memuriyetlerde bulunduğu süre zarfında Ebüzziyâ Tevfik, bu bölümün başında ve önceki bölümlerde de görüldüğü üzere, Osmanlı hükûmetinin muhalifleri arasında kendisine bir yer edinmektedir. 1872'deki azlinden sonra ise çıkardığı veya ortak olduğu gazetelerde faal olarak hükûmeti eleştirecektir. Onun bu açıktan muhalefeti uzun sürmemiş ve Nisan 1873'te tutuklanıp Rodos'a sürgüne gönderilmesiyle sona ermiştir.

V. Murat'ın 1876'da tahta geçmesiyle ilan edilen genel af sayesinde Ebüzziyâ Tevfik İstanbul'a döner. V. Murat'ın hükümdarlığı ise uzun sürmez ve 31 Ağustos 1876'da taht II. Abdülhamit'e geçer. Ebüzziyâ, II. Abdülhamit döneminde saray karşısında öncesine kıyasen çok daha farklı bir yaklaşım benimseyecektir. Yeni Osmanlılara yakınlığı dolayısıyla oyuna zaten dezavantajlı bir konumda başlayan yazar, kendisinin mensubu olarak bilindiği Mithat Paşa'nın (Bilgegil, 1980, s. 206) 5 Şubat 1877'de tutuklanmasıyla iktidar ve muhalefet arasında tarafını belli etmek

zorunda kalır. Onun iktidarla ilişkilerini onarma yolunda attığı ilk adım da bu tutuklamanın hemen ardından II. Abdülhamit'e yazdığı bir mektup vasıtasıyla Mithat Paşa ile arasındaki bağı reddetmek olur (Türesay, 2023, s. 235). Bu olayın ardından memuriyet hayatına dönmesi çok sürmeyecektir. Önce Kosova vilayeti mektupçusu olarak atanır; fakat bunun onu İstanbul'dan uzaklaştırmak için yapıldığını muhtemelen anlayarak kendisine verilen görevden istifa eder (Canelli, 1994, s. 25). Ebüzziyâ Tevfik, böylece belki de henüz otoritesini yeterince sağlamlaştıramamış olan II. Abdülhamit karşısında ne kadar manevra kabiliyeti olduğunu ölçmektedir. Ancak sultan, onu başkentten uzaklaştırmakta ısrarcıdır ve Ebüzziyâ 30 Temmuz 1293'te (12 Ekim 1877) bu kez Bosna vilayeti mektupçuluğuna atanır. Bu zorunlu görev 10 Ağustos 1294'e (22 Ekim 1878) kadar sürmüş ve Avusturya-Macaristan'ın Bosna'yı işgal etmesi üzerine Ebüzziyâ Tevfik İstanbul'a dönmüştür.

Bu atamadan sonra saraya uzunca bir süre saraya itaatinden taviz vermediği görülen Ebüzziyâ Tevfik sadakatinin karşılığını da almaya başlar. Önce 27 Aralık 1295'te (10 Mart 1880) bir hizmet-i muayyene kapsamında Hazine-i Hassa'da istihdam edilir (Bilgegil, 1980, s. 164). Bunu takip eden on yılda ise terfiler ve nişanlar birbirini izler (Türesay, 2023, s. 243). Ebüzziyâ Tevfik'in II. Abdülhamit'le bu minvalde ilerleyen ilişkisi 1900 yılına kadar az çok istikrarlı bir seyir gösterecektir. Onun saraya yazdığı arizalara bakıldığında bu gidişatın kendiliğinden oluşmadığı ve Ebüzziyâ Tevfik'in sabırlı ve ısrarlı emekleri sayesinde sağlandığı anlaşılır. Bu emek, aşağıda görüleceği üzere, hamilik taleplerinden jurnalciliğe, kendini savunmadan saraya hizmet etmeye kadar varan farklı kisvelere bürünmüştür.

Ebüzziyâ'nın saraydan talepleri çeşitlidir. İsteklerinin bazıları oğluna rütbe verilmesi ve ailesinin yolculuk masraflarının karşılanması gibi başkaları içindir (Bilgegil, 1980, s. 178). Ancak çoğunlukla kendisi için bir şeyler istemiştir; terfi

ettirilmesi (Bilgegil, 1980, s. 178), belirli bir memuriyete atanması (Bilgegil, 1980, ss. 180, 183-184), para verilmesi (Bilgegil, 1980, s. 190) veya maaşına zam yapılması (Bilgegil, 1980, ss. 202-203) bu türden taleplerindendir. Bunlardan Mekteb-i Sanâyi müdürlüğüne atanma talebi bir noktada kabul edilmiştir. Gazete çıkarmak ve matbaasını Mısır'a taşımak gibi bazı isteklerinin ise kabul görmediği anlaşılmaktadır (Bilgegil, 1980, s. 203). Tüm örneklerde ortak olarak görülen bir husus, kendisini padişahın kulu olarak konumlandıran bir üslup benimsemesine rağmen, Ebüzziyâ'nın bir şeyler istemekten hiç çekinmemesidir. O, kendisine güvenir ve taleplerine erişmeyi neredeyse hakkı olarak gördüğü izlenimi bırakır. Bu tavrın en açık örneği 1900 yılında Paris'te düzenlenecek fuara ilişkin arizasında görülür. Ebüzziyâ Tevfik, söz konusu arizada 1900 yılında Paris'te düzenlenecek fuara katılmak üzere kendisine pasaport verilmesini talep etmektedir. Planı eski Osmanlı kıyafetleri üzerine bir müze açmak olup kendisi bu müzeye uzmanlığıyla katkıda bulunurken masraflar ortağı tarafından üstlenilecektir. Ancak açıklamasına bakıldığında onun ortağıyla sözleşmeyi daha pasaport almadan imzaladığı ve hatta vaktinde Paris'e gitmezse elli bin frank tazminat ödemeyi taahhüt ettiği anlaşılır (Bilgegil, 1980, ss. 191-193). Başka bir deyişle Ebüzziyâ Tevfik, yurt dışındaki bu girişimi için saraydan izin alabileceğinden o kadar emindir ki daha güvencesi olmadığı hâlde elli bin franklık riskli bir sözleşmeye imza atabilmektedir.

Ebüzziyâ Tevfik'in tüm bu taleplerini karşılıklılık ilkesi çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Onun isteklerinin karşılanacağına olan sarsılmaz inancı da bence bu bağlamda anlaşılabilir: Buna göre Ebüzziyâ saraya yaptığı hizmetler için ödüllendirilmeyi hak ettiğini düşünür. Bu hizmetler sultanın özel ajanı olarak Avrupa'ya gitmeyi de içerir. Örneğin bir arizasına göre Ebüzziyâ Tevfik, 1889 yılında Brüksel merkezli *La Reforme* gazetesinin "çirkin fikirli" yazarlarıyla

görüşmesi için gönderilmiştir. Saraya verdiği raporda Ebüzziyâ, bir yazarı rüşvet yoluyla ikna ettiğini anlatmakta ve ulaşım masraflarının yanında bu rüşveti oluşturan paranın da en kısa zamanda kendisine iletilmesini talep etmektedir (Bilgegil, 1980, ss. 187-189). 1897'de ise bu kez Jön Türk liderlerinden Mizancı Murat'ı yurda dönmeye ikna etmesi için gönderilmiştir (Türesay, 2023, s. 252). Bahsi geçen türden hizmetler her zaman sarayın fikri değildir. Bazen Ebüzziyâ Tevfik'in, taleplerinde olduğu kadar, hizmet teklif etmede de girişken olduğu görülür. Örneğin tarihi belirsiz bir arizasında Ebüzziyâ İsviçre'de muhalif yayınlar yaptığı anlaşılan Abdullah Cevdet'i yayınlarına son vermesi için ikna edebileceğini öne sürmekte ve bu işin kendisine havale edilmesini teklif etmektedir (Bilgegil, 1980, ss. 189-190). Böylece o, değerini kaybeden sosyal sermayesini (muhalif figürlerle bağlantıları) daha kıymetli bir sosyal sermaye (II. Abdülhamit'in takdiri) ile takas etmenin peşindedir. Ebüzziyâ'nın II. Abdülhamit'le arasını iyi tutmak uğruna feda ettiği diğer bir ilişki de Abdullah Biraderler ile arasındakidir (Bilgegil, 1980, s. 186). Ebüzziyâ Tevfik'in faal olarak uğraştığı meselelerden biri de suçlamalar karşısında kendini savunmaktır (Bilgegil, 1980, ss. 184-187).

Onun sosyal sermayesini büyütebilmek için devlet ve sarayla kurduğu ilişkileri sağlamlaştırmaya gösterdiği özen en azından bir süre için ödüllendirilmiştir. Her şeyden önce, Türesay 1881'de matbaanın kurulabilmesi için II. Abdülhamit'in kayda değer düzeyde maddi destek sağladığını düşünmektedir (2023, s. 179). Bundan da önemlisi, yine Türesay'ın aynı yerde dikkat çektiği üzere, Matbaa-i Ebüzziyâ'nın çeşitli resmî yayınların basımını üstlenmesidir. Örneğin 1300 (1882/1883) yılına ait devlet sâlnâmesiyle 1302 (1884/1885) tarihli Nezaret-i Hariciye sâlnâmesi Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılmıştır. Bunları sarayın hamiliği bağlamında düşünmek gerekir. Türesay, Ahmet İhsan'ın anılarına başvurarak Ebüzziyâ Tevfik'in devletten aldığı

ihale kapsamında 1880'lerde tam 25 milyon kimlik kartı bastığı bilgisini de verir; yazarın matbaasının 1900 yılındaki değerini 3000 lira olarak hesapladığı göz önüne alındığında 11500 liralık bu ihale büyük bir kazanç getirmiş olmalıdır (2023, s. 180). Onun, aynı dönemde bürokraside de yükselişe geçtiğine ve birden fazla maaşa sahip olduğuna ikinci bölümde zaten değinilmiştir. Tüm bunların ona maddi getirisi kapsamlı olmuş olmalıdır: 1884'te Bakırköy'de birbirine bitişik iki evi satın alarak birleştirmiş olması (Türesay, 2023, s. 179) onun hızlı zenginleşmesinin bir delilidir. Öztele, Ebüzziyâ Tevfik, yeni rejime entegrasyonunun sağladığı sosyal sermayeyi bir süre için de olsa başarıyla ekonomik kazanç devşirmek için kullanabilmiştir. Madalyonun diğer yüzüne bakıldığında ise devletin cezalandırıcılığıyla karşılaşılır. İkinci bölümdeki biyografilerinde görüldüğü üzere Ebüzziyâ Tevfik, sosyal sermayesinin onu korumaya yetmediği durumlarda kendini kovuşturma altında bulmuştur. Bu bağlamda, on kereden fazla tutuklandığı görülen yazarın yayınları da birçok kez kapatılmış ve ömrünün 11 yıldan fazla bir kısmı sürgünde geçmiştir.

Sonuç olarak, bölümün genelinde sunulan örneklerden ortak bazı çıkarımlara varılabilir. Kültür girişimcilerinin iş hacmiyle sahip oldukları ilişki ağlarındaki karmaşıklığın doğru orantılı olması bunlardan biridir. Sosyal sermaye, onlar için ekonomik sermaye elde etmenin herhangi bir yolu değil, bir zorunluluktur. Bu bakımdan, iş ortaklarıyla kurulacak ilişkilerin zayıflığı veya eksikliği ticari başarısızlığa yol açma riski taşır. Devletle kurulacak ilişkiler ise çok daha hayati niteliktedir; zira piyasada faaliyet gösterebilmenin ve girişimini koruyabilmenin temel şartı siyasi iktidarla arayı tutmaktır. Ebüzziyâ Tevfik'in her an faal olarak sermayesini arttırmak için çaba göstermiş olması hem bu yorumu desteklemekte hem de bir Osmanlı kültür girişimcisinin sosyal sermayesini nasıl inşa ettiğini örneklemektedir. Onun ilişkiler ağının da incelenmesiyle kültür girişimciliği

kurumunun esas unsurlarına değinilmiş olmaktadır. Bir sonraki bölümde, buraya kadarki tartışmaların ortaya çıkardığı bulgular genel olarak ele alınmak suretiyle tez tamamlanacaktır.

BÖLÜM 5

SONUÇ

Osmanlı sahasında ilk defa on dokuzuncu yüz yılın ikinci yarısında ortaya çıkan kültür girişimcileri, aynı anda hem kültürel hem ticari faaliyetleriyle modern Osmanlı matbuat piyasasının başlıca faili olmuş ve modern Osmanlı-Türk edebiyatına yeni bir rota çizmişlerdir. Ebüzziyâ Tevfik bu kültür girişimcilerinin en göz önünde ve başarılı örneklerinden birini teşkil eder. O yüzden de bu tezde Ebüzziyâ Tevfik'in faaliyetleri ele alınmış, böylece Osmanlı kültür girişimcilerinin modern Türk edebiyatını neden, nasıl ve hangi ölçüde şekillendirdikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda ikinci bölüm Ebüzziyâ Tevfik'in kararlarına yön veren saikleri konu edinmiştir. Kendisinin yaşamöyküsüne ve beyanlarına bakıldığında bu saiklerin başlıcalarının idealizm (siyasi, edebî veya mesleki alanlarda) ve faydacılık (hatta daha da spesifik olarak maddi kazanç elde etme isteği) olduğu anlaşılmıştır. Üçüncü bölümde ise onun yayımladığı tüm eserlerden oluşan külliyatının büyük bir kısmı incelemeye tabi tutularak yayıncılık stratejileri tespit edilmiştir. Bu incelemenin başlıca çıktısı onun yayıncılığa her şeyden önce ansiklopedist bir tavırla yaklaştığı ve gerek ideallerini gerçekleştirmek gerekse daha çok kazanç elde etmek için okurluğu demokratikleştirmeyi amaçladığı yönündedir. Edebiyata bu yolda atfedilen rol ise değişkendir: Özellikle Matbaa-i Ebüzziyâ'nın erken dönemlerinde edebî idealleri doğrultusunda pek çok edebî metin yayımlayan Ebüzziyâ Tevfik, dönemin değişen koşullarının da etkisiyle zaman içinde edebiyat yayıncılığını geri plana itmiş ve hatta 1900'de gönderildiği Konya sürgününden döndükten sonra edebiyatla ilgilenmeyi neredeyse tamamen bırakmış gözükmektedir. Dördüncü

bölümde ise onun kendisini merkeze alarak kurduğu toplumsal ilişkiler ağı çözümlenmeye çalışılmıştır. Ebüzziyâ Tevfik'in kendi girişkenliği ve emeklerine çok şey borçlu olduğu şüphesizdir. Ancak başarısı yalnız bunlarla açıklanamaz. Onu en başta matbaacılığa sokan ve en çok satan kitaplarından bazılarının yazarlarıyla tanıştıran siyasi angjamanı ve bu angajman çerçevesinde ilişkilendiği (genellikle dönemin Osmanlı hükûmetine muhalif bir konumda yer alan) figürler olmuştur. Kariyerinin düşüşe geçtiği zamanlar da esasında, en azından kısmen, bu ilişkileri sürdürmekteki ısrarının bir sonucudur. Yayıncılık sektöründeki yükselişi de yine; yazar, kitapçı veya yayıncı, hatta işçi olsun, Osmanlı matbuat piyasasının diğer failleriyle kurduğu ilişkiler sayesindedir. Ebüzziyâ Tevfik iş hacmini büyüttükçe yeni ortaklıklar kurmuş, kurduğu bu yeni ortaklıklar ise onun yükselişini daha da hızlandırmıştır. Nihayet devletle, özellikle de sarayla ve sultanla ilişkileri onun kariyerinin rotasını belirleyecek önemdedir. II. Abdülhamit devrinde bir müslüman aydınının devletten özerk olarak faaliyet göstermesi zaten düşünülemez, Ebüzziyâ Tevfik kadar göz önünde ve tecrübeli bir kültür girişimcisi ise doğal olarak bunun farkındadır. Bu yüzden genellikle devlet karşısında işbirlikçi bir tutum takınmış ancak fırsat buldukça manevra alanının sınırlarını zorlayıp genişletmeye çalışmaktan da kaçınmamıştır. Sonuç itibarıyla, onun başarısında kendi kültürel sermayesi kadar sosyal sermayesinin de etkili olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Ebüzziyâ Tevfik'in on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başı Osmanlı'sının zorlu şartlarına rağmen uzun ve başarılı denebilecek kariyeri, onu diğer Osmanlı kültür girişimcileri için ideal bir örnek kabul etmeye müsaade eder. Aynı zamanda o, aldığı riskler yüzünden kariyerini tamamen kaybetme tehlikesiyle de karşılaştığı için bir Osmanlı kültür girişimcisinin baş etmesi gereken zorluklara da

aydınlatıcı örnekler sunar. Dolayısıyla yukarıda yapılmış olan tespitler, dönemin Osmanlı kültür girişimcilerinin geneli hakkında çıkarımlar yapma imkânını verirler.

Bu çıkarımlardan birisi kültür girişimciliğinin melez karakterine ilişkindir. Kültür girişimcileri kültüre katkıda bulunma veya kültür konusundaki ideallerini gerçekleştirme maksadı gütmedikleri hâllerde bile çağdaş kültürün şekillenmesinde etkili olurlar. Esasında bunu farkındadırlar da: Nitekim girişimlerinin kültür alanında da sonuçlar doğuracağını son derece iyi kavrayan Ebüzziyâ Tevfik, asıl amacı para kazanmak olduğu zamanlarda dahi kültürel katkısına atıfta bulunmak suretiyle girişimini meşrulaştırmaya çalışmıştır. Onun yalnızca kazanç elde etmeyi amaçladığını beyan etmesi çok nadirdir; aksine, ticari kaygılarını itiraf ettiği durumlarda genellikle vatana hizmet etme veya kamuya yarar sağlama söylemleriyle itirafını yumuşatır. Bu da kültür girişimcilerinin yalnız çift yönlü bir faaliyet yürütmekle kalmayıp aynı zamanda bu çift yönlülüğü bir nevi kaldıraç olarak kullanabildiğini de gösterir.

Diğer bir çıkarım Osmanlı kültür girişimciliğinin hayatta kalmak ve başarı elde etmek için başvurduğu stratejilere ilişkindir. Hepsi son tahlilde sermayeyi büyütmeye veya en azından korumaya dönük bu stratejiler maksada uygun olarak genellikle okur kitlesini genişletmeye veya markaya sadık hâle getirmeye dayanır. Ebüzziyâ Tevfik'in kitap fiyatlarını düşürerek veya spesifik okur segmentlerine hitap ederek okurluğu demokratikleştirme çabaları ilk işleve, modern biyografi ve almanak gibi yeni sayılabilecek tür ve mecraları yerleştirme çabaları da ikincisine örnek gösterilebilir. Şüphesiz başka kültür girişimcileri üzerine yapılacak çalışmalar, başka stratejiler de tespit edebilir. Ancak önemli olan zaten bu stratejilerin neler olduğundan çok genel karakteridir. Ebüzziyâ Tevfik'in edebiyatla ve kurmacayla ilişkisinde görüldüğü gibi, yeri geldiğinde strateji değiştirmesi ve özellikle siyasi

ilişkilerinde görüldüğü üzere strateji değiştiremediği zaman siyasi otorite tarafından cezalandırılması (eğer ticari yönden daha başarısız başka kültür girişimcilerine bakılırsa piyasanın girişimciyi cezalandırdığı örnekler de bulunabilir) onların genel-geçer başarı formülleri olmadığına işaret eder. Önemli olan, koşulları iyi değerlendirmek ve her bir durum için doğru stratejiyi seçmektir. Diğer bir deyişle, kültür girişimciliğinde başarılı olmanın sırrı değişime ayak uydurma becerisinde yatar. Bu da aslında tüm kültür girişimcileri için geçerli bir kural olmakla beraber, çalkantılı geç Osmanlı dönemi için özellikle önemlidir.

Başarılı olmanın adaptasyona dayanması, kültür girişimcilerini konu edinen araştırmacılar ve genel olarak tarihyazımı disiplini için bir uyarı olarak kabul edilmelidir. Yazarların veya türlerin homojen ve donuk bir karaktere sahip olduğu kabulünün yanlışlığına yukarıda zaten değinilmişti. Kültür girişimcileri söz konusu olduğundaysa bu konuda fazladan özen göstermek gerekir. Bir yazar, tamamen idealist saiklerle hareket edebilir ve bu yüzden sürgüne gönderilir veya cezalandırılırsa bile yazmaya devam edebilir. Kalemi elinden alınmadıkça ve eserleri yok edilmedikçe; çok sonra, bazen ölümünden sonra bile olsa onun okurlarına ulaşması ve eserleriyle bir etki yaratması mümkündür. Kültür girişimcileri ise aynı zamanda birer iş adamıdır ve iş adamı olmalarının başlıca şartı girişimlerinin faaliyetini sürdürebilmesidir. Bunun onları büyük değişimlere daha açık kılacağı pekâlâ varsayılabilir. Onlara dair çalışmaların bunu göz önünde bulundurması gerekir. İdeal olarak kopuşları ve istisnaları yakalamak, devamlılık ve genel eğilimleri tespit etmek kadar; belki daha da önemlidir. Bunlar, hem kültür girişimcisinin çalışma biçimine ve dünya görüşüne, hem de daha genel düzlemde içerisinde faaliyet gösterdikleri tarihsel koşullara ışık tutabilir.

Son olarak, Ebüzziyâ Tevfik örneği modern edebiyat piyasasının doğduğu andan itibaren edebiyatın yalnızca edebiyatla ilgili olmaktan çıktığını göstermiştir. Yeni kurulan yapıda yazarlar okurlarına (en azından vakitlice ve çok sayıda okura) erişmek için aracılara muhtaçtır ve bu aracılar ne kadar edebiyatla ilgili de olsalar, öncelikleri edebiyat olmak zorunda değildir. Kültür girişimcileri gibi bazı aracılar aynı zamanda birer iş insanıdır. Yazarların onlara mecburiyeti ölçüsünde edebiyata yön verme iktidarı elde eden bu aracılar ve kültür girişimcileri, ticari kaygıların edebiyata nüfuz etmesine izin verirler. Başka bir deyişle, matbuat dünyasının edebiyatı sadece edebiyat değil, aynı zamanda ticarettir. Bu da edebiyat tarihleri yazılırken tam olarak edebiyat sahasına dahil edilemeyecek figürlerin etkisini ve katkısını da hesaba katmak, edebiyat disiplininin sınırlarından öteye geçmek gerektiği anlamına gelir. Ne yazık ki modern Türk edebiyatı çalışmalarında bugüne dek söz konusu meseleye genellikle dikkat edilmemiş ve estetik kaygıların başat etken olduğu varsayımı yaşatılmıştır. Bu tezin söz konusu varsayıma bir darbe vuracağı, hiç olmazsa bir çentik atacağı umulmaktadır. Aynı vesileyle, tezin başlatması umulan tartışmalara da değinilebilir.

Girişte de bahsedildiği üzere, bu tez Ebüzziyâ Tevfik ve kültür girişimciliği kurumuna dair bilgi vermenin ötesinde, yeni tartışmalara zemin hazırlamak amacını güder. Söz konusu tartışmaların özünü ise modern Osmanlı-Türk edebiyatının inşa süreci oluşturur. Evet, modern bir edebiyat inşa edilmiş ve bu edebiyatın başlıca meseleleri tespit edilmiştir. Ancak neden o meseleler etrafında yoğunlaşıldığı, neden bu doğrultuda şekillendiği veya bugünkü kanonun neden olası alternatiflere baskın çıktığı sorusu henüz tam olarak cevaplanmamıştır. Bunu cevaplamak bir nevi edebî arkeoloji gerektirir. Dönemin bağlamını baştan inşa etmek, bu bağlamın eksiksiz olması için ise kanona girememiş olanlar da dahil olmak üzere dönemin tüm

faillerini ve eserlerini tanımak gerekir. Edebiyatın şekillenmesindeki etki potansiyeli yukarıda tartışılan kültür girişimcilerini çalışmayı anlamlı kılan da bu gerekliliktir. Bu tez, o bağlamda atılmış bir adım olarak görülmelidir. Onun literatüre katkısını genişletmek isteyen araştırmacılar ise meseleye farklı açılardan yaklaşabilir. Olası yaklaşımlardan biri, odağı yazarlardan aracılara doğru kaydırmaktır. Bu doğrultuda, tekil kültür girişimcileri ya da başka aracılar; mesela bir matbaacı, bir yayıncı, bir kitapçı üzerine araştırma yapılabilir. Bir matbaanın tarihini, tek tek çalışanlarını ve bunların rollerini, hukuki yapısını, faaliyetine yön veren ilkeleri ve başka yönlerini tespit etmek şüphesiz oradan çıkan eserleri yorumlamakta kolaylık ve fayda sağlayacaktır. Böyle bir araştırmanın konusunun illa yayıncılık endüstrisinin bir öznesi olması da gerekmez. Edebiyata doğrudan veya dolaylı yoldan etkisi bulunan tüm toplumsal ve kültürel kurumlar konu kabul edilebilir. Zaten sansür kurumlarının veya devletin edebî üretim üzerindeki nüfuzu çoktan beri tartışılmaktadır; yapılması gereken bu tartışmaları yeni zeminlere de taşımaktır. Diğer bir yaklaşım ise tarihyazımı disiplinini ilgilendirir. Kanaatimce yukarıda tasvir edilen türden çalışmaların tek başlarına sunamayacağı bir katkıyı, meseleyi panoramik bir bakışla ele alan bir edebiyat tarihi çalışması sağlayabilir. Tekil özneler üzerine yapılacak çalışmaların, daha genel bir çalışmaya temel teşkil edebilecek surette yaygınlaşması mutlaka daha kapsayıcı bir tarih yazmayı ve genel bir resim çizmeyi kolaylaştıracaktır.

Tezi sonlandırırken, tasvir edilen iki yaklaşımın da birbirine üstün olmadığını ve mutlak bir cevap sunmayacağını belirtmek gerek. İkisinin de kendisine özgü avantajları ve dezavantajları vardır. Tekil örnekler hakkındaki çalışmalar daha fazla derinleşmeye imkân sağlar ve daha isabetli gözlemlerde bulunabilirken o örneklerin bağlamına ancak sınırlı ölçüde ışık tutabilirler. Onları bir araya getirecek bir tarih

çalışması ise genel eğilimleri tespit etmek suretiyle ilk türden çalışmaların gözlemlerini anlamlandırmaya katkı sağlayabilir, tekil öznelerin motivasyonlarını ortaya çıkarabilir ve kimlerin kural, kimlerin istisnayı teşkil ettiğini gösterebilir. Fakat bu bakış da çizmeye amaçladığı panoramanın genel-geçerliği ölçüsünde istisnaları göz ardı etmeye, farkları silmeye ve dönüşümleri görünmez kılmayamahkûmdur. Başka bir deyişle, iki araştırma biçimi de yalnızca eksik cevaplar sunabilir. Ulaşılması amaçlanan hedef tartışmayı zenginleştirmek; literatüre yeni cevaplar kadar yeni sorular katmak olmalıdır. O yüzden bu tezin başlıca katkısı da Ebüzziyâ Tevfik'e dair yorumlarında değil, bu yorumların doğuracağı sorularda aranmalıdır.

EK A

UZUN ÖZET (EXTENDED ABSTRACT)

This dissertation explores the role of Ebüzziyâ Tevfik (1849-1913) in the formation of modern Turkish literature by focusing on his life and works in literature and publishing. The study approaches Ebüzziyâ Tevfik as a cultural entrepreneur. This term signifies a cultural change agent who organizes cultural, financial, social, and human capital to generate revenue from a cultural activity (Tremblay, 2014). As one of the most prominent cultural entrepreneurs in the Ottoman Empire around the turn of the nineteenth century, Ebüzziyâ Tevfik's career exemplifies how they interacted with the Ottoman-Turkish literary market, as well as demonstrating the extent of their influence over the processes of scholarly production and circulation. Thus, an in-depth analysis of his cultural and economic motives, publishing strategies, and social networks reveals the involvement of cultural entrepreneurs in the formation of modern Turkish literature. I argue that mainstream narratives regarding the history of Turkish literature fail to acknowledge their contributions sufficiently. As they overemphasize the role of authors, who are imagined as largely autonomous creative agents that singlehandedly shaped modern literature, they render the involvement of others, such as Ebüzziyâ Tevfik, invisible. Therefore, this dissertation's ultimate goal is to make them more visible, thus attempting to refine our understanding of how modern Turkish literature took form and create new avenues of discussion in contemporary Turkish literary historiography.

For that purpose, the dissertation begins by reconstructing the historical context surrounding the emergence of cultural entrepreneurs in the Ottoman Empire.

More specifically, it describes how the dominant mode of literary production evolved in the Ottoman Empire during the second half of the nineteenth century. The study argues that while authors and their readers previously interacted relatively simply and directly, the emergence of the modern Ottoman literary market restructured their interaction into a much more complex communications circuit. This complexity, as conceptualized by Robert Darnton in his study on the history of books (1982), was transformed by developments in printing and distribution technologies, the massification of readership due to increasing literacy rates, the formation of a legal framework regarding authorship and publishing, and the proliferation of periodicals. The dissertation aims to convey the intricacy of this historical context, providing a nuanced understanding of the factors that shaped the modern Ottoman literary market.

The modern communications circuit was predicated on the division of labor. The authors needed help to address their audiences and needed the help of mediators, including publishers, printers, and booksellers. This partnership, in turn, provided these intermediaries with a certain degree of authority over the processes of production and circulation, as modern authors, including Ebüzziyâ Tevfik, had to renounce part of their creative autonomy as the cost of sharing their burden. Recognizing the potential, more ambitious mediators with enough capital quickly assumed multiple roles. Eventually, they became cultural entrepreneurs in this study, as in the case of Ebüzziyâ Tevfik. His motivations, publishing strategies, and social networks in literature, publishing, and entrepreneurship shape his identity as a cultural entrepreneur. They also constitute the focal point for each subsequent chapter of the dissertation. Accordingly, the first chapter explores Ebüzziyâ Tevfik's literary and entrepreneurial motivations. It begins by engaging with the dominant existing

literature on Ebüzziyâ Tevfik in literary studies to show how he is usually perceived as an idealistic intellectual who made decisions regarding his career following his ideological stance. However, as argued in this chapter, his statements and interpretation of circumstances surrounding his career decisions throughout his life show that contrary to common assumptions, he was driven by romantic and commercial concerns. While one trumped the other in fringe cases, his decisions, as a rule, possessed both objectives at once. This is illustrated through two biographical narratives that portray him in two contrasting ways despite being grounded in primary sources and structured around the same events and decisions. The first depicts him as a selfless intellectual who only wished to serve his political, literary, and professional ideals. In contrast, the second represents him as a single-minded businessman who sought survival and profit under any circumstances. The stark contrast between said depictions showcases the impossibility of reducing Ebüzziyâ Tevfik to either. In accordance with his hybrid identity as a cultural entrepreneur, his decisions regarding his enterprise stemmed from both goals at once.

The dissertation's second chapter considers Ebüzziyâ Tevfik's textual output as a publisher in detail by discussing his changing strategies throughout his career. Most importantly, it argues that Ebüzziyâ Tevfik sought to democratize readership through his printing activities, and the primary method he adopted to achieve this goal was encyclopedism. Encyclopedism here refers to the idea of collecting all human knowledge in one place (Smiraglia, 2014, s. 47). In Ebüzziyâ Tevfik's works, it usually manifests itself as a predilection toward diversity in content, rather than specializing in a certain subject or genre. Meanwhile, democratization refers to making a commodity or service accessible to all classes of society. The chapter also investigates what literature meant for Ebüzziyâ Tevfik and its place in his corpus. It

contends that despite having strong opinions about how modern Turkish literature should look, Ebüzziyâ Tevfik did not consider literary works categorically more valuable than those that are not. Literature represented an ordinary subject of equal standing with others. Therefore, he published literary works when it suited his interests and ignored them when it did not.

The arguments in this dissertation are based on an in-depth analysis of primary sources, including almost all of Ebüzziyâ Tevfik's publications. While most conclusions are drawn from a narrower selection, the methodology ensures a comprehensive understanding. Due to the extensive nature of the samples, close reading was impractical. Therefore, the dissertation took inspiration from Franco Moretti's (2000a) writings on distant reading and based most observations on quantitative analysis of bibliometric data. These analyses are supported by a close reading of key texts, with each medium and genre requiring a slightly different approach; the chapter is structured into subsections on newspapers, journals, almanacs, publisher's series, and other books, respectively.

The circumstances of their publication and Ebüzziyâ Tevfik's commentary indicate that his newspapers often served to promote his political ideals and represented a significant source of income. They were often short-lived, however, and their format did not allow him much freedom. His journals, on the other hand, closely reflected his modernizing ideals. His encyclopedist tendencies became especially apparent in his journals, which, as Ebüzziyâ Tevfik admits, were designed to include articles on every subject. What changed through time was the specific manifestations of encyclopedism. For instance, the contents and writers of *Mecmua-i Ebüzziyâ* underwent so much change that the journal resembled three distinct periodicals that merely happened to share the same name during its three publication

periods. Whereas it enthusiastically advocated for modern Turkish literature and devoted many pages to Namık Kemal's works of literary criticism between 1880 and 1886, politics became the main topic of discussion in *Mecmua-i Ebüzziyâ* between 1911 and 1912. As annual publications, Ebüzziyâ Tevfik's almanacs similarly exemplified his encyclopedist tendencies. However, they devoted comparatively less space to literature and depended much more on the allure of images, as they were all illustrated after 1886. As for manipulating the literary market, the publisher's series was, without doubt, the most versatile tool at Ebüzziyâ Tevfik's disposal. While he was not the first Ottoman publisher to utilize them, the success of his two series popularized the medium as a whole. He tried carving out a niche and creating new demand by focusing on a relatively minor genre, i.e., biography, with his first series, titled Kitabhâne-i Meşâhir. In comparison, his second series, Kitabhâne-i Ebüzziyâ, had a much more diverse catalog in terms of genre and subject. This was a conscious choice on Ebüzziyâ Tevfik's part, as he wished to extend his reach to multiple reader segments. His choice of format and pricing policy complemented this decision and allowed readers of modest means to acquire books. In the end, both ventures were successful. Kitabhâne-i Meşâhir was met with enough demand to warrant the creation of a rival biography series by Mihran Nakkaşyan, titled Meşâhir-i İslâm, after two years. Kitabhâne-i Ebüzziyâ, meanwhile, achieved unprecedented sales figures and introduced the works of Namık Kemal to a new generation of readers. The rest of the books Ebüzziyâ Tevfik published, meaning those that were not part of a series, do not appear to have such a clear direction at first glance. However, a chronological analysis reveals that his publishing policies were still consistent, and any significant changes were due to him adapting to the changing circumstances. His attitude toward literature is illuminating in this regard: While he focused on

publishing original works of modern Turkish literature during the 1880s, he would shift his focus to translations from contemporary European fiction toward the end of the century. Gradually being relegated to a secondary position, literary fiction would almost fall out of Ebüzziyâ Tevfik's program after 1908.

As evidenced by the examples above, Ebüzziyâ Tevfik's survival and success heavily depended upon his personal labors and years of experience in the book trade. Yet his social capital, as defined by Bourdieu (2002), was at least as vital for his career, if not more so. In line with this observation, the third chapter of the dissertation traces Ebüzziyâ Tevfik's political engagement, business relations, and attitudes toward the Ottoman state. It argues that Ebüzziyâ Tevfik had to form and dissolve his connections as the circumstances required, and their values fluctuated. A brief historical survey of his social engagements supports this claim. For example, his early involvement within Young Ottoman circles kickstarted his career as a printer and publisher. Coupled with his political activism, it also landed him in exile between 1873 and 1876 at Rhodes. By the time he returned to the capital, Young Ottomans had become political undesirables, and Ebüzziyâ Tevfik had no choice but to adapt. Publicly denouncing his former patron, Mithat Pasha, he made considerable efforts to cultivate amicable relations with Sultan Abdülhamid II instead. For more than two decades, he trod a fine line between negotiation and subservience in his dealings with the palace and managed to become a fixture in Abdülhamid II's patronage networks, which provided him with some degree of stability amidst volatile circumstances of the period. Simultaneously, he was establishing new partnerships with various authors and booksellers. Namık Kemal was the most important among the former. He trusted Ebüzziyâ Tevfik as a close friend, providing him with many books that became bestsellers. The authors Ebüzziyâ Tevfik worked

with also included people who did not exactly agree with his sentiments about modern literature. In this regard, his extensive dealings with Muallim Naci, who is credited as an author, translator, or editor in almost 20 publications of Matbaa-i Ebüzziyâ, demonstrates that he was willing to put his business interests before his ideals. Booksellers, meanwhile, allowed him to reach the readers in the most distant corners of the Empire and join new networks. His partnership with Arakel Tozluyan proved particularly fruitful for Ebüzziyâ Tevfik, as the former both had a wide distribution network and often preferred the services of Matbaa-i Ebüzziyâ for printing the books he acquired or commissioned. All these investments would come to an abrupt end in 1900, as he was sent into exile for a second time. He was able to return only following the Young Turk Revolution in 1908. As changing political circumstances forced him to refashion his image, he took on the mantle of political activism once again. Until his death in 1913, his reputation as a Young Ottoman would fuel his new enterprises.

Extrapolating from the observations listed above, this dissertation reaches several conclusions in the end. One of them concerns the hybrid nature of cultural entrepreneurship. As Ebüzziyâ Tevfik's case suggests, cultural entrepreneurs operate at the intersection of cultural and commercial fields and, accordingly, cannot be understood from the perspective of a single academic discipline. Furthermore, there is no universally valid recipe for achieving success as a cultural entrepreneur. Rather, their success, and even survival, depends on being adaptable to changing circumstances, as evidenced by the successes and failures of Ebüzziyâ Tevfik. The only certainty, it seems, is that literary production entailed much more than aesthetics by the late nineteenth century in the Ottoman Empire. Through the activities of cultural entrepreneurs, who had to consider their commercial interests when

investing in an author or a book, material concerns became a relevant factor in literary production.

EK B

TABLOLAR

Tablo 1. *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın Yayımlandığı Dönemler ve Yayın Sıklığı

Mecmua-i Ebüzziyâ'nın Yayın Dönemleri		
Sayı	Tarih	Yayım Sıklığı
1-20	15 Ramazan 1297 – 1 Recep 1298 (21 Ağustos 1880 – 30 Mayıs 1881)	Her hicri ayın 1'i ve 15'i
21-24	15 Recep 1299 – 1 Ramazan 1299 (2 Haziran 1882 – 17 Temmuz 1882)	Her hicri ayın 1'i ve 15'i
25-36	1 Muharrem 1300 – 15 Cemaziyelahir 1300 (12 Kasım 1882 – 23 Nisan 1883)	Her hicri ayın 1'i ve 15'i
37-48	1 Muharrem 1302 – 15 Cemaziyelahir 1302 (21 Ekim 1884 – 1 Nisan 1885)	Her hicri ayın 1'i ve 15'i
49-53	1 Zilhicce 1303 – 1 Safer 1304 (31 Ağustos 1886 – 30 Ekim 1886)	Her hicri ayın 1'i ve 15'i
54-60	Şevval 1313 – Rebiyülahir 1314 (Mart/Nisan 1896 – Eylül/Ekim 1896)	Her hicri ayda bir kez
61-76	1 Muharrem 1315 – 15 Şaban 1315 (2 Haziran 1897 – 9 Ocak 1898)	Her hicri ayın 1'i ve 15'i
77-93	1316 – 1317 (1898/1899 – 1899/1900)	Ay belirtilmemiştir, her hicri ayda bir kez yayımlandığı varsayılmaktadır
94-153	5 Cemaziyelevvel 1329 – 2 Ramazan 1330 (4 Mayıs 1911 – 15 Ağustos 1912)	Haftada bir kez

Tablo 2. *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın Birinci Döneminde Yerli Yazarlar

Mecmua-i Ebüzziyâ'da Yerli Yazarların Yazı Sayıları (1297-1304/1880-1886)[86]			
Yazar	Telif[87] Yazıları	Çeviri Yazıları	Tüm Yazıları
Ebüzziyâ Tevfik	49		49
Namık Kemal	48	1	49
Bogos Parnasyan	1	5	6
Sami Paşa	4		4
Ziya Paşa	4		4
Şakir İbrahim	3		3
Bâkî	2		2
Said	2		2
Abdülhak Hamit	1		1
Ahmet	1		1
Ahmet Mithat	1		1
Akif Paşa	1		1
Bahriye zâbıtânından Ahmet	1		1
Fuzûlî	1		1
Kazım Paşa	1		1
Muallim Naci	1		1
Recaizade Mahmud Ekrem	1		1
Sadullah Paşa	1		1
Tahir	1		1
Taşlıcalı Yahya	1		1
Vidinli Tevfik Paşa	1		1
B. Ç.		1	1
Şinasi		1	1
Edhem Perto		1	1
Yazarı Belirsiz[88]	282		283
Toplam	407	9	416
Çevirmeni Belirsiz Çeviriler		58	

[86] Hiçbir yazarın imzasını taşımadığı ve Türesay tarafından anonim olarak verildiği hâlde başlığında kime ait olduğu belirtilen yazılar ilgili yazarın hanesine kaydedilmiştir.
[87] Çeviri olduğuna dair bir emare taşımayan yazılar telif kabul edilmiştir.
[88] Çevirmen ismi belirtildiği halde orijinal yazarının adı verilmeyen yazıları ilgili yazar için çeviri hanesine ne yazar ne de çevirmen ismi verilmeyen yazılar ise anonim telif hanesine yazılmıştır.

Tablo 3. *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da Çıkan Yazıların Telif-Çeviri Dağılımı

Mecmua-i Ebüzziyâ'da çıkan yazıların telif-çeviri dağılımı				
Dönem	Çeviri[89] yazılar	Diğer yazılar	Toplam yazı sayısı	Çeviri oranı[90]
1297-1304 (1880-1886)	67	407	474	%14,1
1313-1317 (1896-1900)	146	155	301	%48,5
1329-1330 (1911-1912)	94	305	399	%23,5
Tüm dönemler toplamı	307	867	1174	%26,1

Tablo 4. *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın Birinci Döneminde Yabancı Yazarlar

Mecmua-i Ebüzziyâ'da Yabancı Yazarlardan Çeviriler (1297-1304/1880-1886)	
Yazar	Yazı Sayısı
Jean-Jacques Rousseau	25
Voltaire	12
Benjamin Franklin	7
Kontes dö Bari	3
Volney	2
Napoleon Bonaparte	2
Bismark	1
Dük dö Kiyö	1
Dümester	1
Emile Zola	1
İmparator Nikola	1
Jilber	1
Maks Falk	1
Marki Darjans	1
Victor Hugo	1
Von der Goltz	1
Yazarı Belirsiz	6
Toplam	67

[89] Bu sayıya çevirmen ismi verilen ve çevirmen ismi verilmediği hâlde başlığında yabancı bir yazara ait olduğu belirtilen yazılar dahil edilmiştir. Her yazının sayfa sayısı ve yazıların nitelikleri farklı olmakla beraber veriyi hesaplanabilir kılmak adına tüm yazılar birbirine denk kabul edilmiştir.
[90] Virgülden sonraki ilk basamağa kadar hesaplanmıştır. Devamı yuvarlanmamıştır.

Tablo 5. *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın İkinci Döneminde Yerli Yazarlar

Mecmua-i Ebüzziyâ'da Yerli Yazarların Yazı Sayıları (1313-1317/1896-1900)			
Yazar	Telif Yazıları	Çeviri Yazıları	Tüm Yazıları
Mehmet Rüştü	11	60	71
Ebüzziya Tevfik	48		48
Andriya Kupas	18	6	24
Haydar Zafer	3	15	18
Ahmet Rasim	7	5	12
Ahmet Refik		11	11
Tahir Yusuf		9	9
Ali Kemal	6		6
Hakkı	6		6
Talip Faikzâde Fehmi	5		5
Esat Cemil		4	4
Salih Zeki	4		4
Mehmet Galip	4		4
Alîşânzâde İsmail		3	3
Dersaadet Bidâyet mahkemesi Birinci Hukuk âzâsından Hakkı	3		3
Mübârek Bin Galib		3	3
Rıza Tevfik	1	2	3
Ferit	2		2
İsmail Ziya	2		2
Maarif-i Umûmiye Mektûpçusu Sırrı	2		2
Osman Sinânî	2		2
Tevfik Ziya	1	1	2
Ahmet Mithat	1		1
Cenap Şehabettin	1		1
Erkân-ı Harbiye Zâbıtânından Yusuf Rasik	1		1
Fazıl		1	1
Galip		1	1
Hasan Ferit		1	1
Hüseyin Siyret	1		1
İlm-i Hukûk'tan me'zûn Rıfat Müeyyid		1	1
İskenderzâde		1	1
Namık Kemal	1		1
Necip Sırrı	1		1
Osman Sami		1	1
Râvî	1		1
Said	1		1
Said Bey Efendi	1		1
Ziya		1	1
Yazarı Belirsiz	21		21
Toplam	155	126	281
Çevirmeni Belirsiz Çeviriler		20	

Tablo 6. *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın İkinci Döneminde Yabancı Yazarlar

Mecmua-i Ebüzziyâ'da Yabancı Yazarlardan Çeviriler (1313-1317/1896-1900)	
Yazar	Yazı Sayısı
Jean-Jacques Rousseau	15
Alfred Herman Fıreyd [Alfred Hermann Fried]	14
General Fon Boguslavski [Albert Karl Friedrich Wilhelm von Boguslawski]	7
Ceneral Verdi dö [Vernova] [Friedrich Wilhelm Julius Ludwig von Verdy du Vernois]	4
Ogüst Jermen [Auguste Germain]	4
Şüeton [Suetonius]	3
Alexandre Dumas fils	2
Andre Ruyhter	2
Ceneral Kont dö Segür	2
Jül Simon	2
Adolf Berison	1
Bernarden dö Sen Piyer	1
Dük Dumal	1
Ernest Glusson	1
Forzinetti	1
Franç Jordan	1
Fransisk Sarse	1
Gol Döni	1
Güstav Droz	1
Hanri Kaste	1
İbn-i Esir	1
Jil dö Laturet	1
Jip	1
Jorj Miçel	1
Jül Klarsi	1
Karlos Ruha	1
Kontes Potuka-Vansoviç	1
Kraliçe Viktorya	1
Lük dö Vüs	1
Madam Alfons Dode	1
Marsel Lâmi	1
Napoleon Bonaparte	1
Pol Burje	1
Prens Dük Bismark	1
Theophile Gautier	1
Voltaire	1
Z. Navikof	1
Yazarı Belirsz	64
Toplam	146

Tablo 7. *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın Üçüncü Döneminde Yerli Yazarlar

Mecmua-i Ebüzziyâ'da Yerli Yazarların Yazı Sayıları (1329-1330/1911-1912)			
Yazar	Telif Yazıları	Çeviri Yazıları	Tüm Yazıları
Ebüzziyâ Tevfik	124		124
Mehmet Rüştü	6	46	52
Ebüzziyazâde Abdurrahman Velid	13	23	36
Rami Ömer	9	5	14
Namık Kemal	11		11
Abdelgâni Seni	6		6
Süleyman Nazif	6		6
Bereketzâde İsmail Hakkı	5		5
Mehmet Galip	4	1	5
Ali Nusret	2		2
Doktor Abdullah Cevdet	2		2
Münif Paşa	1	1	2
Sadullah Paşa	2		2
Yusuf Rasih	2		2
Abdülhamit Ziya	1		1
Ahmet Rasim	1		1
Ali Faik	1		1
Cevat Sami	1		1
Faik Ali	1		1
Haçik Topuzyan	1		1
Hüseyin Hilmi	1		1
Hüseyin Siyret	1		1
Osman Nuri	1		1
Ramî	1		1
Sait Bey	1		1
Salih Zeki	1		1
Selim Sakit	1		1
Tahir Münif	1		1
Talat Bey	1		1
Yunus Nâdi	1		1
A.B.		1	1
Ziya Paşa		1	1
Yazarı Belirsiz	96		96
Toplam	305	78	383
Çevirmeni Belirsiz Çeviriler		16	

Tablo 8. *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın Üçüncü Döneminde Yabancı Yazarlar

Mecmua-i Ebüzziyâ'da Yabancı Yazarlardan Çeviriler (1329-1330/1911-1912)	
Yazar	Yazı Sayısı
Jean-Édouard Driault	10
General Albert Karl Friedrich Wilhelm von Boguslawski	10
Émile Faguet	4
Von der Goltz	4
Jean-Jacques Rousseau	3
Anatole France	2
Gabriel Hanotaux	2
Benjamin Franklin	1
Corc Golis	1
Jorj San	1
Plutarch	1
Pol Adam	1
Prens Gorçakov/Şovalov	1
Prudon	1
Rahib Teofil Moro	1
Victor Hugo	1
Yazarı Belirsz	50
Toplam	94

Tablo 9. Ebüzziyâ Tevfik'in Yayımladığı Sâlnâmeler

Yayın Yılı	Başlık	Basıldığı Matbaa
1290 [1873]	Sâlnâme-i Hadîka	Hadîka Matbaası
1295 [1878]	Bosna Vilâyeti Sâlnâmesi	Saraybosna Vilâyet Matbaası
1296 [1879]	Sâlnâme-i Ebüzziyâ	Mihrân Matbaası
1297 [1880]	1297 Sene-i Hicriyesine Mahsûs Sâlnâme-i Kamerî	Mihrân Matbaası
1297 [1880]	Rebî-i Ma'rîfet. 1297 Nevrûzuna Mahsûs Mecmua-i Seneviyedir	Mihrân Matbaası
1299 [1882]	Rebî-i Ma'rîfet. Takvîm-i Ebüzziya. 2. Def'a. 1299 Sene-i Kameriyesi	Matbaa-i Ebüzziyâ
1300 [1883]	Rebî-i Ma'rîfet. 3. Def'a. 1300 Sene-i Kameriyesine Müsâdif 1261 Sene-i Şemsiyesi için Takvîm-i Ebüzziya	Matbaa-i Ebüzziyâ
1301 [1884]	Rebî-i Ma'rîfet. 4. Sene. 1301 Sene-i Kameriyesine Müsâdif 1262 Sene-i Şemsiyesi için Takvîm-i Ebüzziya	Matbaa-i Ebüzziyâ
1302 [1885]	Rebî-i Ma'rîfet. 5. Sene. 1302 Sene-i Kameriyesine Müsâdif 1263 Sene-i Şemsiyesi için Takvîm-i Ebüzziya	Matbaa-i Ebüzziyâ
1302 [1885]	Zamîme-i Rebî-i Ma'rîfet. 1302 Sene-i Kameriyesine Müsâdif 1263 Sene-i Şemsiyesi için Takvîm-i Ebüzziya	Matbaa-i Ebüzziyâ
1303 [1886]	Rebî-i Ma'rîfet. 6. Sene. 1303 Sene-i Kameriyesine Müsâdif 1264 Sene-i Şemsiyesi için Takvîm-i Ebüzziya	Matbaa-i Ebüzziyâ
1303 [1885]	Rusya Müslümanlarına Mahsûs Takvîm-i Ebüzziya	
1304 [1887]	Rebî-i Ma'rîfet. 7. Sene. 1304 Sene-i Kameriyesine Müsâdif 1265 Sene-i Şemsiyesi için Takvîm-İ Ebüzziya	Matbaa-i Ebüzziyâ
1305 [1888]	Rebî-i Ma'rîfet. 8. Sene. 1305 Sene-i Kameriyesine Müsâdif 1266 Sene-i Şemsiyesi için Takvîm-i Ebüzziya	Matbaa-i Ebüzziyâ
1306 [1889]	Nevsâl-i Ma'rîfet. 1306 Sene-i Kameriyesine Müsâdif 1267 Sene-i Şemsiyesiçiün Takvîm-i Ebüzziya	Matbaa-i Ebüzziyâ
1308 [1891]	Nevsâl-i Ma'rîfet. 1307 Ve 1308 Sene-i Kameriyesine Müsâdif 1268 Ve 1269 Sene-i Şemsiyesi için Takvîm-i Ebüzziya	Matbaa-i Ebüzziyâ
1309 [1891-1892]	İmsâkiye-i Nevîn	
1310 [1892]	Nevsâl-i Ma'rîfet. 1309-1310 Sene-i Kameriyelerine Müsâdif 1270/71 Sene-i Şemsiyeleriçün Takvîm-i Ebüzziya	Matbaa-i Ebüzziyâ

1310 [1892]	1271/1272 Ve 1310/1311 Seneleri İçin Takvîm-i Ebüzziya	Matbaa-i Ebüzziyâ
1315 [1897]	Takvîm-i Ebüzziya (1315/1316 Sene-i Kameriyesine Müsâdif 1276/1277 Sene-i Şemsiyelerine Mahsûsdur)	Matbaa-i Ebüzziyâ
1316 [1898]	Takvîm-i Ebüzziya (1316/1317 Sene-i Kameriyesine Müsâdif 1277/1278 Sene-i Şemsiyelerine Mahsûsdur)	Matbaa-i Ebüzziyâ
1317 [1899]	Takvîmü'n-Nisâ. 1317 Sene-i Hicriyesine Mahsûs	Matbaa-i Ebüzziyâ

Tablo 10. 1303 Tarihli *Rebî-i Marîfet*'in Fihristi

Mevâdd-ı Münderice	
2	Ahmed Midhat Efendi'ye ihdâ
3	Takvîm-i şuhûr
15	Mebâdî-i fusûl
15	İmtidâd-ı fusûl
15	Tesâvî-i leyl ü nehâr
16	Hüsûf ve küsûf
16	İşârât-ı burûc
17	1302 Sene-i hicriyesinin tesâdüf ettiği sinîn
18	Bazı vekâyi-i meşhûreden beri güzerân eden eyyâm
20	Eyyâm ve leyâlî-i mübâreke
21	Eyâdü'l-müslimînve eyyâm-[…]-meşhûre
22	Meslek-i şemsîyi teşkil eden seyyârât
22	Beher şehr-i şemsî zarfında günlerin ne mikdâr tezâyüd ve tenâkıs eylediği
22	Sene-i hâzıranın tabiat-ı umûmiyesi
24	Erbâb-ı zirâate göre mebâdî-i füsûl
24	Ezmine-i muhtelife-i hasat
26	Eyyâm-ı ku'ud-ı hükümdârân
27	Eyyâm-ı velâdet-i hükümdârân
28	Tabîat-ı mevâsim
29	Zâyiçe-i şuhûr
43	Lord Dufren'in tercüme-i hâli
45	Afgan Emîrinin tercüme-i hâli
47	Miralay Peter Lumsden'in tercüme-i hâli
50	Ceneral Kumarof'un tercüme-i hâli
51	Alî Hanof'un tercüme-i hâli
52	Hîve hânı Mehmed Bahadır Hân ile Landusda nâm İngiliz seyyâhın mülâkâtı
57	Lord Salizburi'nin tercüme-i hâli
60	Prusya kralı ve Almanya imparatoru birinci Giyom'un tercüme-i hâli
64	Almanya veliahdının tercüme-i hâli
65	Prens Bismark'ın tercüme-i hâli
72	Sir Hanri Dromon Volf'un tercüme-i hâli
76	Bulgaristan prensi Aleksandr fon Banberg'in tercüme-i hâli
76	Prens İstefani ve kerimesine dâir izâhât
79	Renâr ve Krebs nâm zâtların icât-kerdeleri olan balona dâir tarifât
81	Yeni muhârebe balonuna dâir izâhât
83	Paris'te inşası tekerrür eden mürtefi demiryoluna dair izâhât
85	Su üzerinde yürüyen arabaya dâir izâhât
88	Laypsika şehrinde yeni adliye sarayına dâir izâhâh [sic]
90	Almanya İmparatoru Vilhelm'in Ems kaplıcalarında t[…] ve istirahâtı
92	Kremzişer Köşkü hakkında izâhât
95	Dakar ahâlîsi
98	Viyana'da burg tiyatrosuyla aktör ve aktrislerine dâir izâhât
106	Dük dö Brunzvik'in tercüme-i hâli
108	Ressam-ı meşhur Hans Makart'ın tercüme-i hâli
118	Ceneral Gordon'un tercüme-i hâli
116	Prens Frederik Şarl'ın tercüme-i hâli
120	Viktor Hugo'nun tercüme-i hâli
125	Prens Aleksandr Krecorcoviç'in tercüme-i hâli
128	İspanya Kralı on ikinci Alfons'un tercüme-i hâli
Malûmât-ı Mütenevvia	

131	Târîh-i kadîmden bir sahife-i ibret-âmîz
134	Surçîn hakkında bazı malûmât-ı cedîde
135	Vakit nakittir
139	Hükümât-ı âlem
140	Bazı ıstılâhât-ı târîhiye
144 [sic]	Almanya hükümdârânının şiâr-ı mesleği
142	Roscild servetinin menşei
145	Tecrübe-i fetânet
148	Şimâlî Amerika'da garîb bir ticâret
149	Berlin'de bir kahvehânede mevcut gazeteler
150	Bazı mevâd ve vesâitin sürati
151	Dünyâda en uzun ve en yüksek köprüler
152	Denizlerin en amik mahalli
152	Geçen sene zarfında İngiltere ve Amerika'da tab olunan kütüp
154	Şathiyât
161	Edebiyât-ı Atîka Reçetesi
162	Vesâyâ-yı medeniye
Hikâyât-ı Manzûme	
167	Arı ile sivrisinek (Şinâsî)
168	Kurt ile Kuzu hikâyesi (Şinâsî)
169	Hikâye-i baz ve hunfesâh (Kâzım Paşa)
170	Karga ile tilki hikâyesi (Ekrem Bey)
171	Ölüm ile oduncu (Ekrem Bey)
172	Kurbağa ile öküz (Ekrem Bey)
173	Horoz ve inci (Ekrem Bey)
173	Arslan ile şerik olan tâne-i kuzu ve oğlak (Ekrem Bey)
174	Ağustos Böceğiyle Karınca (Ekrem Bey)
175	Yengeçle Yavrusu
176	Almanya'da Müellefât
	Numarasız Sayfalar
[1]	Fihris-i Rebi-i Marifet (Tesâvîr-i Münderice ve Mevâdd-ı Münderice)
[4]	Geçen Mart'tan beri bir sene zarfında matbaa-i âcizânemde tab olunan kütüp ve resâilin esâmîsidir
[6]	Kitabhâne-i Ebüzziyâ
[8]	Matbûât-ı Ebüzziyâ
[11]	Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye
[12]	Tarih-i Selâtîn-i Osmâniye, Durub-ı Emsâl-i Osmaniye
[13]	Mufassal
[14]	Mecmua-i Ebüzziyâ
[15]	Mecmuânın şerâit-i iştirâsı + Kitabhâne-i Meşâhir listesi
[16]	1303 Sene-i hicriyesinden 1351 Sene-i hicriyesine kadar şuhûr-ı arabiye gurrelerinin müsâdif oldukları eyyâm

Tablo 11. 1306 Tarihli *Nevsâl-i Marîfet*'in Fihristi

[İlk 4 sayfada Fihrist]	
Fihris-i Nevsâl-i Marifet	
	Mevâdd-ı Takvîmiye
2	İhtâr-ı mahsus
2	Tenbîh
3	Mebâdî-i fusûl-i erbaa
3	İmtidâd-ı fusûl-i erbaa
3	Şemsî-i hicrî aylarının müsâdif olduğu şuhûr-ı efrenciye
4	Takvîm-i şuhûr
16	Hüsûf ve küsûf
17	1306 Sene-i kameriyesinin müsâdif olduğı sinîn-i meşhûre
20	Sâl-i hâle kadar bazı vakâyi-i meşhûreden beri güzerân eden sinîn
22	Mıntıkatü'l-Burûc
22	Alâmât-ı Ecrâm
23	Eyyâm ve Leyâlî-i Mübâreke-i İslâmiye
24	Eyâdü'l-müslimîn ve'l-eyyâmü'l-meşhûre
25	Hubûttan hicrete kadar bazı vekâyiin mâbeyni
26	Meslek-i şemsîyi teşkil eden ecrâm
26	Günlerin imtidâd ve tenâkısını nâtık takvim
27	1267 Sene-i şemsiyesinin ahvâl-i umûmiyesi
28	Erbâb-ı zirâate göre mebâdî-i fusûl
28	Ezmine-i muhtelife-i hasât
30	Zâyiçe-i şuhûr
40	Bir gurûbdan diğerine kadar tam sâat ile güzerân eden zamânı nâtık cetvel
42	Alafranka sâate göre vakt-i gurûbu nâtık cetvel
44	Vakt-i zevâlde ezânî sâati tayine mahsus cetvel
45	Gurre-nâme-i Yakûb Kindî
26	İstanbul'da vakt-i zevâlde iken memâlik-i meşhûrede sâatin ne miktâr olduğu
47	Cülûs-ı hümâyûn
47	Eyyâm-ı kuûd-ı hükümdârân
48	Velâdet-i hümâyûn
48	Eyyâm-ı velâdet-i hükümdârân
50	Seyr-i sefâîn için tehlikeli eyyâm
51	Meteoroloji yani ahvâl-i havâiye
52	Takvîm-i zirâat
61	Balıkçı takvîmi
66	Senedât vesaireye yapıştırılan pullara dâir tarife
67	Rüsûm-ı nisbiye tarifesi
68	Damga nizâmnâmesine tezyîl [...] mevâdd-ı nizâmiye
69	Saltanat-ı seniye postalarına yeni tarifesine müteallik izâhât
70	Taşrada kurulan panayırların mîkâtı
72	Selâtîn-i Osmâniye'nin müddet-i ömür ve saltanarlarını nâtık cetvel
	İstatistik
75	Duyûn-ı düvel ile servet-i milel
76	Servet-i milelin beher nüfusa isâbet eden mikdârı
76	1888 senesinde düvel-i müstakille ordularının kuvvâ-yı mevcûdesi
77	Muvâzene-i maârif-i amm
77	Kıtaât-ı âlemde mevcûd şömendöfer hatları
78	Avrupa memâlikinde mevcûd olan telgraf hatları
78	Umûm postalar
79	1886 senesinde kıtaât-ı âlemde teâtî olunan mekâtîb

79	Sath-ı arzda akvâm-ı beşerin işgâl eylediği arâzî
80	Avrupa memâlik-i cesîmesinde mevcûd kitabhâneler
81	Avrupa'da vefeyât-ı seneviyenin mikdârı
81	Almanya'da teâtî olunan mektup ve telgrafnâme
82	1887'de Almanya'nın süfün-i ticâriyesi
82	Almanya'da muhâberet
82	1886 senesinde Almanya'da hubûbât-ı hamse
82	Berlin'de neşr olunan gazeteler
83	Almanya'da tâdad olunan hayvanât
83	Almanya'nın 87 senesindeki ithâlât ve ihrâcâtı
84	1888 ve 89 senelerinde Almanya ordularının kuvveti
84	Rusya'da tezâyüd-i nüfus ve ekser akvâmın izdiyâd-ı nüfus için muhtaç olduğu zaman
85	Fransa ahalisinin münkasım bulunduğu sunûf-ı muhtelife
86	Fransa'nın tedenni-i nüfusu
86	Avusturya-Macaristan mekâtibi
87	Almanya'da meşhur 100 şehrin mikdâr-ı nüfusu
88	Kağıt imâline müteallik bir istatistik
	Makâlât-ı Muhtelife
89	Hicret-i şemsiye üzerine teâtî-i efkâr:
89	Müşîrân-ı azâmdan bir zâtın sâhib-i takvime mektupları
92	Sâhib-i takvimin cevâbnâmesi
103	Gâzî Ahmed Muhtar Paşa hazretlerinin zikr olunan mektup üzerine mülâhazât-ı mahsûsaları
115	Yevm-gün kelimelerine dâir izâhât
117	Yakub bin İshak Kindî
121	Ebu Maşer Belhî
123	Arapların hıfz-ı sıhhaya müteallik tedâbîri
127	Meşhûr korsanlar
129	Prens Bismark'ın ahvâl-i husûsiyesi
131	Müşârileyhin hatt-ı desti
138	İmparator üçüncü Fredrik
142	Mösyö Kefken
144	İmparatorların türbesi
	Ezhâr-ı Târîhiye
146	Sultan Selim-i Evvel'e mensup iki kavl
147	Epirus hükümdârı Pirus'a mensup iki kavl
147	Veyl okuma ki mağlup ola
148	İmparator ikinci Jozef'e mensup bir kavl
148	Pauzanyas'ın validesine mensup bir söz
149	Prusya prensi August'un bir kavli
150	Harîrî'nin bir kavli
151	Sokrat'ın bir kavli
152	Anibal'in bir kavli
152	Meşhûr Leonidas'ın bir kavli
152	Nâfi bin Ukbe'nin bir kavl-i meşhuru
	Mültekıtât
153	Talmut'tan mehûz bazı akvâl
154	Hazret-i Fâruk'un serdâr-ı İslâm'a bir emirnâmeleri
156	Nûşîrevân ile bezr-i cumhur arasında muhâvere
	Terâcim-i Ahvâl
161	Yavuz Sultan Selim
166	Barbaros Hayreddin Paşa

168	Reşid Paşa
175	Mülûk […]
176	Hulefây-ı Abbâsiye
177	Avusturya imparatoru Fransuva Jozef
182	Fon der Golts Paşa
189	Ho bePaşa
189	Ceneral Nâdir Paşa
198	Mâriyâ Tereza'nın heykeli
201	Almanya imparatoruyla imparatoriçesi
205	Zengibâr hâkimi Bergeş bin Said
207	Habeş Umerâsından Menelik
208	Doktro Şeniçer nâm-ı diğer Emin Paşa
214	Espada Melâhat Teşhîrgâhında üçüncü mükâfâta nâil olan Macar Kızı
	Malûmât-ı Mütenevvia
215	Siva ve Vişnu mezhepleri
216	Horaslarla Koryaslar
217	Karaib taifesinin bazı âdâtı
219	Madagaskarlıların bazı âdâtı
220	Bir vücudun mevâdd-ı mürekkebesi
220	Prusya devletinin ihtiyât hazînesi
221	Mîlâd ile hicretten beri mürur eden dakikalar
222	Amerika gazetelerinin ilan bedelâtı
223	Âlemin en büyük zenginleri
224	Dumanın hıfz-ı sıhhate medârı
225	Vesâyâ-yı beytiye
228	Letâif
241	Kemâl Bey
	Numarasız Sayfalar
[1]	Matbuat-ı Ebüzziyâ
[1]	Kitabhâne-i Ebüzziyâ
[7]	Kitabhâne-i Ebüzziyâ [kapak örneği] ve şerait-i iştirası
[8]	Rebî-i Marîfet, Zafernâme-i Sâbit, Cümel-i Müntehabe-i Kemal
[9]	Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye, Muharrerat-ı Hususiye-i Akif Paşa
[10]	Millet-i Müselleha, Muharrerat-ı Kemal
[11]	Takvim-i Muhaddarat
[12]	Lugat-ı Ebüzziyâ, Mecmua-i Ebüzziyâ
[13]	Durub-ı Emsâl-i Osmaniye, Engizisyon Tarihi, Tabsıra-i Akif Paşa, Fransa Matbuat Nizamnamesi Tercümesi
[14]	Müellefat-ı Arabiye ve Farisiyye, Nizâmât [başlıkları altında kitaplar]
[15]	Ressam ve fotoğraf Abdullah Biraderler, Çocuklara mahsus, taştan mamul mimari oyuncak [Anker-Steinbankasten]
[16]	Zücac-ı münekkaş/munakkaş taklidi kağıt – Vitraux Translucides Imitation Parfaite de Vitraux Peints (M'CAW STEVENSON ve ORR À BELFAST, IRLANDE
[17]	[Boş]
[18]	Tesâvîr-i Ricâl, Tesâvîr-i Sâire

Tablo 12. 1309-1310 Tarihli *Nevsâl-i Marîfet*'in Fihristi

Fihris-i Nevsâl-i Marifet	
3	Tenbîh
3	Sene-i Şemsiye-i hicriye
3	Şuhûr-ı arabiyenin mebâdîsi
3	Şuhûr-ı rûmiyenin mebâdîsi
3	Şuhûr-ı efrenciyenin mebâdîsi
3	Şuhûr-ı ibrâniyenin mebâdîsi
4	1270 Sene-i şemsiyesi zarfında vâki olacak mebâdî-i sinîn
4	Burûc-ı şemsî ve alâmât
5	Takvîm
17	1309 Sene-i hicriye-i kameriyesinin tesâdüf ettiği seneler
18	Sâl-i hâle kadar bazı vekâyi-i meşhûreden beri güzerân eden sinîn
18	Mebde-i Tanzîmât'tan beri bazı vekâyî-i milliye
19	Takvîm-i şuûn-ı kurûn
24	Sinîn-i hicriye-i şemsiye ile sinîn kameriye arasındaki farkı nâtık cetvel
40	Meslek-i şemsîyi teşkil eden seyyârât
40	Beher şehr-i şemsîde tezayüt ve tenâkıs-ı eyyâm
40	Erbâb-ı zirâate göre mebâdî-i fusûl
40	Ezmine-i muhtelife-i hasat
41	Meteoroloji
41	İstanbul'da sâat vakt-i zevâlde iken memâlik-i meşhûrede kaç olduğu
42	Tayîn-i medhal-i sâl
42	Yakup Hindî'nin gurre-nâmesi
43	Eyâdü'l-müslimîn
43	Hubûttan hicrete kadar bazı vekâyiin mâbeyni
44	Eyyâm-ı mahsusa-i nesârâ
45	Takvîm-i zirâat
49	Mülûk […]
49	Hulefâ-yı Abbâsiye
49	Selâtîn-i Osmâniye
50	Fransa Hükümdârânı
51	İngiltere Hükümdârânı
52	Amerika rüesâ-yı cumhuru
53	Hükkmdârân-ı düvel
Malûmât-ı Heyiye	
55	Takvîm
57	Sinîn-i Kebîseye dâir malûmât
59	Şafak ve fecre dâir malûmât
62	Zamanımız kârbânsarâları
82	Sirkeci garı
Şâyân-ı Tasvîr Husûsât	
84	Romanya kraliçesi Elizabet
85	Sara Bernhard
85	Prens Dugal
88	Ezop
90	Laypsik polis dâiresi ve İngiltere Almanya Avusturya polisleri
95	Magdeburgişe Caytung gazetesi
97	Harunü'r-Reşid'in odası
98	Lusern postahânesi
100	Kiel şehri
103	Viyana şehremâneti dâiresi ve mimâr Frederik Şmid

106	Viyana'nın yeni burg tiyatrosu
107	İfland'ın tunçtan heykelleri
107	Buse-i vedâ
110	Eduar Blak Bey
115	Almanya İmparatoru İkinci Vilhelm
115	Prens Bismark
121	Krup'un Yeni Sevâhil Topu
122	Viyana operasının iki baltı
122	Taleyran'ın hâtırât-ı siyâsiyesi
129	Kardinal Lavijeri
129	Çaroviç
130	Kâhire-i Mısır'da bir kahvehâne
Vefeyât	
131	Mareşal Moltke
133	Lord Granobl
136	Meysoniye
137	Ludvig Vindhörst
139	Çarls Pradlug
141	Baron Husman
142	Alfons Kar
143	Oktav Föiye
144	Kolonel Lubl
145	Barnum
147	Agop Paşa
Malûmât-ı Mütenevvia	
149	Yağmur ve yağmur mevâsimi
152	Müntehâ-yı şark ve garpta fark-ı evkât
152	Kerîmelerimize ne yapmalıyız
153	İneklerin yaşını anlamak
153	Dişler
154	İnfluenza
İstatistik	
156	Nüfûs-ı beşer
156	İngiltere posta nezâreti
157	On dokuzuncu asırdaki İngiltere vükelâsı
158	Kürre-i arz üzerinde mürtefi inşaat
159	Paris matbûâtı
160	Ecnebî gazetelerinin en mühimleri
165	Avrupa'da yüz binden ziyâde nüfusu hâvî şehirler
167	Avrupa kuvvâ-yı askeriyesinin derecâtı
168	Avrupa hükûmâtının mesâhe-i şathiyeleriyle nüfus ve orduları
168	Hicret-i şemsiyeden beri geçen evkât
168	1854'ten beri kıtaât-ı erbaada vukua gelen muhârebât ve mesârif
	Numarasız Sayfalar
[1]	Sene-i şemsiye 1271 * Sene-i mîlâdiye-i efrenciye 1892 * Sene-i hicriye 1310
[2]	Sene-i şemsiye 1271 * Sene-i mîlâdiye-i efrenciye 1893 * Sene-i hicriye 1310
[4]	Sene-i şemsiye 1271 * Sene-i mîlâdiye-i efrenciye 1893 * Sene-i hicriye 1311
[5]	Matbûât-ı Ebüzziyâ – Kitabhâne-i Ebüzziyâ
[8]	Rebî-i Marîfet
[9]	Cümel-i Müntehabe-i Kemal; Tercüme-i Hâl-i Emir Nevruz; Numûne-i Edebiyat-ı Osmaniye; Mecmua-i Ebüzziyâ; Durub-ı Emsâl-i Osmaniye; Medresetü'l-Arab

[10]	Millet-i Müselleha Sene-i Mâliye Hakkında Mütâlaât; Takvîm-i Nücûmî; Engizisyon Tarihi; Tabsıra-i Akif Paşa, Muharrerât-ı Husûsiye-i Akif Paşa; Fransa Matbuat Nizâmnâmesi Tercümesi; Hat ve Hattâtân; Tercüme-i Hikmetü'l-Beyân
[11]	Rafaelyan Kirkor Efendi; Mücellithâne-i Kostantin Yerardo
[12]	Zafernâme-i Sâbit; Müellefât-ı Arabiye ve Farisiye; Nizâmât
[12]	Grands Magasins du Printemps, Paris (MM. Jules Jaluzot ve Cie Paris) [Latin harfli]
[13]	Grands Magasins du Printemps Paris (Service Spécial des Expéditions pour la Turquie) [Latin harfli]

Tablo 13. 1303 Tarihli *Rebî-i Marîfet*'te Bahsi Geçen Kişiler

İsmi	Doğum ve Ölüm Tarihleri	Mesleği
Lord Dufferin veya Frederick Temple Hamilton-Temple-Blackwood	1826-1902	Sâlnâmenin yayımlandığı dönemde Birleşik Krallık'ın Hindistan valisi
Abdurrahman Han	1844-1901	Sâlnâmenin yayımlandığı dönemde hüküm süren Afganistan emiri
Peter Stark Lumsden	1829-1918	Britanyalı general
Alexander Vissarionovich Komarov	1830-1904	Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmış Rus asıllı general ve gazeteci
Maksud Alihanov-Avarski	1846-1907	Rus general ve devlet adamı
Lord Salisbury veya Robert Gascoyne-Cecil	1830-1903	Sâlnâmenin yayımlandığı dönemde görev yapan Birleşik Krallık başbakanı
Kayzer 1. Wilhelm	1797-1888	Sâlnâmenin yayımlandığı dönemde hüküm süren Almanya imparatoru
Friedrich Wilhelm veya 3. Friedrich	1831-1888	Sâlnâmenin yayımlandığı dönemde Almanya imparatorunun veliahtı
Otto von Bismarck	1815-1898	Sâlnâmenin yayımlandığı dönemde görev yapan Almanya şansölyesi
Sir Henry Drummond Wolff	1830-1908	Sâlnâmenin yayımlandığı dönemde Birleşik Krallık'ın Mısır'daki elçisi
Prens I. Aleksandr	1857-1893	Sâlnâmenin yayımlandığı yıl tahttan indirilen Bulgaristan hükümdarı
Brunzvik dükü veya Charles William Ferdinand	1735-1806	Brunswick-Wolfenbüttel prensi ve general
Hans Makart	1840-1884	Avusturyalı ressam
General Charles George Gordon	1833-1885	Britanyalı general ve Sudan valisi
Prusya Prensi Friedrich Carl Nicolaus	1828-1885	Alman general
Victor Hugo	1802-1885	Fransız edebiyatçı
Prens Alexander Karađorđević	1806-1885	Eski Sırbistan hükümdarı
Kral XII. Alfonso	1857-1885	İspanya kralı

Tablo 14. 1306 Tarihli *Nevsâl-i Marîfet*'te Bahsi Geçen Kişiler

Yavuz Sultan Selim	1470-1520	Osmanlı İmparatorluğu'nun dokuzuncu padişahı
Barbaros Hayreddin Paşa	~1478 - 1546	Osmanlı amirali
Reşit Paşa	1800-1858	Osmanlı devlet adamı
Müluk-ı Benî Ümeyye		Emevi halifeleri
Hulefâ-yı Abbasiye		Abbasi halifeleri
Avusturya İmparatoru Fransuva Jozef [Franz Joseph]	1830-1916	Salnâmenin yayımlandığı dönemde hüküm süren Avusturya imparatoru
Fon der Golts Paşa [Wilhelm Leopold Colmar Freiherr von der Goltz]	1843-1916	Salnâmenin yayımlandığı dönemde Osmanlı ordusunun yeniden yapılandırılmasında görev alan Alman asıllı Osmanlı paşası
[Baron von] Hobe Paşa	?	Salnâmenin yayımlandığı dönemde Osmanlı ordusunun yeniden yapılandırılmasında görev alan Alman asıllı Osmanlı paşası
Nadir [Wendt] Paşa	?	II. Mahmud döneminde Osmanlı hizmetine giren ve Osmanlı ordusunun yeniden yapılandırılmasında görev alan Alman asıllı Osmanlı paşası
Mariya Tereza [Maria Theresia]	1717-1780	Habsburg İmparatoriçesi
İkinci Vilhelm ve Viktorya [II. Wilhelm ve Augusta Viktoria]	1859-1941 1858-1921	Salnâmenin yayımlandığı dönemde hüküm süren Avusturya imparatoru ve imparatoriçesi
Zengibar hakimi Bergeş bin Said [Barghash bin Said al-Busaidi]	1836-1888	Salnâmenin yayınlanmasından bir sene önce ölen Zanzibar sultanı
Habeş Umerâsından Menelik	1844-1913	Salnâmenin yayımlandığı sene Etiyopya İmparatorluğu tahtına çıkacak olan Etiyopyalı devlet adamı
Doktor Seniçer veya Emin Paşa [Mehmed Emin Paşa veya Isaac Eduard Schnitzer]	1840-1892	Salnâmenin yayımlandığı dönemde Mısır hizmetinde valilik yapan Alman asıllı Osmanlı paşası
Espada Melâhat Teşhîrgâhı'nda üçüncü mükâfâta nâil olan Macar kızı[91]	?	Güzellik yarışması üçüncüsü

[91] Bu kişiye ait yalnızca altyazılı bir fotoğraf yayımlanmıştır. Hakkında başka bilgi bulunmamaktadır.

Tablo 15. 1309-1310 Tarihli *Nevsâl-i Marîfet*'te Bahsi Geçen Kişiler

İsmi	Doğum ve Ölüm Tarihleri	Mesleği
Şâyân-ı Tasvîr Husûsât		
Romanya kraliçesi Elizabet [Wied'li Pauline Elisabeth Ottilie Luise veya Carmen Sylva]	1843-1916	Salnâmenin yayımlandığı dönemde hüküm süren Romanya kralının eşi
Sara Bernhard [Sarah Bernhardt]	1844-1923	Fransız tiyatro oyuncusu
Prens Dö Gal [VII. Edward]	1841-1910	Salnâmenin yayımlandığı dönemdeki Birleşik Krallık veliahtı
Ezop	M.Ö. ~620-564	Fabllarıyla tanınan Antik Yunan hikayecisi
Frederik Şmid [Friedrich von Schmidt][92]	1825-1891	Salnâmenin yayımlanmasından kısa zaman önce ölen Alman mimar
Eduar Blak Bey [Edouard Blacque]	1824-1895	Salnâmenin yayımlandığı yıl Bükreş büyükelçiliğinden emekli olan Osmanlı devlet adamı
Almanya İmparatoru İkinci Vilhelm [II. Wilhelm]	1859-1941	Salnâmenin yayımlandığı dönemde hüküm süren Almanya İmparatoru
Prens Bismark [Otto von Bismarck]	1815-1898	Salnâmenin yayımlanmasından birkaç sene öncesine kadar görevde bulunan Almanya Şansölyesi
Kardinal Lavijeri [Charles Martial Allemand Lavigerie]	1825-1892	Salnâmenin yayımlandığı yıl ölen Fransız din adamı
Çaroviç [II. Nikolay veya Nikolay Aleksandroviç Romanov]	1868-1918	Salnâmenin yayımlandığı dönemdeki Rusya veliahtı
Vefeyât [Bu başlık altındaki kişilerin tümü sâlnâmenin yayımlanmasından kısa süre önce ölmüştür]		
Mareşal Moltke [Helmuth Karl Bernhard von Moltke]	1800-1891	Osmanlı ordusunda da hizmet vermiş olan Alman generali
Lord Granvil [Granville George Leveson-Gower]	1815-1891	İngiliz devlet adamı
Meysoniye [Jean-Louis-Ernest Meissonier]	1815-1891	Fransız ressam
Ludvig Vindhorst [Baron Ludwig von Windthorst]	1812-1891	Otto von Bismarck'ın rakibi Alman politikacı
Çarls Pradlog [Charles Bradlaugh]	1833-1891	İngiliz siyasetçi
Baron Hosman[Georges Eugène Haussmann]	1809-1891	Paris'in dönüşümüne öncülük eden Fransız devlet adamı
Alfons Kar [Jean-Baptiste Alphonse Karr]	1808-1890	Fransız edebiyatçı ve eleştirmen

[92] Bu kişinin ismi geçen yazının tam başlığı "Viyana şehremâneti dâiresi ve mimâr Frederik Şmid"dir.

Oktav Föiye [Octave Feuillet]	1821-1890	Fransız edebiyatçı
Kolonel Löbel [Nicolas Lebel]	1838-1891	Fransız subay
Barnum [Phineas Taylor Barnum]	1810-1891	Amerikalı iş adamı ve politikacı
Agop Paşa [Agop Ohannes Kazazyan]	1832-1891	Maliye nazırlığı da yapmış Osmanlı devlet adamı

Tablo 16. Ebüzziyâ Tevfik'in Yayımladığı Biyografiler

Yayın Yılı	Kitap Başlığı	Yazar/Çevirmen	Biyografi Kişisi
1299, ?, 1307	Benjamen Franklin [KM] [KE][93]	Ebüzziyâ Tevfik	Benjamin Franklin (1706-1790)
1299, 1308	Bufon [KM] [KE]	Ebüzziyâ Tevfik	Comte de Buffon (1707-1788)
1299, 1305, 1307	Diyojen [KM] [KE]	Ebüzziyâ Tevfik	Diogenes (?-M.Ö. 323)
1299	Galile [KM]	Ebüzziyâ Tevfik	Galileo Galilei (1564-1642)
1299, 1300	Gutenberg ve İhtirâ-i Fenn-i Tab' [KM]	Ebüzziyâ Tevfik	Johannes Gutenberg (?-1468)
1299, 1300	İbn-i Sina [KM]	Ebüzziyâ Tevfik	İbn-i Sina (?-1037)
1299	Napolyon [KM]	Ebüzziyâ Tevfik	Napoleon Bonaparte (1769-1821)
1300, 1307	Ezop [KM] [KE]	Ebüzziyâ Tevfik	Ezop (?-M.Ö. 564)
1300	Hârun er-Reşid [KM]	Ebüzziyâ Tevfik	Hârun er-Reşid (?-809)
1300	Hasan bin Sabbah [KM]	Ebüzziyâ Tevfik	Hasan Sabbah (?-1124)
1300	Yahya bin Halid bin Bermek [KM]	Ebüzziyâ Tevfik	Yahya Bermekî (?-805)
1302, 1305	Terceme-i Hâl-i Nevrûz Bey	Namık Kemal	Emir Nevrûz
1303	Jan Jak Ruso [KM]	Ebüzziyâ Tevfik	Jean-Jacques Rousseau (1712-1778)
1304	Meşhûr Kumandanların Tercüme-i Ahvâli [KE]	Cornelius Nepos [yazar], Mehmed Tahir [çevirmen]	Antik çağdan kumandanlar
1305	Hat ve hattâtân	Habîb	Hattatlar
1305	İmparator Vilhelm [KE]	Ebüzziyâ Tevfik	Birinci Wilhelm (1797-1888)
1305, 1311	Nef'î [KE]	Ebüzziyâ Tevfik	Nef'i (1572-1635)
1305	Nikola Şamfor [KE]	Ebüzziyâ Tevfik	Nicolas Chamfort (1741-1794)
1305	Sürûrî-i müverrih [KE]	Ebüzziyâ Tevfik	Seyyid Osman Sürûrî (1752-1814)
1308	Levâmi'ü'n-nûr	[Çaylak Mehmed] Tevfik	Muhammed (570-632) ve çok sayıda İslâmi figür
1325	Kemal Bey'in tercüme-i Hâli[94]	Ebüzziyâ Tevfik	Namık Kemal (1840-1888)

[93] Kitabhâne-i Meşâhir kapsamında yayımlanan kitaplar "[KM]" ve Kitabhâne-i Ebüzziyâ kapsamında yayımlanan kitaplar "[KE]" ile gösterilmiştir.
[94] Matbaa künyesi bulunmamaktadır. Merhûm Namık Kemal Bey'le aynı olmalıdır.

1325	Sadullah Paşa yâhûd Mezârdan Nidâ	Mehmet Galip	Sadullah Paşa (1838-1891)
1327	Ceneral Jomini. Hayât-ı Askeriyesi ve Âsârı	Yusuf Rasih	Antoine-Henri Jomini (1779-1869)
1327	Merhûm Namık Kemal Bey	Ebüzziyâ Tevfik	Namık Kemal (1840-1888)

Tablo 17. Kitabhâne-i Meşâhir Kapsamında Hakkında Kitap Yayımlanması Planlanan Biyografi Kişileri[95]

İsmi	Doğum ve Ölüm Tarihleri	Mesleği
İbn Rüşd	1126-1198	Arap filozof ve bilim insanı
İbn Sina	~980/81-1037	Müslüman filozof ve bilim insanı
Hasan Sabbah	?-1124	Dini lider ve devlet adamı
El Haccac	661-714	Emevi devlet adamı
El Farabî	~871/72-950	Türk filozof
Nizamülmülk	1018-1092	Fars devlet adamı
Ebu Hanife en-Numan bin Sabit	699-767	Müslüman müçtehit
Harun er-Reşid	~763/66-809	Abbasi halifesi
Yahya Bermekî	?-805	Abbasi devlet adamı
Cafer Bermekî	767-803	Abbasi devlet adamı
Memun	786-833	Abbasi halifesi
Ebu Bekir Sadık	?-634	İlk halife
Ömer ül-Faruk	?-644	İkinci halife
Câhiz	~776/77-869	Arap edebiyatçı ve kelâmcı
Fahreddin Râzî	1149?-1210	Filozof, bilim adamı ve din bilgini
Ebu Bekir Abdülmelik bin Karîb	740-831	Arap dil ve edebiyat bilgini
Hâlet Efendi	1760-1822	Osmanlı devlet adamı
Sultan II. Mahmut	1785-1839	Osmanlı padişahı
Köprülü Mehmet Paşa	?-1661	Osmanlı devlet adamı
Nef'î	~1572-1635	Osmanlı şairi
Aristippe de Cyrène	M.Ö. 435-356	Antik Yunan filozofu
Aristo	M.Ö. 384-322	Antik Yunan filozofu
Solon	M.Ö. ~630-~560	Antik Yunan devlet adamı ve filozofu
Ezop	M.Ö. ~620-564	Antik Yunan edebiyatçısı
Büyük İskender	M.Ö. 356-323	Antik Yunan (Makedon) kralı
Platon	M.Ö. ?-348/47	Antik Yunan filozofu
Ptolemy	2. yüzyıl	Antik Yunan bilim insanı
Hipokrat	M.Ö. ~460-~370	Antik Yunan tıp bilgini
Homeros	M.Ö. 8. yüzyıl	Antik Yunan şairi
Galen	129-216	Antik Yunan tıp bilgini ve filozofu
Sokrat	M.Ö. ~470-399	Antik Yunan filozofu
Epikür	M.Ö. 341-270	Antik Yunan filozofu
Hannibal	M.Ö. 247-183/81	Kartacalı devlet adamı ve general
Cicero	M.Ö. 106-43	Romalı devlet adamı ve filozof
Sezar	M.Ö. 100-44	Romalı devlet adamı ve general
Augustus	M.Ö. 63–M.S. 14	Roma imparatoru
Konstantin	272-337	Roma imparatoru
Virgil	M.Ö. 70-19	Romalı şair
Konfüçyus	M.Ö. ~551-~479	Çinli filozof
[Dominique François Jean] Arago	1786-1853	Fransız bilim insanı ve devlet adamı
Bernard Palissy	~1510-~1589	Fransız zanaatkar
[Comte de] Buffon	1707-1788	Fransız bilim insanı

[95] Listenin kaynağı Özgür Türsay'ın (2008) doktora tezidir (ss. 250-251).

James Watt	1736-1819	İskoç bilim insanı
Dante	1265-1321	İtalyan şair
Beaconsfield [Benjamin Disraeli]	1804-1881	Britanyalı devlet adamı
d'Alembert	1717-1783	Fransız bilim insanı
Diderot	1713-1784	Fransız filozof
Robespierre	1758-1794	Fransız devlet adamı
Lessing	1729-1781	Alman filozof ve oyun yazarı
[Marquis de] Condorcet	1743-1794	Fransız filozof ve matematikçi
Bernardin de Saint-Pierre	1737-1814	Fransız yazar
George Stephenson	1781-1848	İngiliz mühendis
William Pitt	1759-1806	Britanyalı devlet adamı
Garibaldi	1807-1882	İtalyan general ve devlet adamı
Jean-Jacques Rousseau	1712-1778	Cenova'lı filozof
Charlemagne	748-814	Birinci Kutsal Roma imparatoru
Galile	1564-1642	İtalyan bilim insanı
Schiller	1759-1805	Alman edebiyatçı
Shakespeare	1564-1616	İngiliz oyun yazarı ve şair
Humboldt	1769-1859	Alman bilim insanı
Gutenberg	?-1468	Alman matbaacı, matbaanın mucidi
Goethe	1749-1832	Alman edebiyatçı
Büyük Frederik	1712-1786	Prusya kralı
Benjamin Franklin	1706-1790	Amerikalı bilim insanı, devlet adamı ve filozof
Cristophe Colomb	1451-1506	İtalyan kâşif
Vasco de Gama	~1460lar-1524	Portekizli kâşif
[Oliver] Cromwell	1599-1658	İngiliz devlet adamı ve general
[Jacques] Necker	1732-1804	Cenova'lı bankacı ve devlet adamı
Jean-Baptiste Kléber	1753-1800	Fransız general
Corneille	1606-1684	Fransız oyun yazarı
David Livingstone	1813-1873	İskoç kâşif
XII. Charles	1682-1718	İsveç kralı
[Comte de] Mirabeau	1749-1791	Fransız devlet adamı
Michelangelo	1475-1564	İtalyan heykeltraş ve ressam
Molière	1622?-1673	Fransız oyun yazarı
Napoleon Bonaparte	1769-1821	Fransa imparatoru ve general
[Horatio] Nelson	1758-1805	Britanyalı amiral
Newton	1642-1726/27	İngiliz bilim insanı
Washington	1732-1799	Amerikalı devlet adamı ve general
Voltaire	1694-1778	Fransız yazar ve filozof

Tablo 18. Kitabhâne-i Ebüzziyâ Başlığı Altında Yayımlanan Kitaplar

Cüz	Yayın Yılı	Başlık	Yazar/Çevirmen/ Editör	Kaynak Metin [Kaynak Dil]	Sayfa Sayısı
1	1303, 1307	Emsâl-i Âli	Âli bin Ebu Talip, Muallim Naci [çevirmen]	[Arapça]	39
2	1303, 1311	Cizvit cemiyetinin tâ'limât-ı hafiyesi	Mehmet Tahir [çevirmen]	[Almanca]	93
3-9	1303, 1311	Müntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr. Siyâsiyât. Şinasi ve Kemâl	Şinasi, Namık Kemal		468
10	1303	Hall-i mes'ele-i tûfân	Ahmet Rüştü		60
11-13	1303, 1304	Tahrîb-i Harâbât	Namık Kemal		160
14	1303	Sefâretnâme-i Ahmed Resmi	Ahmet Resmi Efendi		68
15-16	1303,1310[96]	Divân-ı Şinasi	Şinasi		116
17	1303	Cidâl-i Sâdi bâ müddei	Şeyh Sâdi-i Şirâzî, Üsküdarlı Safi [çevirmen]	Gülistan[97] [Farsça]	31
18	1307[98]	Cümel-i hikemiye-i Telemak	Fénelon, Yusuf Kamil Paşa [çevirmen]	Aventures de Télémaque[99] [Fransızca]	64
19-20	1303[100]	Kanije	Ahmet Nafiz [Namık Kemal]		128
21	1303	Klod gö yani obur Klod	Victor Hugo, Selanikli Tevfik [çevirmen]	Claude Gueux Fransızca]	72
22	1303	Sefâretnâme-i Ahmed Azmi	Ahmet Azmi		72
23-24	1303, 1311[101]	Müntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr. Edebiyât. Şinasi. Mesele-i mebhûset-ün anhâ	Şinasi		104

[96] Kitabın üçüncü ve dördüncü baskıları olarak geçmektedir.
[97] Kitabın kapağında "hikemiyat-ı Sadî'den bâlâdaki ünvan ile Gülistan'da münderiç bir muhaverenin nazmen tercümesidir" notu yer alır.
[98] Kitabın üçüncü baskısı olarak geçmektedir.
[99] Kısaltılmış bir çeviridir. (Türesay, 2008)
[100] Kitabın ikinci baskısı olarak geçmektedir.
[101] İkinci baskısı kayıptır.

25-27	1303	Prusya kralı Büyük Frederik'in emsâl-i hikemiyesi	Mehmet Tahir [çevirmen]	[Almanca]	214
28-29	1303, 1312	Ta'kib	Namık Kemal		124
30-31	1303[102]	Koçi Bey risâlesi	Koçi Bey		124
32	1303	Mebâhis-i muhtasara-i fenniye	Fazlı Necip [çevirmen]	[Fransızca?]	96
33	1304[103]	Devr-i istilâ	Namık Kemal		40
34	1304	Jezvit târîhi / Cizvitlerin tarih-i muhtasarı	Léo Taxil, Ahmet Rasim [çevirmen]	[Fransızca]	44
35	1304	Mektebe müteallik letâif	Mehmet Tahir [çevirmen]	[Almanca]	64
36, 40	1304, 1311	Müntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr. Edebiyât. Kemal.	Namık Kemal		120
37	1304	Târîh-i muhtasar-ı beşer	Ahmet Rasim		71
38, 55	1304	Sânihatü'l-acem. Hâfız-i Şirâzî. Kelim-i Hamâdânî.	Hâfız-i Şirâzî, Kelim-i Hamâdânî, Muallim Naci [çevirmen]	[Farsça]	87
39	1304	Ziyâ ve harâret	Necip Asım [Yazıksız]		72
41, 44, 46, 49	1304	Hüsn ü Aşk	Galib Dede [Şeyh Galip]		266
42, 45	1304	Meşhûr kumandanların terceme-i ahvâli	Cornelius Nepos, Mehmet Tahir [çevirmen]	Vitae [Almanca]	132
43	1303	Viyana sefâretnâmesi	Ahmet Resmi		
47	1304	Terâkkiyât-ı ilmiye ve medeniye	Ahmet Rasim		71
48	1304	Teşekkül-i cihân hakkında fikr-i icmâlî	Ahmet Rasim		72
50	1304	Itlâkü'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr	Edhem Pertev Paşa		64
51-52	1304	Sehv-i mudhik	William Shakespeare, Örikağasızade Hasan Sırrı [çevirmen]	The Comedy of Errors [İngilizce]	119

[102] Kitabın ikinci baskısı olarak geçmektedir.
[103] Kitabın yedinci baskısı olarak geçmektedir.

53-54	1304	Fransa sefâretnâmesi	Mehmet Vahit Seyyit		118
56, 79	1304 [ilk cüz], 1306 [ikinci cüz]	Eski Romalılar	Ahmet Rasim	[Fransızca?]	140
57	1304, 1309[104]	Kemal Bey'in İrfan Paşa'ya bir mektûbu	Namık Kemal		36
58-59	1304	Kudemâ-yı mülûk-ı mısrıye târîhi	Halil Şerif Paşa		144
60	1304	Tercî-i bend-i Rûhî ile Sâmi'nin ve Ziya Paşa'nın nazîreleri	Bağdatlı Rûhî, Sâmi, Ziya Paşa		48
61	1304	Dayı ile yeğen	Friedrich Schiller, Veli Bolandzade [çevirmen]	Der Neffe als Onkel [Almanca]	107
62	1304, 1305	Ezhâr-ı târîhiye	Pierre Larousse, Ahmet Rasim [çevirmen]	[Fransızca]	51
63	1305, 1309	Tazarrûât-ı Sinan Paşa	Sinan Paşa		54
64	1305	Nikola Şamfor	Ebüzziyâ Tevfik		40
65	1305	Kudemâdan birkaç şâir	Recaizade Mahmut Ekrem		60
66	1305	Millet-i isrâiliye	Ebüzziyâ Tevfik		78
67	1305	İmparator Vilhelm	Ebüzziyâ Tevfik		56
68	1305	Barîka-i zafer	Namık Kemal		24
69	1305, 1309[105]	Mukaddime-i Celâl	Namık Kemal		92[106]
70	1305	Sürûrî-i müverrih	Ebüzziyâ Tevfik		54
71-72	1306[107]	Mîzânü'l-hakk fi ihtiyârü'l-ahakk	Kâtip Çelebi		155
73-74	1306[108]	Sefâretnâme-i Mehmed Efendi / Paris sefâretnâmesi	Yirmisekiz Mehmet Çelebi		151
75	1306	Kamere ma'tûf istidlâlât-ı havâiye	Mustafa Hilmi		40
76, 78	1306	Elsine-i garbiye edebiyât ve üdebâsı	Nüzhet		151

[104] İkinci baskısı kayıptır.
[105] İkinci baskısı kayıptır.
[106] Takip eden baskılarda sayfa sayısı farklıdır.
[107] Kitabın üçüncü baskısı olarak kaydedilmiştir.
[108] Kitabın üçüncü baskısı olarak kaydedilmiştir.

77	1306	Bir küçük sehiv	Louis Angely, Mehmet Tahir [çevirmen]	Ein Kleiner Irrtum [Almanca]	88
80-81	1307[109]	Hülâsatü'l-itibâr	Ahmet Resmi Giridî		120
82	1305, 1307[110]	Diyojen	Ebüzziyâ Tevfik		46
83	1307	Sefir ve şehbenderler / Sefirler ve şehbenderler : Fıkarat ve letâif	Kemalpaşazade Said		88
84	1307[111]	Benjamen Franklin	Ebüzziyâ Tevfik		48
85	1308[112]	Büfon	Ebüzziyâ Tevfik		47
86-87	1305[113]	Engizisyon Tarihi	Adolphe Chéruel, Théophile Sebastien Lavallée, Ziya Paşa [çevirmen]	l'Histoire de l'Inquisition? [Fransızca]	107
88-89	1304[114]	Tabsıra-i Âkif Paşa	Âkif Paşa		126
90	1307	Ezop	Ebüzziyâ Tevfik		64
91-92	1304[115]	Hayriye-i Nâbî	Nâbî		80
93	1307[116]	Kırım ve Kafkas târîhçesi	Ahmet Cevdet Paşa		72
94-95	1310	Sitler	Herodot, Necip Asım [Yazıksız] [çevirmen]	Les Scythes [Fransızca?]	143
96-97	1311[117]	Kanije[118]	Namık Kemal		136
98	1303, 1311[119]	Bahar-ı dâniş	Şeyh İnayetullah, Namık Kemal [çevirmen]	[Farsça]	48

[109] Kitabın ikinci baskısı olarak kaydedilmiştir.
[110] Kitabın ikinci ve üçüncü baskıları olarak kaydedilmiştir.
[111] Kitabın üçüncü baskısı olarak kaydedilmiştir.
[112] Kitabın ikinci baskısı olarak kaydedilmiştir.
[113] Kitabın ikinci baskısı olarak kaydedilmiştir.
[114] Bu tarihi Türesay 1304, Özege 1305 olarak vermektedir. Ayrıca kitabın beşinci baskısı olarak kaydedilmiştir.
[115] Bu tarihi Türesay 1304, Özege 1307 olarak vermektedir.
[116] Kitabın ikinci baskısı olarak kaydedilmiştir.
[117] Kitabın üçüncü baskısı olarak kaydedilmiştir.
[118] 19 ve 20. cüzlerde basılmış olan kitabın yeniden basımı olmalıdır. Neden farklı bir numara verildiğini tespit edemedim.
[119] Kitabın ikinci ve üçüncü baskıları olarak kaydedilmiştir.

98[120]	1311[121]	Müntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr. Makalât-ı mütenevvia. Kemal.	Namık Kemal		128
99-100	1311[122]	Fezâil-i ahlâkiye ve kemâlât-ı ilmiye	Jean-Jacques Rousseau, Kemalpaşazade Said [çevirmen]	Discours Sur Les Sciences et Les Arts? [Fransızca]	127
101	1305[123]	Reşid Paşa merhûmun bazı âsâr-ı siyâsiyesi / Âsâr-ı siyâsiye-i Reşid Paşa	Reşit Paşa		76
102	1311[124]	Müntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr. Makalât-ı Edebiyât. Şinasi.[125]	Şinasi		64
103-106	1305, 1311	Nef'î	Ebüzziyâ Tevfik		307
107	1311[126]	Zafernâme-i Sâbit	Sâbit		57
108	1311	Mukaddime-i Harâbât	Ziya Paşa		109
109-110	1304	Tartüf yâhûd riyânın encâmı	Molière, Ziya Paşa [çevirmen]	Tartuffe ou l'Imposteur [Fransızca]	180

[120] Türesay'ın listesinde iki farklı 98 numara mevcuttur.
[121] Kitabın üçüncü baskısı olarak kaydedilmiştir.
[122] Kitabın ikinci baskısı olarak kaydedilmiştir. Aslında daha önce iki baskısı yapılmıştır; tahminen Ebüzziyâ Tevfik sadece kendi bastıklarını saymaktadır.
[123] Kitabın ikinci baskısı olarak kaydedilmiştir.
[124] Kitabın üçüncü baskısı olarak kaydedilmiştir.
[125] Kitabın kapağında "ikinci cilt" ibaresi bulunmaktadır. 23 ve 24 numaraların devamı olarak değerlendirilmelidir.
[126] Kitabın ikinci baskısı olarak kaydedilmiştir.

Tablo 19. Ebüzziyâ Tevfik'in İdaresi Döneminde Tasvîr-i Efkâr Matbaası'nda Basılan Kitaplar

Basım Yılı	Kitap Adı	Yazar Adı	Çevirmen Adı	Sayfa Sayısı	Notlar
1288	Ecel-i Kaza	Tevfik [Ebüzziya]		1+4+144	Tiyatro
1289	Hinde Dair Bir Risale		Çeviren: [Mustafa] Nuri	45	
1289	Reşid Paşa Merhumun Bazı Âsâr-ı Siyasiyesi	[Reşid Paşa]		76	2. Baskı
1290	Dafni ile Kloe [Daphnis et Chloé] nin Hikaye-i Teaşşuklarıdır	Longus	Mehmed Kâmil	112	
1290	Hayât	İbrahim Cemal, Mehmed Hayreddin		32	
1290	Kaside-i Münfericenin Nice Nasayihi Havi Türki Yül-İbare Tahmisi Risale-i Nadidesidir	Ebül'Fazl Yusuf bin Muhammed		17	Arapça-Türkçe
1290	Mecmua-i Hikâyât "Güstav yahut Genec seyyah	M. de Marlée	Vessaf	8 [Tamamlanmıyor]	1. Cild 1. Cüz
1290	Yadigâr-ı Şebab	Mahmud Ekrem Recai zade		15+1	

Tablo 20. Matbaa-i Ebüzziyâ'da Basılan Tiyatro Oyunları

Yayın Yılı	Başlık	Yazar	Çevirmen	Orijinal Başlık
1301	Venedik tâciri	William Shakespeare (1564-1616)	Örikağasızade Hasan Sırrı	The Merchant of Venice (1596-1598 arası)
1303	Ma'şûka yâhûd muhâfaza-i aşk	Tepedelenlizade H[üseyin] Kâmil (1864-1921)		
1304	Dayı ile yeğen [KE]	Friedrich von Schiller (1759-1805)	Veli Bolandzade	Der Neffe als Onkel (1803)
1304	Sehv-i mudhik [KE]	William Shakespeare (1564-1616)	Örikağasızade Hasan Sırrı	The Comedy of Errors (16. yy)
1304	Tartüf yâhûd riyânın encâmı [KE]	Molière (1622?-1673)	Ziya Paşa	Le Tartuffe ou l'Imposteur (1669)
1306	Bir küçük sehiv [KE]	Louis Angely (1787-1835)	Mehmed Tahir	Ein kleiner Irrtum (1836?)
1897	Sehiv Komedyası: İngiltere Meşâhir-i Üdebasından Şekspirin: İngilizceden Mütercem: Üçüncü Cüz[127]	William Shakespeare (1564-1616)	Mihran M. Boyacıyan	The Comedy of Errors (16. yy)

[127] Bu kitap Özege kataloğunda bulunmamaktadır.

Tablo 21. Matbaa-i Ebüzziyâ'da Basılan Şiir Kitapları

Yayın Yılı	Kitap Başlığı	Şair / Çevirmen
1299, 1299	Mûsâ bin ebi'l-gazân yâhûd hamiyet	Muallim Naci (1849-1893)
1299, 1311	Zafernâme-i Sâbit [KE]	Sâbit (1650?-1712)
1299, 1300	Zemzeme (1 ve 2. Kısımlar)	Recaizade Mahmud Ekrem (1847-1914)
1300	Tahrîc-i Harâbât	(Seçen) Çaylak Mehmed Tevfik (1843-1893)
1301	Lâklâkiyât-ı edebiye	Ali Ferruh İbnülreşad (1865-1904)
1301	Şerâre	Muallim Naci (1849-1893)
1302	Şehrâyîn ve sihr-i beyân	Adanalı Hayret Efendi (1848-1913)
1303	Âsâr-ı meşâhîr	(Seçip toplayan) Mustafa Reşid
1303	Ateşpâre	Muallim Naci (1849-1893)
1303	Cidâl-i Sâdi bâ müddei	Şeyh Sâdi-i Şirâzî (?-1292) Üsküdarlı Safi (Çeviren)
1303, 1310	Divân-ı Şinasi [KE]	Şinasi (1826-1871)
1303	Elhân	Menemenlizade Mehmed Tahir (1862-1903)
1304	Ah ü enin	Süleyman Vehbi (1864-1921)
1304, 1307	Hayriye-i Nâbî[128] [KE]	Nâbî (1642-1712)
1304	Hüsn ü Aşk [KE]	Şeyh Galib (1757-1799)
1304	Mütercem	Muallim Naci (1849-1893) (Çeviren)
1304	Sânihatü'l-acem	Hâfız-ı Şirâzî (?-1390?), Kelim-i Hamâdânî (?-1651?) Muallim Naci (1849-1893) (Çeviren)
1304	Tercî-i bend-i Rûhî ile Sâmi'nin ve Ziya Paşa'nın nazîreleri	Rûhî (?-1605/6?) / Sâmi (1792-1881) / Ziya Paşa (1829-1880)
1305, 1309	Tazarrûât-ı Sinan Paşa	Sinan Paşa (?-1486)
1306	İntibâh-ı kalb	Ahmed Muhtar
1306	Sünûhât	İsmail Safâ (1867-1901)
1311	Terkib-i bend	Münif Paşa (1828-1910)
1312	Elvah-ı şâirâne	Mehmed Celal (1867-1912)
1316	Türkçe şiirler	Mehmed Emin [Yurdakul] (1869-1944)
1327	Kalem damlaları	İbnülhatib Cemaleddin
1327	Mecmua-i eş'ar	Abdülcebbarzade Edib (1858-1925)

[128] Özege kataloğunda bulunmamaktadır.

Tablo 22. Matbaa-i Ebüzziyâ'da Basılan Telif Hikâye ve Romanlar

Yayın Yılı	Kitap Başlığı	Yazar
1303, 1304	Bir çiçek demeti	Mustafa Reşid (1861-1936)
1304	Cezmi [KE]	Namık Kemal (1840-1888)
1308	Küçük şeyler [ACR][129]	Samipaşazade Sezai (1859-1936)
1308	Meyl-i dil [ACR]	Ahmed Rasim (1865-1932)
1309	Diyana [ACR]	Mehmed Münci Fikripaşazade (1869-1931)
1309	Muhâzarât	Fatma Aliye (1862-1936)
1315	Zeliha	Hamdibeyzade Osman Adil
1316	Hikâyât-ı müntahabe	Manastırlı Mehmed Rıfat (1851-1907)
1316	İdes	Hamdibeyzade Osman Adil
1326	Târîh-i kırk vezir	

[129] Arakel Kütüphanesi Cep Romanları dizisinden çıkan kitaplar "[ACR]" ile gösterilmiştir.

Tablo 23. Matbaa-i Ebüzziyâ'da Basılan Çeviri Hikâye ve Romanlar

Yayın Yılı	Başlık	Yazar	Çevirmen	Orijinal Başlık
1299	Kanûn-ı aşk		Ahmed Hamdi Ali Necippaşazade	
1299	Şikemperverî. Oburluk	Eugène Sue (1804-1857)	Mihâlâki	Les Sept Péchés capitaux: La gourmandise (Le docteur Gasterini) (1847-1852)
1303	Bahar-ı dâniş [KE]	Şeyh İnâyetullah Kanbû (1608-1671)	Namık Kemal	
1303	Jeniviyev. Bir hizmetçi kızın sergüzeşti	Alphonse de Lamartine (1790-1869)	Halil Edib	Geneviève, histoire d'une servante (1851)
1303	Katil Bernar	Edmond Tarbé (1838-1900)	Selanikli Tevfik	Bernard l'assassin (1884)
1303	Klod gö yani obur Klod [KE]	Victor Hugo (1802-1885)	Selanikli Tevfik	Claude Gueux (1834)
1305	113 numaralı Cüzdan	Émile Gaboriau (1832-1873)	Hüseyin Rahmi [Gürpınar]	Le Dossier no 113 (1867)
1307	Cümel-i hikemiye-i Telemak	François Fénelon (1651-1715)	Yusuf Kâmil Paşa (Ed. Ebüzziya Tevfik)	Les Aventures de Télémaque, fils d'Ulysse (1694-1696)
1307	Doktor Saniyel	Héctor Malot (1830-1907)	Ali Salahaddin	Conscience (1888)
1308	Dîvâne'nin takrîri, 2 cilt	Pierre Ninous (1841-1907)	Andon Alik	Le Secret du fou (?) (1890)
1308	Meçhûl bir gemi	Alexandre Dumas (1802-1870)	Mehmed İhsan[130]	
1311-1312	Nâkil (3. ve 4. ciltler)[131]		Hâlid Ziya [Uşaklıgil]	
1311	Pol ve Virjini	Bernardin de Saint-Pierre (1737-1814)	Osman Senai [Erdemgil]	Paul et Virginie (1788)

[130] Eshabil Bozkurt ve Ayşe Banu Karadağ'ın makalesine (2015) göre çevirmen Ahmet İhsan olmalıdır.

[131] Öykü çevirilerinden oluşup 3. cilt şunları içermektedir: "Arsene Houssaye, Léon de Tinseau, Aurélien Scholl (2 hikâye), François Coppée, André Theuriet'den tercüme edilen hikâyelerle birlikte Halit Ziya'nın "İki Dost" ve " "İhtiyarın Bayramı" başlıklı iki hikâyesi". Son cillte ise "[h]ikâyeleri tercüme edilen yazarlar şunlardır: Guy de Maupassant, Alphonse Daudet, Théodore de Banville ve Gustave Droz. Halit Ziya'nın hikâyeleri ise "Mükâfat," "Halka," "Çirkin Kız," "Canbaz Kız" başlıklarını taşır" (Çağın, 2022).

1312	Rene Mopren	Edmond de Goncourt (1822-1896), Jules de Goncourt (1830-1870)	Mehmed Münci Fikripaşazade	Renée Mauperin (1864)
1312	Tali'siz	Octave Feuillet (1821-1890)	Alişanzade İsmail Hakkı [Eldem]	La Petite Comtesse (1857)
1313	Bir çocuğun sergüzeşti	Marie Robert Halt (1849-1908)	Ali Nusret	Histoire d'un petit homme (1883)
1313	Köy muâşakaları	Émile Richebourg	Ali Nusret	Les Amours de village (1890)
1328	Şerlok Holmes sergüzeştleri	Arthur Conan Doyle (1859-1930)		

Tablo 24. Şinasi'ye ait makalelerden oluşan *Müntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr: Edebiyat*'ın Fihristi

Makalenin Başlığı	Sayfa
Mukaddime	5
Yunanistan'a dair bend-i mahsus	6
Çerkes kavmine dair bend-i mahsus	10
Rusya'ya dair bend-i mahsus	14
Millet-i Museviye	22
Telemak Tercümesi	27
Maarif-i Umumi-i Osmani	29
Darülfünun Dersleri	35
Tezkiretü'ş-Şuara	37
Seele	41
Ceride-i Askeriye	45
Tophane'nin Muhterik Olan Müşir Dairesine Dair Mülahazat-ı Tarihiyedir	48
Enfak-ı Muhtacin	52
İstanbul Sokaklarının Tenvir ve Tathiri	55

Tablo 25. Namık Kemal'e ait makalelerden oluşan *Müntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr: Edebiyat*'ın Fihristi

Makalenin Başlığı	Sayfa
Bend-i Mahsus: Edebiyatımız Hakkında Bazı Mülahazatı Şamildir	3
Redd-i İtiraz	29
Türkçe Tababete Dair Makale-i Mahsusa	52
Terbiye-i Nisvan Hakkında Bir Layihadır ki Kudemadan ve Elyevm Vüzeradan Bir Zatın Şive-i İfadesine Taklid Olunmuştur	90
Tıbaat	99
İskenderiye Kitabhanesi	106
Tuna Vilayetinde Bulunan Münkat Umumiye Sandıklarına Dair Şive-i Kadimiyi Takliden Yazılmış Bir Makaledir	109

Tablo 26. Matbaa-i Ebüzziyâ'da Basılan Namık Kemal Kitapları

Yayın yılı	Kitap başlığı	Not
1299, 1303, 1311	Cümel-i Müntehabe-i Kemal	Derleyen: Ebüzziyâ Tevfik
1302, 1305	Terceme-i Hâl-i Nevrûz Bey	
1303, 1311	Bahar-ı Dâniş [KE]	Şeyh İnâyetullah'tan çeviridir.
1303, 1311	Kanije [KE]	
1303, 1311	Müntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr: Siyâsiyât. Şinasi ve Kemâl [KE]	Şinasi'den yazılar da içerir. Derleyen: Ebüzziyâ Tevfik
1303, 1304	Tahrîb-i Harâbât [KE]	
1303	Ta'kib [KE]	
1304	Cezmi	
1304	Devr-i İstilâ [KE]	
1304, 1309	Kemal Bey'in İrfan Paşa'ya Bir Mektûbu [KE]	
1304, 1311	Müntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr: Edebiyât. Kemal [KE]	Derleyen: Ebüzziyâ Tevfik
1305	Barîka-i Zafer [KE]	
1305, 1309	Mukaddime-i Celâl [KE]	
1305	Osmânlı Târîhi (cilt 1)	
1311	Müntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr: Makalât-ı mütenevvia. Kemal [KE]	Derleyen: Ebüzziyâ Tevfik
[Tarih yok]	Tenzir ül-Hınzîr	
[Tarih yok]	Teavenu Ale'l-Birri ve't-Takva	

Tablo 27. Matbaa-i Ebüzziyâ'da Basılan Şinasi ve Ziya Paşa Kitapları

Yayın Yılı	Kitap Başlığı	Yazar/Çevirmen/Editör
1299, 1305	Engizisyon târîhi [KE][132]	Ziya Paşa
1302	Durûb-ı Emsâl-i Osmâniye	Şinasi
1303, 1310	Divân-ı Şinasi [KE]	Şinasi
1303, 1311	Müntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr: Siyâsiyât. Şinasi ve Kemâl [KE]	Şinasi, Namık Kemal (Derleyen: Ebüzziyâ Tevfik)
1303, 1311	Müntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr: Edebiyât. Şinasi, Mesele-i Mebhûset-ün Anhâ [KE]	Şinasi (Derleyen: Ebüzziyâ Tevfik)
1304	Tartüf Yâhûd Riyânın Encâmı [KE]	Molière [yazar], Ziya Paşa [çevirmen]
1304	Tercî-i Bend-i Rûhî ile Sâmi'nin ve Ziya Paşa'nın Nazîreleri [KE]	Rûhî, Sâmi, Ziya Paşa
1311	Mukaddime-i Harâbât [KE]	Ziya Paşa
1311	Müntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr: Edebiyât. Şinasi [KE]	Şinasi (Derleyen: Ebüzziyâ Tevfik)

[132] Sadece ikinci baskısı Kitabhâne-i Ebüzziyâ'ya dahildir.

Tablo 28. Kitapçı Arakel Tozluyan'ın Matbaa-i Ebüzziyâ'da Bastırdığı Kitaplar

Yayın yılı	Kitap Başlığı	Yazar/Çevirmen/Editör
1300, 1305	Münşeât-ı Hukuk	Hasan Hıfzı
1300	Tahrîc-i Harâbât	Çaylak Mehmed Tevfik
1301	İ'câz-ı Kur'ân	Fahreddin-i Râzî [yazar], Muallim Naci [çevirmen]
1301	Şerâre	Muallim Naci
1301-1302	Ta'lîm-i Kıraât (4 kısım)	Arakel [yazar], Muallim Naci [tashih eden]
1301	Venedik Tâciri	William Shakespeare [yazar], Örikağasızade Hasan Sırrı [çevirmen]
1302	Hazîne-i Letâif	[Çaylak Mehmed] Tevfik
1302	Muammâ-yı İlâhî Yâhûd Ba'zı Süver-i Kur'âniyenin Evâilindeki Hurûf-ı Teheccî	Fahreddin-i Râzî [yazar], Muallim Naci [çevirmen]
1303	Âsâr-ı meşâhîr	Mustafa Reşid [seçip toplayan]
1303	Ateşpâre	Muallim Naci
1303	Garbdan Şarka Bir Seyyâle-i Edebiye (cilt 1)	Hâlid Ziya [Uşaklıgil]
1304	Mütercem	Muallim Naci [çevirmen]
1305	Küçük Telhîs-i Târîh-i Osmânî	[Fatihli] Mehmed Tevfik [Paşa]
1308	Diplomasi Usûl-i Kitâbeti: Style Diplomatique	Hüseyin Agâh
1308	Küçük Şeyler	Samipaşazade Sezai
1308	Meyl-i Dil	Ahmed Rasim
1309	Diyana	Mehmed Münci Fikripaşazade
1309	Muhâzarât	Fatma Aliye
1309	Tuvalet ve Letâfet-i Âzâ	Mme. La Baronne Staffe [yazar], Sezaizade Ahmed Hikmet [Müftüoğlu] [çevirmen]
1328 r.	Mekteb-i Edeb (1. Kısım)	Arakel [yazar], Muallim Naci [düzelten]
	Envâr-ı Zekâ	

Tablo 29. Matbaa-i Ebüzziyâ'da Basılmış Anı ve Seyâhatname Türünden Kitaplar

Yayın Yılı	Başlık	Yazar/Çevirmen
1306	Yozgat Seyâhatnâmesi	Bafralı Dr. Yanko
1309	Japonya Seyâhatnâmesi	Pierre Loti, M. Safvet [çevirmen]
1312	Makame-i Tevkifiye	Ebüzziyâ Tevfi
1314	Kristof Kolomb'un Rüfekâsından Peter Devos'un Amerika Keşfine Dâir Olan Hâtırâtı[133]	[Peter Devos], A[ndriya] Kupas [çevirmen]
1316	Yâdigâr-ı Seyâhat	Selanikli Tevfik
1327 r.	Avrupa Hâtırâtım	Mehmed Enisî [Yalkı]

[133] *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da kısmen yayımlandıktan sonra kitap olarak basılmıştır.

KAYNAKÇA

Aageson, T. H. (2008). Cultural entrepreneurs: Producing cultural value and wealth. H. K. Anheier ve Y. R. Isar (Yay. haz.), *Cultures and globalization: The cultural economy* içinde (ss. 92-107). Y. y.: Sage Publications. https://doi.org/10.4135/9781446247174

[Ahmet Mithat] (1296, 20 Safer [12 Şubat 1879] Bir ifade-i mahsusa. *Tercüman-ı Hakikat,* s. 2.

Ahmet Mithat (1870/1871). Kariîn-i kirâma sûret-i mahsusada teşekkür. *Gönül-Mihnetkeşan* içinde (ss. 2-3). İstanbul: Muharririn Zâtına Mahsus Matbaa.

[Ahmet Mithat] (1879, 12 Şubat). Bir ifâde-i mahsûsa. *Tercümân-ı Hakîkat,* s. 2.

[Ahmet Mithat] (1880, 2 Mart). Yeni kütüphane. *Tercüman-ı Hakikat,* s. 4.

Ahmet Mithat (1886, 3 Nisan). Rebî-i Marifet. *Tercüman-ı Hakikat,* s. 1.

Ahmet Rasim (1886/1887). Mukaddime. *Ezhâr-ı tarihiye* içinde (ss. 3-6). Kostantiniye: Matbaa-i Ebüzziyâ.

Akay, T. (2021). *Osmanlı Devleti'nde fikrî mülkiyet hakları*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.

Akbayar, N. (1993). Eski harflerle basılmış Türkçe eserler kataloğu'na zeylü'z-zeyl: (Ekler-tamamlamalar-düzeltmeler). *Müteferrika, 1,* 44-99.

Akkaya, T. M. (2019). *Tanzimat'tan 20. yüzyıl başına kadar (1839-1900) yeni Türk edebiyatında İngiliz dili ve İngilizce edebiyatın varlığı ve etkileri* (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Aleksandr Düma'nın bir hesabı. (1300, 15 Cemaziyelahir [23 Nisan 1883]). *Mecmuâ-i Ebüzziyâ*, *34*, 1083-1085.

Altuğ, F. ve Uslu, M. F. (Yay. haz.). (2014). *Tanzimat ve edebiyat: Osmanlı İstanbul'unda modern edebi kültür*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Altuğ, F. (2012). Yazarlık figürleri. K. Alver (Yay. haz.), *Edebiyat sosyolojisi incelemeleri* içinde (ss. 63-97). Ankara: Hece Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 2004)

Arslan, M. ve Ayaydın Cebe, G. Ö. (2020). Ebüzziya Tevfik. *Türk edebiyatı isimler sözlüğü* içinde. Erişim adresi: https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ebuzziya-tevfik

Aşan, F. ve Topçuoğlu, A. C. (2020). Kendine ait bir odadan başkalarına ait bir pazara: Bir Osmanlı şairinin sergüzeşti. *Metafor, 6*, 19-40.

Avşar, Z.; Emre Kaya E. ve Omur, S. (2014). Toplumsal ve siyasal bir proje: Ansiklopedi ve ansiklopedizm. *Akdeniz İletişim Dergisi, 22*, 219-236.

Ayalon, A. (2016). *The Arabic print revolution: Cultural production and mass readership*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ayaydın Cebe, G. Ö. (2009). *19. yüzyılda Osmanlı toplumu ve basılı Türkçe edebiyat: Etkileşimler, değişimler, çeşitlilik* (Yayımlanmamış doktora tezi). Bilkent Üniversitesi, Ankara.

Ayaydın Cebe, G. Ö. (2023). Biography: Modest champion of Ottoman-Turkish literature. H. Çelik ve P. Kucera (Yay. haz.), *Selected studies on genre in Middle Eastern literatures: From epics to novels* içinde (ss. 264-306). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Ayaydın Cebe, G. Ö. (2023). Viçen Tilkiyan hakkında bilgilerimize ekler ve Osmanlı edebiyat piyasasında taktikler. *Nesir*, 4, 71-109.

Balbay, M. (2019). *İbret gazetesinde yayımlanan sanat ve edebiyat konulu yazıların sistematik tahlili* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Batman Üniversitesi, Batman.

Balcı, A. (2018). *Muharrir mecmuasının çeviri yazısı ve edebiyat ile ilgili metinlerin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir.

Barbier, F. (1995). *L'Empire du livre: Le livre imprimé et la construction de l'Allemagne contemporaine (1815-1914)*. Paris: Les Éditions du Cerf.

[Başlıksız] (1886, 9 Temmuz). *Tercüman-ı Hakikat*, s. 1.

Bilgegil, K. (1980). Ebüzziyâ Tevfik Bey'in İkinci Sultân Abüldhamîd'e arîzaları.*Yakın çağ Türk kültür ve edebiyatı üzerinde araştırmalar II: Müteferrik makaleler I* içinde (ss. 161-245). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.

Bilmez, S. (2018). *Ebüzziya Mehmet Tevfik ve Sirac gazetesinin Latin harflerine aktarılması* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep.

Bir Amerikalı müellif. (1302, 15 Muharrem [4 Kasım 1884]). *Mecmua-i Ebüzziyâ*, 38, 1211.

Bir muhavere. (1289, 17 Şevval [18 Aralık 1872]). *Hadîka*, ss. 2-3.

Bourdieu, P. (2002). The forms of capital. (R. Nice, Çev.). N. W. Biggart (Yay. haz.), *Readings in economic sociology* içinde (ss. 280-291). Y. y.: Blackwell Publishers.

Boyar, E. (2006). The press and the palace: The two-way relationship between Abdülhamid II and the press, 1876-1908. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, *69*(3), 417-432.

Buzov, S. (2012). Osmanlı'da karışık içerikli mecmualar: Bir başka arşiv. H. Aynur, M. Çakır, H. Koncu, S. S. Kuru ve A. E. Özyıldırım (Yay. haz.), *Eski Türk edebiyatı çalışmaları VII. Mecmûa: Osmanlı edebiyatının kırkambarı* içinde (ss. 33-42). İstanbul: Turkuaz Yayınları.

Buzpınar, Ş. T. (2020). Mustafa Fâzıl Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt 31, ss. 300-301). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Canelli, M. (1994). *Tanzimat aydınlarından renkli bir sima: Ebüzziyâ Tevfik Bey*. Ankara: Kariyer Matbaacılık.

Ceyhan, A. (2022). Kudemâdan birkaç şâ'ir (Recaizade Mahmut Ekrem). *Türk edebiyatı eserler sözlüğü* içinde. Erişim adresi: https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/kudemadan-birkac-sa-ir-recaizade-mahmut-ekrem-tees-1324

Charvat, W. (1968). *The profession of authorship in america, 1800-1870 : The papers of William Charvat*. M. J. Bruccoli (Yay. haz.). [Columbus]: Ohio State University Press.

Cohen, M. (2002). *The sentimental education of the novel.* Princeton: Princeton University Press.

Çakmak, D. (2007). Osmanlı telif hukuku ile ilgili mevzuat. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21, 191-234.

Çiftçi, M. (2018). *Muharrir mecmuası (1876-1879)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep.

Daldeniz-Baysan, E. ve Ekin Erkan, N. (2022). *Kavramların yolculuğu: Çeviribilimsel perspektiften bir bakış*. İstanbul: Metis.

Darnton, R. (1982). What is the history of books? *Daedalus*, *111*(3), 65-83.

De Kock, P. (1294 [1877/1878]). *Üç yüzlü bir karı*. (Ahmet Mithat ve Ebüzziyâ Tevfik, Çev.). İstanbul: Mihran Matbaası.

Demir, O. (2011). *Encyclopaedias, encyclopaedisms and their non-reception by Ottomans in the 19th and early 20th centuries* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul.

Demircioğlu, C. (2005). *From discourse to practice: Rethinking "translation" (terceme) and related practices of text production in the late Ottoman literary tradition* (Yayımlanmamış doktora tezi). Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

Demirkol, N. (2015). *1850-1900 yılları arasında edebiyat yayıncılığı alanının yeniden biçimlenmesi ve edebiyat çevirileri piyasasının doğuşu* (Yayımlanmamış doktora tezi). Bilkent Üniversitesi, Ankara.

Doktor Şiniçer – nâm-ı diğer – Emin Paşa. (1889, 25 Temmuz). *Mısır*, ss. 1-3.

Durmuş, T. I. (2021). *Şair ve sultan: Osmanlı'da edebî himaye*. İstanbul: Muhit Kitap.

[Ebüzziyâ] Tevfik (1289a, 8 Ramazan [9 Kasım 1872]). İhtâr. *Hadîka*, s. 1.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1289b, 15 Ramazan [16 Kasım 1872]). İfâde-i mahsûsa. *Hadîka*, s. 1.

[Ebüzziyâ] Tevfik (1289c, 13 Zilkade [12 Ocak 1873]). Dağarcık. *Hadîka*, ss. 3-4.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1289d, 20 Zilkade [19 Ocak 1873]). Zamanımızda maarife hizmet bu mudur? *Hadîka*, s. 1.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1289e, 21 Zilkade [20 Ocak 1873]). [Edib-i meşhur Kemal Beyefendi]. *Hadîka*, ss. 2-3.

[Ebüzziyâ] Tevfik (1289f, 25 Zilkade [24 Ocak 1873]). İfâde-i mahsusa. *Hadîka*, ss. 1-2.

[Ebüzziyâ] Tevfik (1289g, 7 Zilhicce [5 Şubat 1873]). Mukaddime. *Cüzdan, 1,* 1.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1290a [1873]). Mukaddime. *Sâlnâme-i Hadîkâ* içinde (ss. 1-3). İstanbul: Hadîka Matbaası.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1290b [1873]). Fransa üdebâ-yı hâzırasından bazılarının servetleri. *Sâlnâme-i Hadîkâ* içinde (ss. 116-118). İstanbul: Hadîka Matbaası.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1290c, 16 Muharrem [16 Mart 1873]). İhtâr. *Sirâc*, ss. 3-4.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1290d, 20 Muharrem [20 Mart 1873]). İstidrâd. *Sirâc*, s. 2.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1290e, 25 Muharrem [25 Mart 1873]). Mütâlaa. *Sirâc*, s. 1.

[Ebüzziyâ] Tevfik. (1290f, 30 Muharrem [30 Mart 1873]). Tetimme. *Hadîka*, ss. 1-2.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1290g, 6 Safer [5 Nisan 1873]). Çocuklar! *Hadîka*, s. 1.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1290h, 7 Safer [6 Nisan 1873]). İlan-ı mahsus. *Sirâc*, s. 1.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1293a [1876]). Kab. *Muharrir*, *1*, s.n. yok.

Ebüzziyâ T[evfik] (1293b [1876]). Kariine. *Muharrir, 1*, 3-5.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1293c, [1876]). Muhteriât-ı bedia. *Muharrir, 2*, 37-42.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1293d, 1 Rebîülâhir [26 Nisan 1876]). Lügat tarzında kitap yazmak. *Muharrir, 4*, 120-125.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1293e, 1 Cemaziyelevvel [25 Mayıs 1876]). Ebüzziyâ kitabhânesi. *Muharrir, 5*, s.n. yok.

Ebüzziyâ Tevfik (1295 [1878]). Mukaddime: Sâlnâmeye dair malumat. *Bosna vilâyeti sâlnâmesi* içinde (ss. 33-36). Saraybosna: Saraybosna Vilayet Matbaası.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1296a [1879]). Bir kitaba bir mukaddime lazım imiş de! *Sâlnâme-i Ebüzziyâ* içinde (ss. 17-50). İstanbul: Mihran Matbaası.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1296b [1879]). Almanak. *Sâlnâme-i Ebüzziyâ* içinde (ss. 51-72). İstanbul: Mihran Matbaası.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1297a [1880]). Mukaddime. *Rebî-i marifet: 1297 nevrûzuna mahsus mecmua-i seneviyedir* içinde (s. 4). Kostantiniye: Matbaa-i Ebüzziyâ.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1297b [1880]). Almanach: Almanak Nedir? *Rebî-i marifet: 1297 nevrûzuna mahsus mecmua-i seneviyedir* içinde (ss. 13-24). Kostantiniye: Matbaa-i Ebüzziyâ.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1297c [1880]). Annuaire: Sâlnâme. *Rebî-i marifet: 1297 nevrûzuna mahsus mecmua-i seneviyedir* içinde (ss. 25-27). Kostantiniye: Matbaa-i Ebüzziyâ.

Ebüzziyâ [Tevfik] (1297d, 15 Ramazan [21 Ağustos 1880]). Ashâb-ı mütalaaya. *Mecmua-i Ebüzziyâ, 1*, 1-3.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1297e, 15 Ramazan [21 Ağustos 1880]). Matbuat (Yahut, tarih-i evrâk-ı havadis). *Mecmua-i Ebüzziyâ, 1*, 3-13.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1297f, 1 Şevval [6 Eylül 1880]). Tercüme-i hâl yazmak. *Mecmua-i Ebüzziyâ, 2*, 52-54.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1297g, 1 Zilkade [5 Ekim 1880]). Matbuat-ı musavvere ve mevkute. *Mecmua-i Ebüzziyâ, 4*, 97-106.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1299, 15 Receb [2 Haziran 1882]). İlan-ı husûsî. *Mecmua-i Ebüzziyâ, 21*, 641.

Ebüzziyâ Tevfik. (1300a, 10 Muharrem [21 Kasım 1882]). Varaka. *Tercüman-ı Hakikat*, s. 3.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1300b, 15 Muharrem [26 Kasım 1882]). Bir muterize mukabele. *Mecmua-i Ebüzziyâ, 26*, 820-822.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1300c [1883]). Bâb-ı Âli Caddesi'nde kitapçı Arakel Efendi. *Rebî-i marîfet* içinde (s.n. yok). Kostantiniye: Matbaa-i Ebüzziyâ.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1302, 15 Rebîülahir [1 Şubat 1885]). Bir kitabın sergüzeşti: Kitabın kendi lisanından mehakkı. *Mecmua-i Ebüzziyâ, 44*, 1393-1402.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1303a [1886]). Kitabhâne-i Ebüzziyâ. *Emsâl-i Âli* içinde (s.n. yok). Kostantiniye: Matbaa-i Ebüzziyâ.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1303b [1886]). *Rebî-i marifet. 6. sene. 1303 sene-i kameriyesine müsâdif 1264 sene-i şemsiyesi için takvîm-i Ebüzziyâ*. Kostantiniye: Matbaa-i Ebüzziyâ.

Ebüzziyâ Tevfik (1305a [1887/1888]). Ashâb-ı mütâlaaya. *Engizisyon tarihi* içinde (s. 3). Kostantiniye: Matbaa-i Ebüzziyâ.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1305b [1888]) Kitabhâne-i Meşâhir'i Kitabhâne-i Ebüzziyâ'ya kalbeyledim. *Rebî-i marifet. 8. Sene. 1305 sene-i kameriyesine müsâdif 1266 sene-i şemsiyesi için takvîm-i Ebüzziya* içinde (s.n. yok). Kostantiniye: Matbaa-i Ebüzziyâ.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1306a [1889]). *Nevsâl-i marifet. 1306 sene-i kameriyesine müsâdif 1267 sene-i şemsiyesi için takvîm-i Ebüzziyâ*. Kostantiniye: Matbaa-i Ebüzziyâ.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1306b [1889]). Epirus hükümdârı Pirus'a mensup iki kavl. *Nevsâl-i marifet. 1306 sene-i kameriyesine müsâdif 1267 sene-i şemsiyesi için takvîm-i Ebüzziyâ* içinde (s. 147). Kostantiniye: Matbaa-i Ebüzziyâ.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1310 [1892]). *Nevsâl-i marifet. 1309-1310 sene-i kameriyelerine müsâdif 1270/1 sene-i şemsiyeleri için takvîm-i Ebüzziyâ*. Kostantiniye: Matbaa-i Ebüzziyâ.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1884a, 9 Şubat). Les hommes illustres de l'Orient: Haroun-Er-Rachid. *Stamboul*, s. 2.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1884b, 11 Şubat). Les hommes illustres de l'Orient: Haroun-Er-Rachid. *Stamboul*, s. 2.

Ebüzziyâ Tevfik (1316 [1898/1899]). Biz nasıl çalışıyoruz, başkaları nasıl çalışıyor? ve Ahmet Mithat Efendi. *Zamîme-i Mecmua-i Ebüzziyâ*, 80, 1-24.

[Ebüzziyâ Tevfik] (1317 [1899/1900]). [Başlıksız Matbaa-i Ebüzziyâ reklamı]. *Mecmua-i Ebüzziyâ*, 84, s.n. yok.

Ebüzziyâ Tevfik (2015). *Nümûne-i Ebebiyyât-ı Osmâniyye*. F. Öztürk (Yay. Haz.). İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1879)

Ebüzziyâ Tevfik. (2019). *Yeni Osmanlılar tarihi*. Y. Öztürk (Yay. haz.). İstanbul: Kapı Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1909)

Ebüzziya, Z. (1982a). Kitaphane. *Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi* içinde (Cilt 5). İstanbul: Dergâh Yayınları.

Ebüzziya, Z. (1982b). Kitaphane-i Ebüzziya-Kitaphane-i Meşâhir. *Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi* içinde (Cilt 5). İstanbul: Dergâh Yayınları.

Ebüzziya, Z. (1986). Matbuat-ı Ceyyide. *Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi* içinde (Cilt 6). İstanbul: Dergâh Yayınları.

Ebüzziya, Z. (1994). Ebüzziyâ Mehmed Tevfik. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt 10, 374-378). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Edebiyat-ı Atika Reçetesi. (1303 [1886]). *Rebî-i marifet. 6. sene. 1303 sene-i kameriyesine müsâdif 1264 sene-i şemsiyesi için takvîm-i Ebüzziyâ* içinde (s. 161). Kostantiniye: Matbaa-i Ebüzziyâ.

Elgül, C. (2022). Biography series in Turkish: Blending the "major" with "minor". *Comparative Literature Studies, 59*(4), 788-809.

Erdem, Y. (2002). *Türk taş baskıcılığı: Başlangıç yılları ve ilk kitaplar*. Ankara: T. y.

Erken, M. (2021). Yayınevi olarak kütüphane, kütüphane olarak yayınevi: Kütüphane mi, yayınevi mi? *Z Dergisi*, 5, 150-151.

Erkul Yağcı, A. S. (2011). *Turkey's reading (r)evolution: A study on books, readers and translation* (1840-1940) (Yayımlanmamış doktora tezi). Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

Fazlıoğlu, A. (2006). Ebüzziya Tevfik ve Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu halılar. *MS Milli Saraylar*, 3, 57-76.

[Gazetelerin menfaat-i şahsiyesi]. (1289, 25 Ramazan [26 Kasım 1872]). *Hadîka*, ss. 2-3.

Genç, S. (2019). *Hadîka gazetesinin altmış dört sayıdan oluşan üçüncü döneminin transkripsiyonu, değerlendirmesi ve fihristi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.

Gosdantian, K. (1858). *Գանկ կաբանուն թիւն համառօտ [Gankabanutin]*. İzmir: Dedeyan Matbaası.

Göktepe, E. (2023). Ebüzziyâ Tevfik Bey ve Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılan kûfi yazı başlıklı eserler. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 12*(1), 320-350.

Gür, Â. (1998). *Ebüzziya Tevfik: Hayatı; dil, edebiyat, basın, yayın ve matbaacılığa katkıları*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Gürbüz, H. (2022). Ecel-i Kazâ. *Türk edebiyatı eserler sözlüğü* içinde. Erişim adresi: https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/ecel-i-kaza-ebuzziya-tevfik

Hakkı telif kanun layihası. (1326, 19 Mart [1 Nisan 1910]). *Meclisi Âyan zabıt ceridesi*, *1*(1), 450-472.

Hakk-ı telif. (1313, 13 Ramazan [27 Şubat 1896]). *Mektep*, *4B*(22), 345-348.

Hamami, E. ve Ebüzziya, Z. (1986). Kütüphane. *Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi* içinde (Cilt 6). İstanbul: Dergâh Yayınları.

Hancıoğlu, A. (2006). *Mecmua-i Ebüzziya (1897-1912): 72-159. sayılar. İnceleme, tahlili fihrist, seçilmiş yazılar* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fatih Üniversitesi, İstanbul.

İftihar ve teşekkür. (1886, 15 Mayıs). *Tercüman-ı Hakikat*, s. 1.

İhtar. (1289, 25 Şevval [26 Aralık 1872]). *Hadîka*, s. 1.

İsmail Gaspıralı. (1313, 27 Şevval [31 Mart 1896]). Ebüzziyâ Tevfik Bey. *Tercüman*.

Kabacalı, A. (1984). *Türkiye'de yazarın kazanc*ı. İstanbul: Değişen Dünya Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1979)

Karakoç, Ş. (2020). Türk edebiyatında ilk dil tartışması: Mes'ele-i Mebhûsetün Anhâ. *Türk Dili*, *69*(825), 80-90.

Karataş, T. (2010). *Sâlnâme-i Hadika ve Sâlnâme-i Ebüzziya'nın transliterasyonu* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep.

Kaya, M. (2018). *Ma'lûmât-ı Edebiyye I-II (Köprülüzâde Mehmed Fuad-Şahâbeddin Süleyman)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Aksaray Üniversitesi, Aksaray.

Kılıç, A. (2012). Mecmûa tasnifine dâir. H. Aynur, M. Çakır, H. Koncu, S. S. Kuru ve A. E. Özyıldırım (Yay. haz.), *Eski Türk edebiyatı çalışmaları VII. Mecmûa: Osmanlı edebiyatının kırkambarı* içinde (ss. 33-42). İstanbul: Turkuaz Yayınları.

Kirkor Faik. (1306 [1888/1889]). İfade-i mahsusa. *Asır Kütüphanesi esâmi-i kütübü* içinde (ss. 3-24). İstanbul: Kasbar Matbaası.

Kirkor Faik. (1309 [1891/1892]). *Asır Kütüphanesi esâmi-i kütübü*. İstanbul: Kasbar Matbaası.

Kitapçı Arakel [Tozluyan] (1305 [1889/1890]). İfade-i mahsusa. *Arakel Kitabhânesi esâmi-i kütübü* içinde (ss. 3-25). İstanbul: Cemal Efendi Matbaası.

Kitapçı Arakel [Tozluyan] (1308 [1890/1891]). Cep romanları hakkında nâşirin ifâdâtı, mülâhazâtıyla eserin şerâit-i iştirâsı. *Meyl-i Dil* içinde (ss. 1-6). Kostantiniye: Matbaa-i Ebüzziyâ.

Kleine mittheilungen. (1886, 6 Mayıs). *Österreichisch-Ungarische Buchdrucker-Zeitung*, s. 189.

Koçu, R. E. (1968). Ebüzziya Mehmed Tevfik Bey. *İstanbul ansiklopedisi* içinde (Cilt 9, ss. 4875-4881). İstanbul: Koçu Yayınları.

Koloğlu, O. (2006). *Osmanlı'dan 21. yüzyıla basın tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları.

Koloğlu, O. (2010). *Osmanlı döneminde basın teknikleri ve araçları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.

Köprülüzâde [Mehmet Fuat] (1913, 10 Nisan). Musâhebe-i edebiye: Teessürât – Ebüzziyâ Tevfik Bey. *Servet-i Fünûn*, *44*(1140), 507-508.

Kubbealtı Lugatı (t. y.). İbdâ. *Kubbealtı lugatı* içinde. Erişim adresi: http://lugatim.com/s/ibda

Kut, T. (2003). Matbaa-i Ebüzziyâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt 28, ss. 114-115). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Les hommes illustres de l'Orient. (1884, 7 Şubat). *Stamboul*, s. 1.

Lorentz ve Keil. (1881, 2 Mart) Wichtig für orientalisten! *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel und die mit ihm verwandten Geschäftszwige*, s. 903.

Mahir, [Ebüzziyâ] Tevfik, Nuri, Reşad ve [Namık] Kemal (1289, 9 Rebîülâhir [Miladi]). [Başlıksız]. *İbret*, p. 1.

Manoukian, J. (2021). The Dedeyan Publishing House of Smyrna, 1853-1892. *Houshamadyan*. Erişim adresi: https://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayet-of-aydinizmir/literature/printing.html

Marquardt, H. (2017). 150 jahre Reclams Universal-Bibliothek. Eine erinnerung an die rechtlichen voraussetzungen ihrer gründung und an ihre entwicklung bis 1945. *Leipziger almanach 2015/2016* içinde (ss. 83-118). Leipzig: Leipziger Universitätsverlag.

Matbûat-ı Ceyyide. (1293 [1876]). *Muharrir, 1*.

Matbuat-ı Ebüzziyâ'nın bazı vilayatta satıldığı mahaller. (1304 [1887]). *Rebî-i marifet 7. sene, 1304 sene-i kameriyesine müsâdif 1265 sene-i şemsiyesi için takvim-i Ebüzziyâ* içinde (s.n. yok). Kostantiniye: Matbaa-i Ebüzziyâ.

Menzili, Ö. (2021). Osmanlı aydınlarından Ali Kemal'in Türk gazetesi ve gazetenin yayın anlayışına dair bir değerlendirme. *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, *5*(2), 348-364.

Meydan, E. (2014). *Tasvir-i Efkâr gazetesi üzerine bir inceleme (1-451. sayılar)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Niğde Üniversitesi, Niğde.

Moretti, F. (2000a). Conjectures on world literature. *New Left Review, 2*(1), 54-68.

Moretti, F. (2000b). The slaughterhouse of literature. *MLQ: Modern Language Quarterly, 61*(1), 207-227.

Moretti, F. (2005). *Graphs, maps, trees: Abstract models for a literary history*. Londra, New York: Verso.

Muhavere: İnşâ-yı atîk meraklısıyla edebiyat-ı hâzıra taraflısı beyninde. (1293 [1876]). *Muharrir, 4*.

Namık Kemal. (1289a, 10 Ramazan [11 Kasım 1872]). Maârife dair bir makale. *Hadîka*, ss. 1-3.

N[amık] K[emal]. (1289b, 18 Ramazan [19 Kasım 1872]). Matbuat-ı Osmaniye. *Hadîka*, ss. 1-2.

Numara 58 etfâle mahsus bendin mabadı. (1290, 14 Safer [13 Nisan 1873]). *Hadîka*, s. 1.

Ocak, B. (2003). *Bir yayıncının portresi: Tüccarzâde İbrahim Hilmi Çığıraçan*. İstanbul: Müteferrika.

Ocak, B. (2020). Ebüzziyâ Tevfik tarafından hazırlanan Gutenberg tercüme-i hâli. *Çıukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, *5*(2), 702-719.

Odabaşı, İ. A. (2021a). Cemiyet Kütüphanesi'nin reklam gazetesi: Beni Okuyunuz/Lisez-Moi. *Müteferrika*, 59, 123-142.

Odabaşı, İ. A. (2021b). *Osmanlı matbuat kapitalizmi ve milliyetçilik (1913-1914)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Odyakmaz, N. (2012). Osmanlı'da anayasal düzenlemeler ve basına etkileri. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, *16*, 211-233.

Okumuş, A. (2020). Ebüzziya Tevfik Bey ve oğullarının Fersan adalarında petrol imtiyazı alma girişimleri. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, *18*(28), 25-60.

Olivero, I. (2022). *Les trois révolutions du livre de poche: Une aventure européenne*. Paris: Sorbonne Université Presses.

Ona değil, işte buna şaşırmalı! (1319, 14 Rebiülâhir [31 Temmuz 1901]). *Servet*, s. 1-2.

Ordu, F. (2004). *Mecmua-i Ebüzziya: İnceleme, tahlilî fihrist, seçilmiş yazılar. 1-71. sayılar* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fatih Üniversitesi, İstanbul.

Öksüz, M. (2022). *Muharrir ve matbuat: On dokuzuncu asırda yazarlık mesleği ve Bâbıâli çevresinde yayıncılık faaliyetleri*. İstanbul: Libra Kitap.

Özbek, A. (2022). Nümûne-i edebiyyât-ı Osmâniyye. *Türk edebiyatı eserler sözlüğü* içinde. Erişim adresi: https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/numune-i-edebiyyat-i-osmaniyye-ebuzziya-tevfik

Özege, M. S. (1971-1979). *Eski harflerle basılmış Türkçe eserler kataloğu*. İstanbul: [Çeşitli matbaalar]. (5 cilt)

Özendes, E. (1998). *Abdullah Frères: Osmanlı sarayının fotoğrafçıları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Özerdim, S. N. (1977). Dizi Yayınlar. *Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi* içinde (Cilt 2). İstanbul: Dergâh Yayınları.

Özkal, Ö. (2018). Ottoman foundations of Turkish typography: A field theory approach. *Design Issues, 34*(3), 59-75.

Özon, M. N. (1954). *Edebiyat ve tenkid sözlüğü*. İstanbul: İnkilâp Kitabevi.

Postman, N. (1990). *Televizyon: Öldüren eğlence. Gösteri çağında kamusal söylem* (O. Akınhay, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Recaîzâde Mahmûd Ekrem. (2016). *Ta'lîm-i edebiyyât: Eleştirel basım*. F. Öztürk (Yay. Haz.). İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1879)

Sainte-Beuve. (1839). De la littérature industrielle. *Revue des Deux Mondes*, *19*, 675-691.

Sapiro, G. (2014). Droit et histoire de la littérature : la construction de la notion d'auteur. *Revue d'histoire du XIXe siècle*, 48, 107-122.

Schick, İ. C. (2011). Print capitalism and women's sexual agency in the late Ottoman Empire. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, *31*(1), 196-2016.

Schmidt, J. (2016). From 'one-volume-libraries' to scrapbooks. Ottoman multiple-text and composite manuscripts in the early modern age (1400-1800). M. Friedrich ve C. Schwarke (Yay. haz.), *One-volume libraries: Composite and multiple-text manuscripts* içinde (ss. 207-232). Y. y.: De Gruyter.

Schroeder, L. (2015). Early 20th century marketing of literature - Reclam, a trendsetter? *The Journal of Publishing Culture, 4,* 1-11.

Selalmaz, S. (2021). *Ebüzziya Mehmed Tevfik Bey'in hayatı ve hat eserleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.

Seviner, Z. (2015). *Blue dreams, black disillusions: Literary market and modern authorship in the late Ottoman Empire* (Yayımlanmamış doktora tezi). University of Washington, Seattle, Washington, USA.

Sezen, G. (2019). *19. yüzyıl cep romanlarının beden-zihin denetimi ve romantik ilişkilenme biçimleri açısından modernleşmedeki yeri* (Yayımlanmamış doktora tezi). Bilkent Üniversitesi, Ankara.

Sezer, M. A. (1997). *Yeni Tasvir-i Efkar gazetesi üzerine bir araştırma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.

Smiraglia, R. P. (2014). *The Elements of Knowledge Organization*. Cham: Springer.

Spiers, J. (2011). Introduction. Wondering about 'the causes of causes': The publisher's series, its cultural work and meanings. Part one: The methodologies of series and the limits of knowledge. J. Spiers (Yay. haz.), *The culture of the publisher's series, volume one: Authors, publishers and the shaping of taste* içinde (ss. 1-61). Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Spiers, J. (Yay. haz.). (2011). *The culture of the publisher's series* (2 cilt). Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Strauss, J. (2005). "Kütüp ve Resail-i Mevkute": Printing and publishing in a multi-ethnic society. E. Özdalga (Yay. haz.), *Late Ottoman society: The intellectual legacy* içinde (ss. 227-256). London ve New York: Routledge.

Strauss, J. (2019). What was (really) translated in the Ottoman Empire? Sleuthing nineteenth-century Ottoman translated literature. M. Booth (Yay. haz.), *Migrating texts: Circulating translations around the Ottoman Mediterranean* içinde (ss. 57-94). Edinburgh: Edinburgh University Press.

Sutherland, J. (2013). *A little history of literature*. New Haven ve London: Yale University Press.

Şahabettin Süleyman (2011). Kara Bela münasebetiyle. Z. Kerman ve İ. Enginün (Yay. haz.), *Yeni Türk edebiyatı metinleri 4: Eser tanıtma ve önsözler (1860-1923)* içinde (ss. 175-186). İstanbul: Dergâh Yayınları.

Şarkta matbuat. (1289, 20 Rebîülâhir [27 Haziran 1872]). *İbret*, s. 3.

Şiviloğlu, M. (2018). *The emergence of public opinion in the Ottoman Empire, 1826-1876*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tek Başaran, A. (2019). *The Ottoman printing enterprise: Legalization, agency and networks, 1831–1863* (Yayımlanmamış doktora tezi). Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

Tezcan, A. (2005). Âli Kararname ve basın. *Selçuk İletişim*, *3*(4), 166-172.

Tremblay, G. (2014, 10 Ekim). A working definition of 'cultural entrepreneur'. Erişim adresi: https://culturalentrepreneurs.wordpress.com/2014/10/10/a-working-definition-of-cultural-entrepreneur-3/

Trésor de la langue Française. (t. y.). Démocratisation. *Trésor de la langue Française informatisé* içinde. Erişim adresi: http://stella.atilf.fr/Dendien/scripts/tlfiv5/search.exe?23;s=1270098390;cat=0;m=d%82mocratisation

Trésor de la langue Française. (t. y.). Librairie. *Trésor de la langue Française informatisé* içinde. 27 Nisan 2024 tarihinde erişildi,

Turkish printing establishments. (1888, 10 Kasım). *The New-York Times*, s. 2.

Türesay, Ö. (2000). Ebüzziya Tevfik ve Mecmua-i Ebüzziya (1880-1912). *Müteferrika, 18*, 87-140.

Türesay, Ö. (2004). Bir Osmanlı matbaacısının sergüzeşti: Ebüzziya Tevfik'in Matbaa-i Ebüzziya'sı. *Toplumsal Tarih, 128*, 36-43.

Türesay, Ö. (2008). *Être intellectuel à la fin de l'Empire ottoman: Ebüzziya Tevfik (1849-1913) et son temps* (Yayımlanmamış doktora tezi). INALCO: Paris.

Türesay, Ö. (2012). Le temps des almanachs ottomans: Usage des calendriers et temps de l'histoire (1873-1914). F. Georgeon ve F. Hitzel (Yay. haz.), *Les ottomans et le temps* içinde (ss. 129-157). Leiden-Boston: Brill.

Türesay, Ö. (2013a). An almanac for Ottoman women: Notes on Ebüzziya Tevfik's Takvimü'n-Nisâ (1317/1899). D. Köksal ve A. Falierou (Yay. haz.), *A social history of late Ottoman women: New perspectives* içinde (ss. 225-245). Leiden-Boston: Brill.

Türesay, Ö. (2013b). Les publications en série dans les premières années du règne hamidien. N. Clayer ve E. Kaynar (Yay. haz.), *Penser, agir et vivre dans l'Empire ottoman et en Turquie* içinde (ss. 103-124). Paris-Louvain-Walpole, MA: Peeters.

Türesay, Ö. (2014). L'Imprimerie Ebüzziya et l'art d'imprimer dans l'Empire Ottoman à la fin du XIXe siècle. G. Roper (Yay. haz.), *Historical aspects of printing and publishing in languages of the Middle East: Papers from the third symposium on the history of printing and publishing in the languages and countries of the Middle East, University of Leipzig, September 2008* içinde (ss. 193-229). Leiden, Boston: Brill.

Türesay, Ö. (2023). *Être intellectuel à la fin de l'Empire ottoman: Ebüzziya Tevfik (1849-1913) et son temps*. Paris-Louvain-Bristol: Peeters.

Uçar, F. N. (2017). *1876-1923 yılları arasında İstanbul'daki kütüphane imtiyaz sahipleri, kütüphaneleri ve katalogları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Uçman, A. (2010). Şemsettin Sâmi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt 38, ss. 519-523). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Un almanach turc. (1889, 15 Şubat). *Bulletin de l'Imprimerie ve de la Librairie: Revue Bimensuelle*, *2*(57), 124-125.

Aktan Küçük, D. (2019). Z. Uysal (Proje Yürütücüsü), *Osmanlı kültür tarihinde Servet-i Fünûn dergisi* (TÜBİTAK 1001 projesi raporu) içinde (ss. 51-59). İstanbul.

Üç aylık vakayiin hülâsası. (1289, 24 Mart [5 Nisan 1873]). *Çıngıraklı Tatar*, s. 3.

Ünver, A. S. (1979). Yayın hayatımızda önemli yeri olan Sarafim Kıraathanesi. *Belleten*, *43*(170), 481-490.

Vámbéry, Á. (1889, 30 Mart). A Modern Turkish Almanac. *The Athanæum, 3205*, 408-409.

Varlık, B. (1985). Tanzimat ve Meşrutiyet dergileri. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* içinde (Cilt 1, ss. 112-125). İstanbul: İletişim Yayınları.

Vicir, G. (2022). Garptan şarka seyyale-i edebiye. Fransız edebiyatının nümune ve tarihi. Medhal. Ezmine-i mutavassıta ve 16. asır c. I (Halit Ziya Uşaklıgil). *Türk edebiyatı eserler sözlüğü* içinde. Erişim adresi: https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/garptan-sarka-seyyale-i-edebiye-fransiz-edebiyatinin-numune-ve-tarihi-medhal-ezmine-i-mutavassi

Woodmansee, M. (1984). The genius and the copyright: Economic and legal conditions of the emergence of the "author". *Eighteenth-Century Studies*, *17*(4), 425-448.

Yakovaki, N. (2011). Adamantios Korais's "The Greek Library" (1805-1827): An ingenious publisher and the making of a nation. J. Spiers (Yay. haz.), *The culture of the publisher's series, volume two: Nationalisms and the national canon* içinde (ss. 72-90). Basingstoke: Palgrave Macmillan.

[Yalman], A. E. (1914). *The development of modern Turkey as measured by its press* (Yayımlanmamış doktora tezi). Columbia University, New York, ABD.

Yazıcıgil, O. (2023). The genealogy of Ottoman naskh printing types (1729 to 1928). T. Nemeth (Yay. haz.), *Arabic typography: History and practice içinde* (ss. 154-227). Y. y.: Niggli.

Yılmaz, B. (2015). *Kitapçı Arakel'in yayın katalogları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Zeitschriften- und Bücherschau. (1893) *Archiv für Buchdruckerkunst und Verwandte Geschäftszweige, 30*(3), 103-104.